

Національна академія наук України
Інститут історії України

Федорова Л. Д.

**З ІСТОРІЇ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ
ТА МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ
У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
1870–1910-і рр.**

Київ – 2013

УДК 358.853:[93/94+008]“1870/1910”

Федорова Л. Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 373 с.

У монографії здійснено комплексний історичний аналіз діяльності провідних пам'яткоохоронних структур кінця ХІХ — початку ХХ ст. На основі значного корпусу архівних джерел і опублікованих фахових праць доводиться, що пам'яткоохоронна справа у Наддніпрянській Україні еволюціонувала від створення окремих осередків шанувальників місцевої старовини до усвідомлення необхідності формування централізованої системи охорони культурних цінностей. Охарактеризовано основні форми й напрями пам'яткоохоронної роботи у досліджуваній період. Висвітлено процес започаткування національних форм музейництва; правові та теоретичні засади розвитку пам'яткоохоронної галузі у Наддніпрянській Україні.

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук **В. М. Даниленко**,
доктор історичних наук **С. В. Віднянський**, доктор історичних наук
Я. В. Верменич

Відповідальний редактор:

кандидат історичних наук **С. І. Кот**

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 11 від 18 грудня 2012 р.

ISBN 978-966-02-6720-6

© Федорова Л. Д., 2013
© Інститут історії України НАН
України, 2013

ЗМІСТ

Вступ	3
-------------	---

Розділ 1. Діяльність громадських структур зі збереження культурної спадщини України. 1870–1910-і рр.

1.1. Виникнення загальноукраїнських громадських форм охорони культурних цінностей. 1870-і — початок 1900-х рр.	25
1.2. Внесок Київського військово-історичного товариства в охорону пам'яток воєнної та військової історії України. 1908–1919 рр.	43
1.3. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини України. 1910–1920 рр.	74

Розділ 2. Формування засад охорони рухомих пам'яток історії та культури України. Кінець XIX — початок XX ст.

2.1. Становлення національних форм музейництва	116
2.2. Формування провідних профільних музеїв.....	158
2.3. Розробка питань збереження документальних пам'яток.....	188

Розділ 3. Правові та наукові засади розвитку пам'яткоохоронної галузі в Україні. Кінець XIX — початок XX ст.

3.1. Формування законодавства з охорони пам'яток історії та культури в Російській імперії.....	223
3.2. Правова база розвитку архівної справи.....	248
3.3. Теоретико-правові питання збереження культурної спадщини у діяльності пам'яткоохоронних громадських структур в Україні	258

Післямова	277
-----------------	-----

Джерела та література.....	289
----------------------------	-----

Іменний покажчик	349
------------------------	-----

Перелік умовних скорочень	371
---------------------------------	-----

ВСТУП

Проблеми охорони і раціонального використання історико-культурного надбання хвилюють громадськість України вже декілька століть. Збереження культурної спадщини українського народу є одним із важливих напрямів внутрішньої політики незалежної національної держави. Зокрема, у статті 54 Конституції України, ухваленої Верховною Радою України 28 червня 1996 р., задекларовано: «Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами»[1].

Про увагу до пам'яткознавства та охорони пам'яток свідчать Укази Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання “Звід пам'яток історії та культури України”» від 11 грудня 2000 р.[2] та «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання “Звід пам'яток історії та культури України”» від 28 листопада 2007 р.[3], що мають за мету забезпечити і прискорити процес виявлення, дослідження й наукового опису нерухомих об'єктів культурної спадщини.

Охорона культурних цінностей в Україні регулюється низкою законодавчих актів[4]. Незважаючи на досить міцну нормативно-правову базу в галузі охорони пам'яток гарантії збереження всіх примітних пам'яток історії та культури країни досі не існує. Загальновідомою істиною є те, що в роки радянської влади основним принципом зарахування об'єкта культурної спадщини до числа пам'яток історії та культури була його відповідність панівним ідеологічним схемам. Це призвело до знищення незліченної кількості найцінніших національних пам'яток, насамперед історичних споруд.

Якщо радянська система відрізнялася диктатом політики в сфері культури, монополією на культурну діяльність, то тепер спостерігається інша картина, коли пам'ятки спотворюються і руйнуються, незважаючи на протести громадськості. Сучасні «новороби» або відтворення не можуть замінити автентичний об'єкт, який був учасником або свідком історичних подій. Нова будівля, як би чудово вона не відповідала первісному проекту, втрачає історичну цінність. Привнесення численних сучасних архітектурних елементів (мансарди, балкони, вікна, двері, облицювальний камінь фасадів будинків) стало звичайним явищем. Тільки в місті Києві зникло за останні два десятиріччя понад 130 пам'яток[5]. І це

відбувається, незважаючи на те, що у цей час було видано дві частини тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України — наукового реєстру нерухомих пам'яток культури у столиці України. Законодавча і нормативна бази потребують удосконалення, впровадження і застосування заходів покарання за псування або нищення пам'яток. Серед проблемних у пам'яткоохоронній справі нашої країни залишаються питання створення чіткої системи державних пам'яткоохоронних органів, підготовка кваліфікованих фахівців, визначення критеріїв поцінування та класифікації пам'яток, створення національної програми їх збереження та розгортання громадського руху у цьому напрямі тощо.

Пам'яткоохоронна справа є особливою сферою культури, що включає виявлення, облік, збереження, охорону, вивчення та використання у суспільному житті культурної спадщини країни, як нерухомої, так і рухомої. Згідно з діючим Законом України «Про охорону культурної спадщини» (остання редакція — 12 червня 2011 р.), нерухомі об'єкти культурної спадщини класифікуються за такими видами: археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки[6]. Однак невід'ємними складовими національних культурних цінностей є також пам'ятки музейного і архівного значення. Тривалий час, починаючи від зародження пам'яткоохоронного руху, вони входили до кола інтересів його діячів.

Усвідомлення основоположного значення збереження культурних цінностей як самостійної проблеми наукової та громадської ваги визначилося наприкінці XIX — на початку XX ст. У цей час на території України, що перебувала в складі Російської імперії, діяла низка громадських структур, яка відіграла вирішальну роль у культурному піднесенні. Його складовою було глибоке усвідомлення цінності вітчизняного історико-культурного надбання.

Сфера охорони пам'яток є досить складною системою, її історія, проблеми, взаємодія із суспільством і вплив на нього не вкладаються в прості схеми. Пошук ефективних засобів і засад вирішення проблем сучасної галузі охорони пам'яток слід вести в історичному вимірі. Відтак дослідження діяльності провідних структур у галузі охорони пам'яток (рухомих і нерухомих), які формували засади пам'яткоохоронної діяльності в кінці XIX — на початку XX ст., актуалізоване кількома чинниками. По-перше, здобутки пам'яткоохоронного руху в Україні цієї доби залишаються недостатньо дослідженими, й тому не повною мірою включені до наукового й суспільного обігу. По-друге, дослідження теми пов'язане з розкриттям такого явища, як виникнення національних і загальноукраїнських форм пам'яткоохоронної діяльності. По-третє, вивчення теми викликane сучасними потребами оптимізації як державної

політики в галузі охорони пам'яток, так і реформування практичної роботи у цій сфері суспільного життя.

Важливою підосновою для вирішення цих завдань має стати узагальнення досвіду роботи зі збереження культурних цінностей наприкінці XIX — на початку XX ст. у Києві, який виконував роль столиці Південно-Західного краю, тобто України у складі Російської імперії. Русифікація, тиск на національну культуру, притаманні офіційній політиці, були спрямовані на знищення етнічної самобутності українського народу. Не останню роль в її збереженні відіграли культурні цінності, які вивчали, збирали, охороняли і популяризували численні члени київських пам'яткоохоронних структур. Разом з прогресивними російськими пам'яткоохоронцями вони прагнули створити цілісну систему збереження пам'яток, струнку вертикаль центральних і місцевих профільних установ та інституцій, які б охоплювали своєю діяльністю всі цінні об'єкти культурної спадщини. Багато проблем пам'яткоохоронної сфери досліджуваного часу напрочуд актуальні і в сучасному українському суспільстві. Звернення до кращих надбань українського пам'яткознавства, висвітлення раніше мало відомих його напрямів покликане сприяти не лише розвитку пам'яткоохоронної справи, а й вітчизняної історичної науки та історії культури в цілому.

Історія охорони культурних цінностей в Україні періоду кінця XIX — початку XX ст. знайшла певне висвітлення у різноманітних за проблематикою і жанром публікаціях. Серед них узагальнюючі історичні, краєзнавчі, пам'яткознавчі та музеєзнавчі праці, спеціальні монографічні дослідження, науково-популярна література, публіцистичні твори, навчальні посібники тощо. Проте основний масив публікацій становлять розробки, що стосуються лише окремих питань та аспектів пам'яткоохоронної діяльності.

Історіографія 1870–1910-х рр. має в цілому інформаційний або популяризаторський характер. Узагальнюючі та аналітично-порівняльні праці з досліджуваних питань відсутні. Більшість публікацій цього періоду стосується конкретних громадських формувань, музеїв, подій, фактів, осіб. Їх авторами були переважно діячі пам'яткоохоронного руху, які писали синхронно з процесом становлення пам'яткоохоронної сфери в Україні.

Біля початків пам'яткоохоронної роботи всеукраїнського масштабу стояло Історичне товариство Нестора-літописця. Одним із перших його діяльність протягом 1873–1890 рр. розглянув російський учений А. Нестроєв[7]. Нарис історії перших 25 років існування товариства підготував його голова М. Дашкевич[8]. Їхнім працям притаманна описовість, автори висвітлюють у хронологічній послідовності діяльність товариства у перші

десятиліття існування, коли науково-дослідна робота визначала головний напрям праці його членів. Першим охарактеризував роботу членів товариства з виявлення та опису пам'яток України історик та археограф І. Каманін[9].

Член Церковно-археологічного товариства В. Бродович опублікував статтю з нагоди 30-річного ювілею Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії[10]. У ній підкреслено велику наукову та мистецьку цінність збірки цього музею, який започаткував церковно-археологічне музейництво не лише в Україні, а й в Російській імперії, і відзначався фахівцями як один з кращих в Європі. Нарис історії Церковно-археологічного товариства та загальна характеристика музейних колекцій містяться в кількох розвідках М. Петрова[11]. Важливою для характеристики збірки зазначеного музею є стаття відомого музеєзнавця І. Свенцицького, який високо поцінував його українські колекції[12]. Плідну наукову діяльність довголітнього директора музею М. Петрова висвітлив мистецтвознавець Є. Редін[13].

Національні форми українського музейництва започаткували Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства, Київське товариство старожитностей і мистецтв та Українське наукове товариство в Києві. Зрозуміло, що в умовах тиску на українську культуру, дорадянська історіографія цієї теми дуже обмежена. На початку ХХ ст. з'явилася низка публікацій з історії Південно-Західного відділу ІРГТ. У контексті українського національного відродження розглядали її відомі вчені М. Грушевський[14] та О. Грушевський[15]. С. Русова у статті з нагоди 40-річного ювілею відділу підкреслила, що причиною його заборони була національна спрямованість діяльності[16]. Директор Міського музею М. Біляшівський також писав, що однією з головних причин переслідування й заборони російською владою Південно-Західного відділу був його музей, що формував національні колекції[17].

Фактично як національний розбудовувався на початку ХХ ст. Київський художньо-промисловий і науковий музей, заснований 1897 р. Його офіційне відкриття 30 грудня 1904 р. висвітлює спеціально видана брошура, в якій описано також передісторію закладу та будівництво його приміщення, діяльність музею до 1904 р. і колекції пам'яток в його збірці[18]. Про історію створення в музеї відділу «Старий Київ» писав у 1911 р. М. Біляшівський[19]. Наступного року професор І. Линниченко видав окремою брошурою концептуальне бачення окремого музею під такою назвою[20].

Перша українська кустарна виставка 1906 р., влаштована Київським художньо-промисловим і науковим музеєм, набула широкого розголосу, про що свідчать публікації в пресі, зокрема, в газетах «Громадська

думка»[21], «Свободная мысль»[22], «Свобода и право»[23]. Автори статей підкреслювали, що вона репрезентує твори «багато обдарованого народу», а письменниця О. Пчілка висловила думку, що виставка «буде мати величезне значення для розвитку нашого національного мистецтва всіх родів»[24]. Про те, що міський музей мав на меті стати національним українським музеєм і значною мірою досяг цього, писала в 1917 р. газета «Нова Рада», розповідаючи про проект перетворення закладу на державний національний музей[25]. Аналогічного змісту інформацію опублікував у 1919 р. часопис «Наше минуле»[26]. Директор музею М. Біляшівський переконливо довів, що дореволюційні діячі культури свідомо формували національні колекції Київського художньо-промислового і наукового музею[27].

Інформаційну, науково-популяризаторську спрямованість мали і перші праці, присвячені діяльності Українського наукового товариства в Києві, зокрема М. Грушевського[28] та Д. Дорошенка[29]. Про національний характер колекцій Музею УНТ і відсутність матеріальної бази для побудови експозиції інформував у 1919 р. часопис «Наше минуле»[30].

Спеціальних досліджень, присвячених Київському відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства, у дорадянській історіографії не виявлено. Історик Н. Полонская описала розкопки у Білгородці археолога В. Хвойки, на які виділяв кошти Київський відділ ІРВІТ[31].

Фактично не знайшла відображення у вітчизняній історіографії і праця Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Єдиний виняток становлять досліджені та реставровані ним Звіринецькі печери, яким присвятили свої публікації члени товариства І. Каманін[32] і О. Ертель[33]. У них викладено не лише історичну інформацію про видатну пам'ятку, а й розповідається про проведені археологічні та консерваційно-реставраційні роботи, виявлені знахідки тощо.

О. Левицький присвятив декілька праць київському Центральному архіву давніх актів та проблемі збереження стародавніх актових книг[34]; І. Каманін опублікував нарис історії цього архіву[35].

Проблема формування нормативно-правового поля сфери охорони пам'яток усіх видів і типів, що хвилювала багатьох пам'яткоохоронців, не раз обговорювалася на всеросійських археологічних з'їздах. Вже на першому з них, що відбувся 1869 р. у Москві, історик, юрист, професор Московського університету М. Калачов виступив з пропозицією реформи архівної справи в Російській державі[36]. Міркування з приводу покращення роботи археографічних комісій доповів на III Археологічному з'їзді голова київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів

М. Юзефович[37]. Роль губернських учених архівних комісій у збереженні культурних цінностей охарактеризував у своїй доповіді на XI Археологічному з'їзді в Києві В. Довнар-Запольський[38]. Аналіз російського законодавства про архіви зробив на цьому ж з'їзді керуючий синодальним архівом А. Львов[39]. Історик-архівіст Д. Самоквасов опублікував фундаментальну працю з історії архівної справи в період 1852–1902 рр. та принципів її реформування[40].

Про потребу систематичної роботи з охорони пам'яток, організації провінційних музеїв і заснування Товариства охорони національних пам'яток виступав на VII Археологічному з'їзді в Ярославлі в 1887 р. колишній адмірал, колекціонер і громадський діяч І. Лихачов[41]. У доповіді на цьому ж з'їзді голова Московського археологічного товариства П. Уварова охарактеризувала провінційні музеї та їх соціальні функції, запропонувала проект статуту губернських і обласних музеїв, наголошуючи на необхідності надання їм статусу державних установ[42]. У 1917 р. з'явилася праця російського історика В. Смолина, в якій здійснено огляд законодавчих заходів з охорони пам'яток у Російській державі впродовж XVIII — початку XX ст. Автор робить слушний висновок, що, хоча на початку XX ст. робота з підготовки законодавства про охорону пам'яток набула більш визначених проявів, у ньому ще не було цілісності та єдності[43].

Теоретичне значення має праця відомого етнографа, завідувача етнографічним відділом Російського музею М. Могилянського, в якій він розглядає специфіку центральних і обласних (місцевих) музеїв та їх велике культурне значення для суспільства[44]. Одним із перших українських учених, який здійснив спробу узагальнити історію і теорію музейної справи, базуючись на аналізі діяльності історичних, етнографічних та художніх музеїв, був мистецтвознавець, академік УАН Ф. Шміт[45]. Зокрема, становлять інтерес його думки про необхідність розробки музейного законодавства і централізації музейної справи, створення центральних публічних музеїв у всіх губернських містах та ін.

У 1918 р. мистецтвознавець Ф. Ернст описав втрати, що зазнала українська культура в 1918 р.[46]

Таким чином, у дорадянській історіографії було тільки започатковано дослідження історії київських пам'ятоохоронних інституцій, які відігравали роль провідних, центральних структур у галузі охорони культурних цінностей в Україні, правових та теоретичних засад їхньої діяльності.

У 1920–1930-х рр., в умовах українізації, посилилась увага до національної культурної спадщини. Найактивніше зазначена тема розроблялась у Всеукраїнській академії наук. У цей час з'явилася низка публікацій, присвячених окремим пам'ятоохоронним структурам та установам,

відомим діячам пам'яткоохоронного руху. Їх автори зробили вагомий внесок у введення до наукового і суспільного обігу значного масиву фактичного матеріалу. У працях Ф. Савченка[47] використано й опубліковано низку архівних матеріалів, проаналізовано громадські рухи в Україні та українське національно-культурне самовизначення 1860–1870-х рр. У цьому контексті дослідник відзначив результати роботи членів Південно-Західного відділу ІРГТ, вперше опублікував висновки Особливої наради, створеної російським імператором Олександром II «для припинення українофільської пропаганди», відомі як Емський указ 1876 р., яким відділ було закрито[48].

Г. Житецький зупинився на причинах створення відділу, напрямах його діяльності, зв'язках з іншими науковими установами, а також склав список його членів[49]. Історії відділу торкалися у своїх дослідженнях В. Міяковський[50], О. Рябінін-Скляревський[51]. Разом з тим, їхні праці позначені поступовим впровадженням до наукового обігу та оцінок історичних процесів «марксистсько-ленінських» ідеологем. Пріоритетним в академічних сферах було проголошено вивчення революційного руху, тому національні аспекти діяльності відділу не було поціновано належним чином.

В історіографії цього часу певна увага приділялась Історичному товариству Нестора-літописця. Доволі складну історію його створення описав Г. Житецький[52]; період 1919–1921 рр. охарактеризував В. Базилевич[53].

Одними з перших у цей період звернулися до історії Українського наукового товариства в Києві О. Гермайзе[54], М. Грушевський[55] і О. Грушевський[56]. Разом з тим їхні праці не містять ґрунтовної характеристики всіх напрямів діяльності товариства. Насамперед це стосується музейних колекцій, які товариство почало збирати з перших років свого існування і які мали національний характер.

Українському музейництву присвячена оглядова праця І. Свенціцького[57]. У ній він охарактеризував і київські музеї, підкресливши всеукраїнське значення збірки Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії («невелика збірка Лаврська та спеціальна церковно-археологічна Духовної академії для України мають значно більше прямого значення, як наприклад Ханенківська інтернаціональна збірка»)[58]. Для розуміння загальних тенденцій розвитку пам'яткоохоронної та музейної справи мають також значення праці В. Дубровського[59] та Ф. Ернста[60].

Директор Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка Р. Заклинський написав його коротку історію — від заснування Київського товариства старожитностей і мистецтв, яке розбудувало Київський

художньо-промисловий і науковий музей, і до 1927 р. Особливу увагу він приділив першій виставці народного мистецтва 1906 р. і роботі тодішніх співробітників з комплектування музейних фондів: «Музей став українським, тісно зв'язним з минулим і сучасним нашої країни»[61].

Д. Щербаківський підкреслював всеукраїнський масштаб збирання пам'яток українського народного мистецтва директором музею М. Біляшівським та його великий внесок у наукове опрацювання цих матеріалів[62]. Одну зі своїх праць він присвятив музейному відділу народного мистецтва, в якій звернувся до історії його формування та характеристикі пам'яток[63]. А. Вінницький розглянув принципи музейної роботи М. Біляшівського[64], В. Ляскоронський — його нумізматичні праці[65], П. Курінний — діяльність як археолога[66]. Д. Багалій дав загальний огляд наукових праць ученого[67], С. Єфремов — громадської роботи[68].

Основний зміст і мета діяльності директора Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка М. Біляшівського і хранителя відділів історико-побутового й народного мистецтва (з 1910 р.) Д. Щербаківського визначені у некролозі на смерть останнього в збірнику «Український музей», в якому підкреслено, що їхньою «заповідною мрією стало: перетворити Київський міський музей на справжній національний Музей України»[69]. Праця Д. Щербаківського з комплектування, вивчення та збереження пам'яток народного мистецтва відзначена і такими відомими українськими вченими, як М. Грушевський[70], В. Біднов[71], Ф. Ернст[72], В. Камінський[73], В. Козловська[74] та ін.

Нарис з історії архівної справи в Україні опублікували В. Водолажченко і В. Барвінський[75], однак внесок в її розвиток і розробку теоретичних засад київськими пам'яткоохоронними товариствами залишився поза увагою архівознавців. Життя та наукову діяльність І. Каманіна, який розробляв теоретичні праці з основ воєнно-історичного та історичного архівознавства в Україні, охарактеризував академік М. Василенко[76]. Разом з тим, учений не приділив достатньої уваги активній діяльності І. Каманіна у складі таких київських товариств, як воєнно-історичне та охорони пам'яток старовини і мистецтва.

Період 1940–1950-х рр. позначений послабленням інтересу до історії пам'яткоохоронної справи в Україні, що було зумовлено пануванням ідеологічних пріоритетів сталінської епохи, коли національна тема перебувала під забороною. Наприклад, нариси музейної справи в Україні М. Бондаря, Г. Мезенцевої і Л. Славіна[77] доволі схематичні, автори не звертаються до історії становлення окремих закладів та їх місця і ролі у формуванні системи музейної діяльності.

Досить ґрунтовно, але з притаманними епосі ідеологічними штампами охарактеризував розвиток архівної справи в Російській імперії історик та архівознавець І. Маяковський. Але він фактично не висвітлює історію становлення архівної мережі України кінця XIX — початку XX ст., внесок київських товариств у розробку теоретичних питань архівознавства[78].

У фундаментальній праці російського історика і музеєзнавця А. Разгона розглядається охорона історичних пам'яток у Російській державі в 1861–1917 рр.[79] Учений звернув увагу на такі важливі питання пам'яткоохоронної сфери, як класифікація пам'яток (рухомих і нерухомих), причини їх руйнації та загибелі, спроби розробки відповідного законодавства, на діяльність провідних і місцевих пам'яткоохоронних структур, як державних, так і громадських. Незважаючи на відповідні ідеологічні оцінки й наголоси, дослідження не втратило своєї актуальності. Проте діяльність українських пам'яткоохоронних структур висвітлена А. Разгоном поверхово.

У 1960-х — першій половині 1980-х рр. поживавився процес вивчення проблем культурного розвитку, хоча питанням збереження та використання пам'яток у дорадянський час приділялося мало уваги. Ця тема з ідеологічних міркувань обмежувалась, актуальнішими вважалися дослідження радянської культури.

Діяльність Південно-Західного відділу ІРГТ знайшла відображення у монографіях В. Горленко[80] — у контексті розвитку української культури та українсько-російських етнічних зв'язків; А. Волощенко[81] — у висвітленні суспільно-політичного руху в Україні в 1870-х рр. Більш змістовно розглядає діяльність відділу О. Кравець[82]. Разом з тим, зазначені дослідники не зверталися до музейного напрямку роботи відділу, якій першим у підросійській Україні почав збирати та науково опрацьовувати історико-етнографічні колекції.

Серед біографічних досліджень цього часу слід відзначити публікації К. Бахмат[83] і Г. Шовкопляс[84], присвячені життю та діяльності археолога В. Хвойки, та В. Панашенко[85], яка вивчала життєвий шлях архівіста й громадського діяча І. Каманіна.

Для пізнання процесів і чинників формування галузі охорони культурних цінностей мають значення праці російських учених. Питання, пов'язані зі станом та проблемами розвитку архівної справи, що обговорювалися на Археологічних з'їздах, розглянула російська дослідниця Н. Бржостовська[86]. Огляд діяльності та здобутків науково-історичних товариств Російської імперії в XIX — на початку XX ст. (серед них і українських) здійснив О. Степанський[87], який відзначив їх значну роль в організації історичної науки, у т. ч. археографії, архівознавства,

музеєзнавства, охорони нерухомих пам'яток. У дусі комуністичної ідеології вчений підсумував їх діяльність і причини зникнення, пояснюючи це кризою дворянсько-буржуазної історіографії та організацією науки в царській Росії. А ті, що діяли ще в перші роки радянської влади, «опинилися в стороні від головної магістралі розвитку радянської історичної науки»[88], тому, на його погляд, припинили своє існування.

Доволі масштабне дослідження про Історичне товариство Несторалітописця опублікував історик української діаспори С. Наріжний[89]. Але науковця цікавила переважно дослідницька робота товариства, а його внесок у становлення пам'яткоохоронної справи в Україні залишився маловивченим.

Друга половина 1980-х — 2000-і рр. позначені швидкими темпами еволюції української історіографії, посиленою увагою до національної історії та культури, об'єктивним, неупередженим підходом до висвітлення багатьох раніше замовчуваних тем. В умовах незалежної України формується якісно нове ставлення держави і суспільства до культурних цінностей, позбавлене штампів та ідеологічного тиску. Нерухомі пам'ятки викликають підвищений суспільний інтерес у зв'язку з новим ставленням до історичного минулого та його переосмисленням. Ця тенденція яскраво виявилася під час підготовки тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України, що запланований у двох книгах. Перша з них включає пам'ятки всіх видів і типів на території міста, друга — на міських кладовищах. Видано частину I (1999 р.) і частину II (2004 р.), підготовлено до друку частину III книги 1. Звід виконує роль наукового реєстру пам'яток, тому число включених до нього нерухомих об'єктів культурної спадщини перевищує кількість пам'яток Києва, поставлених на державний облік. Збільшення статей тому «Київ» відбулося переважно завдяки додатковому вивченню їх з позицій сучасної української історіографії та розвитку пам'яткознавчих досліджень.

Вивчення досліджуваної проблематики спирається в нових умовах на узагальнюючі дослідження провідних українських істориків, які ґрунтуються на новітніх наукових та методологічних засадах. Це колективні праці з історії України співробітників Інституту історії України НАН України за участю та редакцією академіка В. Смолія[90], дослідження В. Сарбея[91], О. Реєнта[92], Н. Шип[93], Г. Касьянова[94] та ін. Вони мають важливе методологічне значення щодо періодизації національного відродження, аналізу національного руху, історії української науки кінця XIX — початку XX ст. Теоретично-методологічним аспектам історичних досліджень в Україні присвячено доповідь на II Міжнародному науковому конгресі українських істориків у 2003 р. директора Інституту історії України НАН України академіка В. Смолія[95].

Теоретичне значення для характеристики національних за значенням форм й напрямів охорони культурних цінностей мають праці філософа О. Тимошенко, яка комплексно розглядає проблематику української національної ідеї, зокрема її місце та роль у відновленні української духовності — культури, традицій та норм співжиття історично визначеної національної спільноти, формуванні національної свідомості тощо[96].

Історіографія історії та теорії пам'яткоохоронної справи XIX–XX ст. в Україні налічує значну кількість праць. В їх числі дослідження узагальнюючого та теоретично-методологічного характеру, зокрема П. Тронька[97], В. Акуленка[98], М. Брайчевського[99], М. Брайченка[100], В. Вечерського[101], В. Горбика, Г. Денисенко і М. Пархоменка[102], Т. Григор'євої[103], С. Заремби[104], С. Кота[105], Е. Піскової і Л. Федорової[106], вступна стаття колективу авторів «Київ з околицею» тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України[107], окремі розділи колективних монографій, підготовлених в Інституті історії України НАН України, — «Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика»[108], «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження»[109], «Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України»[110]; біографічний довідник про видатних діячів історико-краєзнавчого руху України[111], а також підготовлений в Українському державному науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства біобібліографічний довідник про визначних архівістів XIX ст. — 1930-х рр.[112]

Сучасні дослідники історії охорони пам'яток звертаються до різних її періодів, форм і напрямів, аналізують діяльність окремих пам'яткоохоронних структур, життя та діяльність їх активних діячів. Е. Піскова вивчала специфіку та основні напрями формування музейної мережі України в XIX — на початку XX ст., запропонувала класифікацію музейних установ за кількома ознаками, визначила особливості фондів збірок кожної групи тощо[113]. Г. Скрипник розробляла історію формування етнографічних колекцій музеїв України[114]. Проте в її монографії часів перебудови головну увагу приділено етнографічному музейництву радянського періоду, не описано, наприклад, музейну діяльність національного спрямування Південно-Західного відділу ІРГТ та Українського наукового товариства у Києві. В одній з праць часів незалежності дослідниця демонструє вже інший підхід, наголошуючи, що формування етнографічного музейного фонду мало суспільно-політичне значення та національно-патріотичне забарвлення[115].

Об'єктом кількох наукових розвідок і дисертації Н. Ковпаненко стала історіографія України другої половини XIX ст., діяльність і науковий

доробок наукових товариств і губернських учених архівних комісій, всеросійських археологічних з'їздів, праці істориків, які вивчали питання, пов'язані з національною архітектурно-мистецькою спадщиною[116].

Історичне товариство Нестора-літописця ґрунтовно вивчав М. Колесник, який розглядає в своїх працях основні етапи і зміст його діяльності, внесок у розвиток історичної науки в Україні[117]. Дисертація Л. Губицького присвячена тільки одному з напрямів науково-дослідної роботи членів товариства — вивченню історії Росії[118]. Роль університетських історичних наукових товариств України в національному відродженні в останній третині XIX ст. — 1917 р. аналізує у своїй дисертації О. Медалієва[119]. Серед інших вона розглядає також українознавчі студії, просвітницько-громадську та видавничу діяльність Історичного товариства Нестора-літописця. Але його роль у становленні системи охорони пам'яток залишилася поза увагою названих дослідників.

Основні напрями наукової та освітньо-культурної діяльності Південно-Західного відділу ІРГТ, його вплив на українське національне відродження, причини заборони відділу висвітлила Л. Чорна[120]. Проте дослідниця не зупинилася детально на роботі зі створення першого національного музею, яку розпочав відділ. Роль Південно-Західного відділу ІРГТ у суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. ґрунтовно вивчала Н. Петрук (публікувала праці як Н. Тимчик)[121]. В її працях підкреслено вирішальну роль Київської Старої громади у формуванні засад і напрямів його діяльності, український характер відділу, приділено увагу науковій праці членів відділу, культурно-громадській діяльності та міжнародним зв'язкам, формуванню музею, характеристиці його матеріалів, хоча його роль у становленні національного музейництва поцінована недостатньо.

Н. Ковтанюк і Г. Шовкопляс опублікували низку праць з історії Національного музею історії України, попередником якого був Київський художньо-промисловий і науковий музей[122]. І. Белікова вперше звернула увагу на влаштовану музеєм у 1911 р. виставку українських митців[123]. Проте вагому роль, яку відіграв музей у становленні національного музейництва та системи музейних установ, у зазначених працях не проаналізовано.

Становлення, розвиток і здобутки церковної археології та церковно-археологічного музейництва в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. досліджує І. Карсим[124]. В її працях розглянуто діяльність Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Подільського єпархіально-статистичного комітету, Полтавського церковного історико-археологічного комітету, Волинського церковно-археологічного товариства, Чернігівської церковно-археологічної комісії та

інших товариств і музеїв, їх внесок у розробку питань історії релігії та церкви, виявлення, збирання, вивчення й охорону рухомих пам'яток. Разом з тим, слід зазначити, що поза її аналізом залишився такий важливий результат періоду становлення українського музейництва, як формування профільної підгрупи церковно-історичних музеїв зі збірками, що відрізнялися за своїм значенням як частина культурного надбання України.

Грунтовно студіював історію Церковно-археологічного товариства та музею при Київській духовній академії К. Крайній[125]. В його працях і дисертації, виконаних на широкій джерельній базі, відбито всі напрями й форми роботи товариства. Разом з тим, як в аналізі пам'яткоохоронної роботи товариства, так і у характеристиці музейної діяльності не підкреслюється загальноукраїнський масштаб Церковно-археологічного музею і національне значення багатьох його колекцій.

Історію розвитку, форми й напрями діяльності однієї з перших національних наукових інституцій — Українського наукового товариства в Києві проаналізували В. Онопрієнко, О. Реєнт, Т. Щербань, залучивши великий корпус джерел[126]. Для нашого дослідження важливий музейний напрям роботи товариства, оскільки воно працювало над створенням багатопрофільного українського національного музею. Проте у монографії та інших працях зазначених учених[127] ця ланка роботи висвітлена не так масштабно і детально, як інші.

Аналіз і систематизацію політичних, організаційних, інтелектуальних, особистісних чинників розвитку української науки у кінці XIX — на початку XX ст. здійснила З. Зайцева[128]. У контексті інституціоналізації української науки вона розглядає і діяльність Українського наукового товариства. Але робота товариства з охорони рухомих пам'яток музейного та архівного значення не входила до кола завдань наукових праць дослідниці. В аналогічному розрізі вона вивчала також губернські вчені архівні комісії[129].

Одним із перших сучасних науковців звернув увагу на діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва І. Гирич, який охарактеризував його фонд, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Києві[130]. Грунтовніше робота товариства зі збереження історико-культурної спадщини України знайшла відображення в оглядовій статті істориків Т. Григор'євої та Г. Денисенко[131]. Проте, архівний фонд товариства, що зберігся, дозволяє відтворити повніше, глибше й різнобічніше картину діяльності цієї громадської структури, яка заклала підвалини пам'яткоохоронної роботи всеукраїнського масштабу. Досить актуальними уявляються й теоретично-методологічні підходи та розробки членів товариства, згадані у зазначеній праці лише побіжно.

О. Воронцова, яка впродовж багатьох років вивчає історію унікального підземного комплексу — Звіринських печер у Києві, використала в своїх працях окремі архівні документи Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, що проводило тут археологічні дослідження та спостерігало за пам'яткою в 1910-х рр., і матеріали власних досліджень 1990–1993 рр. Її дисертація та праці присвячені історії печер, інтерпретації призначення, роботі з їх музеєфікації, аналізу знахідок тощо[132]. Разом з тим, О. Воронцова допустила ряд неточностей. Зокрема, це стосується хронологічних рамок проведення товариством археологічних розкопок, стосунків з Імператорською археологічною комісією та інших аспектів його діяльності.

Історик С. Кот присвятив одну із своїх праць передісторії сучасного Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, виклавши історію громадських форм збереження національних культурних надбань[133]. Він детально охарактеризував радянський період, починаючи від створення Археологічної комісії Всеукраїнської академії наук у 1921 р., державну політику в галузі охорони пам'яток тощо. Разом з тим, діяльність в 1910-х рр. Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, що за своїм статутом мало крайовий характер і багато зробило для виявлення та збереження пам'яток, не висвітлена належним чином. Насправді, саме це товариство слід вважати попередником Українського товариства охорони пам'яток. Ще одна розвідка С. Кота висвітлює історію Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини[134], у співпраці з яким діяло певний час Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва.

До мало вивчених громадських інституцій належав Київський відділ ІРВІТ, який відіграв вагомий роль у культурному житті Наддніпрянської України початку ХХ ст. Лише деякі напрями його діяльності привернули увагу дослідників. Автор монографії про історію, теорію та сучасний стан українського пам'яткознавства С. Заремба присвятив відділу тільки кілька рядків, допустивши помилки не тільки у характеристиці складу і хронологічних рамок існування товариства, але й мети та змісту його діяльності. Наприклад, науковець зазначає, що основним завданням членів відділу «було вивчення і взяття на облік колекцій музеїв, особливо тих, що стосуються військової тематики, проведення археологічних розкопок, вивчення пам'яток архітектури, історії»[135]. Однак це твердження не відповідає статуту товариства. У пізніших працях С. Заремба згадує київське воєнно-історичне товариство у такому самому контексті[136].

Дослідження Київським відділом ІРВІТ пам'яток воєнної і військової історії України описують у своїй монографії В. Горбик і Г. Дени-

сенко[137, с. 16–30]. Історик Г. Денисенко висвітлила в індивідуальній монографії діяльність товариства з вивчення пам'яток воєнної історії[138, с. 31–41]. У зазначених працях використано архівні матеріали, що дозволило досить об'єктивно висвітлити зародження воєнно-історичного пам'яткознавчого руху в Україні. Однак згадані автори майже не торкаються інших напрямів і форм роботи товариства.

На особливу увагу заслуговують праці К. Климової, присвячені історії та науковій діяльності Київського відділу ІРВТ[139] і окремим напрямам його роботи, зокрема музейному[140], архівному[141], а також друкованому органу — журналу «Военно-исторический вестник»[142]. Дослідниця використала широке коло джерел, що зберігаються в архівах України і Росії, публікації у періодичних виданнях початку ХХ ст., вперше у вітчизняній історіографії здійснила ґрунтовний і глибокий аналіз роботи київського воєнно-історичного товариства. Разом з тим, деякі положення та висновки її праць потребують уточнення та доповнення. У своїй дисертації К. Климова виділяє два головні напрями в науковій діяльності Київського відділу ІРВТ: воєнну історію та історичне краєзнавство[143]. Проте, на наш погляд, найбільших результатів було досягнуто відділом у пам'яткоохоронній діяльності, яка включала виявлення та збереження нерухомих пам'яток воєнної та військової історії України, створення першого в Україні воєнно-історичного музею, який комплектувався переважно матеріалами з України, розробку засад центрального воєнного архіву України.

У монографії використано деякі розробки українських істориків з історії охорони пам'яток у добу Української революції 1917–1921 рр. і в перші роки радянської влади, коли ще діяли досліджувані пам'яткоохоронні установи і громадські структури. Серед них праці О. Нестулі[144], О. Денисенко[145], О. Машевського[146], Г. Рудого[147], монографія С. Білоконя, присвячена історичному мистецтву і пам'яткоохоронцю Ф. Ернста[148].

Доволі поверхово розглядає у своїй дисертації процес становлення системи культурних цінностей в Україні у ХІХ — на початку ХХ ст. Є. Ярошенко[149]. Він залишив поза увагою цілу низку пам'яткоохоронних структур, що ставили за мету поширити свою діяльність на територію всієї Наддніпрянської України і створити централізовану мережу осередків зі збереження національного культурного надбання, та інші важливі питання становлення й розвитку охорони пам'яток.

Широке коло питань загального характеру, що стосуються розвитку пам'яткоохоронної сфери в Україні, розглядає в своїх працях і дисертації, присвячених становленню історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя, С. Гаврилюк[150]. Вона торкається питань стосунків з

провідними київськими пам'яткоохоронними товариствами та ученими, зокрема роботи зі збереження волинських старожитностей Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва[151], дослідження Волині членами Історичного товариства Нестора-літописця[152], внеску М. Біляшівського у вивчення та збереження пам'яток зазначеного регіону[153], досліджень історичних пам'яток Волині, Холмщини та Підляшшя М. Петрова[154].

У контексті краєзнавчої діяльності характеризує роботу кількох київських товариств у своїх дисертації та монографії Л. Баженов, присвячених історичному краєзнавству Правобережної України ХІХ — початку ХХ ст.[155], тому відображає тільки деякі аспекти їхньої роботи з охорони культурної спадщини.

Серед спеціальних монографічних досліджень історії архівної справи в Україні, руху за збереження пам'яток архівного значення фундаментальністю, масштабністю і глибиною відзначається колективна праця провідних архівознавців України «Нариси історії архівної справи в Україні»[156]. Робота частково охоплює і період кінця ХІХ — початку ХХ ст. Архівну справу в Україні доби Української революції досліджувала І. Матяш[157]. Спираючись на широку джерельну базу, вона ґрунтовно проаналізувала основні тенденції архівного будівництва, підкресливши, що визначальними рисами діяльності тогочасних архівістів була спадкоємність ідей попередників та аполітична позиція.

Серед досліджень, що висвітлюють історію губернських вчених архівних комісій та їх роль у збереженні рухомих пам'яток, слід відзначити праці І. Симоненка[158], І. Войцехівської та О. Семергея[159]; С. Филімонова[160], С. Абросимової[161].

Важливе значення для з'ясування пам'яткоохоронних процесів в Україні досліджуваного періоду мають праці в галузі біографістики. У публікаціях і дисертації Л. Дідух проаналізовано внесок М. Біляшівського у наукове, культурне та громадське життя України[162]. Вона переконливо довела велике значення праці вченого для становлення вітчизняного музеєзнавства як наукової дисципліни та розвитку музейної справи, значну увагу приділила його пам'яткоохоронній діяльності; підкресливши, що М. Біляшівський вважав головною умовою збереження вітчизняної історико-культурної спадщини розробку та ухвалення національного пам'яткоохоронного законодавства тощо. Роль М. Біляшівського у розбудові Київського художньо-промислового та наукового музею та формуванні його колекцій, зокрема національних, розглядали С. Кілієвич[163], М. Юр[164], О. Попельницька[165], О. Іванова[166], у розвитку національної культури — Б. і М. Біляшівські[167], у збереженні пам'яток історії та культури Буковини і Галичини в роки Першої світової

війни — О. Ковалевська[168], внесок у науково-просвітницьку діяльність — А. Примак[169]. Роль археолога В. Хвойки у становленні й розвитку зазначеного музею охарактеризували В. Колеснікова[170], Г. Шовкопляс[171].

Життя та наукову діяльність мистецтвознавця Д. Щербаківського, який за роки праці в музеї зробив неоціненний внесок у дослідження та збереження пам'яток народного мистецтва, вивчали В. Сидоренко[172] й І. Ходек[173]; його волинські експедиції з метою комплектування музейних фондів етнографічними матеріалами — В. Луць[174].

Біографію і джерелознавчі студії голови Історичного товариства Нестора-літописця та члена інших київських пам'яткоохоронних та краєзнавчих громадських товариств В. Іконникова студіювала І. Войцехівська[175].

Спеціальну біобібліографію, присвячену завідувачу Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, академіку УАН М. Петрову, підготували В. Микитась і Н. Микитась[176]; спробу реконструкції його творчого життєпису на основі архівних джерел та літератури, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, здійснила М. Бухальська[177].

О. Бонь висвітлив наукову і громадську діяльність академіка ВУАН О. Новицького[178], який керував роботою з впорядкування мистецьких та меморіальних колекцій Українського наукового товариства і побудовою експозиції Музею українських діячів ВУАН.

Діяльність засновника української школи реставрації пам'яток архітектури В. Леонтовича досліджувала Т. Кілессо[179]. Будучи членом київських пам'яткоохоронних товариств, він відродив одну з башт Острозького замку, брав участь у формуванні архітектурно-меморіального комплексу «Козацькі могили» під Берестечком, виступав за збереження дерев'яних храмів козацької доби, присвятивши цьому питанню одну з своїх праць.

Однак автори зазначених біографічних праць недостатню увагу приділяють аналізу їхньої пам'яткоохоронної діяльності, творчим та національно-культурним векторам.

Роль київських пам'яткоохоронних структур та установ у збереженні культурних цінностей України та розвитку краєзнавчого руху висвітлено у кількох статтях та двох монографіях автора[180].

У дослідженні використано ряд праць російських істориків. Становить інтерес думка В. Качалової, яка розглядає увагу російського уряду до проблем охорони культурних цінностей та його діяльність у цьому напрямі у XIX — на початку XX ст. як складову частину політики Російської імперії зі збереження національної спадщини і фактор формування національної свідомості народу[181]. Але під цим «народом»

розуміються тільки росіяни, а прагнення інших етносів, що проживали на території імперії, зберегти свою культуру та національну ідентичність В. Качалова ігнорує. Про розвиток наукового пам'яткознавства, місце історичної спадщини в культурній політиці держави розмірковує в своїй праці О. Селезньова[182]. Теоретичні засади пам'яткознавства розробляє П. Боярський[183].

Оглядовий нарис, присвячений Імператорському Російському воєнно-історичному товариству, відділ якого активно працював у Києві, опублікував А. Кочетков[184]. В. Дьяков зробив спробу висвітлити виникнення, діяльність і склад товариства[185], зосередивши увагу на питаннях його «політичної позиції і агітаційно-пропагандистської діяльності»[186]. Разом з тим, всебічної і повної картини діяльності Київського відділу ІРВІТ зазначені публікації не дають.

Автор підручника з музеєзнавства Т. Юрєнева простежує процес становлення і розвиток музею як соціокультурного інституту, розглядає його соціальні функції, звертається до інших теоретичних питань музеології, які важливі і для нашого дослідження[187]. Всебічно і ґрунтовно викладено питання історії, теорії та практики музейної справи у колективній монографії учених двох великих російських наукових і навчальних центрів — Академії перепідготовки працівників мистецтва, культури і туризму та Російського інституту культурології[188]; використано статті теоретичного та історичного змісту з проблем музеології та пам'яткознавства «Російської музейної енциклопедії»[189].

Низка праць присвячена провідним установам в галузі охорони нерухомих пам'яток в Російській імперії: Імператорській археологічній комісії та Московському археологічному товариству. М. Медведєва опублікувала розвідку про одного з основоположників методів наукової реставрації пам'яток архітектури і провідного діяча археологічної комісії — архітектора П. Покришкіна[190], який не раз бував у Києві у зв'язку з діяльністю Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Дослідниця торкається у своїй праці важливих проблем охорони пам'яток, у вирішенні яких він брав участь, зокрема розробки пам'яткоохоронного законодавства на початку ХХ ст. Однак, вона не розглядає проблеми взаємин центральної установи, якою була Імператорська комісія, та місцевих пам'яткоохоронних осередків, до яких належало київське товариство, хоча вони були дуже складними і суперечливими. О. Фролов охарактеризував роль Московського археологічного товариства в охороні пам'яток старовини, напрями його діяльності та взаємодії з місцевими пам'яткоохоронними структурами[191].

І. Комарова вивчала роботу місцевих краєзнавчих організацій під керівництвом Московського археологічного товариства, звернувши увагу

насамперед на організацію всеросійських археологічних з'їздів[192]. Вона ж аналізувала діяльність церковно-археологічних установ Російської держави з охорони пам'яток історії та культури в кінці XIX — на початку XX ст. Серед інших вона торкається діяльності Київського церковно-історичного та археологічного товариства[193].

Узагальнюючий характер має праця В. Дедюхіної про становлення справи охорони пам'яток церковної старовини в Російській державі впродовж XVIII — початку XX ст.[194] Звернення дослідниці до вказаної групи пояснюється тим, що в цей час більша частина пам'яток належала церкві, яка повинна була займатися їх збереженням. А це ускладнювало процес становлення системи охорони культурної спадщини в цілому та розробку відповідного законодавства.

Музеєзнавець М. Гусалова проаналізувала процес створення й розвитку церковно-археологічних музеїв Російської держави у другій половині XIX — на початку XX ст., специфіку взаємовідносин музеїв і церкви та перспективу продовження цього діалогу на сучасному етапі. У своєму дослідженні вона відзначає інтенсивну збирацьку та дослідницьку роботу першої такої установи — музею при Київській духовній академії[195].

Отже, історія охорони культурних цінностей в Україні протягом 1870–1910-х рр. знайшла певне висвітлення у науковій літературі, різноплановій за проблематику, формою та жанром. Проте аналіз історіографії досліджуваної теми доводить, що вона вивчена фрагментарно, а в деяких працях — поверхово. Відсутні спеціальні комплексні ґрунтовні праці, присвячені не діяльності регіональних (місцевих) пам'яткоохоронних осередків, а становленню загальноукраїнської системи охорони нерухомих і рухомих пам'яток, формуванню провідних, центральних установ і структур у профільних мережах. Такі інституції діяли лише в Києві, вони виробили у процесі свого функціонування нові форми й напрями, правові та теоретичні засади пам'яткоохоронної роботи. У такому розрізі еволюція охорони культурних цінностей в Україні не знайшла відображення у жодному дослідженні.

Монографія побудована на широкій джерельній базі, особливості якої полягають у тому, що її складають регламентно-правові, етапно-підсумкові, біографічні та автобіографічні документи і матеріали. Таким чином, використані джерела належать до актових (законодавчі акти та розпорядження, статuti товариств, музеїв, рішення їх керівних органів, звіти) та наративних (листування, наукові праці, каталоги, щоденники тощо). Їх можна структурувати за наступними основними групами: 1. Архівні документи й матеріали пам'яткоохоронних структур та особові фонди діячів пам'яткоохоронного руху. 2. Друковані видання товариств і музеїв — статuti, звіти, каталоги колекцій і експозицій; наукові праці

(статті, брошури, книги), присвячені окремим пам'яткам та історико-культурній спадщині окремих регіонів, плани екскурсій тощо. 3. Опубліковані законодавчі та нормативно-правові матеріали в галузі охорони пам'яток. 4. Періодичні видання кінця XIX — початку XX ст., в яких друкувалися звіти, протоколи засідань керівних органів громадських структур і музеїв, що вивчалися, доповіді їх членів, матеріали теоретичного та методологічного характеру, інформація про практичну діяльність тощо.

За кількістю архівні документи і матеріали складають переважну більшість джерел, що розкривають досліджувану проблематику. Вивчено й використано документи та матеріали, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, Центральному державному архіві вищих органів влади України, Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, Державному архіві м. Києва, Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України, науковому архіві Національного художнього музею України.

Виявлений, проаналізований та використаний у дослідженні комплекс архівних та опублікованих джерел дозволив розглянути комплексно і всебічно всі форми й напрями діяльності пам'яткоохоронних інституцій, які започаткували засади системно організованої роботи зі збереження культурних цінностей в Україні кінця XIX — початку XX ст., визначити їх специфіку, співвідношення повноважень центральних і місцевих осередків, правове поле функціонування та внесок у розробку теоретичних засад пам'яткознавства, музеєзнавства та архівознавства.

Метою дослідження є здійснення комплексного історичного аналізу діяльності провідних пам'яткоохоронних установ та громадських структур Києва, що формували теоретичні засади і систему збереження культурних цінностей у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.

Територіальні межі дослідження збігаються з етнічною територією України, насамперед з тією її частиною, яка в досліджувану добу входила до складу Російської імперії. Це так званий Південно-Західний край, або Київське, Подільське та Волинське генерал-губернаторство, а також Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська та Чернігівська губернії. Згідно з узагальненою схемою регіоналізації України у сучасній історичній науці [196], досліджувані пам'яткоохоронні структури та установи прагнули поширити свою діяльність на Правобережну Україну (Київщина, Волинь, Поділля); Лівобережну Україну (Чернігівщина, Полтавщина), частково — Слобідську Україну (Харківщина, Сумщина). Разом з тим висвітлено їх зв'язки з відповідними

установами та діячами Західної України, передусім Галичини, та увагу до пам'яток Південної України.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1870–1910-і рр. Визначення нижньої межі зумовлено виникненням і діяльністю Історичного товариства Нестора-літописця і Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, які започаткували роботу з вивчення й охорони пам'яток на загальноукраїнському рівні.

Рух за охорону культурних цінностей, під якими розумілися як рухомі, так і нерухомі пам'ятки, зародився в Україні в ХІХ ст. При цьому перевага віддавалася рухомим пам'яткам, для збереження яких засновувалися перші музеї. У цей період спостерігаються лише окремі випадки охорони нерухомих об'єктів, тому ХІХ ст. характеризується з погляду досліджуваної проблеми як час виникнення і формування музейної мережі як особливої форми культурного життя. У перші десятиліття ХХ ст. кількість музеїв, як інституцій, покликаних зберігати рухому частину культурної спадщини, збільшилося, вони набували значення «культурної норми»[197] і включались у вітчизняну культурну традицію. В Києві виникли музеї, які де-факто мали статус національних, тобто накопичували колекції загальноукраїнського значення, були укомплектовані музейними предметами з усіх регіонів України — як тих, що перебували у складі Російської імперії, так і з Західної України. На початок ХХ ст. припадає бурхливий розвиток пам'яткоохоронної справи, виникнення низки спеціальних товариств, які переймалися проблемами виявлення, обліку, збереження і популяризації нерухомих пам'яток історії та культури. Саме у цей час відбувається відособлення охорони пам'яток в самостійні сфери культурної діяльності — пам'яткоохоронну і музейну. Таким чином, верхня межа хронологічних рамок обумовлена тим, що в 1910-х рр. оформилася кульмінаційна стадія розвитку пам'яткоохоронної сфери в Україні, позначена прагненням провідних її структур створити чітку систему збереження культурних цінностей з мережею центральних, національних і місцевих профільних установ. З встановленням радянської влади низка структур, що вивчалася, зникла, інші трансформувалися. Тому, намагаючись простежити ці процеси, автор подекуди виходить за визначену верхню хронологічну межу дослідження.

Розділ 1.

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ СТРУКТУР ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ. 1870–1910-і рр.

1.1. Виникнення загальноукраїнських громадських форм охорони культурних цінностей. 1870-і — початок 1900-х рр.

Історичне товариство Нестора-літописця. Інтерес до опису та археологічного дослідження нерухомих пам'яток старовини в Україні, що перебувала в складі Російської імперії, з'явився з початку XVIII ст., однак це була робота поодиноких наукових сил. У XIX ст. виникли перші регіональні громадські структури, які вивчали історію та пам'ятки свого краю, ставили за мету зберегти їх та захистити від руйнування. Перші спроби пам'яткоохоронних заходів у Києві зробив Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей в Києві, що діяв у 1835–1845 рр. і здійснив, наприклад, консервацію Золотих воріт у Києві та заснував Музей старожитностей при Університеті св. Володимира[1]. У 1845 р. його функції передали Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, яка створила Київський центральний архів давніх актів. Одним із завдань своєї діяльності вона ставила опис нерухомих пам'яток, але видавнича діяльність поглинула всі її кошти, тому опис припинили[2].

Створене в 1839 р. Одеське товариство історії та старожитностей відіграло важливу роль у становленні пам'яткоохоронної справи на Півдні України та в Криму. Воно вивчало пам'ятки археології, історії та архітектури цього краю, здійснивши чисельні експедиції, виявило та опублікувало значну кількість документів з історії Новоросійського краю, створило власний музей (у 1840 р.), бібліотеку і фонд рукописів, видало в 1844–1919 рр. 33 томи «Записок Императорского Одесского общества истории и древностей», каталоги, монографії тощо[3].

Першою громадською структурою, яка здійснила спробу виявити й зафіксувати пам'ятки культури Наддніпрянської України було Історичне товариство Нестора-літописця при Університеті св. Володимира в Києві. Як зазначав пізніше голова товариства М. Дашкевич, воно виникло як давно назріла в середовищі київських учених потреба «спільної розробки історії російського і зокрема південно-російського народу за рясними і в цілому раніше мало розробленими даними, що збереглися в області Південно-російського краю, а саме за даними археологічними, літописними, архівними, за творами літератури й народної творчості та ін.»[4].

Думки про необхідність ученого історичного товариства в Києві знайшли відгуки на II Археологічному з'їзді у Санкт-Петербурзі в грудні 1871 р. у зв'язку з рішенням провести наступний з'їзд в Києві. Тоді було подано три заяви — Київської духовної академії про заснування комісії для збирання та охорони церковної старовини, М. Юзефовича — про заснування археологічного відділу при археографічній комісії та М. Сементовського — про заснування археологічного товариства в Києві. Всі ці проекти, як пише Г. Житецький, «далі заяви не пішли»[5].

У 1870 р. перший ректор Київського університету М. Максимович вирішив здійснити свій задум 1841 р. про створення наукового історичного товариства в Києві, підготував записку «Київське товариство історії та старожитностей при університеті св. Володимира» і звернувся по допомогу до графа С. Уварова. Згуртовані навколо нього вчені (дев'ять осіб) подали проект пропонованого Київського товариства історії, старожитностей та літератури при Університеті св. Володимира на розгляд Раді навчального закладу. Однак, через недовіру влади задум не був реалізований.

Одночасно інша група київських істориків на чолі з приват-доцентом університету І. Хрущовим також проводила підготовчу роботу з організації історичного товариства, яке одержало назву «Історичне товариство Нестора-літописця». Його статут було затверджено 24 листопада 1872 р. 18 січня 1874 р. Рада університету ухвалила клопотання куратора Київського навчального округу про злиття обох товариств в одне під назвою «Товариство Нестора Літописця, що перебуває при Імператорському Університеті Св. Володимира для розробки російської історії, археології і літератури» та фінансову підтримку його діяльності.

Статути цих товариств у деяких моментах суттєво розрізнялися. Товариство, ініційоване М. Максимовичем, ставило за мету вивчати місцеву історію, займатися відкриттям, збиранням і зберіганням «історичних пам'яток різного роду, як речових, так і словесних», досліджувати всі пам'ятки краю, видавати свої праці та організовувати публічні читання[6]. Історичне товариство Нестора-літописця визначило головною метою вивчати російську історію (а не місцеву) і надавати вченим Києва «можливість ділитись із знавцями науковими висновками, відкриттями, статтями, підготовленими до друку»[7]. Проте з часом воно стало займатися переважно питаннями історії України.

Станом на 1873 р. товариство налічувало 6 почесних і 15 дійсних членів, 1893 р. — 24 і 108, 1901 р. — 145 членів, 1903 р. — 149 членів (21 — почесні, 126 — дійсні, 2 — члени-кореспонденти), 1914 р. — 177 членів. Керували товариством у різний час М. Тулов (фактично виконував обов'язки голови професор І. Хрущов), В. Іконников, О. Котляревський,

В. Антонович, О. Лазаревський, М. Владимирський-Буданов. У кінці 1921 р. під час реорганізації Київського університету товариство приєднало до Всеукраїнської АН на засадах автономії, 1931 р. воно припинило діяльність у зв'язку з реорганізацією ВУАН.

Діяльність товариства полягала головним чином у влаштуванні засідань, на яких його члени читали доповіді, реферати, речі, повідомлення, обговорювали наукові повідомлення. Було проведено 700 засідань, на яких прочитано понад 1,4 тис. доповідей з історії, літератури, мистецтва, етнографії, права, переважно з українознавчої тематики. З 1879 р. товариство видавало «Чтения», в яких друкувало праці своїх членів (24 книги, 49 випусків). Видавнича робота була головним напрямом діяльності на початку ХХ ст. і поглинала всі кошти. Члени товариства брали участь в Археологічних з'їздах, у підготовці III (1874 р.) та XI (1899 р.) Археологічних з'їздів у Києві, у роботі попереднього комітету з підготовки XI з'їзду (30 членів із 36). Проводити самостійні археологічні розкопки товариство не мало можливості за браком фінансів. Єдина археологічна екскурсія була влаштована 13 жовтня 1877 р. в містечко Білгородку, де І. Хрущов знайшов давньоруський змійовик[8]. Із членів товариства єдині археологічні розкопки провів 1889 р. Ф. Кнауер[9].

Історичне товариство Нестора-літописця здійснило першу спробу скласти реєстр пам'яток Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства. Воно розробило і опублікувало 1898 р. у своїх «Чтениях» «Програму для збирання відомостей про старожитності», підготовлену до XI Археологічного з'їзду в Києві. Вона містила перелік питань, що стосувалися переважно волинських старожитностей, оскільки на з'їзді планувалося звернути увагу насамперед на історію Волині. Разом з тим підкреслювалося, що програма може стати посібником для збирання відомостей і в інших місцях.

Програма складалася з трьох відділів. У першому — «Старожитності первісні» — слід було повідомити про рухомі пам'ятки, знайдені на місцях стоянок палеолітичної та неолітичної епох, майстерень кам'яного і бронзового віків, про знахідки залізного віку, про мегалітичні та палеві споруди, чашкові камені, печери, кургани й могили кам'яного віку і спосіб поховання в них та поховальний інвентар, городища, вали, малюнки на скалах і каменях. Другий відділ перелічував старожитності історичні: назви села, в якому розташована парафіяльна церква, в минулому й тепер; які села належать до парафії, їх назви; скільки церков у парафії, дати їх престольних свят і як вони святкуються, відомості про акти суспільного життя, пов'язані з храмами; історія села та письмові джерела про нього, його місце розташування; чи було воно в минулому містом або містечком; які є в парафії монастирі; коли і ким споруджені

церква або монастир; кому належало право патронату над селом — громаді або власнику села; перекази про існування при церквах братств, шкіл і богаділень (шпиталів); які церкви і коли існували раніше, коли і за яких обставин зруйновані, чи збереглись їх рештки, історичні відомості про них; урочища, що мають історичне значення; руїни фортець і замків, старих кладовищ, спорожнілі села, містечка та міста, каплиці, печери; кам'яні статуї: стовпи, люди (кам'яні баби), тварини; який вигляд мають рештки укріплень, міських стін, замків, перекази про них; надгробні камені з написами, перекази про них; місця битв і знахідки на них; поховання в склепах церков і монастирів; кахляні груби з малюнками у старовинних приватних будинках, знахідки окремих кахлів; старовинні музичні інструменти, їх назви; стародавня зброя, одяг, речі домашнього вжитку, збережені окремими особами; випадкові знахідки стародавніх монет; приватні колекції стародавніх монет і речей, відомості про власників; використання стародавніх вимірів часу, ваги, простору та місткості; які збереглися в сучасній народній мові стародавні слова й вислови, що мали юридичне значення, яке тепер мають значення; власники архівів, в яких є збірки стародавніх рукописів або юридичних документів, описи цих архівів, рукописні або друковані; наявність видань південно-руських і закордонних, ким і коли книги видані, які гравюри в них вміщено і які ініціали граверів, які записи і написи на книгах; які є богослужбові книги, грамоти, акти, рукописи, монастирські церковні літописи на шкірі (пергаменті) або папері, ноти; плани, географічні карти; які оправи книжок і папір; чи збереглися в кого-небудь старовинні портрети історичних діячів і фамільні портрети (не пізніше кінця XVIII ст.), хто на них зображений і кому належать; чи збереглися перекази про колишніх власників села та інші відомості про окремих осіб і події. Відділ III «Старожитності церковні» містив запитання про архітектуру церковних і монастирських споруд, історичні відомості про них: про скельні і печерні церкви та печери релігійного характеру, рельєфні та інші зображення в них і написи; церкви муровані, цегляні й дерев'яні, матеріал і техніку їхнього спорудження; їх плани і фасади; про дзвіниці і дзвони, біла і клепала; огорожі й брами; каплиці; цвинтарі; про внутрішню будову цих споруд, склепи, надгробки, раки; кахляні груби, годинники. Другу групу запитань цього розділу складали відомості про іконопис: настінний — про час розпису і майстрів, техніку розпису, зміст стінопису (сюжети); ікони — особливо чудотворні й місцевошановані, перекази про них, час походження і матеріал, з якого виконані, написи та імена іконописців. Слід було зібрати інформацію і про металеві вироби церковного вжитку — ікони на металевих дошках і гравірувальні дошки, литі образи, хрести і хрестики, прості й складні; шати на образах, хрестах, Євангеліях і

Апостолах та фініфтеві й емалеві зображення на них; вінці на іконах, гривні й цати, привіски; богослужбовий посуд, хрести, ковчеги, кадила і кацеї, підсвічники, лампади, панікадила, блюда, чаші, чарки, кубки, вінці весільні, рипиди; церковні та монастирські печатки; вислі, свинцеві й воскові печатки; митри і шапки, панагії; вериги. Четверта група запитань стосувалася шитих церковних речей: облачення, воздухи, вишивані іконі, корогви, плащаниці, надгробні покрови; полотняні іконостаси; військові прапори. До п'ятої групи належали скульптура та різьблення: різьблення на каменях, вставлених у стіни церковних споруд, з написами, гербами та ін.; різьблення на благородних каменях, на дереві христів та ікон; дерев'яні гравірувальні дошки і печатки для проскур; різьблення священних зображень на кістці; статуї кам'яні, гіпсові й дерев'яні.

Автори програми пояснювали в примітках, що бажано додавати інформацію про те, де публікувались описи пам'яток, а також фотографії або малюнки цінних речей, особливо тих, вік і характер яких важко визначити[10].

Члени Історичного товариства Нестора-літописця займалися дослідженням пам'яток. М. Істомін, наприклад, вивчав західний вплив на український живопис. У рефераті на Віленському археологічному з'їзді 1893 р. він доповів про розписи італійського живописця Б. Фредериче в Києво-Печерській лаврі. Ця ж тема досліджувалася ним під час підготовки до Ризького археологічного з'їзду 1896 р. Він вивчав у бібліотеці лаври і т. зв. кунсбухи (зошити малюнків) учнів лаврської малярської школи, в якій виховувалися відомі українські митці. У цих кунсбухах малюнки були виконані за німецькими оригіналами, потім їх малювали на стінах монастирських церков: Свято-Троїцької, Всіх Святих, храмів при Ближніх і Дальніх печерах. Таким чином, з'явилася можливість припустити існування Київської школи живопису, що склалася під західним впливом. Те ж саме спостерігалось в писемних пам'ятках. І. Каманін присвятив себе палеографічному вивченню характеру (рукописів) т. зв. південно-руського письма.

Готуючись до Археологічного з'їзду в Києві М. Істомін та І. Каманін здійснили відрядження з 21 червня до 16 серпня 1898 р., під час яких один вивчав живопис у католицьких і православних храмах Волині, другий — архіви урядових установ Подільської і Волинської губерній. М. Істомін побував ще в Холмі й Любліні. За результатами досліджень І. Каманін опублікував «Палеографічний Ізборник» зі статтею «Головні моменти в історії розвитку південно-руського письма». Із Волинської та Подільської губерній і Холма надіслали на виставку до Археологічного з'їзду ікони, посуд, рукописи, стародруки. М. Істомін зробив реферат про оригінальну живописну школу на Волині. Ця думка була нова, неспо-

дівана і піддавалася нападкам, як доповідав про це пізніше Київському товариству охорони пам'яток старовини і мистецтва І. Каманін. На з'їзді в Харкові приділили увагу церковному живопису. У рефератах повідомляли не лише про західний вплив, але й розрізняли вже вплив певної західноєвропейської школи живопису.

14 листопада 1899 р. на засіданні товариства обговорювалося звернення голови Московського археологічного товариства П. Уварової з пропозицією розробити заходи щодо збереження пам'яток старовини, організувати опис та видання знімків старожитностей України[11]. У відповідь при товаристві було створено спеціальну Комісію з видання старожитностей України на чолі з М. Дашкевичем. До її складу входили В. Антонович, М. Біляшівський, М. Василенко, І. Каманін, В. Кордт, О. Лазаревський, О. Левицький, В. Ляскоронський, В. Щербина та ін.

Члени комісії констатували, що за своїм статутом і в силу діючих узаконень товариство фактично не має можливості займатися охороною пам'яток, тому бажано доповнити його статут й отримати право офіційно клопотати перед відповідними відомствами та приватними особами про припинення або попередження руйнувань і псування пам'яток, купувати у власність окремі ділянки землі, де розташовані об'єкти, що підлягають охороні. Незалежно від цього члени комісії ухвалили запропонувати Московському археологічному товариству клопотати про видання особливого розпорядження уряду, яке мало зобов'язати всіх власників пам'яток, незалежно від форми власності, перш ніж вживати заходи на таких об'єктах, звертатися за консультацією до найближчого історичного або археологічного товариства.

Районом діяльності комісії визначили п'ять губерній Київського навчального округу. На першому ж засіданні було ухвалено розпочати складати списки місцевих пам'яток віком до кінця XVIII ст.: церков, замків і старовинних споруд та їх решток; начиння, предметів старовинної обстановки, зброї; приватних колекцій старовинних речових пам'яток і документів; стародруків і рукописів. Для цього між членами комісії було розподілено повіти Волинської, Київської, Подільської, Полтавської і Чернігівської губерній[12].

До Московського товариства звернулися з проханням видати брошуру, до якої включити всі існуючі з цього питання вказівки і розпорядження уряду, друковані програми опису пам'яток, як церковних, так і світських, із зазначенням кращих методів опису, фотографування або замальовки. Ними мали користуватися екскурсанти та інші учасники обстеження губерній. Планували також організувати попереднє збирання матеріалів про відомі та маловідомі пам'ятки за виданими й невиданими

описами, церковними літописами та іншими джерелами для кожної губернії окремо з позначенням джерела відомостей[13].

Комісія звернулася до членів товариства з пропозицією повідомити про пам'ятки старовини по визначених губерніях. 24 березня 1901 р. на місця було розіслало опитувальний лист за підписом голови товариства М. Дашкевича. У ньому містилися такі запитання: 1. Коли споруджена церква? Коли засновано парафію? 2. Якщо церква споруджена після 1800 р., чи збереглися відомості, малюнки і т. п. попередньої церкви? 2. Коли та які переробки зроблено в церковній споруді? 4. Чи є в церкві стародавні ікони, начиння, рисунки і стародруки? 5. Чи немає в парафії городищ, курганів, валів, інших споруд, будов або їх руїн? У листі містилося також прохання вказати точні назви села, волості, повіту, губернії, а також — як далеко від села розташована найближча фотографічна установа[14].

Повідомленням від 24 жовтня 1901 р. Імператорська археологічна комісія уповноважила Історичне товариство Нестора-літописця спостерігати за пам'ятками старовини в Києві, де під час земляних робіт усякого роду траплялися старовинні речі. У засіданні Ради товариства 1 листопада 1901 р. його представниками в справі спостереження за пам'ятками було запропоновано В. Антоновича, В. Завитневича, Ю. Кулаковського та В. Щербину[15]. 12 вересня 1902 р. Московське археологічне товариство звернулося з проханням підготувати вказівки і програму досліджень краю в археологічному відношенні для представників м. Катеринослава до запланованого там XIII Археологічного з'їзду. В засіданні Історичного товариства Нестора-літописця 28 грудня 1902 р. В. Завитневич та І. Каманін представили складені ними наукові документи з археології та історії Південної Наддніпрянщини для розробки їх на з'їзді[16].

Наприкінці XIX — на початку XX ст. члени Історичного товариства Нестора-літописця здійснили низку відряджень по Україні з метою опису пам'яток. Підприємець і меценат Н. Терещенко пожертвував 3 тис. крб. для опису й видання пам'яток української старовини Московським археологічним товариством. Результатом мала стати низка видань, присвячених старожитностям України. Вивчали переважно Київську губернію, а також частково Волинь і Поділля. Кожен із членів комісії обрав собі один або два повіти, отримавши на роз'їзди по 100 крб., деякі їздили за власний рахунок. Напередодні вони збирали інформацію про місцеві старожитності листовно — від парафіяльних священиків. Велику допомогу надав єпископ Чигиринський Павло (Преображенський), тоді член Київської духовної консисторії, через якого було розіслано запитання і попередження про приїзд членів товариства. Священики і настоятелі монастирів забезпечували їх житлом і харчуванням.

Схема опису пам'яток та збирання матеріалів мала таку структуру: А. Пам'ятки церковні. а. Архітектура дерев'яних і кам'яних церков та дзвіниць; плани; розрізи; архітектурні деталі. в. Іконостаси (загальні види), кіоти, криласи. с. Іконопис. d. Різьблення по дереву і каменю. е. Начиння (металеве, дерев'яне, скляне, кістяне). f. Шитво і тканини (ризи, воздухи, плащаниці й т. ін.). g. Рукописні й друковані богослужбові книги, синодики (характер письма, заставки, мініатюри, гравюри, оправ, оклади). h. Надгробні пам'ятники. Б. Пам'ятки світські: а. Архітектура (загальні види), плани, архітектурні деталі (житлових і нежитлових споруд). в. Внутрішня будова житла (кахлі, плафони, різьблення, сволоки з написами). с. Меблі та домашня обстановка. d. Предмети домашнього вжитку. е. Одяг, взуття, прикраси, печатки. f. Засоби пересування, зброя. g. Зброя та знаки почесні. h. Музичні інструменти. і. Портрети і картини. k. Рукописи і стародруки (характер письма, заставки, малюнки, оправ)[17].

Усі звіти членів комісії було опубліковано в «Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца». Об'їжджаючи села, вони гостро відчували потребу фотографування старовинних речей. Той, хто мав фотоапарат, міг не описувати на місці пам'ятки. Інші витратили багато часу на описування, оскільки без фотографій предмети швидко забувалися.

Влітку 1900 р. Ю. Сіцинський розпочав систематичний огляд й опис пам'яток Подільської губернії, про що повідомила «Археологическая летопись Южной России». У представленому ним звіті зафіксовано стародавні городища, монастирські споруди, храми, синагоги, ратуші, замки, цивільні споруди цікавої архітектури, а також рухомі пам'ятки, що мали історичне значення[18].

Влітку 1900 р. М. Біляшівський здійснив поїздку по Черкаському, Канівському та південній частині Київського повітів Київської губернії, під час якої оглядав переважно церкви. Вчений інформував в «Археологической летописи Южной России», що більшість храмів перебудовано, а багато і розібрано. При цьому від попередньої споруди не залишалось навіть її малюнка, фотографії або плану. Одночасно масово зникали старовинні речі церковного вжитку. Їх або знищували, або продавали для переплавки чи інших потреб. Викликало непокоєння вченого й те, що знищувалися або спотворювалися новітніми переробками старовинні іконостаси[19]. Зокрема, під час будівництва нової церкви в с. Жуківка Київського повіту фактично знищили чудовий різьблений іконостас з образами XVIII ст., що був перевезений сюди зі старої Андріївської церкви в Києві, а тепер був звалений у якомусь допоміжному приміщенні священика[20].

Наприкінці грудня 1900 р. — на початку січня 1901 р. М. Біляшівський їздив до Глухова і Полтави. У Глухові за участю П. Дорошенка він оглянув і сфотографував речі церковного вжитку XVII–XVIII ст. у церквах Святої Трійці та св. Миколи; відвідав також с. Сварків Глухівського повіту, де сфотографував церкву св. Миколи, споруджену в 1740-х рр. генеральним підскарбієм Я. Марковичем, та старовинні речі родини Марковичів[21].

Влітку 1901 р. обстеження провели: І. Каманін — у Таращанському і Чигиринському повітах, М. Істомін — Радомишльському, В. Щербина — Васильківському і Бердичівському, М. Біляшівський — Канівському і частині Київського, В. Доманицький — Звенигородському і частині Уманського, Ф. Фотинський — на Волині, Ю. Сіцинський об'їздив майже все Поділля. Повернулися в серпні, кожен склав звіт. І. Каманін, який звітувався першим, систематизував побачені пам'ятки таким чином: архітектура, скульптура, живопис, священний посуд і одяг, рукописи і стародруки.

7 жовтня 1901 р. В. Щербина доповідав на засіданні товариства про його спільну з Л. Добровольським поїздку по Бердичівському, Васильківському та Уманському повітах, під час якої було обстежено 35 пунктів. Особлива увага приділялася дерев'яним церквам, яких збереглося чимало, деякі з них зведені ще в XVII ст. За формою вони визначили два типи храмів — у формі корабля і хрещаті, невеликі за розміром, що мали переважно по три бані, але зафіксували й однобанні та п'ятибанні храми. Характерною особливістю старих споруд були вузькі й низькі вхідні двері, іноді на одвірку вирізьблено напис з датою побудови та ім'ям будівничого. В одній церкві (св. Миколи, Бердичів) дослідники описали «опасання» — криту галерею навколо храму. У багатьох церквах збереглися старовинні іконостаси та образи, останні, у більшості випадків, реставровані дуже невміло. На деяких іконах зустрічалися зображення українського одягу. Було оглянуто також плащаниці, старовинні тканини і вишивки, речі церковного вжитку, переважно з рисами греко-католицького церковного мистецтва. В багатьох храмах зберігалися старовинні книги XVII–XVIII ст. — видання Києво-Печерської лаври, львівські і почаївські, зрідка зустрічалися видання чернігівські, унівські та віленські.

В м. Погребищі Бердичівського повіту оглянули синагогу, в якій зберігалися дві рукописні пергаментні книги, в одній з яких був запис про повстання Б. Хмельницького. Поза синагогою розташовувалися могили вбитих під час повстання. У Фастові привернув увагу дерев'яний костюл XVII ст., одна з ікон якого, що датувалася XVII ст., за переказами, була пов'язана з періодом повстання Б. Хмельницького. Неповдалі від кос-

тьолу на пагорбі над долиною р. Унава збереглися окопи І. Палія. У Білій Церкві на подвір'ї Свято-Преображенського собору розташовувалася церква св. Миколи, в об'єм якої було включено незавершену будівництвом муровану церкву, яку почав споруджувати І. Мазепа. В с. Розсошки Уманського повіту зафіксували чудову церкву, зведену 1763 р. одним із керівників Коліївщини І. Гонтою, про що свідчив напис на одвірку вхідної двері (село — батьківщина Гонти).

В. Щербина прокоментував й інші виявлені старожитності, супроводжуючи свій реферат демонстрацією планів церков, фотографіями храмів та ікон, а також оригінального образу XVIII ст. із с. Синява, намальованого на камбалі, що був подарований музею товариства[22].

1902 р. поїздки не відбувалися через те, що Московське археологічне товариство не дало повноважень. Влітку 1903 р. їх здійснили В. Щербина, Г. Павлуцький, М. Біляшівський і В. Щербаківський. Останній обстежував пам'ятки і влітку наступного року.

В результаті цих відряджень було зроблено кілька важливих висновків. Дослідники встановили, що в Україні склався особливий архітектурний тип храмів: одно-, три- і п'ятибанний, який почав зникати під впливом північноросійської архітектури після приєднання країни до Росії. Те саме спостерігалось у живопису: західний вплив замінився північноросійським; особливості київського і волинського живопису зникали, і в цій області спостерігався регрес. Крім того, живопис давав можливість визначити улюблені народні сюжети. Щодо скульптури, то вона або відсутня, або її вкрай мало. Пам'яток писемності дуже мало, всі вони неглибокої давнини. Богослужбових стародруків зустрічалося багато, всі вони — твори Почаївської або Львівської друкарень, тобто видання уніатські. Видання Києво-Печерської лаври до початку XIX ст. траплялися дуже рідко, вони витискалися виданнями Московської друкарні. Під час експедицій було зафіксовано велику кількість придорожніх хрестів (фігур), виключно дерев'яних. Їх ставили або при в'їзді в села, або на перехрестях доріг, або біля колодязів. Цивільні споруди, що відрізняються особливостями архітектури (замки, синагоги), в Київській губернії були майже відсутні.

Під час реєстрації пам'яток старовини кожному члену комісії доводилося самостійно вирішувати, що вважати пам'яткою. І. Каманін висловив думку, що пам'яткою може бути будь-який предмет — або виведений з ужитку, або змінений за формою, незалежно від часу його створення. Наприклад, звичайний тип української церкви — трибанна, при строго визначеному співвідношенні бань між собою (перша дорівнює третій, обидві менші за розміром від середньої — другої бані), розташовані у напрямку схід-захід. Цей тип походить від давніх-давен, останні дати

спорудження таких храмів — 1780–1790-і рр. Оскільки вони зникають, ці церкви належать до пам'яток старовини і мають ретельно вивчатися.

Дослідник навів приклад пам'ятки живопису: величезне полотно в рамі на стіні церкви з авторським підписом із зображенням сцени Страшного суду, з картиною пекла, в якому перебувають грішники і кожний піддається особливій муці; над кожним напис про його гріх; під картиною підпис «І. Петров 1840 р.». У цих написах ясно виявлені народні уявлення про архітектуру пекла і народне розуміння добра і зла, доброчесності і пороків. Це є пам'ятка, тому що картини Страшного суду майже зникли.

Учений вважав, що неможливо викинути з музею старовинне гусяче перо, яке побутувало до появи сталевих пір'їв, люльку і чубук, які не так давно виведені з ужитку. Те саме стосується рукописів — документів офіційного походження, в яких трактується факт або подія трьох-п'ятирічної давнини, і в майбутньому вони не повторяться (наприклад, документ російсько-японської війни; купча на продаж селянської сім'ї 1860 р. у 1862 р. вже стала пам'яткою старовини, тому що цей факт вже ніколи не повториться). Багато похідних канцелярій 1812 р. (військове діловодство) загинуло внаслідок байдужого ставлення, а з ними і сторінки війни 1812 р. Загинуло багато матеріалів з історії Києва до XIX ст., лівобережної України, тому, якщо б вони не збереглися в Москві, історію України написати було б неможливо, але й при цьому вона ніколи не буде повною.

При виборі пам'яток старовини слід керуватися їхньою цінністю; цінність же пам'ятки залежить, з одного боку, від важливості її змісту (рукопису, картини) і художнього виконання (речі), з другого — від кількості однорідних пам'яток (чим більше їх збереглося, тим менше вони цінні і навпаки), які зберігаються в музеях або у приватних осіб, або обертаються в продажі. Визначити для предметів старовини якусь межу в часі неможливо, тому що кожен предмет або група мають свою власну межу. І. Каманін підсумував свої міркування стосовно критеріїв оцінки пам'яток таким чином: річ стає пам'яткою старовини, коли вона виводиться з ужитку або змінює свою форму, свої колишні особливості.

Звіти членів Комісії з видання старожитностей України відправили Московському археологічному товариству, яке вирішило їх видати друком і обробити матеріал. Але І. Каманін вважав, що друкувати матеріали ще рано, тому що вони не повні. Він, наприклад, оглянув тільки половину повітів, а в них лише найцікавіші місця. Багато місцевостей має свої відмітні риси, які зібраними матеріалами не можуть бути точно встановлені. Спочатку слід завершити обстеження. Волинь була майже не досліджена, тому що Ф. Фотинський припинив роботу. Ю. Сіцинський у Кам'янці-Подільському працював незалежно від Московського археоло-

гічного товариства та Історичного товариства Нестора-літописця, він сформував найповнішу збірку знімків подільських церков[23].

1901 р. С. Яремич підготував альбом рисунків надбаних залізних хрестів київських церков XVII–XVIII ст., Є. Кузьмін — альбом фотографій пам'яток старовини. 22 листопада 1901 р. комісія ухвалила розпочати систематизацію і розгляд матеріалів, що поступили для видання[24]. 1902 р. вона передала Московському археологічному товариству фотографії з подорожніми замітками деяких своїх членів. МАТ зажадало також плани, обміри церков та інших пам'яток, а також дослідження їх історичного значення і мистецьку оцінку. З цього приводу член комісії В. Щербина зауважив, що взаємини двох товариств щодо ролі у виданні залишаються нез'ясованими. Це стосувалося таких питань: хто має редагувати видання і скласти вступну статтю. Крім того, деякі члени комісії вважали, що підготовлені до друку лише матеріали по Подільській губернії, детально обстеженої Ю. Сіцинським. Інші потребують додаткових досліджень. Професійну зйомку члени комісії зробити не могли, а запросити фахівців бракувало коштів. Обробку зібраного матеріалу доручили професору Г. Павлуцькому. У відповідь на записку київського товариства з Москви повідомили у січні 1903 р., що зібраний в Україні матеріал визнано цінним, друкуватися він буде в Москві, археологічне товариство погоджується на обробку матеріалу професором Г. Павлуцьким, але остаточну редакцію залишає за собою. У відповідь комісія визнала необхідним підготувати лише перший випуск видання, в якому вмістити за предметним принципом такі пам'ятки: Бакотський скельний храм і дерев'яні храми, приєднавши Сутковецьку церкву (Подільська губернія)[25].

Доповідаючи на засіданні товариства 30 листопада 1903 р. на тему «Дерев'яна церковна архітектура у Південно-Західному краї в XVII–XVIII ст.», Г. Павлуцький підкреслив, що дерев'яна архітектура України і український архітектурний стиль фактично не досліджувались, а саме ці пам'ятки народної художньої творчості піддаються найбільшим перебудовам і переробкам. Учений вважав, що український стиль впливав на створення великоруського архітектурного стилю впродовж XV–XVI ст. А в XIX ст. в Україні запанував північний російський архітектурний стиль, витісняючи активно місцеві національні традиції. Тому пізніше XVIII ст. церков південно-руського стилю в Україні немає. Г. Павлуцький охарактеризував особливості будови українських храмів, спростовуючи думку деяких учених, що українська архітектура XVII–XVIII ст. є запозиченням російської. Він вважав, що вона є стародавньою національною архітектурою, що існувала паралельно із занесеною сюди візантійською. На цьому засіданні думку вченого, засновану на візуальному аналізі споруд, підкріпив документами XVIII ст. І. Каманін, який виявив кілька угод

на будівництво храмів. Вони засвідчували, що підрядчиками на будівництво були винятково місцеві майстри. Але вже в другій половині століття в Україну почав проникати північноросійський стиль. І. Каманін також прочитав повідомлення студента В. Щербаківського, який влітку обстежив за власним бажанням 14 сіл Сквирського і шість — Радомиського повітів, та сфотографував старовинні церкви, споруджені у XVIII ст., які всі належать до описаного Г. Павлуцьким стилю[26].

У 1905 р. випуск «Древности Украины» було опубліковано. У ньому описано 13 дерев'яних і три муровані храми України: в Київській губернії — сім, у Подільській — шість, у Волинській — три церкви. У своїй статті Г. Павлуцький зазначив лише загальний вигляд українських церков, не розрізняючи їхні особливості в тій чи іншій місцевості, і намагався визначити походження цього типу[27].

І. Каманін оцінив видання як таке, що має невелике наукове значення. Історичний опис сіл і міст, в яких розташовані пам'ятки, зробив В. Антонович, однак зв'язок місцевої історії з характером місцевого мистецтва залишився не з'ясованим. Із 3 тис. церков краю було описано тільки 16. Муровані православні церкви і католицькі костьоли взагалі не вивчалися. Цивільна архітектура також залишилася поза увагою. Пізніше Г. Павлуцький торкався архітектури мурованих храмів, але тільки в Лівобережній Україні, що робив за власним інтересом. Зовсім не досліджувалися пам'ятки живопису, скульптури, речі церковного і хатнього вжитку, одяг тощо.

І. Каманін вважав, що справу слід розпочинати майже спочатку, тобто вивчати місцевий живопис у вцілілих і відживаючих свій вік відголосках і залишках старовини та визначити, які з цих пам'яток мають значення естетичне, етнографічне, історичне та ін. Потрібно зібрати відомості про все, що збереглось, оскільки тільки тоді можна відібрати типові і піддати його науковому аналізу. До пам'яток і решток старовини дослідник зараховував також народні звичаї, пісні і казки, вірування, особливості мови тощо. Хоча цей матеріал у великій кількості зібрав у свій час Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, роботи на цьому напрямі ще багато.

Єдиним засобом для виконання цих завдань могли бути експедиції членів товариства, для яких потрібна програма, за якою кожен з них повинен зібрати всі відомості на певній території. На той час таких програм існувало вже декілька: Імператорського археологічного товариства, попереднього комітету з влаштування Археологічного з'їзду в Києві в 1899 р. За літо можна було обстежити половину повіту, тобто на Київську губернію потребувалося 24 дослідника. А інформація, що надхо-

дила через священиків і станових приставів, відзначалася неповнотою і малограмотністю.

Підготовка до відрядження мала полягати у вивченні існуючих програм збирання відомостей про пам'ятки старовини і опублікованих видань про них, зроблених ученими товариствами та окремими особами; фондів київських музеїв: університетського, академічного і міського, та мистецтва фотографування. Для цього товариство повинно скомплектувати збірку довідкових видань. Обов'язковими завданнями мають бути проведення обмірів споруд, креслення планів і, якщо можливо, рисування контурів фасадів тих будівель, які не можуть бути сфотографовані. Після реєстрації, опису та фотографування пам'яток місцевої старовини слід запрошувати спостерігачів або хранителів тих пам'яток, які неможливо взяти до музею, і шукати кошти на ремонт або захист пам'яток від руйнування[28].

Оскільки в цей час товариство було єдиною структурою, яка займалася пам'ятками України, до її комісії з опису пам'яток стали звертатися з місць з пам'яткоохоронних питань. Зокрема, 1901 р. Полтавська консисторія просила консультації з приводу ремонту церкви Спаса Нерукотворного Образа в Полтаві, спорудженої в 1705 р. Храм дав тріщини і осів, іконостас та ікони потьмяніли. Члена комісії О. Левицького відрадили в Полтаву для огляду храму[29].

Відразу зі створенням товариства було засновано власні бібліотеку і музей. Бібліотека мала у 1903 р. 2562 назви книг у 5684 томах і брошурах, 1907 р. — 2973 назви у 6592 томах і брошурах, 1914 р. — 18 308 томів. Серед них були рідкісні видання XVI–XVIII ст. Відділ рукописів, заснований при бібліотеці товариства 1890 р., зберігав (станом на 1907 р.) 15 старовинних рукописних книг до кінця XVIII ст., сім рукописних книг XIX ст., дві зв'язки окремих документів і старовинних справ до кінця XVIII ст., 200 документів із фамільного архіву Гоголів, пожертвованих 1902 р. сестрою поета і почесним членом товариства О. Головною, два фототипічні знімки з рукописів. Член товариства Є. Дверницький подарував у 1903 р. 20 творів, головним чином польських істориків XVI–XVII ст. у виданнях XIX ст. Багато з них становило бібліографічну рідкість, вони були цінні тим, що торкалися історії України. Дійсний член товариства, академік О. Шахматов передав у тому ж році примірник фототипічного видання Кенігсберзького (Радзивіллівського) літопису з численними ілюстраціями кінця XIV ст., видрукований Товариством любителів російської писемності[30].

Опис рукописів бібліотеки станом на 1908 р. опублікував 1909 р. у «Чтениях» член товариства С. Маслов (тепер зберігаються в ЦДІА України в Києві). Документи, які зібрало товариство, торкалися пере-

важно подій української історії XVIII ст. Документи архіву Гоголів XVIII–XIX ст. стосувалися родин Танських, Лизогубів і Гоголів-Яновських. Рукописний відділ бібліотеки складався з 27 номерів рукописів. Він утворився винятково шляхом пожертвувань, найбільше — колишнього голови і почесного члена товариства О. Лазаревського. Рукописна збірка складалася з творів богословських, філософських, літературних, історичних, юридичних, медичних[31].

Товариство ставило за мету створити музей, але досягти її не вдалося. До нього повільно надходили деякі старожитності. Зокрема, 1903 р. викладач Ковенської гімназії Камінський пожертвував 22 срібні литовські та польські монети XVI–XVII ст. Колекції включали старовинні картини, ікони, монети, археологічні знахідки та ін.

У 1903 р. члени товариства обговорювали проект архівної реформи в Російській імперії, розроблений Міністерством внутрішніх справ в особі Д. Самоквасова, до якого Московське археологічне товариство зробило зауваження. Історичне товариство Нестора-літописця створило особливу комісію під головуванням М. Владимирського-Буданова, яка підготувала міркування у вигляді записки. Рада товариства ухвалила її і переправила до міністерства[32].

Члени Історичного товариства Нестора-літописця займалися переважно дослідницькою діяльністю, організацією відкритих засідань, на яких читалися лекції та реферати, які потім публікувалися в його «Чтениях». Це були основні завдання, визначені його статутом. До кола наукових інтересів багатьох членів товариства входило вивчення різних типів та видів пам'яток, як нерухомих, та і рухомих. Завдяки їх працям до широкого суспільного обігу було введено історичні відомості про значну кількість пам'яток історії та культури України. Археологічні пам'ятки та знахідки в них розглядали у своїх публікаціях В. Антонович[33], В. Данилевич[34], Л. Добровольський[35], В. Завитневич[36], Ф. Кнауер[37], Ю. Кулаковський[38], П. Лашкар'єв[39], В. Ляскоронський[40]. С. Голубєв досліджував підпірну стіну Видубицького Свято-Михайлівського монастиря в Києві[41]; храмовий живопис Києво-Печерської лаври — М. Істомін[42]; про старожитності собору Святої Софії та відновлення живопису церкви Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври писав П. Лебединцев[43]; пам'ятки архітектури досліджував Г. Павлуцький[44]. Низка публікацій членів товариства присвячена архівам і музеям, приватним колекціям. В їх числі розвідки Д. Багалія[45], П. Голубовського[46], І. Каманіна[47], Є. Кивлицького[48], О. Левицького[49], М. Петрова[50], О. Сонні[51], І. Хрущова[52]. Було поціновано як важливе історичне джерело монастирські помянники, які аналізували і коментували С. Голубєв[53], Є. Де-Вітте[54].

Історичне товариство Нестора-літописця не мало офіційних повноважень у справі охорони пам'яток, ця діяльність потребувала також відповідного фінансового забезпечення. Головне ж, в його статуті цей напрям праці не був зафіксований. Але набутий досвід у галузі вивчення культурної спадщини став підґрунтям того, що саме Історичне товариство на початку ХХ ст. висунуло пропозицію заснувати в Києві спеціальну громадську структуру для охорони пам'яток в Україні. Нею стало Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, яке постало в 1910 р.

Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії. У ХІХ — на початку ХХ ст. справою охорони пам'яток історії та культури, зокрема, архітектури, займались і церковно-археологічні товариства та комітети. За підрахунками російської дослідниці І. Комарової, їх нараховувалося в Російській державі 52. В Україні діяло дев'ять таких структур: Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет у Кам'янці-Подільському (1863–1903 рр., з 1903 р. — товариство) з музеєм (заснований 1890 р.); Церковно-археологічне (з 1901 р. — Церковно-історичне й археологічне) товариство при Київській духовній академії з музеєм (1872 р.); Волинське церковно-археологічне товариство у Почаїві (1894 р.) з відділеннями у Луцьку і Володимирі Волинському; Херсонське церковно-археологічне товариство (1904 р.); Полтавський церковно-археологічний комітет (1906 р.) з давньосховищем (1907 р.); Чернігівський церковно-археологічний комітет (1906 р.); Харківське церковно-археологічне товариство (1912 р.); Таврійське церковно-археологічне товариство у Сімферополі (1913 р.); Сімферопольський церковно-археологічний комітет (1914 р.)[55].

Товариства і комітети створювалися «з метою збирання місцевих історичних пам'яток і розвитку в місцевому суспільстві і особливо у середовищі духівництва і духовних вихованців археологічного інтересу і знань»[56]. Їх очолював єпархіальний преосвященний. За статусом вони були громадськими організаціями, але регламентування їхньої діяльності було більш строгим на відміну від інших товариств. Форми їхньої діяльності відрізнялися лише за масштабом. Зі збільшенням кількості таких громадських формувань виникла потреба координації їхньої діяльності, тому в 1914 р. при Святійшому Синоді було засновано Архівно-археологічну комісію, яка складалася з архівного та археологічного відділень. Вона підготувала постанову про створення церковно-археологічних товариств в усіх єпархіях. Ставилося за мету вивчення церковної старовини, охорону пам'яток, що перебували у духовному відомстві, контролювання діяльності церковно-археологічних комітетів.

Церковно-археологічні товариства і комітети мали три основні напрями діяльності: 1) виявлення, опис і збереження речових і писемних пам'яток (архівів монастирів, духовних навчальних закладів, єпархіальних установ) і пам'яток архітектури (старовинних храмів, каплиць, цвинтарів тощо); 2) вивчення церковної історії та життя певного регіону; 3) популяризація історико-археологічних знань у середовищі духівництва. Видавнича справа не була обов'язковою складовою їх функціонування.

Щодо першого напрямку — Святійший Синод не раз видавав розпорядження про збирання детальних відомостей про старовинні храми, каплиці, кладовища, стародавні ікони, речі церковного вжитку, виконання яких було важким для місцевих священиків, тому 1892 р. Волинський комітет розробив «Програму церковно-історичного опису», яку використовували й інші єпархії. Згідно з нею, на місцях мали описати такі об'єкти архітектурної спадщини: рештки стародавніх церков, монастирів, каплиць із зазначенням писемних джерел про них, придорожні хрести, печери, укріплення вали, скарби та ін.[57] Регіональні церковно-історичні товариства і комітети самі визначали, виходячи з місцевої специфіки, головні напрями своєї діяльності.

Провідне місце серед українських церковно-історичних громадських формувань безумовно займало Церковно-археологічне (Церковно-історичне й археологічне) товариство при Київській духовній академії, засноване 1872 р. разом із Церковно-археологічним музеєм при академії. Статут товариства ухвалений Святійшим Синодом 31 січня 1873 р. Воно ставило за мету розробку богословської науки з церковно-історичних й археологічних проблем, а також збирання, обслідування й збереження пам'яток церковної старовини та історії. Кошти товариства склалися з відсотків від його недоторканого капіталу, продажу видань, добровільних внесків членів, добродійних пожертвувань. З 1881 р. воно влаштовувало щомісячні читання наукових рефератів не лише з церковної історії, а й в інших галузях академічної науки, що викликало необхідність внесення змін до статуту та назви товариства. Новий статут набув чинності у 1901 р., й відтоді воно отримало назву — Церковно-історичне та археологічне товариство.

1915 р. до складу товариства входило 16 почесних, 135 дійсних членів, 22 члена-кореспондента, загалом — 175 осіб, а також покровитель, попечитель і голова, обов'язки якого виконував ректор академії. В числі членів були викладачі КДА Д. Богдашевський, О. Булгаков, О. Глаголев, С. Голубев, М. Дроздов, В. Екземплярський, В. Завитневич, П. Кудрявцев, П. Лашкар'єв, М. Петров (секретар товариства, завідувач музею), В. Рибинський, Ф. Титов, а також відомі українські та російські вчені, колекціонери, культурно-громадські та церковні діячі —

Д. Айналов, В. Антонович, Д. Багалій, М. Бережков, М. Біляшівський, В. Гошкевич, В. Іконников, Н. Кондаков, І. Линниченко, О. Маркевич, В. Ніколаєв, Г. Павлуцький, А. Прахов, Ю. Сіцінський, В. Тарновський, Б. Ханенко та ін. Товариство припинило існування в 1919 р.

Прочитані лекції і дослідження публікували в «Трудах Киевской духовной академии», «Чтениях» товариства (у 1883–1916 рр. видано 14 випусків), воно видавало щорічні звіти про свою діяльність (1874–1916 рр., т. 1–39). Його члени брали участь в археологічних з'їздах, обстеженні церков й інших нерухомих пам'яток, порушували клопотання про їх реставрацію (зокрема, собору Святої Софії та Золотих воріт), надавали консультації з досліджуваних проблем, брали участь у розробці внесеного до законодавчих органів проекту «Положення про охорону старожитностей», допомагали в атрибуції нових надходжень до музею, брали участь у комплектуванні музейних збірок, були дарувальниками музею, використовуючи матеріали якого, опублікували низку статей і окремих видань. У 1915 р. Ф. Титов і С. Чернишов були делеговані до комісії, ініційованій Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва, яка займалася питаннями відновлення стародавніх назв деяких місцевостей Києва[58].

Музейна діяльність товариства мала велике значення для охорони рухомої частини культурної спадщини України, про що йдеться в іншому розділі монографії, проте охорона нерухомих пам'яток не стала провідним напрямом його діяльності. На першому етапі діяльності — до середини 1890-х рр. — члени товариства здійснювали регулярні дослідження собору Святої Софії, в яких відзначився його протоієрей П. Лебединцев. Значна увага приділялась архітектурним пам'яткам Києво-Печерської лаври — собору Успіння Пресвятої Богородиці, Свято-Троїцькій надбрамній церкві, старій трапезній та ін.; церквам Спаса на Берестові та Кирилівській, Свято-Михайлівському Золотоверхому собору в Києві. У Києві було обстежено більшість визначних храмів. Впродовж 1872–1915 рр. члени товариства вивчали фрески Кирилівської церкви і допомагали керівнику реставраційних робіт у ній А. Прахову, брали участь у відкритті та очищенні мозаїчних зображень у куполі собору Святої Софії, погоджували питання зняття верхніх ярусів іконостаса та реставрації фрески з зображенням князівської родини в ньому, підтримали клопотання Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва щодо збереження Золотих воріт тощо[59].

У 1870-х рр. була організована мережа членів-кореспондентів товариства в усіх епархіях колишнього Київського духовно-навчального округу, для яких П. Лашкар'єв і Ф. Смирнов склали інструкцію, в якій було викладено послідовність дослідження та опису старовинних куль-

тових споруд і церковного начиння. Таким чином було зібрано відомості про церковні пам'ятки Вишгорода, Переяслава, Чернігова, Канева, Глухова, Білої Церкви та інших населених пунктів України. При цьому в центрі уваги перебувало церковне мистецтво. Однак, як слушно підкреслює дослідник історії Церковно-археологічного товариства К. Крайній, дослідження культових пам'яток в інших містах і селах України не мало регулярності й ґрунтовності. Причини полягали у відсутності коштів на оплату відряджень фахівців, а робота членів-кореспондентів мала не науковий, а аматорський характер[60].

Отже робота товариства зі збереження нерухомих пам'яток не набула загальноукраїнського масштабу. Більше уваги приділялося науковому вивченню й опису об'єктів культурної спадщини. У «Трудах Киевской духовной академии» опубліковано низку праць членів товариства із зазначеної тематики. Наприклад, О. Георгієвський вивчав історію церкви Миколи Доброго в Києві[61], С. Голубев — топографію стародавнього Києва[62], В. Завитневич написав про історію церкви Богородиці Пирогощі в Києві та археологічні дослідження області розселення дреговичів[63], історію церковних споруд у Києві досліджували П. Лашкарьов[64] і М. Петров[65], який вивчав також історичну топографію стародавнього Києва[66], К. Фоменко — печерні храми Криму[67].

У 1870–1900-х рр. виник ще ряд наукових та краєзнавчих товариств, які певною мірою займалися охороною пам'яток. Це Харківське історико-філологічне товариство (1877 р.), Ніжинське історико-філологічне товариство (1894 р.), Київське товариство старожитностей і мистецтв (1897 р.), Товариство дослідників Волині в м. Житомир (1900 р.), Братство ім. князів Острозьких у м. Острог (1906 р.). Але відмітною рисою їхньої діяльності було або зосередження на збереженні пам'яток музейного значення, або на вивченні та охороні лише деяких пам'яток свого регіону.

1.2. Внесок Київського воєнно-історичного товариства в охорону пам'яток воєнної та військової історії України. 1908–1919 рр.

Організаційні засади діяльності. Київський відділ Імператорського Російського воєнно-історичного товариства (далі — Київський відділ ІРВІТ) засновано у жовтні 1908 р.[68] У своїй діяльності він керувався статутом та програмними завданнями центральної громадської структури, яка виникла в 1907 р.[69] Товариство ставило за мету «вивчення воєнно-історичного минулого російського народу в усіх його виявленнях»[70]. У статуті наголошувалося, що товариство стоїть поза політикою[71]. Поставлена мета мала досягатися шляхом об'єднання осіб, які працюють у галузі воєнної історії та сприяють поширенню воєнно-історичних знань,

допомога в упорядкуванні архівної справи, збереженні, відновленні й спорудженні пам'яток воєнної і військової історії всіх видів і найменувань, проведенні археологічних досліджень і поїздок на поля битв, влаштуванні довідкових бюро музеїв воєнної старовини, бібліотек та інших установ, пов'язаних із завданнями товариства, сприяння роботі військових істориків[72]. До складу товариства входили не тільки військові, а й цивільні особи (ті, які мали «друковані праці або заслуги у галузі воєнно-історичної науки»[73]). На 1 січня 1913 р. товариство налічувало 2886 членів, об'єднаних у центральному осередку в Санкт-Петербурзі та 12 місцевих відділах, на які поширювалася дія статуту загальноросійського товариства. З початком Першої світової війни загальноросійське товариство звело свою діяльність до мінімуму, офіційно існувало до жовтня 1917 р.[74]

У 1913 р. Рада загальноросійського товариства розіслала своїм відділам інструктивну записку в розвиток раніше ухваленого «Положення про місцеві відділи». У ній наголошувалося, що відділам надається повна самостійність. У записці визначалися головні напрями їхньої діяльності. В галузі розвитку воєнно-історичної науки вони мали приділити увагу розшуку й виданню різного роду документів з архівів в районі діяльності відділів, зокрема в Києві — з архіву Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, архівів губернського, військового, фортечного та повітових військових начальників. Підкреслювалося, що має здійснюватися не просто фіксація матеріалів, а й ретельний опис документів і публікація їх. Пропонувалось обстежувати приватні бібліотеки в маєтках і садибах, особливо старовинні, як барона І. де Шодуара в Житомирі; описати музеї з воєнно-історичної точки зору, у т. ч. полкові. Видані описи полкових музеїв могли використовуватися для заснування нових музеїв у військових частинах, а також військовими істориками. Відділам пропонувалося розробити програму такого опису і поширити її у військових частинах. Зверталась увага на розшук, опис і підтримку в належному стані таких пам'яток воєнної старовини, як фортеці, городища, надгробки, монументи військовим діячам і пам'ятники на честь воєнних подій; на обстеження всіх цвинтарів та систематичний опис могил військових діячів. Наполягалось на виданні «Праць» відділів, які зокрема друкував Московський відділ, публікуючи науковий матеріал, знайдений в архівах, музеях і рукописних відділах бібліотек. Київський відділ був відзначений у цій записці як єдиний, що налагодив випуск періодичного видання — журналу «Военно-исторический вестник».

Одним із важливих напрямів діяльності вважалося поширення воєнно-історичних знань не тільки серед членів товариства, а й військових взагалі (шляхом влаштування доповідей, рефератів, складання воєнно-

історичних путівників по окремих великих центрах або районах; організація екскурсій та видання брошур). Місцеві осередки мали допомагати у створенні полкових музеїв і складанні полкових історій, організувати особливі довідкові бюро, в яких би зосереджувалися матеріали з історії полків, їх старшинства, полкових регалій тощо. Пропонувалося влаштувати військово-історичні свята, присвячені певним воєнним подіям і постатям, з метою ознайомлення з воєнною старовиною та посилення до неї інтересу з боку суспільства[75].

Київський відділ ІРВІТ був одним з найдіяльніших місцевих осередків. Його урочисте відкриття відбулося 21 лютого 1909 р.[76] У доповіді на ньому професор Університету св. Володимира В. Іконников наголосив на необхідності користуватися будь-якими необхідними засобами для досягнення мети товариства. Серед допоміжних засобів він назвав пам'ятки речові (вони знайшли місце в музеї), пам'ятки писемні (для них заснували архів), а також формування бібліотеки[77]. Важливим напрямом діяльності відділу, визначеним в його програмних документах, була робота з охорони нерухомої частини історико-культурної спадщини.

Діяльністю відділу керували Рада і Розпорядчий комітет. Перший голова та ініціатор створення відділу — генерал від кавалерії, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор В. Сухомлинов. Після його призначення військовим міністром і переїзду до Санкт-Петербурга з грудня 1908 р. Київський відділ ІРВІТ очолював командувач військ Київського військового округу, генерал-ад'ютант М. Іванов. До складу Ради входив попечитель музею — Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант Ф. Трепов, товариши голови — професор Університету св. Володимира В. Іконников і начальник штабу Київського військового округу, генерал-лейтенант М. Алексеев (1908–1912 рр.). Членами Ради Київського відділу ІРВІТ у різний час також були: полковник Б. Адамович, генерал-лейтенант М. Акимов, генерал-майор, окружний генерал-квартирмейстер штабу Київського військового округу В. Драгомиров, генерал-лейтенант, начальник 42-ї піхотної дивізії М. Єпанчин, професор Київської духовної академії В. Завитневич, професор Університету св. Володимира Ю. Кулаковський, полковник О. Луконський, приват-доцент Університету св. Володимира В. Ляскоронський, начальник Київського артилерійського складу, генерал-майор Д. Меньшов, начальник артилерії Київського військового округу, генерал-лейтенант П. Путинцев, начальник штабу 9-го армійського корпусу, генерал-майор М. Рещиков, начальник військових сполучень Київського військового округу, генерал-майор М. Ходорович, начальник інженерів Київського військового округу, генерал-лейтенант К. Холостов. Секретар відділу — старший ад'ютант штабу Київського військового округу,

підполковник Б. Стеллецькій (до травня 1911 р.)[78]. Поточними справами відділу займався Розпорядчий комітет, який складався з 13 осіб. Комітет був зобов'язаний виконувати ті постанови Ради, які не належали безпосередньо до компетенції спеціальних комісій, об'єднувати і узгоджувати діяльність комісій та ін.[79] Першим головою комітету був М. Решиков, з травня 1910 р. — Д. Меньшов. Товариш голови Розпорядчого комітету — В. Ляскоронський, з 1909 р. — Д. Меньшов, з 1910 р. — військовий суддя, генерал-майор О. Гречко, з 1912 р. — командир 5-го саперного батальйону, полковник П. Вербицький[80].

Членами товариства були також відомі діячі науки і культури М. Біляшівський, О. Бобринський, К. Болсуновський, В. Завитневич, І. Каманін, Ю. Кулаковський, Д. Милеєв, Г. Павлуцький, М. Петров, А. Прахов, М. Стороженко, Б. Ханенко та ін.[81]

Київський відділ ІРВІТ поширював свою діяльність на територію Київського військового округу, до якого входили Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Курська губернії і Хотинський повіт Бессарабської губернії. Основна робота зосереджувалась у комісіях, яких функціонувало вісім: архівна та бібліотечна, музейна, редакційна, лекційна, з постановки історичних вистав, зйомок і знімків, будівельна і ревізійна. Було організовано підвідділи у Чернігові та Проскуріві, але вони не розгорнули повномасштабну роботу.

Кількість членів відділу не була постійною, вона змінювалася внаслідок службових переміщень в інші місця, смерті, відмов від членства. На 1 січня 1910 р. відділ налічував 461 члена (з них у Києві проживало 189 осіб, у Житомирі — 30, Харкові — 29, Полтаві — 12, Вінниці — 11, Рівному — 10, Проскуріві — 8, Курську — 7, Умані — 3, Чернігові — 2)[82]; у 1913 р. — 509 осіб, з яких близько 250 мешкали в Києві[83]. Членами товариства були у різний час понад 610 чоловік, з яких 94 генерала, 95 цивільних осіб, вісім священників. У списках членів фігурують прізвища начальників дивізій і бригад, командирів полків, військових суддів, губернаторів і віце-губернаторів, міських голів, повітових предводителів дворянства, повітових військових начальників, повітових справників, мирових суддів, професорів вищих і викладачів середніх навчальних закладів, учених, діячів культури, журналістів, підприємців.

Фінанси відділу склалися з щорічних членських внесків (5 крб. для дійсних членів та 3 крб. для членів-співробітників), прибутків від продажу видань, лекцій, грошової допомоги Ради ІРВІТ, а також з приватних пожертвувань[84]. Протягом 1908–1914 рр. Київський відділ не мав грошової підтримки із Санкт-Петербурга, хоч Рада ІРВІТ щорічно одержувала від царського уряду 10 тис. крб., крім того, загальноросійському

товариству виділяли цільову допомогу на виконання певних завдань[85]. Значні фінансові труднощі супроводжували Київський відділ упродовж усього періоду його існування. Приватні пожертвування були більшими за загальну суму членських внесків, але їх витрачання, як правило, суворо обумовлювалося. Першим дарувальником виступив барон І. де Шодуар. У листопаді 1909 р. він пожертвував 170 крб., з яких 120 крб. призначалося на оплату 20 примірників «Военно-исторического вестника». У лютому 1910 р. від нього поступило ще 250 крб. без обумовлення витрат[86]. На початку 1910 р. велику фінансову підтримку надав купець і підприємець С. Могилевцев, який пожертвував на потреби відділу 10 тис. крб.[87] Ці кошти дали можливість влаштувати музей і продовжити видання «Военно-исторического вестника». Барон І. де Шодуар у тому ж році подарував на створення музею 1 тис. крб., таку ж суму на постановку історичних вистав — Київський губернатор О. Гірс[88].

Особливістю діяльності Київського відділу було те, що влітку, коли війська перебували в таборах, його робота значно зменшувалась, а з початком Першої світової війни була зведена до мінімуму. Багато членів відділу воювало в складі діючої армії, чимало з них загинуло або померло. Пізніше значна кількість офіцерів поповнила ряди Білого руху та українських армій доби революції, переважна більшість з тих, хто залишився в живих, емігрувала. Остання відома згадка про Київський відділ ІРВІТ стосується його музею і належить до 1919 р., про що йдеться в розділі, присвяченому охороні пам'яток музейного значення.

Охорона нерухомих об'єктів культурної спадщини. До утворення в 1910 р. Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва Київський відділ ІРВІТ був фактично єдиним громадським формуванням у Наддніпрянській Україні, яке займалося охороною культурної спадщини і до якого зверталися по допомогу у цій справі. Збираючи відомості про місцеві пам'ятки старовини, Розпорядчий комітет відділу констатував відсутність дбайливого ставлення до пам'яток. В селах зорювали стародавні вали і рови, в містах знищували замки та інші оборонні споруди, а матеріал використовувався на нове будівництво. У листі Б. Стеллецького до Ради відділу підкреслено, що величезна кількість воєнних пам'яток (споруд) перебуває «за малозрозумілою причиною в руках приватних власників, і в силу цього доводиться миритися з їх руйнуванням, тому що дуже рідко вдається переконати нинішніх їхніх власників від здобування прибутковості заради збереження пам'яток для науки»[89]. Ще гірше ставилися до об'єктів воєнної спадщини установи, які їх займали. Він вважав, що всі пам'ятки на землі держави мають підлягати безумовному збереженню та реєстрації.

У своїй пам'яткоохоронній діяльності відділ звернув увагу насамперед на такий тип пам'яток історії, як поховання відомих діячів, а

виходячи зі своїх специфічних завдань, — на могили військових. Вже на першому засіданні Ради відділу 4 листопада 1908 р. ухвалили опікати надгробний пам'ятник на могилі князя Ф. Остен-Сакена поряд із церквою Різдва Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври, що руйнувався. В 1909 р. було відновлено в дещо меншому розмірі чавунну огорожу і відремонтовано плиту з анотаційним написом на могилі генерал-фельд-маршала, померлого в 1837 р.[90] (нині огорожу втрачено).

Вивчення міського військового некрополя стало одним із пріоритетних напрямів діяльності Київського відділу ІРВІТ. Ідею його складання висунув у квітні 1909 р. перший голова Розпорядчого комітету відділу М. Рещиков. Було вирішено зробити опис «історичних могил в Києві з біографічними даними про осіб, пам'ять яких священна для Росії та Російської армії»[91]. На засіданні архівної та бібліотечної комісії у листопаді 1909 р. створили спеціальну комісію для розробки історії київського військового некрополя на чолі з Д. Меншовим. Професор Київської духовної академії М. Петров відмовився головувати в ній через велику завантаженість, але погодився взяти участь в її роботі. Обговорюючи програму, вважали необхідним включити до списків імена всіх воїнів, починаючи з давніх часів, похованих у Києві (зокрема київських князів), а також підготувати короткі біографії найвідоміших військових діячів. Для обстеження поділили об'єкти таким чином: Подільські церкви — М. Петров, Старий Київ — І. Каманін, Києво-Печерська лавра — Ф. Титов, Печерськ (Аскольдова могила і Видубицький монастир) — Д. Меншов. Флорівську гору, Щекавицю, Байковий та інші цвинтарі мала поділити комісія[92]. У 1910 р. відставний генерал-майор М. Лопатин зібрав цікавий матеріал про поховання на подільських і на старому Байковому цвинтарях, інші члени — про поховання в Києво-Печерській лаврі та інших печерських монастирях[93].

Завдяки сприянню члена відділу єпископа Чигиринського Павла (Преображенського) в 1910 р. стали надходити повідомлення про поховання різних осіб від настоятелів монастирів і благочинних Київської єпархії. Збереглася невелика частина інформації по Києву. У Видубицькому монастирі були поховані: генерал-майор В. Гудим-Левкович, генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії Ф. Трепов, генерал від артилерії Л. Яшвіль. Із них збереглася до наших днів могила Л. Яшвіля. Петропавловська церква: полковник, граф Ф. Апраксін, підполковник М. Гранинович. Церкву знищено в 1930-х рр., поховання не збереглися. Флорівський монастир: у церкві в ім'я Казанської ікони Пресвятої Богородиці — князі С. Мещерський та І. Ширинський-Шахматов, полковник М. Юзефович; на монастирському цвинтарі — князь О. Баратов, С. Вертипорох, генерал-майор Р. Глушко, військовий інженер М. Козлов.

Усі поховання в монастирі знищено після його перетворення в 1920-х рр. на робітниче містечко металістів[94].

У травні 1912 р. будівельна комісія відділу відвідала некрополь Видубицького монастиря, щоб з'ясувати стан могил героїв війни 1812 р. — генерала від артилерії, князя Л. Яшвіля і підполковника П. Веселицького, вбитого під час Бородинської битви. На ремонт надгробка з анотаційним написом та епітафією на могилі П. Веселицького було виділено 25 крб.[95] У 1950 р. у зв'язку з розплануванням Центрального республіканського ботанічного саду надгробок знищено[96].

У вересні 1910 р. відділ одержав повідомлення про те, що в м. Тим Курської губернії (нині смт Курської обл., РФ) на міському цвинтарі занепадає могила ротмістра Харківського полку Ф. Лисенка — учасника війни Росії з наполеонівською Францією. Рада звернулася до Курського губернатора М. Гільхена з проханням доглядати могилу, повідомити про її стан і суму грошей, потрібну для її відновлення. У відповідь Тимський повітовий воєначальник повідомив, що могила перебуває у задовільному стані. Харківський полк дуже шанував пам'ять відомого однополчанина. Біля підніжжя могили було встановлено пам'ятник: гранітний хрест на п'єдесталі з вирізьбленим і позолоченим написом: «Харківські драгуни своєму однополчанину Федору Іллічу Лисенку полонителю Костюшка. 1905 р.»[97].

Одним із важливих питань діяльності Київського військово-історичного товариства стало дослідження та увічнення Берестецької битви 1651 р. (між сучасними м. Берестечко Горохівського р-ну Волинської обл. і с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.). Поштовхом послужив надрукований в листку «Почаевских известий» заклик Почаївської лаври увічнити пам'ять козаків, загиблих у бою 18–30 червня. На початку ХХ ст. під час будівництва шосейної дороги Дубно-Берестечко було віднайдено козацькі черепи і кості, козацьку зброю (пістолі, ядра, рушниці, шаблі), рештки сідел, стремена та інші речі. Вістка про знахідки притягала все більше волинян, які звернулися до архімандрита Віталія (Максименка) з проханням перепоховати козаків згідно з християнськими українськими традиціями, адже поляки поховали своїх побитих у місцевому костюлі і кожного року урочисто поминали їх. Лавра пропонувала викупити землі з могилами загиблих козаків, встановити тут пам'ятник і відправляти біля нього щорічні поминальні служби.

21 березня 1909 р. Розпорядчий комітет ухвалив вивчити історичну подію, влаштувати публічні платні лекції, збір від яких передати на спорудження пам'ятник. Було вирішено також надати матеріальну допомогу Почаївській лаврі шляхом підписки, видання і продажу популярної брошури про історичну битву. Підготовлений І. Каманіним нарис було надруковано в 1910 р. накладом 3 тис. примірників[98].

У вересні 1909 р. до товариства звернувся Житомирський відділ Союзу російського народу з проханням точно визначити місце, де відбулася битва. Дослідження було доручено підполковнику В. Бородаєвському і капітану М. Наркевичу, яким рекомендували використати матеріали Тимчасової комісії для розгляду давніх актів і архів канцелярії генерал-губернатора[99]. Одночасно з будівництвом пантеону здійснювалося дослідження поля Берестецької битви з метою уточнити місця битви козаків з польським військом, зібрати останки полеглих козаків до саркофага в церкві та козацькі матеріали для майбутнього музею. Дослідженнями керував І. Каманін. Було проведено розкопки, він оглянув пам'ятки старовини у навколишній місцевості, у т. ч. у Берестечку, сфотографував поле Берестецької битви. Під час розкопок було знайдено козацькі шаблі, списи, самопали, ножі, побутові речі тощо. Протягом 1910–1914 рр. в с. Пляшева було споруджено Свято-Георгіївський храм-мавзолей за проектом архітектора В. Максимова. Безпосереднім виконавцем його задуму був архітектор В. Леонтович — член київських товариств воєнно-історичного та охорони пам'яток. Щоб відтворити історичне середовище часів битви, за його пропозицією сюди було перевезено з с. Острів церкву св. Михаїла 1650 р., в якій, за переказами, напередодні бою молився гетьман Б. Хмельницький зі старшинами, а митрополит Коринфський Юсаф, який правив службу, оперезав гетьмана мечем, освяченим в Єрусалимі[100].

Незважаючи на ідею чорносотенців, до провідників яких належали ініціатор проекту — архімандрит Віталій (Максименко) і архієпископ Волинський Антоній (Храповицький), використати героїчну і трагічну сторінку історії українського народу в імперських цілях, для виховання захисників російського царя та «єдиной и неделимой» імперії, українська громадськість підтримала будівництво меморіалу. Вона вважала, що він є символом української козацької слави, стимулом для національного відродження українського духу[101]. Нині комплекс входить до складу Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви»[102].

На початку 1912 р. голова Білецького відділу Союзу російського народу повідомив, що на полях під Корсунем (нині м. Корсунь-Шевченківський) виявлено багато кісток українських козаків, загиблих у битвах з польськими військами за визволення України в XVII ст., і що необхідно перепоховати їх у братську могилу, над якою бажано спорудити пам'ятник. У листі містилося прохання виділити на цю справу 1 тис. крб. Київський відділ не мав необхідної суми грошей, тому звернувся по допомогу до настоятелів Іллінської і Спаської церков м. Корсунь, а також до княгині О. Лопухіної-Демидової, повітових предводителя дворянства і

справника. Губернський предводитель дворянства барон С. Штейгер погодився взяти участь у роботі з увічнення пам'яті козаків[103]. Нині у м. Корсунь-Шевченківський зберігається козацька могила XVII ст.[104]

Велику увагу приділило воєнно-історичне товариство охороні такого типу пам'яток воєнної та військової історії України, як фортифікаційні споруди. У березні 1910 р. члену відділу М. Дітеріхсу доручили здійснити огляд оборонних споруд XIV–XVI ст. Судової (Замкової) гори в м. Остріг Волинської губернії (тепер Рівненської обл.), визначити план замка і скласти опис стародавніх укріплень, а голові будівельної комісії — виготовити плани і фотографії Острозького замка та звернутися до Волинського губернатора з пропозицією влаштувати в одній з двох башт, що збереглися, місцевий історичний музей[105]. У квітні 1910 р. Остріг відвідав секретар відділу Б. Стеллецький і оглянув рештки стародавніх укріплень. Він наголосив на великому історичному значенні комплексу, як «у воєнному відношенні, так і в державно-політичному (оплот російської православної народності в польському королівстві і власність князя Рюриківського дому по Галицькій лінії)»[106]. На горі тоді, зокрема, розташовувалися Вежа мурована, зведена в XIV ст., — споруда оборонного характеру (замок), в якій від середньовіччя містилася резиденція князів Острозьких, і Кругла (Нова) вежа XVI ст. Ще одна складова комплексу — Богоявленський собор 1-ї половини XVI ст. — була зруйнована, від неї залишилися тільки руїни. Його відновили на початку XX ст.

Ініціатором відновлення замкових будівель і пристосування їх для потреб культурно-просвітницьких закладів виступило постале в 1909 р. Братство імені князів Острозьких. Загальне число його членів складало 122 особи, до Ради входило 10 членів на чолі з І. Окойомовим, касиром було обрано соборного священика М. Кроткевича, діловодом — священика М. Тучемського. Одним із головних завдань своєї діяльності Братство поставило створити у замку історико-красознавчий і культурно-просвітницький центр. Він мав займатись і збереженням пам'яток місцевої старовини. У грудні 1910 р. члени Братства звернулися до Імператорської археологічної комісії за дозволом на реставрацію пам'ятки і по допомогу з боку фахівців та до владних державних й церковних структур. З 1880-х рр. замок підлягав Удільному відомству, утримувався в незадовільному стані та потребував великих коштів на реставрацію, охорону і підтримку в належному стані споруд, що збереглися[107].

Керівні органи Київського відділу погодилися з думкою про необхідність збереження від руйнування пам'яток і повідомили про стан цінного архітектурно-історичного комплексу Київському товариству

охорони пам'яток старовини і мистецтва та Імператорській археологічній комісії. Остання займалася питаннями збереження Острозького замка ще в 1880-х рр.[108]

У лютому 1911 р. начальник Київського удільного округу повідомив, що Головне управління уділів задовольнило його прохання про видачу Київському відділу ІРВІТ 450 крб. на здійснення робіт для всебічного вивчення решток веж і замка в Острозі, на виготовлення точних планів і фотографій за умови представити відомству всі зібрані матеріали і плани. Виконання робіт доручили М. Дітеріхсу, який готував креслення та рисунки і для Братства імені князів Острозьких на його прохання[109]. М. Дітеріхс звернувся також до історії краю, підготувавши історико-краєзнавче дослідження «Острог и Острожское княжество», побудоване за чотирма періодами: від часу заселення цієї території до поділу Польщі в 1793 р.[110] Члену відділу — начальнику інженерів округу К. Холостову було доручено відрядити одного з військових інженерів, щоб здійснити точне архітектурне дослідження решток замка і фортеці, зробити план і скласти проект ремонту споруд[111].

Паралельно з відділом справою охорони острозьких споруд займалось і Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва. Клопотання і діяльність Імператорської археологічної комісії, Братства та київських товариств щодо охорони визначної пам'ятки мали позитивні наслідки. 21 жовтня 1912 р. російський імператор дав згоду на передачу замка в господарське завідування Братства імені князів Острозьких для влаштування в ньому музею, історичної бібліотеки і зали для народних читань в пам'ять життя та діяльності князів Острозьких. Для ремонту було дозволено безкоштовно відпустити ліс і виділити з коштів Удільного відомства 5 тис. крб. Братство зобов'язали не робити перебудов, які б могли спотворити вигляд пам'ятки[112].

Член Київського відділу ІРВІТ — волинський єпархіальний архітектор В. Леонтович обстежив Острозький замок, склав проект його реставрації, який представив Імператорській археологічній комісії в грудні 1912 р. У січні 1913 р. вона розглянула ці матеріали і відрядила до Острога для остаточного вирішення питань реконструкції своїх представників — архітекторів П. Покришкіна і Д. Милєєва. Врахувавши пропозиції П. Покришкіна, у березні 1913 р. В. Леонтович подав перероблений проект, згодом ухвалений Імператорською археологічною комісією. Пізніше для консультацій запросили академіка Імператорської АМ В. Щуко. Кошторис на проведення робіт передбачав суму у 20 тис. крб. Серед тих, хто пожертвував гроші на реставрацію пам'ятки, були російський імператор Микола II — 5 тис. крб., барон І. де Шодуар — 1,5 тис. крб., князь Р. Сангушко — 1 тис. крб., предводитель повітового дво-

рянства і член Братства Л. Борисов — 500 крб. та ін.[113] У 1913–1916 рр. було проведено масштабні ремонтно-реставраційні роботи за проектом архітектора В. Леонтовича під керівництвом і наглядом академіка архітектури П. Покришкіна[114]. У 1916 р. у вежі відкрили музей (заснований 1913 р.), бібліотеку і лекційну залу. За браком коштів Круглу (Нову) вежу не реставрували.

11 серпня 1916 р. В. Леонтович, який на той час вже жив у Києві і став членом Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, виступив на урочистому засіданні Братства імені князів Острозьких у зв'язку з відкриттям культурно-освітніх закладів. Він розповів про проведені реконструктивні роботи і зупинився на деяких проблемних питаннях реставрації пам'яток. Архітектор зазначив, що до первісного проекту реконструкції були включені покриття споруд залізним дахом, тинькування і побілка. Але Імператорська археологічна комісія наполягала на тому, що необхідно зберегти такий вигляд пам'ятки, в якому вона дійшла до нашого часу, з усіма пізнішими нашаруваннями, які стали її невід'ємною складовою і дають можливість дослідити історію будівлі. Тому дах залишили попередньої форми, а не відтворили його у формах XVI ст., гонт замінили на новий, а не на залізо, замок зовні не тинькували і не побілили[115].

Пам'ятки т. зв. Острозького замка збереглися до нашого часу і включені до складу Державного історико-культурного заповідника в Острозі[116]. На жаль, навіть у новітніх виданнях, присвячених пам'яткам Острога, не згадується роль київських товариств у збереженні архітектурної спадщини князів Острозьких[117].

Значна кількість документів свідчить про пам'яткоохоронну діяльність Київського відділу ІРВІТ, спрямовану також на інші групи й типи нерухомих пам'яток історії. У переважній більшості вони зафіксували лише початкові етапи роботи — виявлення і фіксацію об'єктів, листування з метою з'ясувати фізичний стан споруд, відрядження на місця для зняття їх планів, фотографування та складання кошторису на ремонтно-реставраційні роботи. Є чимало звернень до представників місцевої влади з проханнями підтримувати пам'ятки у задовільному стані, берегти їх від руйнування або не дозволяти продавати. Короткий термін існування відділу, брак коштів та інші чинники, незалежні від намагань його членів охопити якомога більшу кількість пам'яток воєнної та військової історії, не дозволили товариству досягти масштабних фактичних результатів. Але й те, що було зроблено, мало велику науково-методичну і практичну цінність для становлення пам'яткоохоронної справи в Україні, збереження для нащадків цінних об'єктів історико-культурної спадщини. Пізнавальне та наукове значення мають і складені членами товариства описи втрачених пам'яток старовини.

Виявлення пам'яток, збирання інформації про їхній стан і наукове значення здійснювалися шляхом листування та розсилання опитувальних листків. Бланк листка в кількості 100 примірників запозичили у Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва[118]. Адресати мали коротко охарактеризувати історико-культурну спадщину своєї місцевості за такими розділами: 1. Церква, монастир, костюл. 2. Пам'ятники. 3. Кургани, городища, укріплення, башти, замки. 4. Урочища та походження їхніх назв. 5. Архіви, окремі документи, книги, листи, щоденники. 6. Окремі історичні предмети. 7. Розкопки, дослідження[119].

Не вдаючись до розширеної характеристики розділів, звернемо увагу на те, що й тут, як і в цілому в пам'яткоохоронній практиці XIX — початку XX ст., ми не зустрінемо поділу спадщини на рухомі й нерухомі пам'ятки історії та культури. В роз'ясненнях до розділів опитувальника містилися прохання повідомити не тільки про те, в кого зберігаються рухомі пам'ятки, а й про долю тих із них, які продали або подарували. Повідомлень збереглося небагато, надходили вони як на бланках, так і в довільній формі. Тому інформацію по опитувальному листку іноді важко відрізнити від відповіді на аналогічні запити, що розіслав відділ з іншого приводу.

Відомості про пам'ятки старовини збирала архівна комісія. В 1910 р. командир 1-го запасного кавалерійського полку, полковник Бржозовський повідомив про муровану церкву в с. Балаклія Зміївського повіту Харківської губернії (нині районний центр Харківської обл.), закладену в 1779 р. на місці дерев'яного храму 1683 р., якому імператор Петро I подарував ризу, Євангеліє і церковний дзвін з написом, вагою в 10 пудів, виконані за наказом государів Іоанна і Петра Олексійовичів 1683 р. У напису зазначалося, що дзвін вістовий, імовірно призначався для фортеці або війська. Храм мав також ікону Богоматері Скіфської (Кіпрської) у позолоченому кіюті та срібляних шатах зі святими мощами, метричні книги тощо. За доби військових поселень церква була штабною соборною, до неї була приписана Митрофанівська лазаретна церква уланського полку 8-го поселенського округу[120]. Храм не зберігся до нашого часу.

Ніжинський повітовий військовий начальник Монаєв вважав, що в Ніжині заслуговує на увагу храм XVII ст., споруджений одночасно з будинками для воеводи та інших представників влади. В ньому збереглися цінні місцеві ікони, оздоблені коштовними старовинними оправами. Очевидно, йдеться про собор св. Миколи, зведений у 1668–1670 рр. козаками Ніжинського полку на місці дерев'яного храму. Собор — яскравий приклад стилю українського бароко в архітектурі — і нині є діючим храмом[121].

Командир 167-го піхотного Острозького полку, полковник Д. Кадомський поінформував про такі пам'ятки військової старовини Чернігівської губернії: залишки фортечних валів у Чернігові, Кролевці, Глухові, Новгороді-Сіверському, Стародубі, про поле битви 1024 р. поблизу літописного міста Листвена між князями Ярославом Мудрим та його братом Мстиславом Володимировичем (літописне місто тепер локалізують на північно-східній околиці с. Малий Листвен, а місце битви обліковано як пам'ятку історії)[122]. Д. Кадомський також звернув увагу на атлас рукописних планів фортець Чернігівської губернії 1777 р., що зберігався у бібліотеці Чернігівської чоловічої гімназії.

У 1911 р. з м. Городня Чернігівської губернії написали, що 1888 р. на міському базарі було встановлено на кам'яному п'єдесталі три старі гармати. За легендою, їх подарував місту Петро I в 1709 р., повертаючись після перемоги під Полтавою. В 1909 р. Городнянський повітовий військовий начальник домігся відновлення цього пам'ятника з нагоди полтавських урочистостей і надіслав у 1910 р. на адресу Розпорядчого комітету його фотографію, історичний нарис Городні й опис святкування в місті дня перемоги під Полтавою[123].

Із Балаклави (тепер міський район Севастополя) надійшла інформація про пам'ятник чинам Київського і 10-го гусарського Інгерманландського полків, полеглим у битві при Чорній річці під Балаклавою в 1854 р., встановлений на місці бою (пам'ятник не зберігся).

Повітовий військовий начальник с. Льгов Курської губернії повідомив про речі, подаровані імамом Шамілем князю О. Барятинському, його нагороди, що знаходяться в с. Іванівське Льговського повіту в Мар'їнському палаці князя, та його могилу у фамільному склепі Покровської церкви[124]. Мар'їнська садиба генерал-фельдмаршала збереглася донині, хоч і зазнала втрат і пограбувань[125].

Київські військові установи і відділ ІРВІТ надіслали урядовій комісії з опису бойових трофеїв інформацію про могили військових діячів у Києво-Печерській лаврі: Ф. Остен-Сакена і П. Кайсарова на Дальніх печерах, І. Іскри і В. Кочубея поряд із Трапезною церквою, гробницю П. Рум'янцева-Задунайського в церкві Успіння Пресвятої Богородиці[126].

До кола нерухомих пам'яток, на які спрямував свою діяльність Київський відділ ІРВІТ, увійшла ще низка об'єктів історико-культурної спадщини України. В окрему групу об'єднано ті з них, про які не вдалося виявити відомості про конкретні результати роботи відділу. Наводимо і деякі цікаві пам'яткоохоронні пропозиції, не втілені у життя.

У 1909 р. керівні органи відділу визнали за необхідне дослідити пам'ятки старовини в найближчих околицях Києва. Першочерговими

було визначено старожитності в м. Білгородка, в Києві на Звіринці та в районі Свято-Троїцького (Іонівського) монастиря. Рада ухвалила охорону пам'яток і сприяння науковому дослідженню їх взяти на себе таких членів товариства: в районі Вишгород — Демидівка, Мостище, Гостомель — генерала О. Синельникова, в Києві і Білгородці — генерала від кавалерії Ф. Трепова, в районі Китаєве, Іонівського і Видубицького монастирів — єпископа Павла (Преображенського), у Василькові й околицях — В. Іконникова. Розпорядчому комітету доручили розробити проект їх охорони і розпочати роботу з дослідження[127].

Як вже зазначалося, з 1910 р. відділ фінансував археологічні розкопки в Білгородці, проведені В. Хвойкою. Звіринецькі печери, починаючи з 1910 р., досліджувало й охороняло Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва. Разом обидва товариства здійснили комплекс археологічних робіт в Китаєве. З метою зберегти пам'ятки старовини в найближчих околицях Києва та вжити належних заходів для їх дослідження Розпорядчий комітет доручив у листопаді 1909 р. комісії зйомок і знімків скласти за допомогою київських історичних товариств карту (схему) воєнно-історичних пунктів[128].

У 1909 р. полковник В. Гаврилов запропонував визначити місце в Китаєве, де, за легендою, розташовувався стан князя Андрія Боголюбського. В. Гаврилову разом з Є. Томиловським доручили провести дослідження[129].

На засіданні Ради 10 листопада 1910 р. обговорювалося питання про те, що земля поблизу Коростеня розпродається частинами, а на ній в деяких місцях помічено сліди стародавнього цвинтаря. Було висловлено побажання продавати землю тим особам, які б дозволили членам товариства дослідити стародавні поховання[130].

Протягом 1909–1914 рр. члени товариства не припиняли роботу з вивчення, з'ясування стану, збереження та популяризації стародавніх укріплень і фортифікаційних споруд в Україні. У червні 1909 р. Київський відділ звернувся до Ради Російського товариства з пропозицією відновити укріплення Полтавського бою і влаштувати в 1910 р. урочистості з нагоди 200-річного ювілею закладки Київської фортеці. Пропонували перейменувати до свята деякі вулиці, встановити стовпи з написами на тих місцях, де проходили вали і були брами стародавньої фортеці, встановити меморіальну дошку, присвячену закладам Петром I Київської фортеці. Але військовий міністр відхилив клопотання з мотивацією, що такі святкування дозволяються тільки тим фортецям, які мають бойове значення, додавши, що ювілей київської цитаделі минув у 1906 р.[131]

У квітні 1910 р. у газеті «Киевская мысль» з'явився допис «Вниманию Военно-исторического общества», автор якого інформував, що на пра-

вому березі р. Буг поблизу Вінниці (Старе місто) на високому пагорбі позначилися сліди старовинного укріплення, розташованого в місцевості під назвою «Городище». Повідомлялося, що тепер тут вирубано ліс, а земля може бути розорана. Автор звертався до товариства з пропозицією зберегти це важливе у воєнно-історичному відношенні місце. Голові комісії зйомок Ю. Шмідту було доручено відрядити її членів для виконання плану та фотографування місцевості[132]. Того ж року до відділу звернувся його член — протоієрей Вінницького реального училища І. Шипович, який виявив бажання вивчати пам'ятки Вінниці і просив консультувати його в цій справі. Було вирішено надати йому допомогу[133].

20 вересня 1910 р. Рада відділу заслухала повідомлення Б. Стеллецького про стан замка в м. Дубно (тепер Рівненської обл.), що належав військовому відомству. Тут містився штаб 41-го піхотного Селенгінського полку. Доповідач вважав, що дослідження пам'ятки стало би внеском в історію воєнного мистецтва. Замок руйнувався, місцеві жителі поступово розбирали стіни його укріплень, зовнішні споруди заливалися брудом. У своїй доповіді Б. Стеллецький визначив програму збереження цієї пам'ятки фортифікаційного мистецтва. Вона включала визначення точних меж укріплень, складання детального плану, встановлення пильного, фактичного і відповідального за ними спостереження, історичне дослідження системи укріплень й опис замка. Рада відділу звернулася до начальника Дубенського гарнізону, генерал-лейтенанта Л. Де-Вітте і начальника інженерів округу, генерал-лейтенанта К. Холостова, щоб вони вжили заходів для охорони замка як «історичної пам'ятки»[134]. Дубенський замок XVI ст., який належав князям Острозьким і Любомирським, реконструйований в XVII–XVIII ст., зберігся дотепер. У 1993 р. його включено до складу Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно[135].

У липні 1911 р. Імператорська археологічна комісія надіслала товариству лист з додатком клопотання керуючого маєтком Б. Язвінського, що поблизу с. Сутківці Летичівського повіту (тепер Хмельницької обл.) на полях поміщиці М. Залеської розташована стародавня турецька мурована фортеця, частина якої в 1911 р. завалилася, рештки мають тріщини, що може призвести до остаточного руйнування укріплень, а це загрожує життю перехожих і проїжджих. Керуючий просив дозволу зруйнувати залишки фортеці. Рада Київського відділу доручила голові Проскурівського підвідділу перевірити заяву. Після огляду фортеці член підвідділу, інспектор народних училищ А. Нечай дійшов висновку, що одну вежу необхідно знести, другу — відремонтувати. В надісланому до Києва звіті він прислав фотографії пам'ятки і висловив думку, що фортеця не турецька, а збудована поміщиком О. Балабаном (помер у

1646 р.). Власниці маєтку та Імператорській археологічній комісії повідомили, що товариство не заперечує знесенню занепакої вежі, а відносно другої рекомендує вжити належних заходів для збереження. Нині фортеця атрибутується XIV–XVII ст. Від неї збереглися до нашого часу східна вежа (одна з п'яти) і фрагменти оборонного муру[136].

Цікавим прикладом спроби Київського відділу зберегти меморіальну садибу є листування з приводу маєтку Горошки (за 40 верст від залізничних станцій Коростеня і Житомира; нині — смт Володарськ-Волинський), що колись належав фельдмаршалу М. Кутузову. Поміщиця Волинської губернії А. Трубецька пропонувала військовому відомству придбати маєток і влаштувати в ньому будинок інвалідів, санаторій або іншу корисну установу, пов'язану з ім'ям фельдмаршала. Штаб Київського військового округу доручив відділу вивчити питання. Було встановлено, що в садибі площею 50 десятин на мальовничому березі річки розташовувалися стародавнє укріплення, будинок, в якому проживав М. Кутузов напередодні війни 1812 р., флігель, господарчі споруди, цегляний та шкіряний заводи і сад. Тут були також поклади лабрадору. Збереглися деякі меморіальні речі М. Кутузова, зокрема диван, два крісла і стіл. До садиби прилягала ділянка орної землі в 50 десятин. Маєток був призначений для продажу, але до середини січня 1911 р. власниця могла поступитися ним військовому відомству. Київський відділ звернувся до голови Житомирського підвідділу А. Перехрестова з проханням з'ясувати на місці всі обставини цієї справи[137]. Споруди садиби не збереглися до наших днів, а на території парку, що тепер носить ім'я М. Кутузова, встановлено пам'ятник фельдмаршалу[138].

На початку 1911 р. після відрядження у м. Новгород-Сіверський Б. Стеллецький доповів Раді відділу, що деякі пам'ятки міста потребують ремонту, зокрема підземний хід Спасо-Преображенського монастиря і тріумфальна арка, оскільки вбиті в неї костури телеграфної та телефонної ліній руйнують кладку, а зроблені недавно роботи спотворили первісний вигляд арки. Про стан пам'яток повідомили Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва[139]. Обидва об'єкта збереглися до наших днів.

Не залишилися поза увагою відділу і пам'ятники монументального мистецтва та пам'ятні знаки. Розпорядчий комітет звернувся в 1909 р. до Глухівського повітового військового начальника з проханням висловитися щодо засобів і способів не тільки збереження від псування пам'ятника фельдмаршалу П. Рум'янцеву-Задунайському, а й прикрашення його[140]. Бронзовий пам'ятник генерал-губернатору Малоросії був відлитий у Санкт-Петербурзі в 1793 р. за ескізами французького скульптора Ж.-Д. Рашета. Він стояв у Глухові неподалік будинку

Присутственних місць, спорудженого на підмурках знищеної пожежею 1784 р. другої Малоросійської колегії, президентом якої був П. Рум'янець-Задунайський. У 1919 р., за більшовицької влади, скульптуру «царського прислужника і мілітариста» скинули з постаменту. Тепер вона зберігається в місцевому краєзнавчому музеї[141].

У 1910 р. О. Мердер дослідив пам'ятник у садибі Й. Добровольського в Луцьку, встановлений в пам'ять воїнів, загиблих у 1812–1814 рр., опублікував його опис і фотографію в журналі відділу[142]. Монумент, характерний для 1-ї чверті XIX ст., спорудив дід власника садиби Нарушевич на тому місці, де російський імператор Олександр I зустрів російські війська, які поверталися з Парижа, і вітав їх з перемогою. На лицьовій грані був вибитий присвятний текст, під яким зображено пісковий годинник і окрилена коса смерті, на тильній — перелічено місця і дати перемог російського війська над французькою армією (Полоцьк, Бородіно тощо), на бічних гранях вміщено чотиривірші. Виступаючи на засіданні Ради 27 червня 1913 р., О. Мердер наполягав на необхідності його охорони і запропонував досить ефективний засіб захисту об'єктів історико-культурної спадщини: призначати опікунів «історичних пам'яток». Природно, що відділ звертався насамперед до начальників військових частин, розквартированих у місцях розташування пам'яток. Погодившись із цією пропозицією, Рада просила начальника 11-ї піхотної дивізії, генерал-лейтенанта М. Федотова взяти монумент у Луцьку під свою опіку[143]. До наших днів пам'ятний знак не зберігся.

Розвиваючи ідею опікунства пам'яток, М. Наркевич запропонував у 1914 р. доручати спостереження за ними певній військовій частині, але йому заперечували, що в такому разі товариство має взяти на себе матеріальне забезпечення роботи з дотримання споруд у належному стані, а такої можливості відділ не мав[144].

З пам'яток історії релігійного життя члени відділу переймалися охроною тих із них, які були пов'язані з воєнною та військовою історією. У 1910 р. Д. Меньшов доповів Розпорядчому комітету про старовинну церкву на подвір'ї Військового Микільського собору в Києві — колишню трапезну Пустинно-Микільського монастиря, акцентувавши увагу на її історії, а не на архітектурі. Він згадав, що вона побудована в 1690-х рр. — за часів гетьмана І. Мазепи, а в 1836–1837 рр. у храмі правили службу для студентів університету й учнів 1-ї гімназії. У 1838–1864 рр. тут містились арештантські роти, тому зняли баню і хрест храму, а іконостас передали до церкви на Воскресенській слобідці. Пізніше трапезну пристосували під полковий цейхгауз 168-го піхотного Миргородського полку. Д. Меньшов пропонував використати споруду під тимчасове приміщення музею відділу. Але після отримання Радою відділу повідомлення про призначення

цієї споруди під богадільню для старих із військового відомства питання було зняте, оскільки товариство не мало грошей на побудову нового цейхаузу.

У 1910 р. розглядалася проблема приведення у відповідний вигляд одного з найстаріших київських храмів — церкви Спаса на Берестові. Її передали у відання Києво-Печерської лаври, тому члени товариства вважали, що цим охорона і «благолепіє» пам'ятки забезпечено. До того ж Ф. Титов поінформував, що Лавра виділила на відновлення храму 60 тис. крб.[145]

Важливу роль у забезпеченні виконання програмних завдань Київського відділу ІРВІТ відігравали комісії зйомок і знімків та будівельна. Члени комісії складали альбом, робили фотографії та плани історичних місцевостей і споруд, а також фіксували діяльність відділу. Тільки за 1910 р. було зроблено близько 100 знімків. Частина світлин була надрукована у «Военно-историческом вестнике», частину переслали Імператорській археологічній комісії[146].

У 1909 р. було виконано зйомки на археологічних розкопках у садибі М. Петровського, поблизу Десятинної церкви в Києві, в 1910 р. сфотографували укріплення давньоруського Білгорода, які досліджував В. Хвойка, Клеванського й Дубенського замків, поле бою при м. Берестечко та урочистості закладки храму-пам'ятника на ньому, старовинні споруди м. Козелець Чернігівської губернії та його старожитності, могили І. Іскри та В. Кочубея в Києво-Печерській лаврі, багато історичних будинків в Україні тощо. В 1910 р. було виконано нівелювання місцевості в історичному ядрі Києва, де здійснював археологічні розкопки за дорученням Імператорської археологічної комісії Д. Милєєв. У 1910 р. комісії було доручено скласти карту Київського військового округу з позначенням усіх походів з найдавніших часів (роботу виконували штабс-капітани Генерального штабу І. Іванов і Б. Дуров), зробити знімки вцілілих укріплень, взяти участь в археологічних дослідженнях відділу, видати у вигляді відкритих аркушів або альбомів зроблені знімки[147].

Археологічні дослідження. Протягом 1910–1914 рр. Київський відділ ІРВІТ провів масштабні на свій час археологічні дослідження давньоруських пам'яток у с. Білгородка (тепер с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну) та в історичній місцевості Китаєве в Києві. Найбільш результативними в науковому плані були розкопки в Білгородці[148].

Вперше Білгородка згадується в літопису під 980 р. як власність великого київського князя Володимира Святославича, за якого в 991 р. тут було споруджено фортецю, що відігравала значну роль в обороні Київської Русі від набігів кочових племен. В 1240 р. Білгородку зруйнували монголо-татари. Фортечні вали поступово розорювалися, терито-

рію забудували селянськими хатами та господарчими будівлями. Уламки фресок від стародавніх храмів вивозили з брудом для брукування гребель та інших будівельних потреб. Іноді траплялися цінні знахідки, зокрема 1877 р. — рідкісний змійовик, кахлі, фрагменти фресок і посуду. Восени 1877 р. Історичне товариство Нестора-літописця відрядило професорів університету В. Антоновича та І. Хрущова, які зняли плани укріплень, провели розвідувальні археологічні роботи і виявили рештки старовинних споруд, а також багато кахлів. З того часу досліджень у Білгородці не проводилось[149].

Влітку 1909 р. завідувач археологічного відділу Київського художньо-промислового і наукового музею В. Хвойка (член Київського відділу ІРВІТ) провів обстеження та археологічну розвідку в селі. Вчений зафіксував складну систему стародавніх укріплень, які привернули увагу воєнно-історичного товариства. В. Хвойка запропонував провести розкопки зовнішнього і внутрішнього валів давньоруського укріплення, щоб з'ясувати дату і спосіб їх побудови, а також на церковному погості, де він знайшов у 1909 р. мурований фундамент невідомої споруди. Роботи почалися після отримання дозволу від Імператорської археологічної комісії та згоди на розкопки церковного погосту від єпископа Чигиринського Павла (Преображенського). На думку вченого, великі князі могли прикрасити місто кількома храмами, і його сподівання виправдались.

12 червня — 22 вересня 1910 р. В. Хвойка з постійними і добовими найманими робітниками розкопав зовнішній земляний вал і цегляне наповнення дерев'яних клітин досить складної будови, які утворювали міцну, масивну уступчасту споруду, зверху засипану землею й обкладену дерном. На гребні її стояв дубовий частокіл[150]. Археолог датував пам'ятку великокнязівською добою (починаючи від князя Володимира Святославича), встановив ідентичну будову зовнішнього і внутрішнього валів. Для музею відділу виготовили модель розрізу дослідженого валу. Інженерний кондуктор М. Кобзиков, направлений на допомогу В. Хвойці начальником інженерів округу і головою будівельної комісії Київського відділу ІРВІТ К. Холостовим, склав загальний план всієї Білгородки, окремий план дитинця і креслення розритого валу, його профілі та вигляд з наріжного боку. У відповідь на звернення відділу Київський губернатор зробив розпорядження щодо охорони валів і розкопів від місцевих жителів, які могли розібрати цеглу[151].

В. Хвойка знайшов і дослідив у Білгородці також рештки двох храмів, кількох жител і численні поховання. Документальних відомостей щодо фінансування цих розкопок Київським відділом ІРВІТ у період 1911–1914 рр. не виявлено. Однак у своїй публікації 1913 р., в якій детально описано розкопки в Білгородці[152], учений зазначив, що він здійснював

їх завдяки сприянню воєнно-історичного товариства протягом «останніх 3-х років»[153].

У 1909–1910 рр. археолог розкопав у стародавньому дитинці частину фундаменту одноапсидної церкви, який заходив під господарчі будівлі на сусідніх садибах, тому відкрити його повністю не було можливості. Знахідки дозволили встановити, що храм був всередині оздоблений фресковим розписом з вкрапленнями пластинок золота. Розписи мали не лише канонічний характер, зустрічались і світські зображення, зокрема з різними написами. Виявили рештки листів свинцю з церковних бань і декілька шиферних плит підлоги. За матеріалом і технікою церкву датували XII ст. і ототожнили з храмом Святих Апостолів, побудованим, за літописом, князем Рюриком Ростиславичем. Виявлені під спорудою шар вугілля та обгорілі колоди В. Хвойка вважав за згорілу церкву, споруджену ще за великого київського князя Володимира Святославича. На погості діючої селищної церкви дослідили рештки мурованого фундаменту давньоруської одноапсидної церкви, над якою стояв сучасний дерев'яний храм, тому копали тільки навколо нього. Ця стародавня споруда також стояла на місці згорілої дерев'яної будівлі. В будівельному бруді знайшли фрагменти тиньку з фресковим розписом, круглого віконного скла, кольорову глиняну полив'яну плитку (траплялись і зразки з орнаментом) XI–XII ст., що дозволило визначити час зведення обох храмів.

На території дитинця відкрили ще дві гончарні печі та кілька слов'янських жител. В останніх зібрали фрагменти глиняного посуду, амфор, скляних браслетів, кольорові полив'яні плитки різноманітної форми, ножі, дві вставки для прикрас із двоколірної емалевої маси тощо. 414 полив'яних плиток та їх фрагментів В. Хвойка передав за описом до музею Київського відділу ІРВІТ. Розкопками храмів було виявлено чисельні поховання XV–XVI ст. і великокнязівської доби. Тут знайшли залишки одягу, срібні польські монети, срібні та бронзові кільця, металеві хрестики, намистинки, скляні та глиняні посудини й інші вироби XI–XVII ст., загалом 139 назв. Усі знахідки передали до музею[154]. У червні–липні 1914 р. В. Хвойка продовжив археологічні дослідження у Білгородці як представник Київського відділу ІРВІТ[155].

Результати археологічних розкопок у Білгородці мали великий резонанс. Їх увесь час відвідували члени товариства, екскурсанти з багатьох навчальних закладів Києва та інших міст[156]. 8 липня там побував голова Імператорської археологічної комісії О. Бобринський і рекомендував зняти точні копії в натуральну величину з залишків фресок храму Святих Апостолів, що зробила помічниця В. Хвойки В. Козловська[157].

В 1910 р. вперше було поставлено питання про вибіркові розкопки в околицях Китаївської пустині. Китаївський археологічний комплекс IX–

XIII ст. — південний форпост стародавнього Києва, що зберігся до наших днів. Він включає городище, оточене валами, курганний могильник, який складався з понад 400 насипів, і поселення. Розташовані неподалік Китаївські печери XVI–XVIII ст. також зацікавили членів відділу. Спираючись на «Археологічну карту Київської губернії» В. Антоновича в 1910 р. розкопали три кургани. Було виявлено поховання з крем'яною зброєю і залізними панцирами. Однак через затримку дозволу духовного відомства розкопки довелося відкласти[158]. У 1911–1914 рр. комплекс досліджував представник Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва О. Ертель[159]. Влітку 1912 р. за сприяння і участю членів воєнно-історичного товариства він здійснив дослідження кількох археологічних пам'яток у Китаєві. Було розкрито одну з завалених печер на південному схилі Виноградного саду і зроблено кілька пробних шурфів на городищі. Роботи вважалися небезпечними, тому для їх проведення відрядили особливу команду мінерів під начальством підполковника О. Павлова і капітана М. Наркевича.

О. Ертель вважав, що печери у Виноградному саду вирили в глибокій давнині, можливо ті, хто залишив сусідні поховання. Виявлені підземні споруди розташовувалися таким чином: на деякій відстані від схилу паралельно йому прямує загальна магістральна галерея, з якої вирито декілька виходів на схил, частково завалених, частково відкритих. З другого боку від неї відходять бічні ходи. Дослідник припускав, що печери у Виноградному саду сполучаються зі спорудженими на горі, утворюючи велике підземне місто. До нього зберігся під'їзний шлях на дні балки, що підходить до північно-східного входу. Цей шлях має відгалуження на дороги через Пирогово до Трипілля і Києва. Матеріали розкопок передали до музею товариства охорони пам'яток. У сезон 1912 р. О. Ертель розкопав один курган на горі в доповнення до двох досліджених у 1911 р., три насипи у лісі біля Преображенського монастиря і три могили за Виноградним садом. У кургані № 9 за садом виявив три поховання: жіноче і два чоловічі[160].

У наступні роки товариство охорони пам'яток в особі О. Ертеля і Київський відділ ІРВІТ (командир 6-го понтонного батальйону Г. Гамзагурді з іншими офіцерами) продовжили дослідження китаївських археологічних пам'яток. Влітку 1914 р. Г. Гамзагурді з офіцерами копав городище, а О. Ертель, за фінансової підтримки Київського відділу, — кургани і печери. М. Наркевич відрядив на допомогу йому військових і звернувся з листом до О. Мердера надіслати археологу 75 крб. на розкопки печер[161]. Для складання плану робіт у Китаєві та керівництва їх ходом відділ організував постійну нараду, до якої ввійшли, крім Г. Гамзагурді, Л. Добровольський, В. Завитневич, М. Наркевич і В. Хвой-

ка. В підготовчий період було виготовлено два плани. Один із них фіксував городище, Китаївську пустинь і околиці включно з печерами, курганами та Преображенським скитом, другий — детальний нівелірний план городища з допоміжними фортифікаційними спорудами. Перший із них видали друком у 1914 р. Під час розкопок зробили розрізи крізь три вали (дитинець, кромний й охабень). Частина розрізів призначалася для дослідження найцікавіших окремих валів і допоміжних споруд. Викопали також кілька колодязів і траншей. Ставилося за мету визначити вік та історію городища і його некрополя, що складався з великих груп могильників; перевірити справедливість припущення, висловленого ще М. Максимовичем, що це стародавнє місто Пересічен; встановити зв'язок китаївських фортифікаційних споруд з іншими укріпленнями, будівлями і шляхами навколо Києва та в межах цілого краю[162].

Станом на сьогоднішній день Китаївський археологічний комплекс залишається маловивченим. Тут розкопано загалом близько 30 курганів, печери частково досліджувалися в 1993–1994 рр. співробітниками Музею історії міста Києва. Українські археологи — автори статей у томі «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України вважають, що розкопки городища взагалі не здійснювалися. Не згадують вони і про проведені роботи на території поселення в 1910-х рр. Ім'я О. Ертеля зафіксоване в статтях про курганний могильник і печери[163], але слід пам'ятати, що він працював у Китаєві з ініціативи, коштом і за участю інших членів Київського відділу ІРВІТ та Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва.

Документально зафіксовано також спроби проведення воєнно-історичним товариством самостійних розкопок інших пам'яток. У жовтні 1910 р. воно отримало згоду голови Імператорської археологічної комісії О. Бобринського і відкритий лист на дослідження підземного ходу й укріплень, відкритих поблизу станції Кодима Подільської губернії (нині місто Одеської обл.). Але Селянський земельний банк, якому належали ці землі, не дав дозволу на археологічні розкопки[164]. В листі археологічної комісії від 17 лютого 1911 р. йшлося про підтримку з її боку дослідження Київським відділом території Київського князівства і доручення академіку архітектури П. Покришкіну та археологу Д. Милєєву надавати допомогу Київському відділу[165].

Через обмеженість коштів відділ не міг розширити коло пунктів археологічних досліджень пам'яток військової та воєнної історії. Б. Стелєцький, наприклад, подавав пропозицію на 1911 р. про необхідність розкопок стародавніх укріплень і полів битв поблизу Вишгорода, Василькова, Коростеня, Демидова і Торчеська — по 100 крб. на кожен пункт, на продовження розкопок у Білгородці — 300 крб., на дослідження й опис споруд Острога — 200 крб., місцевості в Загнитківцях — 50 крб.[166]

Київський відділ також спостерігав за роботою археологів, які досліджували пам'ятки воєнно-історичного значення. Зокрема, під час розкопок валу городища Кия кінця V–VIII ст. поряд із Десятинною церквою, здійснюваних у 1909–1910 рр. за дорученням Імператорської археологічної комісії археологом Д. Милєєвим, члени відділу виконали точні топографічні та інженерні плани, передані до музею товариства[167].

Підсумовуючи діяльність відділу в галузі археології, слід підкреслити його першочергову увагу до археологічних пам'яток, пов'язаних з історією військової та воєнної справи, залучення до розкопок провідних фахівців. В. Хвойка дослідив один з найзначніших об'єктів давньоруської доби — містечко Білгородку, зробивши на основі знахідок важливі для науки висновки. Київський відділ першим ініціював і почав досліджувати такий цікавий комплекс різночасових пам'яток археології, як Китаївський. Серед інших форм і напрямів археологічної роботи — збирання інформації, фіксація за допомогою креслень і планів профільних пам'яток, консультації, надання фінансової підтримки в розкопках Київському товариству охорони пам'яток старовини і мистецтва, популяризація пам'яток археології шляхом влаштування екскурсій на розкопки.

Введення до наукового і суспільного обігу інформації про пам'ятки воєнної та військової історії. Крім роботи з виявлення і збереження пам'яток, члени Київського відділу займалися вивченням їх історії, опублікувавши низку повідомлень та досліджень у власному періодичному виданні — журналі «Военно-исторический вестник» та окремими виданнями. В них описано ряд пам'яток архітектури, монументального мистецтва та історії, а автори публікацій нерідко висловлювали занепокоєння станом їх збереження, рівнем реставрації, втратою речей церковного вжитку тощо.

«Военно-исторический вестник» — перший і єдиний у підросійській Україні спеціалізований воєнно-історичний журнал — виходив у 1909–1914 рр. З початком Першої світової війни видання припинилось. Його справами відала редакційна комісія: редактор (голова комісії) і три члени[168]. Вона відповідала не тільки за журнал, а й за всю видавничу діяльність відділу. Перший голова комісії — начальник військових сполучень Київського військового округу, генерал-майор М. Ходорович, з липня 1911 р. — капітан 5-го понтонного батальйону М. Наркевич[169]. Редактори видання: 1909 р. — Б. Стеллецький, 1909–1911 рр. — М. Ходорович, 1911–1914 рр. — М. Наркевич.

Згідно з програмою журналу, він мав друкувати статті з історії військової справи, як загального характеру, так і спеціальні, присвячені історії розвитку військової техніки (їх мали ілюструвати карти, схеми і фотографії); статті, присвячені тим сторонам суспільного життя, які мали

безпосередній вплив на військову історію; публікувати документи й описи пам'яток (з ілюстраціями), розташованих переважно в районі діяльності Київського відділу, що мають відношення до воєнної історії; воєнно-історичну хроніку; бібліографію; суміш; висвітлювати внутрішнє життя Імператорського Російського воєнно-історичного товариства. Друкуватися мали право як члени товариства, так і сторонні особи.

З 1910 р. окремий розділ часопису висвітлював діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва: друкував протоколи його загальних зібрань, засідань Ради і Розпорядчого комітету, окремих комісій, звіти про археологічні дослідження, матеріали з охорони пам'яток тощо. З утворенням Проскурівського і Чернігівського підвідділів у 1911 р. журнал поповнився розділами з інформацією про їхню діяльність.

Значне місце посідали статті з історичного краєзнавства та археології, описи пам'яток історії та культури, матеріали методологічного характеру з архівної справи тощо. У редакційній комісії була зосереджена робота зі складання історико-краєзнавчих досліджень про стародавні укріплення і поля битв, населені пункти в межах Київського військового округу, головним чином, з метою ознайомлення військових чинів з історією місць розквартирування їхніх військових частин. Путівники, довідки і нариси публікувались і для екскурсій, які влаштовували члени відділу, з нагоди ювілеїв і річниць пам'ятних подій тощо. В 1909 р. комісія видала підготовлений Б. Геруа короткий путівник для ознайомлення з Полтавським полем битви та історичними пам'ятками Полтави[170]. Для екскурсій у Білгородку в 1910 р. виготовили для їх учасників плани укріплених пунктів, у Межигір'я в 1914 р. — пам'ятку, написану М. Наркевичем, у 1914 р. — маршрутний план із пояснювальною запискою, історичні нариси, підготовлені Л. Добровольським і М. Наркевичем, та креслення городища в Китаєве. Аналогічні матеріали видали того ж року для екскурсії в Білгородку та Китаєве.

Пам'яткам Білгородки присвячені стаття в журналі Льюкіна, в якій розглядаються воєнно-історичні дослідження давньоруських укріплених пунктів[171], і замітка Л. Зиміна про екскурсію 1909 р. членів відділу в Білгородку[172]. О. Мердер склав опис старовинного пам'ятника в Луцьку[173], довідку про старожитності Луцька та його минуле (з планом міста, фотографіями Луцького замка і церкви)[174]. Нарис історії Військового Микільського собору в Києві написав Б. Давидов[175], замка в Клевані — Б. Стеллецький[176], Острога і Острозького князівства — М. Дітеріхс[177], укріплень навколо стародавнього Києва та літописного Дорогожича — Л. Добровольський[178], Старокиївської й Печерської фортеці — Д. Меньшов[179]. У 1911 р. додатком до журналу вийшла загальна схема стародавніх укріплень і шляхів навколо Києва (підготовлена штабс-капітаном В. Васильєвим за редакцією Б. Стеллецького),

на якій позначено городища, вали та інші пам'ятки[180]. Дві з публікацій, як вже зазначалося, висвітлювали проблеми дослідження військових поховань в Києві. Їх підготували Д. Меньшов[181] і М. Петров[182]. М. Наркевич написав дослідження про ритуальне та воєнно-історичне значення Китаївського городища та пам'ятки для екскурсій у Білгородку, Межигірря та Китаєве[183]. У журналі вмістили детальний звіт археолога С. Вельміна про екскурсію для огляду пам'яток Чорнобиля та його околиць[184].

Редакційна комісія планувала також видрукувати нариси з історії Коростеня, Василькова, Вишгорода, Демидова, Торча, Хотина, Кам'янця-Подільського. Підготовку воєнно-історичного нарису Київської землі взяв на себе капітан В. Левіс (за редакцією полковника Б. Стеллецького), воєнно-історичних пам'яток — професор В. Ляскоронський, воєнно-історичного календаря — історик А. Стороженко[185].

У часопису друкували також матеріали, підготовлені членами Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, зокрема коментарі Г. Павлуцького до проекту закону про охорону пам'яток в Росії[186], статтю І. Каманіна про опис пам'яток краю членами Історичного товариства Нестора-літописця[187]. С. Вельмін, який проводив під керівництвом Д. Милєєва археологічні дослідження в історичному ядрі Києві за дорученням Імператорської археологічної комісії, розповів на сторінках журналу про результати розкопок у 1907–1909 рр.[188]

Окремі видання частково розповсюджувалися в Києві, частково переправлялися для продажу в інші міста. Наприклад, праця І. Каманіна про битву під Берестечком, видана накладом 3 тис. примірників, була розподілена таким чином: 1 тис. купив генерал-губернатор Ф. Трепов для дарування під час свята, 1 тис. роздав на урочистостях Київський відділ, інші поступили в продаж через друкарню штабу по 15 коп. за примірник[189]. Після появи цього нарису Розпорядчий комітет висловив бажання зібрати якомога більше історико-краєзнавчих і пам'яткознавчих нарисів та описів. Їх публікація у журналі, на думку комітету, «викликає загальний інтерес і спричинить накопичення матеріалу для історичного вивчення краю»[190].

На початку 1910 р. виникла ідея робити поштівки з краєвидами і продавати їх. У березні 1910 р. голова комісії зйомок і знімків Ю. Шмідт показав членам Ради зразки виготовлених відкритих листів із фотографіями на сюжети з діяльності товариства. Вирішили продовжити їх друк і видання у вигляді альбомів[191].

У 1914 р. вперше було запропоновано видавати «Воєнно-історичні путівники», доповнені ретельно розробленими археологічними картами. Взірцем для них мали слугувати археологічні карти різних губерній, які видавало Московське археологічне товариство[192].

У 1914 р. вийшла друком остання книга журналу (№ 1). Низка публікацій, розпочатих у попередніх номерах, лишилася незавершеною. У квітні 1917 р. побачив світ перший і єдиний номер «Військово-наукового вістника Генерального Штабу У.Н.Р.», виданий колишньою друкарнею Київського військового округу. Його постійними відділами мали бути такі: 1. Офіційний (прикази по Військовому і Морському міністерству, офіційні розпорядження, призначення на посади тощо). 2. Хроніка української народної армії та флоту (формування, розміщення, навчання, життя війська). 3. Закордонна військова хроніка. 4. Бібліографія. 5. Військово-технічні новини. 6. Листи з частин армії та флоту (рубрика «Голос Армії й Фльоту»). Редакція оголосила, що буде друкувати і статті з питань військового мистецтва, історичні праці, описи українських земель і сусідніх держав і т. ін.[193]

У цьому номері було підкреслено, що видання є першим військово-науковим часописом в Україні. Зауважимо, що це твердження є не зовсім коректним. Погоджуючись з тим, що журнал був першим українським спеціалізованим військовим періодичним органом, не слід забувати про його попередника, досвід видання якого був абсолютно однозначно використаний для створення концепції «Вістника». Це впливає зі структури його змісту і завдань. І сама редакція цього не заперечувала. В цьому ж числі знаходимо підтвердження нашій думці: «Співробітники “Вістника” дійсно раніше служили в російській армії й працювали в російській військовій пресі тому, що Україна не мала ще власного війська й преси військової. А тепер, коли треба утворювати пресу, на цю відповідальну працю запрошено фахівців»[194].

Київський відділ ІРВІТ приділяв значну увагу популяризації воєнно-історичних знань, насамперед у військовому середовищі та серед учнів військових навчальних закладів. Цим напрямом займалася лекційна комісія. Публічні лекції були платними (для членів товариства — за половину вартості) і безкоштовними, на всі спеціальні наукові доповіді для членів товариства вхід був вільним, щоб їх могли відвідувати всі офіцери округу. В березні 1909 р. голова відділу дозволив вільний вхід на всі лекції товариства юнкерам військового училища і кадетам[195].

Їх зміст свідчить про широке коло тем і проблем історії, які цікавили членів товариства. Лекції читали відомі вчені і дослідники. Серед повідомлень були і пам'яткознавчі. Зокрема, в 1910 р. археолог С. Вельмін двічі доповідав про розкопки Імператорської археологічної комісії в 1908–1909 рр. в історичному ядрі Києва[196].

Досить часто для членів відділу та їхніх родин і знайомих організовувалися різноманітні екскурсії з метою огляду воєнно-історичних

пам'яток — у музеї, архіви, бібліотеки, на місця археологічних розкопок, в історичні міста тощо. З 1910 р. влаштовувались екскурсії і разом з членами Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Вони були як платними, так і за фінансової підтримки відділу. В січні 1909 р. на першому засіданні Розпорядчого комітету Б. Стеллецький запропонував екскурсії з просвітницькою метою для військових і цивільних чоловічих навчальних закладів по місцях, визначних у воєнно-історичному відношенні[197]. Здійснити ідею не вдалося через брак коштів і часу.

23–25 травня 1909 р. відбулася поїздка на поле Полтавської битви з метою ознайомлення з історичними пам'ятками Полтави з нагоди ювілею битви. Путівник екскурсії підготував Б. Геруа, його надрукували окремим виданням накладом 180 примірників і опублікували у «Военно-историческом вестнике» (№ 2 за 1909 р.). На місці керував екскурсією викладач історії Полтавського кадетського корпусу І. Павловський[198].

10 січня 1910 р. оглядали Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир — собор і ризницю, собор Святої Софії з його ризницею і Десятинну церкву (екскурсантів супроводжували ієромонах Ігнатій, протоієрей М. Златоверховников і П. Вельмін)[199]; 9 травня — собор Успіння Пресвятої Богородиці, Всехсвятську, Микільську лікарняну і Свято-Троїцьку церкви та ризницю Києво-Печерської лаври, а також церкву Спаса на Берестові (пояснення давали еклезіарх Лаври архімандрит Анфим і члени відділу Д. Меньшов, М. Пахаревський, П. Старк)[200]; 13 червня — Свято-Троїцьку церкву при Кирилівських богадільнях (керівники — археологи Д. Милеєв і В. Хвойка). 4 квітня 1910 р. відбулась екскурсія по Києву «Град давніх», якою керували М. Пахаревський і Б. Стеллецький[201].

27 червня 1910 р. члени відділу разом з офіцерами генерального штабу та їхніми родинами їздили на пароплаві у Вишгород для огляду залишків валів стародавнього міста великої княгині Ольги і церкви, спорудженої на місці давньоруського храму, в якому були поховані князі Борис і Гліб. Викладач реального училища, історик Л. Добровольський зробив на місці повідомлення про історію Вишгорода та його значення в період Київської Русі, а настоятель місцевого храму показав його історичні реліквії, подаровані запорожцями посудини, що збереглися, та археологічні знахідки під час розкопок на церковному погості[202].

У зв'язку зі значним інтересом, викликаним результатами археологічних досліджень у Білгородці, члени відділу відвідали розкопки 11 жовтня 1909 р., 20 червня, 21 і 22 серпня 1910 р. Малося на меті ознайомитися з ходом розкопок, з'ясувати первісний план валів, потерн, башт та інших оборонних споруд стародавніх укріплень. Першим огля-

дом керував генерал-лейтенант К. Холостов за участю В. Хвойки і голови Розпорядчого комітету Д. Меньшова. Учасникам екскурсії роздали креслення: план укріплених пунктів епохи князя Володимира в Києві і детальний план білгородських валів. В. Хвойка зробив доповідь про історію Білгородки[203].

15 травня 1911 р. оглянули укріплення і могильники в Китаєве під керівництвом О. Ертеля[204].

16 червня 1913 р. члени Київського відділу здійснили екскурсію в Чорнобиль та його околиці, організовану Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва. Керували нею інженер С. Халютін і археолог С. Вельмін, який провів там влітку археологічні розкопки. Під час поїздки оглянули чорнобильську Іллінську церкву та архіви храму і волосного правління с. Шепеличі, деякі цінні предмети церковного вжитку. Потім ознайомилися з розкопками одного з 12 курганів у південно-західній частині Чорнобиля, в урочищі Стрижеві відвідали відкриті розкопками печери, в урочищі Гримові — стародавнє городище і рештки виявленої на сусідній горі дерев'яної споруди. С. Вельмін опублікував детальний опис екскурсії у «Военно-историческом вестнике»[205].

11 травня 1914 р. їздили на пароплаві до Межигір'я. В екскурсії взяло участь 130 чоловік. Керував нею Л. Добровольський. Перед входом на пароплав учасникам роздали написану М. Наркевичем пам'ятку «Межигір'я, його значення, як релігійного центру військової общини». Оглянули Спасо-Преображенський і Петропавловський храми та інші споруди монастиря, печери на Пекарницькій горі, а також корпуси колишньої фаянсової фабрики, джерело «Дзвоники» і Виноградну гору з козачим укріпленням[206].

22 червня 1914 р. на пароплаві їздили у Китаєве, де оглядали розкопки трьох валів городища і печер, кургани, храм Китаївської пустині, а також визначні місцевості на шляху по Дніпру з Києва. Екскурсанти одержали виданий відділом план городища й навколишньої місцевості, а також пояснювальну записку з зазначенням визначних місць на шляху до Китаєва. До поїздки було підготовлено і два нариси: «Історико-топографічний опис Китаєва з фортифікаційно-історичним коментарем»[207] і «До питання про ритуальне та воєнно-історичне значення Китаївського городища»[208], складені Л. Добровольським і М. Наркевичем. В екскурсії взяло участь близько 150 чоловік[209].

Останньою була екскурсія на десяти автомобілях у Білгородку 6 липня 1914 р. для ознайомлення з новими результатами археологічних розкопок В. Хвойки. В ній взяло участь близько 70 чоловік. Кожен одержав пам'ятку, видану редакцією «Военно-исторического вестника», яка включала, крім маршрутного огляду визначних місцевостей на шляху

з Києва, ряд нарисів: «Білгородка та її минуле», «Значення стародавнього Білгорода», «Опис розкопок В. В. Хвойки», проведених у 1909–1910 рр. і 1914 р. (з кресленнями і знімками), і план стародавнього Білгорода із зазначенням шляху і зупинок екскурсії. Крім того, всім видали схему стародавніх укріплених пунктів на правому березі Дніпра біля Києва. Маршрутний огляд пам'ятних місць на шляху до Білгородки підготував М. Наркевич[210], пам'ятку «Білгородка та її минуле» — Л. Добровольський. Пояснення на місці розкопок давали Л. Добровольський і В. Козловська[211].

Створення мережі місцевих осередків. На засіданні Ради 14 листопада 1908 р. було вирішено створювати підвідділи Київського відділу ІРВІТ там, де проживало кілька членів відділу, і просити очолити підвідділ старшого за званням у цьому місті. Місцеві осередки мали повідомляти відділ про всі пам'ятки в районі їхньої діяльності, описувати і розробляти місцеві архіви, кореспондувати у «Военно-исторический вестник», здійснювати знімки і зйомки історичних місцевостей, організовувати охорону і підтримання в належному стані пам'яток, влаштовувати екскурсії, збирати матеріали для Київського військово-історичного музею, поширювати військово-історичні знання тощо[212].

Відразу намітили заснувати підвідділи у Чернігові, Вінниці, Проскурові, Рівному, Житомирі, Харкові, Курську, Умані та Полтаві. Розпорядчий комітет написав з цього приводу листи начальникам Проскурівського, Вінницького, Житомирського, Полтавського, Рівненського, Курського та Харківського гарнізонів, у листопаді 1909 р. звернувся до старших начальників військових частин у Курську, Полтаві, Харкові, Житомирі. Передбачалося, що діяльність підвідділів буде поширюватися в губернському місті на губернію, в повітовому — на повіт[213]. Про роботу підвідділів збереглося вкрай мало документів. Про Житомирський відомо лише, що його очолював начальник 5-ї піхотної дивізії, генерал-лейтенант А. Перехрестов[214].

Перше засідання Полтавського підвідділу відбулося 10 серпня 1910 р. Він засновувався як Харківський підвідділ, але згодом центр перенесено в Полтаву через те, що вона пов'язана з більшою кількістю історичних подій, тут збереглося більше пам'ятних місць військової та військової історії. Осередок охоплював територію Полтавської та Харківської губерній. Його голова — начальник 9-ї піхотної дивізії, генерал-лейтенант Г. Зметнов. У вересні 1910 р. Розпорядчий комітет звертався до начальника 19-ї піхотної дивізії, генерал-лейтенанта О. Рогози з проханням організувати й очолити підвідділ в Умані, до начальника 44-ї піхотної дивізії, генерал-лейтенанта П. Гейсмана — створити підвідділи в Курську і Чернігові[215].

Фактично почали працювати тільки Проскурівський і Чернігівський підвідділи, які залучали до виконання поставлених завдань не лише офіцерів дислокованих у цих містах військових частин, а й працівників волосних правлінь, учителів народних шкіл, краєзнавців, священиків та інших представників місцевої інтелігенції.

Перше (установче) зібрання Проскурівського підвідділу відбулося 6 березня 1911 р. Його очолював начальник 12-ї піхотної дивізії, генерал-лейтенант М. Орлов. У 1911 р. підвідділ налічував 33, у 1913 р. — 42 члена[216]. Обмеженість у фінансах заважала розгортанню масштабної роботи. В 1913 р. його діяльність поширили за погодженням з Київським відділом ІРВІТ на частини військ, розташовані у Волочиську, Меджибожі, Проскурові, Кам'янці-Подільському, Старокостянтинові, Могилеві-Подільському, Новій Ушиці, Барі та Жмеринці.

Підвідділ провів невеликий обсяг пам'яткоохоронної роботи. В 1912 р. його керівництво написало начальнику штабу Уральського козачого війська Іркутського військового округу М. Сулькевичу про могилу і пам'ятник на ній уральського командира Я. Акутіна, похованого в 1811 р. на цвинтарі в с. Сарацея Балтського повіту Подільської губернії (тепер Рибницького р-ну Придністровської Молдавської Республіки), що потребував ремонту та реставрації. Наказний отаман Уральського козачого війська, висловивши подяку голові підвідділу за повідомлення про забуту могилу, звернувся з проханням сповістити, яка кількість коштів потрібна для реставрації пам'ятника на ній. У квітні 1913 р. військово-господарське правління Уральського козачого війська переправило 250 крб. на ремонт пам'ятника. Було відремонтовано колону і поставлено на ній хрест, капличку, розчищено і забруковано територію навколо пам'ятника, посаджено дерева, вкрито пам'ятник залізним футляром тощо. Поховання збереглося до нашого часу[217].

Було приділено увагу з'ясуванню питання щодо знайдених решток могили у с. Серби Могилів-Подільського повіту (тепер с. Гонтівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.), яку ототожнювали з похованням керівника народного повстання 1768 р. І. Гонти. Голова підвідділу М. Орлов особисто дав завдання командирі 1-ї бригади 2-ї зведеної козачої дивізії генерал-майору В. Філенкову оглянути могилу і повідомити про результати. Надіслані в лютому 1913 р. відомості не давали можливості ідентифікувати поховання. В квітні В. Філенков прислав фотографію хреста і план місцевості з позначенням можливого місця поховання[218]. У 1968 р. на місці страти І. Гонти встановлено пам'ятник гайдамацькому ватажку[219].

Члени підвідділу вивчали історичні праці, присвячені минулому Подільської та Волинської губерній. Було поставлено завданням зібрати

довідки в архівосховищах Москви та інших міст з історії 46-го піхотного Дніпровського полку. У вересні 1911 р. командир 47-го піхотного Українського полку, який мав власний музей, було доручено підготувати довідку про історію полку та його участь у битві під Хотином. На запитання підвідділу Головне інженерне управління переслало йому копії планів бойових фортець Кам'янця-Подільського і Хотина[220].

На засіданнях підвідділу, яких відомо 21, заслуховувалися реферати по книгах з військової та воєнної історії, по виданій в 1901 р. Ю. Січинським археологічній карті Подільської губернії, доповіді про статті, вміщені в «Военно-историческом вестнике», повідомлення про пам'ятки в м. Сатанів. 11 серпня 1913 р. після прослуханого реферату про Меджибізький замок оглянули пам'ятку, передану військовому відомству ще в 1831 р.[221]

Відкриття Чернігівського підвідділу відбулося 22 травня 1911 р. Ним керував командир 176-го Переволоченського полку, полковник С. Гаврилов. Одним із товаришів голови був відомий український діяч — директор дворянського пансіону П. Дорошенко. До складу підвідділу вступило 86 осіб, 40 з яких служили в 176-му Переволоченському полку[222]. В 1913 р. кількість членів складала 137 чоловік[223].

На першому засіданні Ради підвідділу 25 листопада 1911 р. вирішили включити до програми діяльності збирання та розробку відомостей про війну 1812 р., вивчення і збереження «історичних пам'яток» Чернігівської губернії: організувати опис місць битв, військових стоянок, залишків фортець та інших військових споруд, предметів озброєння, військового побуту тощо. Звернулися до членів підвідділу з проханням повідомити про уродженців губернії, які відзначилися на військовій ниві, місця їхнього проживання і поховання, надіслати біографічні відомості, спогади і легенди, інформацію про те, де зберігаються їхні портрети та меморіальні речі. Запланували також вивчення архівів, цвинтарів і написів на пам'ятниках, опис прапорів у церквах Чернігівської єпархії[224].

Діяльність підвідділу полягала, головним чином, у влаштуванні доповідей і повідомлень. 18 лютого 1911 р. археолог С. Вельмін розповів про розкопки в садібі Десятинної церкви та на місці великокнязівських палаців у Києві. 24 листопада 1912 р. заслухали доповідь П. Дорошенка «Огляд стародавніх фортець у Чернігівській області» й повідомлення протоієрея чернігівського кафедрального собору А. Єфимова про пінські монастирі. 29 серпня 1913 р. на засіданні підвідділу в таборі під Батуриним В. Шемаковський прочитав доповідь «Генерал-фельдмаршали брати графи Олексій і Кирило Розумовські». Доповідач з'ясував у Батурині, де жив К. Розумовський, і описав його палац, не завершений будівництвом гетьманом, який тоді ремонтувався переважно коштом Каміла

Розумовського — одного з нащадків, котрий проживав в Австрії. Його ж коштом побудували школу в с. Лемеші Козелецького повіту на місці, де колись стояла хата батьків Розумовських. Нині відреставрований палац К. Розумовського входить до складу Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у Батурині. Зберігся і будинок земської школи, спорудженої в 1910 р. за проектом архітектора І. Якубовича[225].

На засіданні 8 квітня 1912 р. заслухали доповідь В. Шемаковського «Боротьба за Чернігів у XI ст.», повідомлення протоієрея А. Єфимова про 29 прапорів, що зберігались у чернігівському кафедральному Спасо-Преображенському соборі. З них 18 належали частинам Чернігівського ополчення 1812 р., яке відбивало атаки французького війська на губернію, інші — козацькому ополченню часів Кримської війни 1853–1856 рр.[226]

Таким чином, робота підвідділів зводилася переважно до вивчення пам'яток і популяризації воєнних знань.

1.3. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини України. 1910–1920 рр.

Організаційні засади діяльності. У 1910 р. постало Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, ініційоване Історичним товариством Нестора-літописця. Метою нової громадської структури було визначено «розшукування та охорона всілякого роду пам'яток старовини і мистецтва», територією діяльності — Бессарабська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Київська, Люблінська, Мінська, Подільська, Полтавська, Чернігівська і Херсонська губернії[227]. Вона була ухвалена після тривалих дебатів, суть яких полягала у розумінні неможливості охопити зазначену територію у всій цілісності, оскільки товариство було обмежене людськими й матеріальними силами та коштами. Крім того, члени товариства вважали, що неправильним було поділяти цю історичну територію за сучасним адміністративним поділом.

Для здійснення своїх завдань товариство мало проводити наукові дослідження та реєстрацію пам'яток старовини України; клопотати перед урядовими установами про вживання заходів для відновлення й охорони пам'яток, які перебувають у віданні приватних осіб, товариств і установ; споряджати археологічні й археографічні експедиції для огляду, вивчення та збирання стародавніх пам'яток; проводити за дозволом Імператорської археологічної комісії розкопки на общинних, казенних і церковних землях, на приватних ділянках — за згодою власника; розшукувати в урядових, станових і громадських установах, у приватних осіб старовинні

архівні справи, папери і документи, що мають наукове значення, вживати заходів для їх охорони; обговорювати наукові доповіді та видавати наукові праці своїх членів, влаштовувати публічні читання за тематикою наукових досліджень, виставки старожитностей; влаштувати музей і бібліотеку. Товариство мало право купувати землю і майно. У разі ліквідації його майно мало перейти Київському художньо-промислому і науковому музею.

Товариство очолював почесний голова, справами керували Рада і загальні збори. Рада складалася з голови, товариша голови, скарбника, секретаря, хранителя музею, бібліотекаря та шести членів. Контрольна комісія включала п'ять членів. Річні звіти про діяльність подавалися Київському губернатору[228].

Засновниками товариства виступили єпископ Чигиринський Павло (Преображенський), Київський губернатор О. Гірс, окружний генерал-квартирмейстер, генерал-майор В. Драгомиров, професори і викладачі Київського університету М. Довнар-Запольський, В. Іконников, Ю. Кулаковський, А. Лобода, Київської духовної академії — В. Завитневич, М. Петров, Ф. Титов, директор Міського музею М. Біляшівський і хранитель археологічного відділу цього музею В. Хвойка, мистецтвознавець А. Прахов, діловод управління Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора О. Левицький, старший ад'ютант штабу Київського військового округу, підполковник Б. Стеллецький, штаб-офіцер при генерал-губернаторі, підполковник С. Крейтон, старший чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі О. Мердер, управитель канцелярії управління Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора О. Неверов і старший помічник управителя цієї канцелярії К. Бахтін[229].

7 квітня 1910 р. на перших загальних зборах обрано керівництво: почесний голова — Ф. Трепов, голова Ради — єпископ Чигиринський Павло (Преображенський) (помер 18 вересня 1911 р.), товариш голови — В. Іконников, скарбник — О. Гірс, секретар — К. Бахтін. Члени Ради: М. Довнар-Запольський, В. Завитневич, Ю. Кулаковський, О. Левицький, Б. Стеллецький, Ф. Титов. 18 червня замість К. Бахтіна секретарем обрали Б. Стеллецького[230], у червні 1913 р. — О. Левицького[231]. 3 грудня 1911 р. головою Ради був О. Гірс, який у грудні 1912 р. виїхав з Києва[232]. У грудні 1912 р. створено Розпорядчий комітет: голова — О. Мердер, секретар — М. Гречко, члени: В. Завитневич, А. Лобода, Г. Павлуцький[233]. У січні 1913 р. головою товариства обрали шталмейстера Височайшого двору М. Суковкіна[234]. У 1915 р. М. Суковкін був призначений до Державного сенату, але зберіг за собою звання члена товариства[235]. У березні 1916 р. товариство очолив Київський губер-

натор О. Ігнат'єв (фактично очолював товариство з грудня 1915 р.), товаришем голови замість В. Іконникова став професор В. Завитневич, якого у березні 1917 р., після від'їзду О. Ігнат'єва, призначили виконуючим обов'язки голови товариства[236].

Першим кроком керівництва товариства стало широке сповіщення про мету і завдання новоствореної громадської пам'яткоохоронної структури. За підписом почесного голови було розіслано 3 тис. листів-звернень із запрошенням вступати до товариства посадовим особам різного рівня, предводителям дворянства, єпископам і благочинним, ксьондзам і пасторам, поміщикам, які проживали у своїх маєтках, начальникам гарнізонів, директорам і викладачам гімназій і реальних училищ, духовних училищ і семінарій та ін. Станом на червень 1910 р. було обрано 71 дійсного члена, 13 членів-співробітників, 1 члена-змагателя. У квітні 1911 р. товариство налічувало 187 членів, на початку 1912 р. — 213 членів, у 1915 р. — 196, у 1916 р. — 195 членів. Уманський підвідділ, організований в 1914 р., налічував 24, 1916 р. — 30 членів[237].

До складу товариства входила вся вища адміністрація Південно-Західного краю. У числі членів були професори й викладачі Університету св. Володимира, Київської духовної академії та інших навчальних закладів, інженери, архітектори та інші відомі діячі.

Київське товариство охорони пам'яток підпорядковувалось у своїй діяльності Імператорській археологічній комісії. Його члени підтримували постійні контакти з багатьма науковими, археологічними, історико-краєзнавчими товариствами Російської держави, брали участь у всеросійських Археологічних з'їздах. Товариство було нерозривно пов'язане своєю діяльністю з Київським відділом ІРВІТ, співпрацювало з Історичним товариством Нестора-літописця, Київським товариством старожитностей і мистецтв, Церковно-археологічним товариством при Київській духовній академії.

Кошти товариства складали членські внески, грошова допомога від громадських, станових установ, пожертви, збори за платні лекції, читання тощо. Фінансове становище завжди було скрутним. Наприклад, станом на 1 січня 1913 р. товариство мало в своєму розпорядженні 421,01 крб., надійшло грошей протягом року 1069,23 крб. Разом — 1490,24 крб. Витрати склали 1170,83 крб.[238]

Війна і революція не могли не уповільнити діяльність товариства. На сьогоднішній день неможливо точно встановити обставини, за яких воно припинило своє існування. Відомо, що за Української революції товариство продовжувало разом з іншими громадськими структурами і державними органами охорони пам'яток обстоювати справу збереження культурної спадщини. 23 березня 1917 р. П. Голланського обрали його

представником до Ради громадських організацій Києва. Однак становище товариства було дуже непевним, про що свідчить звернення голови Розпорядчого комітету О. Мердера до комісара з охорони пам'яток церковної і світської старовини та мистецтв у Києві М. Біляшівського від 12 січня 1918 р. з проханням видати охоронний лист на недоторканість майна товариства[239].

З формуванням радянської системи державних пам'яткоохоронних органів попередні громадські структури припинили своє існування. У 1920 р. музейні та бібліотечні колекції Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва було передано Українському науковому товариству в Києві, архівні — націоналізовано. Після встановлення радянської влади багато колишніх членів товариства брало діяльну участь у пам'яткоохоронній, музейній та архівній роботі. Відомими діячами науки і культури перших років радянської доби були В. Безсмертний, М. Біляшівський, К. Болсуновський, П. Голландський, В. Данилевич, Л. Добровольський, М. Довнар-Запольський, Ф. Ернст, В. Іконников, І. Каманін, В. Козловська, О. Левицький, А. Лобода, Г. Павлуцький, М. Петров, Н. Полонська, Ю. Сіцинський, В. Щербина та ін.

Збирання відомостей про пам'ятки. На час заснування товариства охорони пам'яток проблема складання державного реєстру культурного надбання не була вирішена. Тому основним і найпершим завданням стало збирання відомостей у тих губерніях, на які, згідно зі статутом, поширювалась його діяльність. При цьому товариство використало розроблену Історичним товариством Нестора-літописця опитувальну анкету, про що свідчить один з її примірників, збережений в його архіві[240].

У 1910 р. М. Довнар-Запольський виступив на засіданні Ради з доповіддю про заходи, яких має вживати товариство для охорони пам'яток старовини: зареєструвати всі пам'ятки і встановити спостереження за ними шляхом організації поїздок з метою їх огляду, контактів з місцевими членами товариства, вченими товариствами і окремими особами; зібрати найповніші відомості про сучасний стан пам'яток, їх описи, креслення і фото; для підтримання пам'яток, їх ремонту та відновлення знайти можливість встановити порядок передачі пам'ятки певній особі — опікунові, до обов'язків якого має входити постійне спостереження за пам'яткою, турбота про її збереження й повідомлення товариству про необхідні заходи для її підтримання.

Того ж року було виготовлено 15 тис. примірників опитувальних листків і розіслано по 100 примірників губернаторам усіх 11 губерній, губернським предводителям дворянства, архієреям, опікунам навчальних округів[241]. Опитувальний лист розробив секретар товариства Б. Стеллецький. Він містив сім запитань з поясненнями щодо змісту відповіді, які склав професор М. Довнар-Запольський:

1. Церква, монастир, костьол. Коли побудований. В ім'я якого святого, чиїм коштом перероблялися та коли, які збереглися старожитності та рукописи. Чи можна скласти список настоятелів. В якому вигляді церковний архів.

2. Пам'ятники. Каплиці, хрести, колони, статуї, якого вони походження, чи існує про них народний переказ, як давно поставлені та в пам'ять якої події.

3. Кургани, городища, укріплення, вежі, замки. Де розташовуються, їхнє походження, народна про них поговорка, чи є про них писемні документи, їхні точні розміри в окружності, в висоту, в ширину. В якому вони стані та кому належать.

4. Урочища і походження їх назв. Які в народі збереглися перекази.

5. Архіви, окремі документи, книги, листи, щоденники. Де або в кого є писемні документи. Скільки, про що, якого часу.

6. Окремі історичні предмети. У кого, що саме, якої збереженості. Чи знаходили скарби або окремі історичні предмети, де вони тепер.

7. Розкопки, дослідження. Хто, коли й де останнім часом проводив розкопки або дослідження, чи є скупники предметів старовини, хто саме, куди вони перепродають старожитності[242].

Таким чином, опитувальник мав на меті зібрати інформацію як про нерухомі, так і рухомі пам'ятки. Він свідчить, що тогочасні діячі пам'яткоохоронної справи виділяли серед нерухомих об'єктів культурної спадщини пам'ятки церковні та фортифікаційні споруди, які за сучасною класифікацією належать до пам'яток архітектури; пам'ятки археології та пам'ятники монументального мистецтва. Отже, пам'ятки історії не усвідомлювалися як окремий вид пам'яток. До рухомих цінностей віднесено архівні матеріали та предмети музейного значення, які фігурують в анкеті як «історичні предмети».

Збереглася значна кількість відповідей на анкету 1910–1914 рр., які свідчать, з одного боку, про недостатню обізнаність кореспондентів з поняттям «пам'ятка» і які з об'єктів культурної спадщини окремих регіонів слід до цієї категорії зараховувати. З другого боку, відповіді зафіксували інтерес сучасників до пам'яток історії та культури і формування в Україні розгалуженої мережі кореспондентів Київського товариства охорони пам'яток.

У 1910 р. Проскурівський повітовий справник повідомив про три пам'ятника монументального мистецтва на території костьолу і цукрового заводу в м. Сатанів (нині Хмельницької обл.)[243]; мешканець м. Луцьк Є. Вишневський — про пам'ятний знак у приватній садибі, присвячений Свято-Димитріївській церкві, спорудженій князем Мстиславом Мономахом у XII ст. і знищеній пожежею 1801 р. (знак вста-

новило в 1890-рр. Хрестоздвиженське братство)[244]; священник містечка Варковичів Дубненського повіту (нині Рівненської обл.) — про мурований римо-католицький костюл, споруджений в 1729 р. і перетворений у 1836 р. на православну церкву, і чотири надгробні пам'ятники на погості[245]; Дубненський справник — про 13 пам'ятників на території повіту (М. Пронській, святих Іоанна, Роха, Яна, Божої Матері, Спасителя, а також придорожні кам'яні колони)[246]; поміщиця О. Красовська — про археологічні знахідки в районі її садиби «Руський хутір» поблизу с. Дорогобуж (нині Рівненської обл.) і підземні ходи під селом[247]; мировий посередник 1-ї діляниці Ізяславського повіту Волинської губернії (тепер Хмельницької обл.) — про придорожні стовпи 1771 р. в пам'ять перенесення ікони Ченстоховської Божої Матері; могилу, в якій, зі слів селян, поховані християни, вбиті татарами; кам'яний хрест, встановлений 130 років тому в пам'ять церкви в ім'я ікони св. Миколи; дерев'яний хрест в пам'ять Свято-Успенської церкви, що стояла тут 200 років тому; кам'яні хрести, один з яких встановлений, за переказами, в XIII ст. під час монгольського володарювання; другий — на могилі вбитого монголами воїна в XIII ст. тощо[248].

У 1911 р. надійшли повідомлення про пам'ятки старовини і мистецтва в м. Бар Подільської губернії (нині Вінницької обл.): стіни замка; хід у підземелля на березі річки, що веде, за переказами, на другий її беріг; старовинні ікони св. Миколи та Божої Матері у Свято-Успенському соборі Покровського монастиря; братську могилу загиблих під час конфедерації; рештки фортеці; огорожу францисканського монастиря 1756 р., всередині якої — кілька валів[249]. Поміщик С. Гуляницький написав про рештки двох замків в його Тайкурському маєтку за три версти від Здолбунова (нині Рівненської обл.), а також воєнні рови (окопи), в яких знаходили фрагменти військових обладунків[250]. Нотаріус В. Акіндінов повідомив, що поблизу міст Ямпіль та Яруга (тепер Хмельницької обл.) на селянських землях розташовано кілька курганів, поверхня яких розорюється[251].

У листі неодмінного члена Липовецької повітової землевпорядкувальної комісії йдеться про т. зв. Сорочанську могилу поблизу с. Кальник Дашевської волості (нині Вінницької обл.), що являє собою великий курган — пам'ятку історичних битв поляків з козаками. Могила була наполовину зруйнована, частину землі вивезено для спорудження насипу шляхового спорудження. Тут знаходили пам'ятки трипільської культури, скіфської доби, скарби великокнязівської епохи, городища. За народними переказами, тут похований козак Перебийніс (або Максим Кривоніс). Член товариства М. Пахаревський, якій аналізував повідомлення, висловив думку, що це не може бути могила М. Кривоноса, оскільки той

помер на Волині. Разом з тим, він вважав, що Кальник, як полкове місто за часів Б. Хмельницького, має досить цінні історичні об'єкти. Пам'ятками козацької слави є земляні укріплення, всередині яких нерідко стаються обвали, підземні ходи (тайники). За селом, на узвишші над річками Собом і Кальничкою та безіменним струмком, розташовані два городища, поряд з ними — 25 скіфських курганів. Городища, за класифікацією XI Археологічного з'їзду, доісторичні. В 1891 р. В. Антонович розкопав три кургани. Могила Сорока — таке саме городище, як Кальницьке, і також оточене групою курганів[252].

Острозький повітовий справник повідомив про чотири сторожові вежі XVI ст. в м. Остріг (нині Рівненської обл.); Біблію 1581 р., надруковану за князя В.-К. Острозького, що зберігається в соборі при раці з часткою мощів князя Ф. Острозького; аріанську каплицю початку XVII ст. в с. Тихомль (нині смт Ямпіль Хмельницької обл.), побудовану А. Сенютою; у містечку Ляхівці (нині с. Білогір'я Хмельницької обл.) — замок Сенют XV ст.[253]

Мировий посередник Л. Шепелев надіслав короткі відомості про стародавнє городище в м. Чорнобил Радомишльського повіту Київської губернії (нині Київської обл.). Власник Чорнобиля Я.-М. Ходкевич побудував тут у XVIII ст. замок, від якого зберігся фундамент з глибокими підвалами, на якому збудовано поміщицький будинок, дві чавунні гармати з артилерії Я.-М. Ходкевича. При виїзді з Чорнобиля, на т. зв. кінному майдані, стояла цегляна колона з хрестом й образом святих Кирила і Мефодія. У цьому ж листі повідомлялося про сліди фортечних валів і ровів невідомого походження в урочищі Гримів на березі Прип'яті, неподалік від Чорнобиля[254].

У 1913 р. Ю. Александрович запропонував товариству альбом, що містив 21 фотографію (зроблені в 1900-х рр.) пам'яток старовини Волинської губернії (тоді включала сучасні Волинську, Рівненську, частини Житомирської та Хмельницької областей), які потребували охорони. Він звертався з проханням з'ясувати, що з цих споруд уціліло, що загинуло, а що призначено до руйнації. Власник дарував товариству альбом, але без права друку й відтворювання, оскільки це право належало Українському науковому товариству в Києві, яке мало намір опублікувати його в своїх виданнях[255].

Священик с. Верба (нині Волинської обл.) О. Балицький поінформував про старовинну церкву на острові р. Турія поблизу села, в якій, за переказами, похований князь А. Курбський — власник Ковельської волості та м. Ковель в XVI ст. Князь заснував на острові монастир, зруйнований татарами. На його місці — парафіяльна церква, дата побудови якої невідома. У квітні 1900 р. храм розібрали, на його місці побудували новий[256].

Овруцький повітовий предводитель дворянства повідомив, що біля польової дороги в м. Народичі (нині Житомирської обл.) стояв невеликий курган. За місцевими переказами, тут був похований перший удільний князь Овруцький Олег Святославич, який загинув під час переслідування його братом Ярополком. Ярослав Мудрий звелів викопати прах свого дядька, переніс його до Києва і поховав у Десятинній церкві. Курган не раз досліджувався, зменшився в розмірах. У 1848 р. російські офіцери спорудили на кургані хрест. Тепер кургану майже не видно, хрест зник, місце, обнесене дощатою огорожею, заросло травною[257].

Рівненський повітовий справник і житель с. Кричильськ Рівненського повіту Волинської губернії (нині Рівненської обл.) В. Жуєвський просили огородити могили воїнів, загиблих в бою зі шведами, біля дороги Бережниці-Степань поряд з р. Горинь. Насип розмивався під час повені, вимивалися людські кістки, деякі уносила течія. У жовтні–листопаді членами Київського товариства було зібрано деякі відомості про поле поховань[258].

Збирання відомостей про пам'ятки відбувалось і як реакція на публікації в періодичних виданнях Південно-Західного краю. Так, одна з газетних заміток 1910 р. повідомляла, що дерев'яна церква архістратига Михаїла в с. Острів Васильківського повіту Київської губернії (нині Рівненської обл.) нахилилася вівтарною частиною. О. Левицький підготував історичну довідку про храм, встановив, що його зведено близько 1740 р. Вважаючи храм пам'яткою дерев'яної архітектури, він запропонував сфотографувати його. (У 1912 р. храм перенесено до церковно-історичного комплексу «Козацькі могили», тепер Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви»).

В газеті «Свет» було надруковано кореспонденцію, що в м. Остріг (нині Рівненської обл.) священник о. Модест продав селянам дерев'яну дзвіницю часів князів Острозьких, яку вже почали розбирати. Рада ухвалила збирати хоча б фотографії таких пам'яток старовини[259].

У квітні 1911 р. в газеті «Жизнь Волини» була опублікована замітка про могилу князя Олега в м. Овруч (нині Житомирської обл.). Збереглася записка про історію Волині й пам'ятки Овруча, складена, очевидно, О. Левицьким. У ній, зокрема, йдеться про курган «Олегова могила» поблизу Овруча, в якому, за переказами, був похований князь Олег; та стан княгині Ольги неподалік с. Шатрище. На лівому березі р. Уша, на північ від містечка, розташовані стародавні вали часів князя Ігоря і княгині Ольги («Замчище»). Поблизу гранітної стіни водоспаду біля Іскоростеня на гранітному дні річки є три заглиблення у вигляді ванн у ряд — «Ольжини купальні». В околицях містечка і на цвинтарі — кілька могил, що мають назву «древлянських». Нижче купалень на правому

березі — гранітне склепіння, зверху якого над стрімчаком стоять три кам'яні хрести стародавньої форми[260].

У листопаді 1911 р. Б. Стеллецький повідомив, що власник ділянки землі, де було місто древлян Іскоростень, має намір продати її садибами для забудови, що могло призвести до загибелі пам'яток[261]. За дорученням товариства у липні 1912 р. С. Андреев склав записку про місцеві визначні історичні пам'ятки в Іскоростенській економічній садибі і висловив думку, що такі садиби мають перейти з приватної до державної власності[262].

Станом на 1914 р. у товаристві зібралася велика кількість повідомлень з місць про різні історичні споруди і місцевості, які потребували систематизації, перевірки і публікації. Тому в квітні 1914 р. М. Пахарецькому було доручено розглянути їх і скласти короткий звіт[263].

У документах товариства не збереглося повідомлень та відповідей на анкети пізніше 1914 р. Ймовірно, роботі зі збирання відомостей про пам'ятки та складанню їх реєстру завадила Перша світова війна. Але те, що було зроблено, дає можливість зробити висновок, що Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва намагалося поширити свою діяльність на всю територію України, що входила до складу Російської імперії. Воно отримувало відомості про об'єкти культурної спадщини з сучасних Вінницької, Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської, Хмельницької та Черкаської областей.

Це були нерухомі й рухомі пам'ятки. За класифікацією нерухомих пам'яток товариство отримувало інформацію про пам'ятки археології, історії, архітектури, монументального мистецтва. Крім історичної інформації, збиралися плани, креслення, фотографії споруд. Спостерігалася тенденція звернень до керівництва цієї громадської інституції з проханнями дослідити об'єкти культурної спадщини, зберегти їх від руйнування тощо.

Спостереження за будівельними роботами. Одним із постійних напрямів пам'яткоохоронної діяльності товариства було спостереження за земляними роботами під час будівництва нових споруд з метою виявлення археологічних пам'яток. Оскільки воно було обмежене у фінансах і не мало розгалуженої мережі місцевих осередків, цей напрям діяльності реалізовувався в основному в Києві, де проводилися значне будівництво, перепланування та прокладання вулиць, під час яких траплялися цінні археологічні знахідки. Спостереження здійснювалося в різних частинах міста, але найбільша увага приділялась роботам в його історичному ядрі. Київський губернатор О. Гірс наказав поліції повідомляти товариству про початок будь-яких земляних робіт і допомагати спостерігати за ними. Протягом 1912 р. здійснювали нагляд за земляними роботами у садибах

Г. Зівала (на розі сучасних вулиць О. Гончара та Стрітенської), Г. Шлензкевич (на розі вулиць Рейтарської та Стрілецької), П. Кравцова (на розі вул. Великої Житомирської та пл. Львівської), під час розпланування вулиць Рейтарської та Мало-Володимирської (тепер вул. О. Гончара), де було вирито котловани для спорудження прибуткових будинків[264]. Всі археологічні знахідки було передано до музею товариства.

17 червня 1913 р. пристав Печерського району повідомив Розпорядчому комітету, що в садибі № 11 на вул. Микільській (тепер вул. І. Мазепи) Микільського військового монастиря під час риття котловану для будівництва прибуткового будинку знайшли підземний хід з відгалуженнями. Його оглянули О. Мердер, В. Жевахов, О. Ертель. Вони припустили, що це військова споруда, можливо, потерна, але не стародавня. Про знахідку повідомили Київському відділу воєнно-історичного товариства, Рада якого звернулася до генерала П. Вербицького з проханням, щоб мінери здійснили точний обмір ходів і склали план. Але в липні хід закрили, оскільки розчистка його виявилася дуже небезпечною через будівництво на поверхні[265].

Влітку 1913 р. одночасно наглядали за 13 садибами і роботами на трьох вулицях Старого Києва: вул. Рейтарська, 22 — Товариства швидкої медичної допомоги; № 20 — Г. Шлензкевич, № 32 — Шиманських, № 37 — Київського повітового земства; вул. Ярославів Вал, № 13 — професора І. Сікорського, № 24 — І. Пересвет-Солтана; вул. Велика Житомирська, 8-а — І.-Ц. Роговської; вул. Стрілецька, № 14 і № 27, № 17 (ріг Великої Житомирської) — К. Гансен. Спостерігали також за незначними роботами, що велися в інших садибах.

Найцінніші відкриття було зроблено на відрізу вул. Володимирської від вул. Великої Житомирської до Андріївської церкви. Тут розкрили значні прошарки сміття і щебеню давньоруського часу, звідки було вилучено невелику кількість мозаїки та тиньку з фресками. Ці знахідки належали до споруд, які ще не були виявлені, але за умовами проведення міських робіт товариство не мало право їх затримувати. Архітектор П. Голландський оглянув разом з академіком П. Покришкіним місця роботи товариства та Імператорської археологічної комісії, йому й доручили подальше спостереження. У садибі Десятинної церкви розкопки проводила Імператорська археологічна комісія, в садибі М. Петровського — В. Хвойка. У січні 1914 р. О. Ертель передав товариству креслення розкопок виявленої підземної галереї на вул. Рейтарській, 7 (садиба О. Ленчевського)[266].

У 1914 р. спостереження проводилися в десяти садибах і на п'яти вулицях та на Олександрівській (тепер Контрактова) площі на Подолі. В садибі Г. Зівала на вул. Стрітенській, 3/15 ще в 1912 р. було виявлено

підземний хід, за яким спостерігав О. Ертель. Він припускав, що хід міг йти поміж будинком митрополита на території Софії Київської та розкопками археологічної пам'ятки поблизу пров. Георгіївського. На прохання товариства охорони пам'яток командувач Київського військового округу — голова Київського відділу ІРВІТ відрядив команду саперів під для обстеження ходів[267]. Було зроблено план підземелля, креслення і фотографії. За конструкцією О. Ертель датував галереї XVII ст., порівнюючи знахідки з аналогічними в печерах на схилі Виноградного саду в Китаєві, в скиту в Церковщині та частково на Звіринці. У неспокійні часи XVII ст. Лавра і Софійський собор, на думку О. Ертеля, користувалися підземеллями як сховищами і тайниками. Підземні ходи і галереї не вдалося дослідити повністю через те, що почалася світова війна, на фронти якої відправили військових.

У 1914 р. О. Ертель також спостерігав за роботами в садибах Київської казенної палати на пл. Сінній, на вулицях Несторівській, 17 (тепер вул. І. Франка), Трьохсвятительській, 14, Софійській, 12, 21, 23; під час розпланування вулиць Трьохсвятительської та Софійської й пров. Десятинного; каналізаційних робіт на вул. Володимирській поблизу Київської духовної консисторії, земляних робіт на пл. Олександрівській (тепер пл. Контрактова) на Подолі. В місті було організовано спостереження та вживання заходів для того, щоб археологічний матеріал не вивозився разом із землею на звалища і не потрапляв до рук колекціонерів-скупників.

У 1914 р. Київська міська управа розпочала роботи з розпланування пров. Десятинного для утворення узвозу зі Старого міста на Гончарі й далі на Поділ. Спостереження за земляними роботами від Київського товариства охорони пам'яток здійснював В. Цареградський. На прохання Імператорської археологічної комісії управа дозволила здійснювати нагляд за роботами та археологічні розкопки С. Вельміну. Під мостовою навпроти будинків № 4 і № 6 було відкрито місце давньоруської будівлі X–XI ст.: рештки східної та північної стін. Біля підшви фундаменту східної стіни знайшли чудово збережену дерев'яну підготовку — поздовжні й поперечні дерев'яні балки, між якими було забито дерев'яне кілля. Від північної стіни збереглися лише рів і частина фундаменту. Були необхідні дальші археологічні дослідження, щоб встановити місце стіни. Південну та західну стіни не було виявлено, тому що вони тяглись у садиби № 5 і № 7.

У грудні 1911 р. Рада товариства вирішила взяти на себе опікування садибою М. Петровського поблизу Десятинної церкви після вирішення питання про придбання її у державну власність. Протягом 1907–1908 рр. тут проводив розкопки В. Хвойка, який виявив досить цінні матеріали

всіх епох і культур — від неоліту до слов'янського і великокнязівського часів. Було знайдено стародавні майстерні (каменю, кахлів, мозаїчну, ювелірну), поховання, капище, залишки валу «міста Володимира», підземну галерею (точну зйомку галереї та валу зробили члени Київського відділу ІРВІТ), рештки князівського палацу, частина фундаментів якого розташовувалася на сусідній садибі М. Слюсаревського. Серед фундаментів палацу досліджено братську могилу часів монгольської навали. XIV Всеросійський археологічний з'їзд у Чернігові в 1908 р. вирішив клопотати перед владою про придбання садиби у державну власність. У 1911 р. 65 депутатів Державної думи підготували законодавчу пропозицію про виділення з державної скарбниці коштів на придбання частини садиби, що прилягала до Десятинної церкви і мала історичну цінність[268]. Однак продаж садиби не відбувся.

У 1914 р. товариство намагалося організувати розкопки на садибі М. Слюсаревського (пров. Десятинний, 8). В його садибі було виявлено палац великокнязівської епохи, який В. Хвойка в присутності Д. Милеєва визначив як палац князя Мстислава, а також частину ювелірної майстерні, яка розташовувалась і на садибі М. Петровського. Господар дав згоду на дослідження за умови, що майно не постраждає.

Ще з 1910 р. товариство спостерігало за садибою княгині Є. Трубецької (вул. Володимирська, 3). У березні 1913 р. Розпорядчий комітет обговорював питання захисту пам'яток на садибі, оскільки там проводилися городні та садові роботи. Ухвалили просити управління дому не здійснювати робіт на площі виявленого великокнязівського валу, негайно вжити заходів зі зміцнення фундаментів, звернутися до Імператорської археологічної комісії про відчуження або ґрунтовне обстеження садиб княгині Є. Трубецької, М. Петровського і М. Слюсаревського[269].

У 1914 р. О. Ертель здійснив розвідувальні експедиції на околиці Києва: у Феофаніївській скит, у селища Жуляни, Гатне, Хотів, Вету (Круглик), обслідував неолітичні стоянки біля р. Почайна і Русанівської протоки (поблизу с. Воскресенське), оглянув яри навколо садиби Кирилівської лікарні. В листопаді 1914 р. Розпорядчий комітет доручив О. Ертелю і П. Тутковському оглянути яр за Кирилівським монастирем, де проводилися земляні роботи, О. Ертелю і В. Завитневичу — великий курган під Жульями, приречений на знищення Військовим відомством, яке планувало нове будівництво на цьому місці.

У 1915 р. О. Ертель організував спостереження за роботами з реконструкції Контрактового будинку на Подолі, що мала розпочатися найближчим часом[270]. Використовуючи креслення фасаду колишньої міської ратуші, що розташовувалася на площі (зберігалося в Міському музеї), товариство мало намір зробити реконструкцію її плану, розмірів,

вигляду та розміщення. В 1914 р. місто здало в оренду вільну частину площі поміж Гостиним двором і Братським Богоявленським монастирем, фонтаном «Самсон» та частиною площі, занятої лавками, і почало будувати під ними льохи. По всій викритій площі виявили старовинні фундаменти і старожитності. Під час розкопок було знайдено один підвал і фундамент магістрату та рештки дерев'яних будівель, що згоріли в 1811 р. За фундаментами розташовувалися два католицькі поховання, які перенесли на Байковий цвинтар. Здана в оренду земля захопила тільки частину магістрату, більша ж частина його решток лишалася під вулицею і проходами між лавками. Було зроблено обміри досліджених об'єктів, знайдені речі передано до музею товариства[271].

Збереглося кілька повідомлень приставів і уповноваженого від товариства В. Кузнецова за 1915 р.: про початок будівельних робіт та виїмку землі в садибі Олександрівської лікарні, де зводили два нові корпуси; на вул. Крутий спуск — розпланування траси; на вул. Круглоуніверситетській, 3 — будівництво шестиповерхового будинку. Під час розпланування гори біля входу до саду Купецького зібрання знайшли поховання, кілька людських черепів і кісток; біля схилу, що прилягає до Царського саду, — 21 поховання XVI–XVII ст.[272]

На початку червня 1915 р. до Києва приїхав відомий московський археолог українського походження Г. Стеллецький. Ще в 1912 р. він виявив нижче Дальніх печер Києво-Печерської лаври «варязьку печеру». Тепер за дорученням Московського археологічного товариства він мав дослідити ходи на вул. Стрітенській, 3. На розкопки дав гроші клір собору Святої Софії. Г. Стеллецький додержувався думки, що на цьому місці був великокнязівський палац з ходами. Один із них — воєнного призначення — вів до вул. Ярославів Вал, другий — для рятування втечею — на Поділ, третій — до Софійського собору[273]. Провали мостової поблизу Стрітенської церкви (в сквері на пл. Сінній), розповіді старожилів дозволили дійти висновку, що київські підземелля являли суцільну систему, були не лише складами, а й виходами у випадку небезпеки.

У 1916 р., зважаючи на припинення в місті будівництва, спостереження за земляними роботами не проводилися, хоча відомості про виявлені об'єкти надходили на адресу товариства. Так, 21 квітня 1916 р. завідувач будівництва під'їзних шляхів у межах армій Південно-Західного фронту повідомив, що під час спорудження стратегічної правобережної дороги поблизу Миколаївського ланцюгового мосту в Києві виявлено печеру[274]. У травні 1917 р. знайшли підземний хід перед гласисом цитаделі, позаду П'ятої гімназії (сучасна вул. Суворова, 1), який оглянув О. Ертель[275].

Ще у березні 1913 р. Імператорська археологічна комісія звернулася до київських товариств охорони пам'яток та старожитностей і мистецтв з пропозицією здійснити огляд місцевостей і спостереження за земляними роботами під час побудови під'їзних шляхів залізниці у Київській губернії. Ставилося за мету збереження стародавніх городищ, курганів або інших пам'яток. Протягом 1913–1915 рр. влітку Л. Добровольський, О. Ертель, М. Пахаревський, Д. Щербаківський і В. Щербина брали участь в обстеженні місцевостей і представили звіти про результати оглядів. Тоді було зареєстровано невідомі раніше пам'ятки, зокрема кургани[276].

Таким чином, за короткий термін свого існування Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва встановило систематичні та досить масштабні спостереження в історичній частині Києва, метою яких ставилося зберегти цінні археологічні матеріали, які траплялися під час будівельних і планувальних робіт, зафіксувати й зберегти цінні пам'ятки та дослідити рештки стародавніх споруд. Результатом цієї діяльності стало врятування від пограбування цінних археологічних знахідок, які склали основу музею товариства, виявлення та обстеження кількох підземних ходів і галерей на території поблизу колишнього кафедрального Софійського монастиря, частини фундаментів київської ратуші на Подолі тощо. Певний обсяг робіт у цьому напрямі було здійснено в Київській губернії в зв'язку з будівництвом нових під'їзних шляхів залізниці. Члени товариства зафіксували кілька невідомих раніше археологічних об'єктів. Археологічна комісія не давала київському товариству широких повноважень для проведення археологічних розвідок і спостережень, що завадило останньому здійснити більш масштабні роботи на зазначеному напрямі його діяльності.

Обстеження об'єктів культурної спадщини в Києві та заходи з їх збереження. Зважаючи на скрутний матеріальний стан Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, воно могло розгорнути цей напрям своєї діяльності переважно в Києві, спрямовуючи свої зусилля на обстеження та збереження найцінніших пам'яток і тих, стан яких потребував негайного втручання.

Андріївська церква, споруджена в середині XVIII ст. за проектом архітектора Б.-Ф. Растреллі, розташовується на однойменній горі, яку зміцнювали в XIX ст. У 1910-х рр. храм знову опинився в небезпечному стані. В 1916 р. товариство охорони пам'яток безрезультатно зверталося до міської управи Києва з проханням надати фінансову допомогу на його ремонт. 18 травня 1917 р. почала працювати комісія з визначення охоронних заходів у церкві, організована загальними зборами Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ).

Його голова М. Біляшівський звернувся до комісара Тимчасового уряду в справах колишнього Міністерства двора Ф. Головина за фінансовою допомогою, таке ж прохання направив і до міської управи[277].

У вересні 1917 р. Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва створило комісію для обстеження Андріївської церкви і гори. До її складу ввійшли в. о. голови Ф. Титов, архітектори О. Кобелев, В. Леонтович, В. Обремський і член Петроградського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва В. Щавинський. Спираючись на її висновки, О. Мердер звернувся до Ф. Головина з проханням вжити заходів для ремонту храму та виділити 5 тис. крб. на ці роботи. Київське товариство охорони пам'яток звернулося також до Київської духовної консисторії за дозволом провести негайне дослідження фундаментів Андріївської церкви з її підвального поверху і проханням порушити клопотання перед Святійшим Синодом щодо асигнування 1500 крб. на роботи з обігання церкви від руйнування. У жовтні 1917 р. Ф. Головин написав Київському міському голові, що він звернувся до Тимчасового уряду з поданням про асигнування додаткової суми в 5 тис. крб. на витрати з укріплення будівлі та гори. Для обговорення питання і додаткового огляду церкви він розпорядився відрядити на до Києва академіка архітектури П. Покришкіна.

У жовтні було розпочато дренажні роботи з метою відведення ґрунтових вод від фундаментів[278]. У квітні 1918 р. уряд УНР виділив кошти на першочергові роботи по ремонту Андріївської церкви. З встановленням радянської влади у 1919 р. здійснено поточний ремонт церкви, що значно поліпшило її стан[279].

Батієва (Софійська) брама була виявлена О. Ертелем під час спостереження за земляними роботами на вул. Володимирській у серпні 1913 р. Знайдені під мостовою рештки брами, розташовані на кордоні «міст» Володимира і Ярослава, являли собою давньоруську кладку на ґрунті — першу закладку фундаменту, а над нею — значно пошкоджений шар пізнішого мурування. Друга половина брами, розташована посередині вул. Володимирської, була пошкоджена в одному кінці каналізаційними трубами. Після обстеження фундаментів їх знову засипали, а ділянку замостили камінням. Розпорядчий комітет вважав необхідним позначити контури брами на поверхні мостової лініями з червоного кварциту, зібраного тут і складованого на погості Десятинної церкви. Але її настоятель не дозволив забрати камінь. Роботи по замоцненню контурів Батієвої брами припинились[280].

Нині фундамент Софійської (Батієвої) брами позначено червоним кварцитом на розі вулиць Великої Житомирської і Володимирської. Археологи вважають, що її побудовано в X ст. як головний в'їзд у «місто Володимира» в системі його фортифікаційних споруд[281].

Бурса Києво-Могилянської академії, розташована на сучасній вул. Набережно-Хрещатицькій, 27, споруджена в 1778 р. за проектом архітектора І. Григоровича-Барського, реконструйована в 1811 р. за проектом архітектора А. Меленського. Перший студентський гуртожиток в Києві є не лише цінною пам'яткою архітектури, а й історії. Зокрема, тут проживав під час навчання в академії композитор і співак С. Гулак-Артемівський[282]. На початку ХХ ст. будинок бурси використовувався не за призначенням, зазнав значних перебудов. Садиба бурси в той час була здана в оренду до 1915 р. М. Рабиновичу, який влаштував тут хедер, що діяв до 1912 р. Частину будинку займала меблева майстерня А. Маневича, частину першого поверху — соляний склад Е. Лошака і кахляний склад М. Рабиновича, частину було перетворено на трикімнатну квартиру з кухнею, з яких дві кімнати містились у вівтарі колишньої домової церкви. Будинки на подвір'ї, де в минулому проживали викладачі, священники та адміністрація академії, орендатор здав в найом. Золотий хрест і скульптурне зображення розкритої Біблії в сянні на фронтоні будинку зняли.

Голова Ради товариства М. Суковкін клопотав у жовтні 1913 р. перед Радою єпархіального з'їзду духовенства Київської єпархії про надання в будинку бурси приміщення для проектованого товариством музею пам'яток церковної старовини. Висновки з'їзду були негативними. В них містилися такі аргументи: будинок бурси не є глибокою пам'яткою старовини, святинь у ньому нема. Ця садиба тепер є власністю духовенства Київської єпархії, яке старається прибутками від нього погасити боргові зобов'язання, що обтяжують духовенство єпархії[283].

Тепер будинок бурси — один із корпусів Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Члени Київського товариства охорони пам'яток доклали зусиль для збереження давньоруської церкви св. Михаїла Видубицького Свято-Михайлівського монастиря. 21 березня 1916 р. цивільні інженери В. Безсмертний, О. Кобелев і В. Листовничий та контролер Колчин склали акт обстеження схилів гори, де вона розташована, оскільки під горою передбачалося прокласти дорогу на березі Дніпра. Від церкви до схилу попереду апсиди залягали стародавні фундаменти частини храму, який завалився в ХVІ ст. Ознак, які б загрожували храму руйнуванням, не виявили. Але схил біля церкви, що вже обповзав, тримався лише завдяки корінням дерев. Оповзні могли збільшитися під час проїзду важких возів і струсів ґрунту під час будівництва. Інженери запропонували спланувати схил гори терасами з відповідним відводом дощової води, укріпити рослинність, зібрати ґрунтові води і відвести їх лотками або трубами за межі гори і дамби, а також провести розвідувальні буріння для з'ясування

пластів ґрунту. У квітні П. Голландський доповів Раді товариства про виявлені у рештках стародавнього мурування церкви зсуви та тріщини. Рада звернулася до настоятеля Видубицького монастиря — єпископа Черкаського Назарія (Блинова) за дозволом провести дослідження та розкопки поблизу церкви св. Михаїла з метою точного з'ясування заходів з їх збереження. На загрозу храму було звернено також увагу митрополита Київського Володимира (Богоявленського).

За згодою з єпископом Назарієм було обстежено східну частину схилу, де розташована церква св. Михаїла з цвинтарем навколо неї. Архітектор П. Голландський, інженери В. Пешанський і В. Обремський та О. Ертель зафіксували, що рештки стародавніх фундаментів церкви були деформовані внаслідок осідання ґрунту під ними і просочування ґрунтових вод, а з відкриттям вантажного руху на дорозі руйнування могло пришвидшитися. Члени товариства вважали, що потрібно побудувати підпірну стіну.

Про результати обстеження повідомили Імператорській археологічній комісії, яка в жовтні 1916 р. направила запит з цього питання до Технічно-будівельного комітету Міністерства внутрішніх справ. Комітет рекомендував укріпити схил гори деревами, відвести воду і тим самим ліквідувати причини сповзання нашарувань[284]. Після одержання цих висновків комісія у складі завідувача роботами Київського округу шляхів сполучення зі спорудження під'їзду до Наводницького мосту через Дніпро, інженера С. Лепешинського, запрошених інженерів В. Безсмертного, М. Брагинцева, О. Кобелева та В. Листовничого оглянула схил і обрив біля Видубицького монастиря та споруджену внизу вздовж схилу дамбу. У висновках йшлося, що вона захищає підшву схилу від дії весінніх вод, а забезпечення відводу вод досягається правильно укладеними трубами.

У липні 1916 р. під час земляних робіт на прилеглій до монастиря з південного сходу гори було виявлено печеру, яку обстежив О. Ертель. Хід нагадував йому ті, які він знайшов і обстежив у Старому місті. Через те, що частина ходу була зруйнована, а частина заповнена наносною водою, було важко точно визначити час його спорудження[285]. Сучасний дослідник підземних споруд Києва Т. Бобровський у 2003 р. здійснював охоронні обстеження провалу на відстані 10 м від церкви св. Михаїла. Згадавши, між іншим, дослідження О. Ертеля, він пише, що на південь та схід від церкви існувала група печерних споруд, які не утворювали єдиного лабіринту, а входили до комплексу печерного монастиря середини — 2-ї половини XI ст., що передував наземному будівництву[286].

Ірининським стовпом називали в Києві рештки давньоруської церкви св. Ірини, виявлені археологом К. Лохвицьким у 1833 р. на вул. Воло-

димирській. Один із стовпів храму в 1852 р. було обкладено цеглою з руїн Десятинної церкви і покрито шатровим завершенням. У 1913 р. Київське земство і міська влада хотіли зруйнувати стовп, оскільки він заважав під'їжджати до будинку губернського земства, що будувався на вул. Володимирській, 33. Товариство охорони пам'яток вирішило не допустити руйнування пам'ятки без дозволу Імператорської археологічної комісії, а також звернулося з цього питання до генерал-губернатора і міського голови. Археологічна комісія 15 липня 1913 р. звернулася до Київського губернатора, категорично заперечуючи розбиранню Ірининського стовпа, зважаючи на його історичне значення[287]. У 1927 р. пам'ятку було взято під охорону держави, але вже 1932 р. її зруйнували[288].

Поступово товариство набувало значення структури, до якої зверталися за дозволом на ремонтні роботи та перебудови пам'яток. Прикладом може слугувати Пустинно-Миколаївський монастир (зруйнований у 1934 р.)[289], правління якого звернулося до товариства у квітні 1915 р. за дозволом збільшити приділи головного храму в ім'я св. Миколи XVIII ст., які були недавнього походження. Тому керівництво товариства охорони не мало заперечень щодо проведення зазначених будівельних робіт[290].

У січні 1918 р. Свято-Михайлівський Золотоверхий собор зазнав пошкоджень від обстрілів артилерійськими снарядами під час захоплення Києва більшовицькими військами. Настоятель монастиря — єпископ Чигиринський Никодим (Кротков) запросив членів товариства охорони пам'яток і Київської вченої архівної комісії оглянути храм. Акт огляду, датований 14 лютого 1918 р., складено з ретельним зазначенням усіх ушкоджень. Учасники огляду рекомендували встановити риштовання під банею та підвести під арку та частину барабана відповідні кружала і підпори, а з приходом будівельного сезону відновити зруйновані частини споруди і реставрувати живопис[291].

Свято-Успенська Києво-Печерська лавра. Відвідуючи восени 1910 р. архів монастиря, О. Левицький випадково звернув увагу на кам'яні плити, які робітники використовували як звичайну вагу при влаштуванні блоку для підняття різних предметів на дзвіницю, що ремонтувалась. Одна з них являла собою уламок пісковика з написом, близьким до молитовного звернення до Божої Матері. За дозволом намісника Києво-Печерської лаври О. Левицький та О. Мердер оглянули й інші кам'яні плити в монастирі. На економічному подвір'ї вони знайшли, зокрема, фрагмент надгробка з написом польською мовою; частину кам'яної колони із суцільного каменю з чудовим орнаментом із виноградних грон та її цоколь. Колона, ймовірно, прикрашала головний собор Лаври. Деякі плити були укріплені в землі. Біля входу до церкви Зачаття св. Анни лежала плита з написом про заснування храму за царя Феодора Олек-

сійовича; над нею встановлена лавка, сидячі на якій, прочани затирали напис. О. Мердер вважав, що плиту закладено при спорудженні на цьому місці більш давнього дерев'яного храму. Там само, біля входу у Дальні печери, під старою липою лежала кам'яна плита над похованням соборного старця, наглядача печер Інокентія; поряд — архімандрита Давида Нацинського та інші, дуже пошкоджені. У серпні 1912 р. за погодженням з О. Мердером намісник Лаври — архімандрит Амвросій (Булгаков) вирішив з метою кращого збереження плити біля церкви Зачаття св. Анни вмонтувати її в наріжну стіну храму (там вона розміщена і в наш час)[292].

У жовтні 1914 р. Розпорядчий комітет підтримав архімандрита Лаври Амвросія (Булгакова), який звернувся до товариства з проханням допомогти зберегти у первісному вигляді іконостас Іоанно-Предтечинського вівтаря собору Успіння Пресвятої Богородиці, тобто не знімати його вінцевий ярус, який дехто вважав пізнішим[293].

1 лютого 1918 р. виконуючий обов'язки намісника Києво-Печерської лаври — архімандрит Климент (Жеретієнко) повідомив товариству про наслідки січневого обстрілу Печерська. Були пошкоджені собор Успіння Пресвятої Богородиці і Велика лаврська дзвіниця. Архімандрит звертався з проханням відрядити комісію для огляду пошкоджень, «щоб потім не виникло яких-небудь нарікань на адміністрацію Лаври як з боку Товариства, так і взагалі з боку ревнителів археології»[294]. Акт огляду від 19 лютого підписали від товариства охорони пам'яток П. Голландський, О. Ертель, К. Іваницький, О. Кобелев, В. Леонтович і В. Обремський, члени президії Київського товариства дослідження мистецтв С. Гіляров, А. Грабар і Ф. Ернст[295].

Софія Київська. Одним із головних об'єктів пам'яткоохоронної діяльності товариства був собор Святої Софії, стан якого непокоїв діячів культури вже давно. У 1912 р. на ім'я голови товариства надійшла доповідна записка Г. Александровича, в якій він повідомляв, що в 1911 р., напередодні приїзду російського імператора до Києва, було наново пофарбовано бані і дах собору, що на його думку не відповідало історичному вигляду храму. На живопису світського характеру на сходах на хори видно подряпини, тому він пропонував заборонити підніматися на хори без провідника, як це зроблено у Володимирському соборі[296].

19 квітня 1912 р. було організовано огляд стародавньої хрещальні собору — південної частини головного притвору, в якому брали участь О. Мердер, кафедральний протоієрей М. Златоверховников, ключар — протоієрей М. Браїловський, археолог С. Вельмін і професор Ф. Титов. Східна стіна й віконна ніша в хрещальні були розписані. Збереглися залишки ще більш старовинного розпису південної стіни, тиньк якої

місцями обсипався або відшарувався. Ця стіна дещо відійшла від стародавньої кладки собору, склепіння також дало тріщину. Фрески потребували укріплення, якщо ж падіння їх не вдасться запобігти, то, на думку О. Мердера, слідувало просити академіка П. Покришкіна надати консультацію про способи перенесення цих фресок на іншу поверхню. Негайних заходів з боку товариства потребувало і випадіння кусочків мозаїки з зображення Оранти у головному вівтарі[297]. Рада товариства ухвалила довести до відома Московського археологічного товариства про стан стін і фресок[298].

У травні 1912 р. на ім'я голови товариства О. Гірса надійшов лист археолога С. Вельміна про погане збереження мозаїк. У доповідній записці О. Мердера Раді товариства йдеться про те, що в Києві продають невеликі куски картону з нашитими на них штучними камінцями мозаїки й написом «Зразки мозаїки Києво-Софійського собору XI ст.». З'являлися в продажу й окремі справжні камінці із мозаїк храму. Тоді ж організували попередній огляд і склали акт про стан пам'ятки. Було встановлено, що шар тиньку під мозаїками в багатьох місцях відстав від поверхні кладки, окремі камінці випали. У цей просторінь проникала сирість. Місцевих сил продовжувати обстеження не вистачало, потрібні були фахівці від Імператорської археологічної комісії. Рада товариства звернулася до неї з проханням вжити заходів для укріплення й реставрації стародавніх фресок і мозаїк, а також продовжити дослідження підлоги собору, розпочате в 1909 р. Д. Милєєвим. Звернулися також до київських товариств Нестора-літописця, Церковно-археологічного та Воєнно-історичного з проханням підтримати клопотання перед Імператорською археологічною комісією[299].

У відповідь Церковно-археологічне товариство поставило перед начальством Київської єпархії питання про необхідність дослідження мозаїк собору. Митрополит Київський Флавіан (Городецький) написав лист до Імператорської археологічної комісії з проханням відрядити спеціалістів для дослідження собору Святої Софії та обрахувати необхідні витрати. У грудні 1912 р. комісія вирішила відрядити до Києва архітекторів П. Покришкіна і Д. Милєєва, завідувача мозаїчним відділенням Імператорської академії мистецтв М. Бруні та його помічника О. Іванницького[300].

Ймовірно, клопотання товариства про необхідність збереження ансамблю монументального мистецтва собору Святої Софії було одним із чинників, який вплинув на те, що в 1914 р. Святійший Синод вніс до Державної думи Російської імперії законопроект про асигнування 15 тис. крб. на попередні роботи з дослідження й ремонту мозаїк собору[301].

У жовтні 1916 р. Імператорська археологічна комісія звернулася до Київського товариства охорони пам'яток з пропозицією скласти проект і

кошторис робіт зі збереження фресок собору на сходах і хорах. Одразу було утворено комісію під головуванням Г. Павлуцького, яка дійшла висновку, що розписи на сходах перебувають у загрозовому стані від пошкоджень механічним шляхом (забруднення, стирання одягом), фрески південних сходів страждають і від конденсації парів на холодних сходах. Члени комісії вважали, що тільки скляне загородження могло врятувати живопис від подальшого псування, але його вартість у той час визначити було важко[302].

У листопаді 1918 р. митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький) запропонував товариству взяти участь у роботі комітету учених спеціалістів для проведення в життя широкомасштабної реставрації собору, задуманої владикою. Для цієї роботи він погодився виділити з казни митрополичого фонду 2,5 млн. крб. Для участі в обстеженні рекомендували О. Мердера, реставраційних заходів — інженера В. Обремського. У діяльності комітету, створеного з ініціативи та під головуванням мистецтвознавця Ф. Шміта з членів кількох київських громадських і державних пам'ятоохоронних інституцій, взяли участь й інші члени товариства. До складу комітету ввійшли відомі діячі науки і культури України і Росії: Д. Айналов, М. Біляшівський, О. Бобринський, С. Гіляров, П. Голландський, І. Грабар, Ф. Ернст, В. Завитневич, В. Леонтович, І. Моргилевський, Г. Нарбут, В. Осьмак, Г. Павлуцький, Ф. Титов, К. Широцький, Д. Щербаківський та ін. Було сплановано широкомасштабні реставраційні роботи в соборі, але воєнно-політичні обставини і зміни у державному житті не дозволили в той час втілити в життя плани Софійського комітету[303].

Члени товариства займалися проблемами дослідження та збереження й інших об'єктів на території Софії, зокрема брами Заборовського, спорудженої в 1744–1746 рр. у стилі українського бароко. В 1822–1823 рр. проїзд замурували, споруду, крім західного фасаду, розібрали, на місці митрополичого двору посадили сад. У грудні 1911 р. О. Ертель запропонував відкопати браму до первісного рівня і відкрити через неї вільний доступ до собору. Він вважав, що це захистить пам'ятку і від намірів економів митрополичого дому ламати стару стіну та будувати на її місці прибутковий будинки[304]. У 1912 р. Рада товариства вирішила, що відкрити прохід через браму неможливо, оскільки до неї прилягає великий фруктовий сад. Перехожі можуть загубити сад і погост стародавньої церкви, відкритої в 1909 р. Д. Милеевим. Рада підтримала пропозицію зняти наносну землю з боку провулка та замінити існуючу дерев'яну огорожу, яка закривала вид на браму, на більш легку, але міцну залізну решітку для запобігання псування її дітьми і пошуку нічлігу безпритульними. Влітку 1914 р. митрополит Київський і Галицький Флавіан

(Городецький) дав товариству дозвіл впорядкувати браму. Восени під наглядом П. Голландського було понижено ґрунт з боку пров. Георгіївського для відкриття підосви колон і пілястрів, що підтримують і прикрашають арку брами, встановлено залізну решітку на цегляному фундаменті. Роботи планували продовжити навесні 1915 р. 12 травня 1916 р. Рада товариства заслухала доповідь Ф. Титова про його переговори з економом митрополичого дому, який повідомив, що асигновані покійним митрополитом Флавіаном (Городецьким) гроші на впорядкування брами є, і що товариство має скласти додатковий кошторис. Роботу доручили виконати П. Голландському[305].

У 1909–1912 рр. і в 1914 р. член Імператорської археологічної комісії, архітектор П. Покришкін досліджував церкву Спаса на Берестові. Він виявив фундаменти давньоруського храму, від якого зберігся перший ярус нартекса[306]. Відкриті фундаменти храму було покинуто в тому вигляді, в якому дослідників застало повідомлення про рішення Духовного собору Києво-Печерської лаври про припинення фінансування розкопок та їх засипку. У вересні 1914 р. Розпорядчий комітет Київського товариства охорони пам'яток звертався до намісника Лаври з проханням не засипати розкопки, що могло знищити стародавні фундаменти, і доручив архітектору П. Голландському скласти проект перекриття фундаментів церкви. Монастир відмовився фінансувати цей проект, а товариству не вдалося знайти кошти для його реалізації[307]. У 1990-х рр. археологи під керівництвом В. Харламова здійснили дослідження фундаментів, які тепер позначено на денній поверхні[308].

У лютому 1915 р. товариство звернулося до Міської управи щодо необхідності відремонтувати фонтан «Самсон» на пл. Олександрівській, оскільки планувалося перемощення площі та знесення пам'ятки разом із Контрактовим будинком. Наголошуючи на історичній цінності фонтана, воно наполягало на його збереженні й дуже обережному ремонті[309]. Аналогічне звернення направили до Імператорської археологічної комісії, яка написала лист міському голові, в якому рекомендувала зберегти пам'ятку[310]. Фонтан простояв до 1934 р., коли його було знесено, у 1977–1982 рр. відбудовано за авторським проектом[311].

Одним із напрямів діяльності товариства було обстеження цвинтарів з метою виявлення й впорядкування поховань видатних діячів та збереження надгробних пам'ятників. Збереглося лише кілька документів про цю роботу, яка поширилася тільки на Київ. У 1913 р. оглянули надгробні плити на Щекавицькому кладовищі (знищене в 1928 р.), одну з яких вважали за необхідне перенести до музею. У липні 1915 р. Рада звернулася до преосвященного Назарія (Блинова) вжити заходів для збереження пам'ятника на кладовищі Видубицького монастиря над моги-

лою Висоцького, який був, на її погляд, зразком художньої скульптури початку XIX ст. (до наших днів не зберігся) [312]. У травні 1916 р. Ф. Титов виступив з пропозицією обстежити всі київські цвинтарі. Повторний огляд Щекавицького кладовища доручили зробити Ф. Титову, братам М. і Ф. Істоміним та В. Щербині. На Байковому кладовищі Ф. Титов та І. Каманін оглянули могилу історика М. Берлінського і звернулися до його онуки Осмяловської з пропозицією взяти участь в її впорядковуванні [313]. Незважаючи на те, що обстеження кладовищ не набуло значних масштабів і системності, воно цінне тим, що члени товариства звернули увагу на таку групу пам'яток історії, як поховання відомих діячів. На їхню думку, вони також підлягали обліку та збереженню.

До кола інтересів членів товариства входили і пам'ятки монументального мистецтва. 23 липня 1910 р. на загальних зборах обговорювалося питання про перенесення надгробного пам'ятника XV ст. князя К. Острозького з собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври до Київського художньо-промислового і наукового музею, яке порушив Духовний собор монастиря перед Святійшим Синодом. Він мотивував своє звернення тим, що прочани вклоняються зображенню князя як святому. Архітектор Імператорської археологічної комісії П. Покришкін, який оглянув пам'ятник, дійшов висновку, що він має залишитися на місці. Такої ж думки додержувалась і голова Московського археологічного товариства П. Уварова. Учасники зборів Київського товариства охорони пам'яток запропонували закрити пам'ятник склом і зробити анотаційний напис або встановити чергування освіченого ченця, котрий би роз'яснював роль князя як захисника православ'я і жертводавця Лаври. Звернулися також до митрополита Київського і Галицького Флавіана (Городецького) з проханням взяти покровительство над надгробком і до Імператорської археологічної комісії — провести його реставрацію [314]. Надгробок князя К. Острозького зберігається нині в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику.

Товариство опікувалося т. зв. нижнім пам'ятником князю Володимирі — колоною Магдебурзькому праву. У 1913 р. було організовано кілька оглядів і звернень до міського управління про укріплення пам'ятника і проведення до нього артезіанської води, у 1915 р. — також до Київської духовної консисторії та Імператорської археологічної комісії про неможливість споруджувати на місці пам'ятника біля Хрещатицького джерела храм і странноприймницю до 900-річчя смерті князя Володимира [315].

У березні 1917 р., коли стали поширюватися чутки про знесення пам'ятника П. Столипіну на Думській площі в Києві, керівництво това-

риства звернулося на його захист до Київського виконавчого комітету[316]. У листі аргументувалося, що кожен пам'ятник, в якому втілено певні ідеї, стає надбанням історії, являє безсумнівну наукову цінність і тому потребує дбайливого ставлення. У березні написали в редакцію «Киевлянина», щоб у відділі «Місцеві вісті» вона поінформувала про це звернення, про чутки щодо розбирання решток Золотих воріт, знищення пам'ятника І. Іскрі та В. Кочубею, перенесення пам'ятника Б. Хмельницькому і спроби знищити надгробок П. Столипіну в Лаврі. Відразу після зняття пам'ятника П. Столипіну Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва знову направило лист до Київського виконкому, оскільки в той час поширювалися чутки і про знищення пам'ятника російському імператору Миколі І. Незабаром виконавчий комітет призначив М. Біляшівського спеціальним комісаром для охорони пам'яток старовини і мистецтва в Києві та Київській губернії. У газеті «Киевлянин» він писав, що останнім часом помітно, особливо під час маніфестацій, знищення і псування пам'ятників або частин їх, що так чи інакше нагадують старий режим. Комісар зазначив, що нарівні з пам'ятниками, які не мають ніякого історичного або мистецького значення, можуть бути знищені та попсовані справжні пам'ятники мистецтва, збереження яких є обов'язком кожного культурного члена суспільства. М. Біляшівський закликав утриматися від подібних вчинків і наголосив, що в цих питаннях слід спиратися на думку фахівців. Все, що не має мистецького значення, поступово забереться, все цінне має бути збережене на місцях або передано до музеїв[317].

Історичне товариство Нестора-літописця займало аналогічну позицію. Зберігся проект його листа до Київського виконавчого комітету, підготовлений у квітні-травні 1917 р. У ньому наголошено, що призначення особливого комісара не може вирішити проблему охорони пам'яток, незважаючи на те, що він звертає увагу на думку фахівців. Товариство пропонувало виконкому створити особливу нараду з представників діючих у Києві історико-археологічних та мистецьких товариств для вирішення долі пам'яток.

У березні 1918 р. Міністерство внутрішніх справ УНР ухвалило постанову про зняття пам'ятників монументального мистецтва, що залишилися від царату, та знищення зображень російського герба на установах та печатках. Серед інших громадських інституцій відреагувало Товариство студіювання мистецтв (голова — С. Гіляров), у листі якого до відділу охорони пам'яток міністерства йдеться про те, що «при розширеному трактуванні... цієї постанови може загинути від рук надмірно ревливих виконавців безліч пам'яток великої художньої цінності». Йшлося, наприклад, про позолочених орлів на дзвіниці Софії Київської доби гетьмана І. Мазепи, на Великій лаврській дзвіниці тощо.

Завдяки опору київських громадських інституцій у квітні 1918 р. ЦКОПСІМУ ухвалив залишити на попередніх місцях пам'ятники князю Володимиру, графу О. Бобринському, гетьману Б. Хмельницькому. Пам'ятники імператорам Олександрю II та Миколі I ухвалили перенести в інші місця, І. Іскрі та В. Кочубею — зняти. Їх планували передати музеям, як і царські герби з хреста Свято-Михайлівського Золотоверхого собору[318].

Обстеження та охорона пам'яток на території України. Члени товариства охорони пам'яток досить часто особисто оглядали об'єкти культурної спадщини в різних регіонах України, організовували їх обстеження, вивчення та охорону. Збереглися документи з численними прикладами такої діяльності, в ході якої поступово визначався реєстр пам'яток краю, вживалися заходи для їх збереження та раціонального використання. Інформацію про цю роботу подано за алфавітом назв населених пунктів України.

У 1916 р. Імператорська археологічна комісія доручила Київському товариству надіслати висновки щодо можливості продати старовинну церкву в с. Бродецьке Звенигородського повіту (нині село Катеринопільського р-ну Черкаської обл.), про що клопотав місцевий священик. Церкву св. Михаїла (за відомостями Л. Похилевича) споруджено в 1760 р. і відновлено в 1850 р. Голова Уманського відділення товариства Х. Ящуржинський, якому доручили оглянути храм, інформував, що вівтар, начиння, ікони вже перенесено в нову церкву. Від старого іконостаса збереглися дві місцеві ікони — Спасителя і Богоматері в кіотах гарного дерев'яного різьблення XVIII ст. та царські врата такого самого різьблення.

У вересні 1916 р. Імператорська археологічна комісія повідомила священику М. Мизерницькому, що вона не заперечує проти перенесення церкви в м. Катеринопіль за умови строгого додержання правил, що додавалися, тому що храм визнано фахівцями чудовою пам'яткою «південно-руської» архітектури. За висновками архітектора П. Покришкіна, який її оглянув разом з членами Київського товариства охорони пам'яток В. Леонтовичем і В. Пещанським, зруби її міцні й потребують лише невеликого ремонту латками. Храм не слід обшивати, надбанні хрести треба повернути на стару церкву, як і іконостас, якщо є можливість. У додатку містилися рекомендації, згідно з якими, напередодні розбирання храму для перевезення слід зробити фотографії та креслення планів, фасадів, розрізів. На кресленнях і самій будівлі мали бути позначені умовними значками і занумеровані всі колоди, бруси, стропильні дуги тощо, щоб під час збирання церкви на новому місці всі ці елементи зайняли попереднє положення та місце[319]. Церква св. Михаїла в Катеринополі збереглася до наших днів.

У вересні 1914 р. ІАК доручила Київському товариству охорони пам'яток оглянути дерев'яну церкву в с. Гуляники Васильківського повіту (тепер с. Уляники Кагарлицького р-ну Київської обл.) і зробити висновки щодо можливості її підтримання та вартості ремонту. В жовтні 1915 р. архітектор В. Леонтович звітував Розпорядчому комітету про огляд дерев'яного храму, спорудженого, за даними Л. Похилевича, в 1768 р. Нову церкву звели на іншому боці вулиці. У цілому церква чудово збереглася, були необхідні незначні ремонтні роботи. В. Леонтович заперечував її руйнуванню[320]. Храм не дійшов до нашого часу.

У квітні 1914 р. Розпорядчий комітет розглядав питання збереження старовинних руїн замка на землях селян містечка Жванець Кам'янецького повіту (тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.). Замок побудував на початку XVII ст. В. Каменовський для захисту жителів від набігів татар. Селянам запропонували впорядкувати рештки споруди, але вони не мали коштів для цього і вирішили розібрати її[321]. Було ухвалено організувати відрядження членів товариства для огляду руїн замка, який вважали необхідним зберегти. Імператорська археологічна комісія, яку поінформували про пам'ятку у травні 1914 р., запросила проект і кошторис на її ремонт[322]. Від замка, який за сучасними відомостями датується XV–XVII ст., збереглася до сьогодні південна частина його території з руїнами трьох оборонних веж[323]. З селом пов'язана відома історична подія 1653 р. — облога під Жванцем козацьким військом під проводом Б. Хмельницького і загонами кримського хана Іслама-Гірея III польського війська.

Влітку 1916 р. товариство поінформувало про загрозу стародавньому городищу з залишками фундаментів церковних споруд на березі Дніпра між селами Монастирок і Зарубинці Канівського повіту (тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.). Робочі, які будували поблизу міст через річку, розкопували стародавні фундаменти, а здобутий камінь і сміття використовували як вагу для зміцнення ґрунту. Будівельний матеріал й оздоблення (рештки фресок) свідчили, що тут розташовувалася скоріш за все церква[324]. На місці села існував до кінця XVIII ст. Трахтемирівський запорозький монастир[325].

За дорученням товариства охорони пам'яток П. Бутенко, О. Ертель і В. Пещанський відвідали пограбоване городище, зробили знімки та креслення, знайшли два шиферні саркофаги, фрагменти тиньку зі слідами фрескового живопису тощо. Будівельний матеріал вони датували XII ст. Дослідники припускали, що руїни належать соборному храму, який існував до монгольської навали; а місцевість — це літописний «Заруб». Вони вважали необхідним провести тут розкопки та обстежити печери в селі Монастирок, де міг виникнути монастир. Голова Ради товариства

негайно наказав Канівській повітській поліції оберігати пам'ятку від розкрадання. Імператорській археологічній комісії повідомили про стан городища і просили вжити заходів щодо його охорони та наукового дослідженн[326].

За пропозицією керівництва товариства охорони пам'яток було здійснено огляд призначеної на знесення старої церкви Успіння Пресвятої Богородиці в м. Іваньки Уманського повіту Київської губернії (тепер село Маньківського р-ну Черкаської обл.), акт якого датований 12 червня 1915 р. і підписаний головою Уманського відділення товариства Х. Ящуржинським та парафіяльним священиком В. Ганкевичем. Дерев'яна церква, споруджена в 1782 р. у стилі української народної архітектури, вже розташовувалася всередині нового великого цегляного храму, що будувався. В ній стояв гарний різьблений чотириярусний іконостас з цінними живописними образами. Розпорядчий комітет висловив умову перенести його до нового храму і просив прислати фотографії та плани церкви[327].

Причт і парафіяни Свято-Троїцької церкви в м. Іллінці Липовецького повіту (тепер місто Іллінецького р-ну Вінницької обл.) звернулися до Київської духовної консисторії з клопотанням дозволити зруйнувати дерев'яну церкву 1750 р. і спорудити на її місці новий цегляний храм. Імператорська археологічна комісія запропонувала перенести храм на інше місце або облаштувати новий просторий приділ чи побудувати нову церкву поряд. У жовтні 1913 р. і січні 1914 р. духовна консисторія повідомила, що церкву вже розібрали, матеріал її складено на церковному погості просто неба. Археологічна комісія доручила Київському товариству оглянути матеріал і визначити, наскільки він придатний для відновлення самовільно розібраної церкви. Огляд здійснили О. Мердер, П. Голландський і О. Ертель. Встановити точно план розібраної церкви не представлялося можливим, тому що її місце зайняв незаконно споруджений новий храм. Будівельний матеріал був безсистемно звалений на купу біля церковної огорожі. Старовинні частини перебували в поганому стані. Іконостас було відремонтовано, позолочено, наново пофарбовано і в розібраному вигляді складено в коморі при школі. Він був виконаний в стилі бароко місцевого трактування, і, на думку членів товариства, становив певний інтерес. Висновок членів товариства охорони пам'яток був однозначним — відновити церкву неможливо[238].

Як і Київське воєнно-історичне товариство, товариство охорони пам'яток переймалося долею Клеванського замка XV–XVII ст. Розглянувши у квітні 1910 р. звернення Київського округу уділів щодо дозволу Клеванському духовному училищу зробити необхідні переробки в стародавній вежі замка, загальні збори доручили Раді провести обстеження. Після огляду пам'ятки Б. Стеллецький доповів, що пристосування вежі

замка князів Чарторийських під житло буде сприяти збереженню пам'ятки; влаштування ж нових входів і стоншення стін призведуть до часткового руйнування вежі; зменшення висоти вежі внаслідок зняття верхніх рядів кладки неприпустимо. Крім того, він вважав необхідним звернутися до осіб, які видають замок, з вимогою заборонити спускати воду через отвір у стіні західної вежі та встановити спостереження за баштою. Його висновки передали до канцелярії генерал-губернатора[329]. Замок у с. Клевань Рівненській обл. зберігся до наших днів. З 1992 р. пам'ятка стоїть порожня, поступово руйнується[330].

Разом із воєнно-історичним товариством товариство охорони пам'яток приділило значну увагу вивченню минулого Луцька (тепер центр Волинської обл.) та його пам'яток. Важливу роль у цьому відіграв О. Мердер, який не лише займав відповідальні посади при генерал-губернаторі та в обох товариствах, а й був Луцьким предводителем дворянства. Проблема збереження Луцької фортеці, збудованої в XIII–XIV ст. і відбудованої в XV ст. князем Олександром з роду Ягайлів, в якій був похований великий князь Свидригайло, здавна хвилювала мешканців Луцька. Імператорська археологічна комісія, дізнавшись про поганий стан фортеці, підтримала міську громаду і в грудні 1910 р. звернулася до Міністерства внутрішніх справ з проханням вирішити питання ремонту замка. В акті огляду від 12–13 липня 1911 р. і пояснювальній записці описуються пошкодження, пропонується збільшити земляний вал навколо фортеці, для міцності посадити дерева. Волинський губернатор постійно інформував Київське товариство охорони пам'яток про хід робіт[331]. 1 листопада 1912 р. воно запропонувало Київському відділу ІРВІТ встановити спостереження за станом стін і веж замка та пам'ятника російським воїнам, загиблим в 1812, 1813 і 1814 рр.[332] У 1985 р. споруди фортеці включено до складу новоствореного Історико-культурного заповідника «Старий Луцьк».

Товариство охорони пам'яток зацікавилася пам'ятками відомого з XV ст. с. Ляхівці (тепер смт Білогір'я Хмельницької обл.). Ним володів рід Сенют, які збудували тут дерев'яний замок. У 1745 р. новий власник спорудив мурований замок, на той час перебудований під винокурний завод. У 1913 р. Київському товариству повідомили, що замок фактично загинув[333].

У лютому 1912 р., заслухавши повідомлення, що в Меджибожі (тепер смт Летичівського р-ну Хмельницької обл.) зберігся замок XIV–XVI ст. (дві вежі, вали і рови), Розпорядчий комітет звернувся до адміністрації повіту з проханням надіслати інформацію про його стан. Підсумував одержані відомості М. Пахаревський. Зберігся головний корпус замка і два стовпа в передмісті Трибухівцях; у передмісті Ставницях на пів-

острові був розташований ще один замок, від якого залишилися частина фундаменту, канава, вали. В Меджибожі виявлено підземні ходи. Серед пам'яток міста — будинок ратуші, єврейські синагоги, Свято-Троїцький костюл, приватні будинки з ознаками стилю бароко. По дорозі до с. Шрубків у двох верстах від Меджибожа стояла кругла вежа (використовувалась як загін для худоби). В околицях збереглися кургани. М. Пахаревський запропонував відрядити комісію для дослідження пам'яток. У 1916 р. за дорученням Розпорядчого комітету архітектор В. Пещанський з'ясував, чи загрожують замку заплановані військовим начальством переробки. Він доповів Раді товариства, що перебудови пам'ятки відмінені[334]. Замок у Меджибожі зберігся дотепер. У 2004 р. він отримав статус Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж». У деяких приміщеннях замка триває реконструкція, а в його залах розміщується краєзнавчий музей[335].

У фонді товариства збереглася низка документів, які свідчать про його участь у збереженні та реставрації решток замка в м. Остріг Волинській губернії (нині Рівненської обл.), співпрацюючи з Київським відділом ІРВІТ[336]. 30 січня 1911 р. загальні збори Братства імені князів Острозьких прийняли Київське товариство до своїх колективних членів[337]. У 1913 р. Братство прислало до Києва брошуру священика М. Тучемського «Місто Остріг у сучасному князю Костянтинівичу стані» з проханням її продавати за 25 коп. примірник, а також влаштувати в Києві платну лекцію архітектора В. Леонтовича — автора проекту реставрації замка. Виручені кошти від продажу брошур і білетів на лекцію мали піти на реставрацію пам'ятки[338].

У листопаді 1914 р. Імператорська археологічна комісія доручила товариству з'ясувати, як можна без великих витрат врятувати від руйнування церкву Покрова Пресвятої Богородиці в с. Саварка Васильківського повіту (тепер Богуславського р-ну Київської обл.). В. Щербина передав О. Мердеру план і фотографію церкви та коротку її історію з дорожнього щоденника 1901 р., який він вів під час екскурсії за дорученням Історичного товариства Нестора-літописця. О. Левицький дізнався в Київській духовній консисторії, що 1907 р. мешканці села, зважаючи на край поганій стан дерев'яного храму, за фінансовою допомогою Святійшого Синоду спорудили нову церкву. В жовтні 1915 р. В. Леонтович доповів про результати огляду церкви. За відомостями Л. Похилевича, її споруджено в 1750 р., у 1864 р. капітально відремонтовано. Архітектор вважав будівлю цікавою пам'яткою церковної архітектури XVIII ст. Ремонт коштував приблизно 300 крб., але парафія не мала коштів. Розпорядчий комітет товариства охорони пам'яток не лише повідомив про огляд пам'ятки, а й клопотав перед Імператорською археологічною комісією

про збереження дерев'яних сільських храмів XVIII ст., які швидко зникають в краї, і просив вплинути на місцеві владні структури для попередження руйнування церков або надання їм іншого призначення[339]. Храм у Саварці було спалено за вказівкою влади у 1983 р.[340]

У грудні 1912 р. О. Мердер звернувся до інженера м. Старокостянтинів (тепер місто Хмельницької обл.) С. Штопула з проханням оглянути замок у зв'язку із запланованим на весну 1913 р. його ремонтом. Замок був споруджений у середині XVI ст. Одночасно в 1561–1671 рр. у ньому зведено домову церкву князя К. Острозького в ім'я Святої Живоначальної Трійці. С. Штопуло повідомив, що про загальну реставрацію не йшлося та і провести її було майже неможливо, тому що споруда через неодноразові пожежі й часті ремонти майже втратила первісний вигляд. Сторожова вежа над виїздом кілька років тому згоріла і тепер наново відремонтована. У нинішнього власника відсутні креслення та рисунки попереднього вигляду замка, без яких реставрація була неможливою[341]. Замок, заснований князем К. Острозьким для захисту краю від набігів татар, зберігся до наших днів[342].

У лютому 1912 р. М. Пахаревський доповідав Розпорядчому комітету, що в с. Сутківці Летичівського повіту (нині Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.) збереглися церква і рештки замка. В церкві він бачив кам'яну плиту з рельєфним написом і дзвін з написом «Року Божию 1476». Він поінформував, що в літературі є два погляди щодо дати побудови храму: XV ст. (за написом на дзвоні); за другою версією, що ґрунтується на аналізі архітектурних форм, стилю і способів кладки стін, храм побудовано наприкінці XVI — на початку XVII ст. Вважалося, що ця споруда — перший зразок стилю бароко в Україні. Вона дуже цікава в архітектурному відношенні. Два її поверхи мали різне функціональне призначення: внизу — церква, вгорі — башти з бійницями. Замок споруджено у 1623 р. Збереглися дві п'ятикутні вежі, рови і вали, від третьої вежі — нижній поверх. М. Пахаревський пропонував вжити заходів для збереження пам'яток. Комітет ухвалив звернутися до адміністрації повіту з проханням надіслати інформацію про стан замка і кому він належить[343]. Унікальна за своїм архітектурним вирішенням Покровська церква-фортеця збереглася до нашого часу. У 2007–2009 рр. проведено реставрацію пам'ятки, яка нині є діючим храмом і музеєм[344].

Мешканець Яснопільського повіту Б. Вроблевський повідомив у 1912 р., що між селами Червоне і Черемошне (нині Тиврівського р-ну Вінницької обл.) розташована могила сподвижника Б. Хмельницького — полковника Д. Нечая, страченого поляками в 1651 р. Існувало дві версії щодо місця знаходження його поховання. За однією з них, козаки увезли останки полковника в замок, де під час похоронної відправи на них напали

польські вояки і порубали тіло Д. Нечая. Вдалося врятувати лише голову, яку поховали поряд з церквою св. Варвари в Києві. За іншою версією, козака поховали у високій могилі під калиною. Один із семи курганів в даній місцевості вважався могилою Д. Нечая. В 1884 р. у ньому викопано кістки, два великі стремена і шпору, про що повідомлялося на XI Археологічному з'їзді. Це було поховання кочовика, але припускалося, що то була лише верхня впускна яма. Б. Вроблевський пропонував товариству купити землю, на якій міститься поховання. Але М. Пахаревський висловив сумнів, що це могила Д. Нечая, хоча вважав доцільним дослідити всю групу курганів[345]. 1954 р. на могилі було встановлено гранітний обеліск, а в 1996 р. активісти відродженого козацтва встановили обіч обеліска і освятили дерев'яний хрест, який більш відповідає козацьким традиціям[346].

Археологічні дослідження. Товариство відіграло значну роль у вивченні такого малодослідженого типу пам'яток археології та історії, як печери. Йому належить пальма першості у збереженні Звіринських печер у Києві. Їх відкриття сталося випадково — під час зсуву гори у жовтні 1888 р. Тут було знайдено багато людських кістяків, шкіряне взуття, плетені зі шкіряних тоненьких пасків хрести, пояси з тисненими малюнками. Шкіряне взуття після розгляду в Санкт-Петербурзі передали до Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Згодом вхід зарили. Черговий зсув гори в 1911 р. відкрив два нові входи. Неконтрольоване проникнення в печери людей призводило до втрат речових знахідок та інших негативних наслідків[347].

1 червня 1912 р. князь В. Жевахов, який виявив бажання дослідити та зберегти пам'ятку, заключив з Київським фортечним інженерним управлінням контракт на оренду ділянки землі, де знайшли печери, терміном на шість років для проведення розкопок[348]. З серпня почались організовані археологічні дослідження, їх проведення покладалося на членів Київського товариства охорони пам'яток О. Ертеля і С. Вельміна. Відразу зіткнулися з технічними труднощами, оскільки печери були завалені. У стінах ходів було знайдено багато чернечих усипальниць, суцільно пограбованих. Тут зібрали розкидані кістки, кілька шкіряних поясів з написами й тисненням (зображення свят), які датували XI–XIV ст., хрести, невелику кількість фрагментів кераміки. В ніші ігумена Климента знайдено образ Богоматері та єпископську панагію. На стінах деяких усипальниць вціліли написи і накреслені хрести. У зовнішній з'єднувальній галереї виявили ряд недоторканих усипальниць, що являли собою квадратні отвори в стінах, закладені цеглою. Провали свідчили про існування ще не розчищених ходів. Дослідники припускали, що вони утворювали велику систему, яка прилягає до території монастиря і є

двоярусною. В середині другої внутрішньої галереї була розташована підземна церква досить стародавнього типу, престол і жертovníк, виконані у вигляді неглибоких ніш. У ніші жертovníка зберігся напис, що відігравав роль «синодика», у ній прочитали кілька імен, зокрема ім'я звіринецького ігумена Климента. Поза усипальницями в камері однієї з галерей було виявлено десять кістяків, укладених без ладу один на одного, поховання були і в підлозі галереї, зустрічались і одиночні.

Розкопки викликали жвавий інтерес, їх відвідав голова Імператорської археологічної комісії граф О. Бобринський, він взяв з собою деякі речі, знімки з написів, зарисовки, щоб передати ці матеріали для аналізу академікові О. Соболевському, від якого очікували і визначення епохи палеографічних знахідок. Згодом О. Бобринський повідомив, що історик М. Лихачов визначив написи на шкіряних ремнях початком XVI ст., академік О. Соболевський датував написи XIII–XIV ст., шкіряні речі — XVI ст.[349]

На 1913 р. Імператорська археологічна комісія видала відкриті листи на розкопки В. Жевахову і С. Вельміну[350]. Серед членів товариства виникла ідея відновити печерну церкву і спорудити на площі над печерами православний храм або скит на добровільні пожертвування, для чого порушили клопотання перед митрополитом Флавіаном (Городецьким) і Святійшим Синодом. До клопотання прилучилося кілька сотень осіб, почали поступати пожертвування. Печери швидко стали місцем паломництва. З початком розкопок у нашвидку сколоченому сарайчику ігумен Валентин (Коротенко) правив служби[351].

На вимогу О. Ертеля здійснили розпланування гори, в якій залягають печери, та її схилу. Йому надали правильної форми шляхом підсипання та трамбування землі, провели доріжку до печер, влаштували тераси і задернували схил. Таким чином усунули можливість загального обвалу схилу. Роботи проводили за проектом і під наглядом члена товариства — архітектора П. Бутенка. З відкриттям печер для відвідування на стінах з'явилася пліснява, що загрожувала цілісності та збереженості написів. О. Ертель обрав для їх консервації новий, ще зовсім невідомий спосіб — пульверизацію денатурованим спиртом, який дав чудові результати: пліснява далі не з'являлася на поверхні. Всі відкриті ходи не мали поміж собою сполучення, що було незручно для відвідувачів. За пропозицією О. Ертеля з'єднали новою бічною галереєю хід, що прилягає до церкви, з правим, поперечним до схилу ходом. Наприкінці 1912 р. — на початку 1913 р. О. Ертель ретельно оглянув прилеглі до орендованої князем В. Жеваховим ділянки садиби. В деяких місцях на схилі були помітні провали, очевидно, на місцях входів до печер. Оскільки вони не співпадали (крім двох) з уже відкритими ходами, дослідник припустив, що в

цій місцевості може бути ще мережа ходів. Обстежити їх не було можливості через сусідство з об'єктами Військового відомства[352]. До присутнього на засіданні Ради товариства 20 липня 1913 р. голови Імператорської археологічної комісії О. Бобринського звернулися з проханням увійти в зносини з Військовим відомством про надання товариству можливості обстежити місцевість між відкритими печерами на Звіринці та монастирями Свято-Троїцьким і Видубицьким Михайлівським[353].

У доповідній записці на ім'я почесного голови товариства Ф. Трепова від 17 травня 1913 р., підписаній О. Ертелем, В. Жеваховим і О. Мердером, йдеться про необхідність збереження печер і церкви у первісному вигляді назавжди. Вони підкреслювали величезну наукову важливість розкопок на цій території, які не під силу окремим приватним особам, і пропонували створити для цього компетентну й авторитетну установу з правами юридичної особи. 21 червня 1913 р. було організовано комітет, відповідальний за пам'ятку. Його очолив архімандрит Лаври Амвросій (Булгаков), віце-голова — О. Ертель, члени — інженер-будівельник П. Бутенко, орендатор ділянки — князь В. Жевахов, голова Розпорядчого комітету О. Мердер і гірничий інженер В. Рабчевський.

У 1913 р. новоспоруджену церкву над печерами і самі печери приписали до Києво-Печерської лаври[354]. На початку 1914 р. керівництво Київської фортеці дозволило В. Жевахову передати Київському товариству охорони пам'яток старовини і мистецтва право на оренду земельної ділянки на Звіринці до закінчення орендної угоди, тобто до 1 червня 1918 р. за умови, що вона призначається тільки для зазначеної в контракті мети — археологічних розкопок, на ній не можуть вестися будівництво нових споруд і добудова існуючих[355].

У 1914 р. І. Каманін видав книгу, присвячену Звіринецьким печерам. У ній описано обстежені лабіринти, знахідки, вміщено фотографії написів, у доповненні — історію відкриття та дослідження[356]. Половину гонорару від продажу книги автор призначив на продовження розкопок пам'ятки[357]. Він припускав, що Звіринецький печерний монастир в ім'я св. Михаїла, заснований ще в кінці X ст., поклав початок наземному Видубицькому монастирю, що почав розбудовуватися з церкви св. Михаїла. А те, що Звіринецький монастир не згадується у літопису, не може ставити під сумнів його існування в перший вік християнства на Русі, оскільки монастирів було дуже багато, однак не всі з них згадані стародавніми літописцями. Загибель монастиря, на його думку, сталася під час нападу половців або татар, або під час князівських усобиць, коли городяни та ченці шукали порятунку в печерах. Ворог міг помітити, де вони сховалися, і засипав входи до печер. Оскільки знайдені тут речі належать до предметів монастирського вжитку, І. Каманін вважав, що

більшість загиблих складала ченці Видубицького монастиря. З появою Видубицького наземного монастиря, виникненням і зростанням Києво-Печерської лаври Звіринецька підземна обитель поступово занепадала, печери використовувалися винятково як місце поховання подвижників і втратили значення діяльного центру релігійного життя, що призвело до їхнього забуття. Можливо, що саме Звіринецькі печери стали зразком для лаврських, де ховали ченців. Особливу увагу І. Каманін приділив палеографічним особливостям написів у печерах. Він відносив їх до XI ст. У написах зафіксовано імена семи ігуменів, які змінювали один одного, деякі їхні імена зустрічаються в літописах та житіях, а перший ігумен — преподобний Лаврентій — канонізований як святий[358].

Опис, плани і розрізи Звіринецьких печер стали першим науковим дослідженням, яке має велике значення для порівняльного аналізу київських печер. До того часу стародавні печери належали до числа мало розроблених пам'яток. Печери Києва та його околиць досліджував професор В. Антонович, який вказав їх кількість і місцезнаходження, описав ті з них, які йому вдалося оглянути[359].

Протягом 1914–1918 рр. товариство спостерігало, щоб печери залишались недоторканими[360]. На думку його членів, печери можна було розглядати певною мірою як музей, тому пропонували призначити хранителя від товариства, який би наглядав за їх станом[361].

У 1969 р. Звіринецькі печери отримали статус пам'ятки археології. 1988 р. їх передано Музею історії міста Києва з метою музеєфікації. Розкопки 1990–1994 рр., проведені співробітниками музею, дали досить цікаві результати. Встановлено, що печери являють собою монастирський цвинтар, який був складовою великого підземного монастирського комплексу XII–XVIII ст. Нині Звіринецькі печери — філіал Музею історії міста Києва. Одночасно вони використовуються церковною громадою[362].

Як уже зазначалося, в 1912–1914 рр. Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва разом з Київським воєнно-історичним товариством проводило археологічні дослідження в Китаєве, де збереглися стародавні могильник і городище. Цей комплекс не раз привертав увагу дослідників. У 1874 р. чотири кургани розкопав тут археолог Д. Самоквасов, 1876 р. три кургани — В. Науменко, 1886 р. і 1889 р. пам'ятки досліджували В. Хвойка і В. Городцов[363].

Ініціатором нових розкопок виступив у 1911 р. О. Ертель. Начальник краю Ф. Трепов доручив О. Мердеру організувати їх вивчення за допомогою поліції, запросивши керівниками О. Ертеля і Б. Стеллецького. Згодом О. Ертель, перебуваючи у відпустці, розпочав розкопки, оселившись у монастирському готелі[364]. Офіційно доручення на обсте-

ження печер в Китаєве та стародавніх могильників у Пронівщині йому було дано в липні 1912 р.[365] У сезон 1912 р. О. Ертель розкопав один курган на Китай-горі, у доповнення до двох інших, досліджених в 1911 р., а також три кургани поблизу Спасо-Преображенського монастиря, три могильники поза Виноградним садом, завершив розкопки кургану праворуч від дороги з монастиря на пасіку. У кургані № 9 поза Виноградним садом було виявлено три поховання: жіноче і два чоловічі[366]. У 1914 р. О. Ертель розкопував кургани і одну з печер біля Виноградного саду, здійснив пробні розкопки валу стародавнього городища, зробив бурові свердловини на ньому і декілька пробних ям на прилеглий території[367]. У травні 1914 р. товариство охорони пам'яток звернулося по допомогу в дослідженні пам'яток у Китаєве до Київського військово-історичного товариства. Командир 6-го понтонного батальйону, полковник Г. Гамзагурді на підставі відкритого листа Імператорської археологічної комісії уповноважувався Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва на обстеження околиць Китаївського скиту Києво-Печерської лаври. Нагляд за дослідженнями городища було доручено В. Завитневичу і В. Хвойці[368].

В історичній місцевості в південно-західній частині Києва — Пронівщині були групи курганів, які час від часу самочинно розкопували. В 1912 р. О. Ертель звернувся до Київського губернатора і голови Ради товариства О. Гірса з клопотанням про встановлення охорони стародавнього могильника на хуторі Пронівщина, що належав Києво-Софійському митрополічному дому, і проханням звернутися до митрополита Київського і Галицького Флавіана (Городецького) та Імператорської археологічної комісії за отриманням дозволу на проведення розкопок. За дорученням губернатора Київський повітовий справник у кінці березня 1912 р. встановив спостереження за пам'ятками через урядника і охоронців. У березні 1912 р. О. Ертель розкопав тут дві могили[369].

Навесні 1912 р. О. Ертель, якому митрополит Флавіан відмовив у дозволі на розкопки, здійснив огляд пам'яток у Пронівщині. Він відкрив групу не зареєстрованих курганів: два окремі кургани в лісі, близько 20 — на узліссі, поблизу канави, і майже пригладжені оранкою кургани на сусідньому полі, що належало селянину селища Совки. Дослідник виявив, що там по-хижацькому розкопано два окремі кургани. У своєму зверненні до Ф. Трепова О. Ертель просив врятувати курганний могильник у Пронівщині від археологічних браконьєрів, тому що, не маючи відкритого листа від Імператорської археологічної комісії, він не міг проводити тут дослідження[370].

Збереглося також кілька відкритих листів 1916 р. на ім'я О. Ертеля: на проведення археологічних розвідок в районі сіл Ольшанка, Копачів і

м. Обухів Київського повіту та прилеглих прикордонних місцевостей Васильківського повіту (нині Київської обл.); на розкопки і обстеження курганів під Жулянами, Михайлівською Борщагівкою, Гатчиним та в інших місцях Київської та сусідніх губерній[371].

Очевидно, що археологічні дослідження були одним із масштабніших напрямів діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Найбільших результатів воно досягло у вивченні Звіринецьких та Китаївських печерних комплексів у Києві. При цьому Звіринецькі печери були укріплені, відремонтовані й повернуті церковній громаді. Розкопки Китаївських печер здійснювалися спільно з Київським відділом ІРВІТ, який також мав функції пам'яткоохоронної громадської структури щодо пам'яток воєнної та військової історії. Науковими результатами проведеної роботи стали набуття досвіду вивчення і збереження такої рідкісної групи археологічних пам'яток, як печери, розробка методики і способів їх розкопок, атрибуція пам'яток, введення до широкого наукового і суспільного обігу інформації про них. Важливими для науки стали також розкопки курганів на околицях Києва.

Отже, перші громадські структури, які заклали підґрунтя для формування системи пам'яткоохоронної діяльності в Україні, вироблення її наукових засад, форм та методів, виникли в 1870-х рр. Вирішальну роль у цьому відіграла наукова громадськість Києва. За умов належного фінансування та надання офіційних повноважень всеукраїнського значення могли набути Історичне товариство Нестора-літописця та Київське церковно-археологічне товариство. Вони не обмежували коло своїх інтересів тільки пам'ятками Києва, тобто певним регіоном, вивчаючи, по можливості, пам'ятки всієї України.

Історичне товариство Нестора-літописця першим в Україні провело роботу з виявлення й опису пам'яток, розробивши для збирання відомостей на місцях спеціальну програму. Її наукове значення полягає у визначенні об'єктів і речей, які підлягали охороні, та структури їх опису. Зміст програми відповідав загальним засадам пам'яткознавства свого часу, але був більш деталізований. До пам'яток зараховували нерухомі об'єкти — споруди, будинки, будівлі, монументальне мистецтво (розписи храмів, пам'ятники) — та рухомі культурні цінності: предмети й речі музейного значення та архівні матеріали. У цій програмі досить відчутне акцентування на церковних старожитностях, що притаманне тогочасному пам'яткознавству в цілому, оскільки багато цивільних об'єктів культурної спадщини ще не було поціновано належним чином і не підпадало під статус пам'ятки.

Історичне товариство Нестора-літописця було першою громадською структурою, яке визначило районом своєї пам'яткоохоронної діяльності

значну територію України, що входила до відання Київського навчального округу. Він включав на той час Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську і Полтавську губернії. Воно вперше спробувало організувати систематичне обстеження цих губерній з метою складання списків і описів пам'яток.

Члени товариства здійснили ряд екскурсій, під час яких вивчали церковні та світські пам'ятки. Наслідком цих екскурсій стали надзвичайно важливі для української культури висновки. Було встановлено, що церковна архітектура й живопис України до XVIII ст. мають національні особливості, які поступово витіснялися під впливом російської культури. Г. Павлуцький навіть висловив думку, що саме український архітектурний стиль став взірцем для російських середньовічних архітекторів.

Велику роль у підвищенні інтересу до історико-культурної спадщини України відіграли публікації членів товариства у власному періодичному виданні. В «Чтениях Исторического общества Нестора-летописца» були надруковані не лише докладні звіти екскурсантів, а й чимало повідомлень, заміток, наукових праць, присвячених рухомим та нерухомих пам'яткам.

Дослідження пам'яток стало головним напрямом діяльності і Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, хоча одним із своїх завдань воно визначило і збереження пам'яток церковної старовини. Але на відміну від університетського товариства воно створило унікальний музей.

Зазначені товариства не одержували державних коштів на розгортання розпочатих ними ініціатив, не мали офіційних повноважень на проведення заходів з охорони нерухомих пам'яток. Саме тому вони не набули значення всеукраїнських, центральних пам'ятоохоронних структур. Однак їх діяльність виявила суспільну потребу у формуванні системи охорони пам'яток в Україні з центральним органом і місцевими осередками.

Аналогічні висновки випливають і з аналізу результатів діяльності губернських архівних комісій та регіональних наукових і краєзнавчих товариств. Розпорошеність сил пам'ятоохоронних структур в Україні, відсутність координації роботи разом з усіма вищезазначеними вадами та пріоритетами державної політики у галузі охорони пам'яток призводили до втрати, перебудов та руйнування цінних пам'яток культури, насамперед тих, які не відповідали пануючій ідеології.

Пам'ятоохоронна діяльність в Україні на початку XX ст., спрямована на збереження нерухомої частини історико-культурної спадщини, характеризувалася виникненням значної кількості громадських формувань у різних регіонах країни. Більшість із них займалася пам'ятками

конкретного краю, а не всієї території України, що перебувала у складі Російської імперії. У цей час гостро відчувалася суспільна потреба в об'єднанні зусиль пам'яткоохоронців, викликана численними випадками безкарного спотворення та руйнування цінних культурних об'єктів. Першочерговими стояли завдання формування чіткої системи пам'яткоохоронної діяльності та створення реєстру всіх пам'яток України.

Центром пам'яткоохоронної справи в Україні був Київ. Саме тут у 1900-х рр. виникли всеукраїнські за масштабом громадські формування, які прагнули охопити своєю працею всі регіони країни, надати пам'яткоохоронному рухові певної системи. Київський відділ Імператорського Російського воєнно-історичного товариства і Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва досягли на цьому шляху значних результатів, які розвинули наступні покоління вчених і практиків пам'яткоохоронної галузі. Ними було не тільки збережено визначні пам'ятки, а й зроблено кроки на шляху розробки теоретичних засад пам'яткознавства.

Не поділяючи історико-культурну спадщину України на рухомі й нерухомі пам'ятки, члени товариств намагалися зберегти всі цінні старожитності. Рухомі пам'ятки кожне з них зосереджувало у відповідній власній інституції — архіві, музеї та бібліотеці.

Київський відділ ІРВІТ займався лише пам'ятками воєнно-історичного профілю. З нерухомої спадщини до кола інтересів членів відділу входили пам'ятки археології та історії, архітектури і монументального мистецтва. Користуючись терміном «історичні пам'ятки» (на відміну від сучасного «пам'ятки історії та культури»), в них було виокремлено групу пам'яток військової та воєнної історії. Критеріями поцінування та відбору слугували їх безпосередній зв'язок із певними історичними подіями, фактами та особами, автентичність, синхронність їх у часі із зазначеними подіями, ступінь збереження їх первісного вигляду, тобто все те, що в сучасній науці визначається як наукова та історична цінність пам'ятки. Водночас до архітектурних споруд підходили з точки зору їх архітектурної та мистецької цінності. Основними типами об'єктів, з якими працювало товариство, були військово-інженерні та оборонні споруди; пам'ятні місця бойових дій козацтва, регулярних військових частин і формувань; будинки і пам'ятні місця, пов'язані з життям та діяльністю видатних військових діячів; військові цвинтарі, братські та одиничні могили військових; зразки воєнної техніки, встановлені на постаментах; пам'ятники і пам'ятні знаки видатним діячам та на честь визначних історичних подій; церкви і монастирі, пов'язані з воєнною та військовою історією (зокрема полкові храми, церкви, споруджені козаками тощо).

Методичні засади, обрані для пам'яткоохоронної діяльності, в основному тотожні сучасним. До них належать виявлення, фіксація (облік),

вивчення, опис, охорона, реставрація та популяризація пам'яток. Метою ремонтно-реставраційних робіт ставилося відновлення первісного вигляду об'єкта, пристосування його згідно з функціональним призначенням або для потреб культурних установ. Було зроблено перші кроки на шляху класифікації таких нерухомих пам'яток історії, як поховання. Досить цікавою здається пропозиція щодо впровадження інституту опікунства пам'яток. Описи пам'яток, що збереглися в архівних документах і публікаціях у журналі «Военно-исторический вестник», як і діяльність відділу з їх охорони, мають значну цінність для сучасних пам'ятко- і краєзнавців, особливо тепер, коли готуються регіональні наукові реєстри нерухокої історико-культурної спадщини — томи «Зводу пам'яток історії та культури України».

Підсумовуючи діяльність відділу в галузі археології, слід підкреслити його першочергову увагу до археологічних пам'яток, пов'язаних з історією військової та воєнної справи, залучення до розкопок провідних фахівців. В. Хвойка дослідив один з найзначніших об'єктів давньоруської доби — містечко Білгородку, зробивши на основі знахідок важливі для науки висновки. Київський відділ першим ініціював і почав досліджувати такий цікавий комплекс різночасових пам'яток археології, як Китаївський. Серед інших форм і напрямів археологічної роботи — збирання інформації, фіксація за допомогою креслень і планів профільних пам'яток, консультації, надання фінансової підтримки в розкопках Київському товариству охорони пам'яток старовини і мистецтва, популяризація пам'яток археології шляхом влаштування екскурсій на розкопки.

Підсумовуючи діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження нерухомих пам'яток, можна визначити такі її форми та напрями:

1. Збирання відомостей про наявні нерухомі пам'ятки всіх видів і типів на території України з метою їх реєстрації.

2. Вивчення історії та сучасного стану пам'яток, опис їх.

Зазначені напрями реалізовувалися шляхом одержання відповідей на розіслані опитувальні анкети, фіксації та перевірки опублікованої в періодичних виданнях інформації про пам'ятки, листування з місцевими громадськими та офіційними установами й окремими зацікавленими особами, відрядження на місця членів товариства з метою огляду пам'яток. Одночасно збиралися відомості і про рухомі пам'ятки, які збереглися в церквах, монастирях, фортецях, у приватних осіб (археологічні знахідки, богослужбові книги, стародруки, документи, ікони, меморіальні речі та ін.).

3. Фіксація пам'яток шляхом виготовлення креслень і фотографій.

4. Спостереження за земляними роботами під час будівництва нових споруд і реконструкції вулиць. За браком коштів і відсутністю розга-

луженої мережі пам'яткоохоронних осередків така робота проводилася в основному в Києві. Результати спостережень були надзвичайно цінними як з точки зору вивчення виявлених стародавніх споруд (печер, льохів, підземних галерей і ходів, фортифікаційних споруд, решток давньоруських і середньовічних споруд — цивільних і фортифікаційних), так і збирання археологічних знахідок, які поповнювали музей товариства.

5. Археологічні дослідження. Товариство одним із перших у державі досліджувало таку маловивчену групу археологічних пам'яток, як печери. Завдяки йому збережено Звіринецькі печери, до числа найцінніших відкриттів належить Софійська (Батисва) брама X ст. в Києві. Скрутне фінансове становище не давало можливості здійснювати археологічні розкопки за межами Києва та його околиць. Організовувались археологічні дослідження спільно з іншими пам'яткоохоронними громадськими структурами. Зокрема, це стосується археологічного комплексу в Китаєве, де разом працювали члени київських товариств охорони пам'яток та воєнно-історичного.

6. Ремонт і реставрація пам'яток (Звіринецькі печери, Андріївська церква), клопотання про використання об'єктів культурної спадщини за відповідним їм функціональним призначенням (бурса Києво-Могилянської академії).

7. Визначення порядку ремонту та реставрації пам'яток архітектури.

8. Збереження пам'яток, приречених на знесення, як у випадках з фонтаном «Самсон» в Києві та кількома сільськими дерев'яними храмами XVIII ст., виконаними в стилі українського бароко.

9. Порушення питань про придбання у власність держави приватних і відомчих садиб і об'єктів, що становлять значну історичну цінність.

10. Обстеження цвинтарів з метою виявлення і впорядкування поховань відомих діячів та збереження надгробних пам'ятників.

11. Участь у діяльності міжвідомчих комісій в обстеженні пам'яток.

Виходячи із сучасної класифікації нерухомих пам'яток, розробленої фахівцями різних галузей науки під час підготовки Зводу пам'яток історії та культури України[372], до кола інтересів Київського товариства охорони пам'яток входили всі види й типи пам'яток: археології, історії, містобудування та архітектури, монументального мистецтва. Згідно з цією класифікацією, можна окреслити ті об'єкти, які фіксувало, досліджувало або якими опікувалося товариство:

пам'ятки археології: кургани, городища, укріплення, рештки стародавніх споруд, печери, могильники;

пам'ятки архітектури: церковні будівлі, незалежно від конфесійної приналежності, фортифікаційні й цивільні споруди;

пам'ятки історії: братські поховання і окремі могили відомих діячів, пам'ятні місця і будинки, пов'язані з історичними подіями та діячами;

пам'ятки монументального мистецтва: каплиці, хрести, колони, статуї, пам'ятники, встановлені на честь історичних подій та діячів, надгробки; розписи церковних споруд.

Було вироблено певні критерії поцінування пам'яток, за якими визначалась їх історична та мистецька (остання застосовувалась і до архітектурних споруд) цінність.

Одним із шляхів охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини товариства вважало запровадження інституту кураторства з боку певної особи або установи чи організації, які б спостерігали за конкретними спорудами на місцях і повідомляли товариству про проблеми, які виникають щодо їх збереження.

Діяльність товариства поширювалася переважно на територію Києва та його околиці, що пояснюється відсутністю фінансів і повноважень на проведення масштабніших заходів з охорони пам'яток. Разом з тим, за незначний час свого існування воно отримало відомості та опікувалося пам'ятками на доволі великій території. Географічні пункти, згадані в нашому дослідженні, розташовані на території сучасних Вінницької, Волинської, Київської, Рівненської, Хмельницької та Черкаської областей України. Чимало з цих пам'яток збереглося до наших днів.

Київський відділ ІРВІТ і Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва встановили тісні контакти з багатьма аналогічними структурами в Україні та Росії, спільно вирішували проблеми збереження цінних об'єктів культурної спадщини, об'єктивно створюючи об'єднану мережу пам'яткоохоронних осередків. Вони згуртували у своїх лавах видатних учених різних фахів, культурних, військових, церковних, державних діячів.

Відсутність правової бази пам'яткоохоронної роботи, достатніх повноважень як офіційних органів у галузі охорони пам'яток та фінансового забезпечення з боку держави — головні чинники, які заважали діяльності всіх аналогічних регіональних громадських структур на теренах Російської держави. Не було розв'язано багато теоретичних питань пам'яткознавства, зокрема не існувало навіть чіткого визначення поняття «пам'ятка», не сформульовано критерії поцінування старожитностей тощо.

У цьому криються причини того, що більшість поставлених завдань не була виконана членами товариств у повному обсязі. Реєстр пам'яток не був і не міг бути складений, лише розпочалося збирання відомостей про них. Археологічні дослідження фактично обмежилися територією Києва, але і в ньому було охоплено незначну кількість об'єктів. Практика спостереження за будівельними роботами, що мала на меті дослідити і зберегти цінні археологічні споруди та знахідки, не поширилася на всю

Україну. Не набув планомірного характеру й такий напрям роботи, як обстеження та охорона нерухомих об'єктів культурної спадщини.

Київські товариства перебували під пильним наглядом державної влади, яка не давала можливості розгортати систематичну й масштабну культурну діяльність на «національних окраїнах», жорстко її регламентувала і контролювала. Разом з тим, головним результатом діяльності київських товариств, було те, що вона заклала підвалини пам'яткоохоронної роботи всеукраїнського масштабу і була спрямована на створення системи збереження української культурної спадщини. Отже, об'єктивно вона відповідала національним інтересам українців. Ціла низка проблем, яка тоді турбувала пам'яткоохоронців, питань, які ними порушувалися, пропозицій та ініціатив є актуальними і в наш час.

Розділ 2.

ФОРМУВАННЯ ЗАСАД ОХОРОНИ РУХОМИХ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ.

Кінець XIX — початок XX ст.

2.1. Становлення національних форм музейництва

Музей Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства. Після Валуєвського циркуляру 1863 р. культурно-громадська діяльність національного спрямування в Україні зазнала значних обмежень з боку урядових кіл. Особливо це відбилося на праці Київської Старої громади. Її члени вдавалися до дозволених форм діяльності, аби продовжити національно-культурну роботу. Вони були в числі засновників і провідних діячів Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства (далі — Південно-Західного відділу ІРГТ), «Положення» якого було офіційно затверджене 10 листопада 1872 р. Загальноросійське товариство ставило за мету «збирати, обробляти і поширювати в Росії географічні, етнографічні й статистичні відомості взагалі та особливо про саму Росію, а також поширювати достовірні відомості про Росію та інші країни»[1]. Південно-Західний відділ визначив територією своєї діяльності п'ять губерній — Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську; своїми завданнями — розшукування і популяризацію вже зібраних місцевими архівами і приватними особами відомостей про край, розгляд їх і вирішення, як ці відомості можна використати; збирання етнографічних і статистичних матеріалів через місцевих жителів, організацію наукових експедицій тощо. Відділ ставив також за мету збирання і зберігання рухомих пам'яток: учених посібників, що належать до кола його діяльності, зокрема, рукописних і друкованих книг, актів, карт та етнографічних предметів[2].

Серед 17 членів-засновників відділу були відомі вчені, громадсько-політичні діячі: В. Антонович, В. Беренштам, М. Бунге, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Лисенко, О. Русов, П. Чубинський, В. Шульгін, М. Яснопольський та ін. Очолювали відділ Г. Галаган (1873–1875 рр.) і В. Антонович (1875–1876 рр.), керуючий справами — П. Чубинський. Загальна кількість членів становила в 1876 р. близько 200 осіб.

Впродовж 1874–1875 рр. було опубліковано два томи «Записок» відділу, в яких вміщено журнали загальних зборів, доповіді його членів з

етнографії, статистики, географії, природознавства й інших тем. Відділ ініціював проведення в Києві III Археологічного з'їзду, що відбувся в серпні 1874 р. У ньому взяла участь більшість членів відділу, які виступили з низкою пам'яткознавчих доповідей. Зокрема М. Левченко присвятив свій виступ знищенню пам'яток старовини в Україні[3]. Він навів приклади суто національних історичних споруд: хата батька останнього гетьмана України К. Розумовського в с. Лемеші Козелецького повіту Чернігівської губернії; гетьманський палац у Батурині та ін. Доповідач запропонував повідомляти через газети про пам'ятки місцевої старовини, що потребують опіки, про випадки вандалізму відносно них; у зв'язку з можливістю зникнення таких пам'яток робити з них малюнки, фотографії; вживати заходів для їх підтримання та збереження. За допомогою відділу побачила світ праця В. Антоновича про історичну топографію Києва, надрукована археографічною комісією. 1875 р. розпочато друк повного зібрання творів М. Максимовича. П. Чубинський разом з О. Русовим склали програму для збирання статистичних та етнографічних відомостей. Відділ видав і розіслав по Україні програми з різних галузей науки — географії, статистики й економіки, етнографії.

Одним з найважливіших напрямків діяльності було визначено створення музею відділу, ініціатором якого виступив П. Чубинський. Було вирішено комплектувати його збірку предметами, що характеризують Україну «в етнографічному, промисловому та археологічному відношенні»[4]. Він мав покласти початок першому етнографічно-географічному музею у Наддніпрянській Україні. Навесні 1873 р. було надруковане в періодичних виданнях і розіслане окремим відбитком (1200 примірників) оголошення відділу про збирання предметів для музею. Його географічний підрозділ мав комплектуватися мінералогічними і геологічними колекціями з точним зазначенням місця знаходження предметів, народних назв та їх уживання; ботанічними колекціями засушених рослин або зразків різних порід також з обов'язковим зазначенням місця знаходження, зоологічними колекціями засушених комах, риби, птахів.

Для етнографічної збірки передбачалося збирати малюнки, фотографії будівель, які мають етнографічні особливості, народних сцен; одяг (повний чоловічий і жіночий костюм з кожної місцевості); оздоблення хат, хатне начиння (ікони, рушники, дзеркала, столи, діжки, скрині, посуд); інструменти та речі різного вжитку (веретена, прядки, гребні, ножі, музичні інструменти, іграшки); землеробське, промислове та інше знаряддя (рала, плуги, лопати, пилки, долота); візки та упряж (моделі возів, саней, коліс, голобель); судна (моделі барок, галер, чайок, багрів, човнів)[5]. Етнографічні матеріали надіслали близько 50 осіб.

Першими дарувальниками були М. Семиренко, який у квітні 1873 р. пожертвував гербарій з 218 рослин із зазначенням їх народних назв і використання в побуті, що мав цінність для складання словника народних ботанічних назв, потім — зразок чобіт і ніж (чепелик); інженер-механік В. Гарин — колекцію моделей вітряків, ткацького станка, плуга, рала, борони, воза, саней; П. Чубинський — вишитий рушник і сім етнографічних картин художника Г. Квятковського, на яких було зображено зовнішній і внутрішній вигляд української хати в Поліссі, а також поліські типи й одяг дорослих, старих і дітей чоловічої й жіночої статі (загалом — 15 фігур). У звіті О. Русова про надходження до музею 29 вересня 1873 р. зафіксовано імена осіб, котрі передали найбільше матеріалів: Ф. Вовк — 82 предмета, І. Кордиш — 33, М. Левченко — 84, В. Рубінштейн — 86, О. Русов — 118, О. Русова — 34, М. Семиренко — 243, П. Чубинський — 139 одиниць. Зокрема Русова передала 34 малюнка етнографічних будівель, виконаних нею за ескізами Ф. Вовка, зробленими з натури; І. Кордиш — фотографії типів[6].

В 1873 р. до музею надійшли такі матеріали: від М. Лисенко — детальний опис народного одягу у Сквирському і Таращанському повітах; у листопаді Софія і Марія Ліндфорс подарували 6 аркушів з 23 рисунками узорів, зібраних ними в селах Олександрівка і Олешня Городнянського повіту Чернігівської губернії для обшивки країв рушників і для вишивок на хустках, чоловічих і жіночих сорочках (загалом 74 зразка). Рисунки супроводжували народні назви форм зображення. Було вирішено друкувати ці узори в «Записках» відділу з метою «ознайомлення публіки та заохочення нових пожертвувань»[7].

У 1874 р. до музею надійшли гончарні вироби з містечка Опішні, зразки цегли і черепиці, виготовлені у Буді-Орловецькому Черкаського повіту (передав О. Рогович); плахта з містечка Ворошкова; зразки шовку селянських виробів із с. Трипілля; зразки вишивок на полотні; повний жіночий одяг із Харківської губернії; повні жіночий та чоловічий костюми Новоград-Волинського повіту Волинської губернії (П. Косач); гуцульська сорочка; рушник ручної вишивки з Херсонської губернії і рушник тканий кролевецький; окремі предмети одягу та хатнього начиння; 12 зразків мережок, вишитих на полотні (з народними назвами); дитяче взуття, плетене з суконних кольорових смужок з околиць м. Брест-Литовський (Ф. Вовк); таблиця народних узорів з Яготина; іграшки; колекція стародавніх монет (30 одиниць); скарб із Таращанського повіту (монети 1661–1662 рр.) та прикраси зброї й одягу; бронзова стріла; колекція пенського ремісництва — зразки коноплі, гребля, веретена, кужіль і гребінка; колекція мінералів з Балтського повіту; модель вітряка; коловорот, серп і коса з с. Заливащини Вінницького повіту Подільської губернії; 9 чучел птахів;

етнографічний альбом України з 55 фотографіями житлових і господарських споруд, типів і костюмів, сценами домашнього побуту, господарських занять і обрядів (І. Кордиш) тощо[8].

За даними Г. Житецького, вже у 1873 р. музейна збірка налічувала 888 одиниць зберігання[9]. У 1875 р. вона включала 3 тис. музейних предметів: предмети побуту, домашнє приладдя, одяг, писанки, вишиванки, музичні інструменти та інші старожитності, документальні матеріали, фотографії, рукописи, зразки флори і фауни з різних регіонів України[10].

Члени відділу розпочали дослідження типології, особливостей виробництва, мистецької вартості народних виробів. О. Русов висунув ідею друкувати у «Записках» відділу приклади народних візерунків, у т. ч. поповнити їх зображеннями на писанках. Було ухвалено скласти програму для збирання матеріалів з народними орнаментами, для розробки якої організували комісію у складі Ф. Вовка, М. Драгоманова, М. Левченка і О. Русова[11]. Ф. Вовк виступив на III Археологічному з'їзді в Києві 1874 р. з доповіддю «Відмінні риси південно-руської народної орнаментики», в якій підкреслив абсолютну не розробленість теми, відсутність видань або колекцій таких матеріалів. Доповідач поінформував, що Південно-Західний відділ розпочав комплектувати такими матеріалами свій музей. На основі цих колекцій було побудоване його дослідження[12].

На останньому засіданні відділу 30 квітня 1876 р. Ф. Вовк виступив з доповіддю про українську орнаменту писанок, спираючись зокрема на колекцію малюнків писанок відділу. Проаналізувавши їх розписи та географічне поширення (у т. ч. у Буковині та Галичині), Ф. Вовк довів, що в них виявилися ті риси українського орнаменту, які він вивів за допомогою вишивок. Він же склав каталог колекції, подарованої М. Семиренком (230 народних назв), а директор університетського ботанічного саду О. Рогович визначив їх у ботанічному відношенні. Їх працю було опубліковано в першому томі «Записок» відділу[13].

Слід зазначити, що члени відділу планували поширити свою діяльність і на Західну Україну. Ця думка М. Драгоманова пролунала на засіданні відділу 29 вересня 1873 р. Він пропонував звернути увагу на фольклорні матеріали Галичини й Буковини і створити там мережу співробітників[14].

Не маючи окремого приміщення, відділ зберігав музейні колекції і бібліотеку у будинку Г. Галагана. Як зазначав історик Ф. Савченко, відсутність власного приміщення для зберігання колекцій і неможливість продовжити експедиції за браком коштів «було символічно для української справи того часу»[15].

Діяльність відділу привернула увагу світової наукової громадськості, він підтримував стосунки з багатьма історичними і географічними товариствами Європи. Наприклад, у лютому 1875 р. П. Чубинський одержав запрошення взяти участь у географічній виставці в Парижі[16].

За Емським указом російського імператора від 18 травня 1876 р. відділ було ліквідовано[17]. В 1913 р. С. Русова зазначала, що він був закритий через те, що діяльність товариства здавалася російській адміністрації українофільською[18]. Аналогічної думки додержувався М. Біляшівський, який писав, що саме через те, що музей Київського відділу «мав метою українську етнографію і старовину», його було заборонено[19]. У серпні 1876 р. майно і гроші відділу передали Київській археографічній комісії[20]. Музичні інструменти успадкувало Київське відділення Російського музичного товариства, музейні колекції — Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, рештки бібліотеки (значна її частина зникла) після довгих мандрювань потрапили 1911 р. у бібліотеку Київського комерційного інституту[21]. Збереглася розписка Д. Горенка, що 22 травня 1877 р. він одержав гроші за перевезення музею і бібліотеки[22].

Тривалий час після закриття відділу у Києві не існувало суто національної громадської структури, яка б прагнула розвивати українську культуру, зберігати спадщину свого народу. Однак зроблене і започатковане ним не лишилося марним. Зокрема, коли в 1906 р. утворилось Українське наукове товариство, дев'ять членів відділу ввійшло до його складу. Саме це товариство від самого початку задекларувало національний напрям своєї діяльності, зокрема заснування українського музею.

Таким чином, у 1870-х рр. українська інтелігенція, зокрема члени Київської Старої громади, свідомо намагалася заснувати національний музей у Києві і почала формувати відповідного змісту колекції. В умовах переслідування української культури цей задум не вдалося реалізувати відразу, однак він не залишився забутим.

Зрозуміло, що уряд Російської імперії не міг зупинити культурно-національний рух, тому не залишив поза увагою такі важливі осередки ідеологічного і духовного впливу на суспільство, як музеї, особливо в національних провінціях. Щоб запобігти небажаних для влади результатів їхньої діяльності, треба було її регламентувати і керувати нею. 19 лютого 1883 р. Урядова комісія з питань влаштування музеїв у містах розглянула цю проблему, а копії її висновків було розіслано по всіх крайових центрах. Першим обговорювалося питання — якого роду музеї взагалі бажані і корисні для провінційних міст? Рекомендації були такими: головною частиною музеїв має бути відділ додання мистецтва до ремесел і промисловості. Оскільки естетичному вихованню суспільства сприяють рисувальні школи, які потребують художніх оригіналів і спеціальних

книг, то другий відділ музеїв повинен представляти збірки предметів-зразків для викладання рисування та живопису й призначатися насамперед для середніх навчальних закладів і рисувальних шкіл. Третій відділ має репрезентувати мистецтво у строгому значенні цього слова — оригінали картин, гравюр, скульптурних творів. При цьому підкреслювалося, що переважну більшість у цьому відділі повинні складати твори російської школи. У перших двох відділах не заперечувалося збирання виробів місцевих художніх фабрик, матеріалів археологічних розкопок тощо. Провінційні музеї рекомендувалося створювати мішаними: чисто художніми, художньо-ремісничо-промисловими і науковими, організовувати при них загальнодоступні бібліотеки. Право управління музеєм належить особливому комітету з обов'язковою участю представників міста, університету (один), хранителя музею, від земства і дворянства (по одному), якщо вони беруть участь в утриманні установи. Хранитель обирається з осіб, обізнаних з історією і мистецтвом, і затверджується на посаді Імператорською академією мистецтв[23]. Таким чином, будь-який новостворюваний музей мав задовольняти цим вимогам.

Київський художньо-промисловий і науковий музей. Первісно відомий під назвами Київський музей старожитностей і мистецтв або Київський міський музей був найбільш значущим діючим музейним осередком національного значення в підросійській Україні на початку ХХ ст. Як і будь-яке явище, він не виник на пустопорожньому місці і має власну передісторію. В умовах жорстокої цензури й пригноблення всього національного з боку російського уряду близько 20 років знадобилось українській громадськості, щоб створити музей, присвячений історії та культурі України. Його «батьками» були визначні діячі українського руху, науки і культури, підприємці та меценати, державні й політичні діячі.

Ідею заснування музею історико-краєзнавчого спрямування в Києві висунули в 1880 р. засновники Київського товариства грамотності і члени Київської Старої громади. В 1887 р. ця думка втілилась у спроби в рамках підготовки до святкування 900-річчя хрещення Русі заснувати в Києві музей. Історик і редактор «Киевской старины» Ф. Лебединцев звернувся з цією пропозицією до митрополита Київського і Галицького Платона (Городецького), який благословив починання. В 1888 р. гурток учених, меценатів і громадських діячів у складі В. Антоновича, Лаз. Бродського, О. Лазаревського, О. Лашкевича, П. та Ф. Лебединцевих, А. Прахова, Б. Пясецького, Н. і Ф. Терещенків знов висунув на порядок денний питання про утворення музею в Києві[24].

У «Памятній записці» мистецтвознавця, професора Київського університету А. Прахова «Який музей потрібен і можливий в Києві», датованій 30 травня 1894 р., йдеться про те, що музей не вдалося

заснувати в той час через страх перед українофільством: «Жодна тверезо думуюча людина, звичайно, не засумнівається в міцності російської державної влади в цих краях, але політичний скандал завжди можливий, і, відповідно, завжди можливо, що вища адміністрація вимушена буде закрити кожену установу, з якою так чи інакше будуть пов'язані державні устремління, як це було 14 років тому назад. Не варто давати навіть і тіні приводу пов'язувати створюваний Музей з тенденціями, які з загальнодержавної точки зору завжди будуть варті осуду» [25].

Тим часом, питання про влаштування в Києві крайового музею не зникало з порядку денного. Які діючі особи за цим стояли, свідчить перелік осіб, яких запросив до себе на нараду з цього питання Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор О. Ігнат'єв. Таких нарад було дві — 7 і 21 травня 1894 р. В останній взяли участь В. Антонович, Лаз. і Л. Бродські, В. Вельяминов-Зернов, О. Золотницький, О. Лазаревський, В. Ніколаєв, М. Рєпнін, В. Рубінштейн, В. Смирєнко, С. Сольський, В. і Я. Тарновські, О. Терещенко, Л. Томара, В. Толлі, Д. Федоров, Б. Ханєнко і М. Хряков. Вони підтримали пропозицію утворити міський музей, деякі з них відразу пожертвували на спорудження будинку музею гроші, інші висловили бажання передати музею власні колекції, зокрема збірки рукописів, актових документів тощо[26]. Ідею влаштування в Києві музею підтримала голова Московського археологічного товариства П. Уварова[27].

У 1894 р. при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі О. Ігнат'єві було організовано Комітет для розробки питання про влаштування в м. Києві музею з підготовчою комісією при ньому на чолі з віце-губернатором Д. Федоровим. Члени комітету і комісії обговорили програму майбутнього Київського міського музею, який мав складатися з двох відділів: 1. Історії й етнографії. 2. Красних мистецтв і художньої промисловості Південно-Західного краю. Перший відділ проектувався як суто науковий, другий мав задовольняти практичні потреби краю, як абсолютно нова навчально-допоміжна установа. В ній особи, котрі бажають займатися художнім промыслом, могли би знайомитися з якомога повними колекціями зразків як творів і виробів, так і самих виробництв з обраної ними спеціальності. Від цього в майбутньому очікували пришвидшення темпів розвитку оброблювальної художньо-промислової діяльності. Формально такі засади музею цілком відповідали рекомендаціям Урядової комісії, про що йшлося вище.

За підписом Д. Федорова було поширено звернення до представників влади, церкви, громадських організацій і приватних осіб з метою зібрати відповідні відомості і залучити до виставки приватних колекціонерів. При

цьому підкреслювалося, що історичні долі та етнографічні умови трьох губерній, які входили тоді до складу Київського генерал-губернаторства, тісно пов'язані з двома іншими задніпровськими губерніями — Чернігівською і Полтавською, тому бажано і від них одержати попередні відомості, а також залучити до участі у виставці чернігівських і полтавських колекціонерів. У цьому циркулярному листі від 24 липня 1895 р. містилося п'ять запитань, що становлять інтерес для розуміння специфіки проєктованого музею, ставлення до пам'яток та їх охорони. Просили сповістити про власників колекцій або окремі історичні, етнографічні, художні та художньо-промислові предмети; про місцеві природні багатства, придатні для художньо-промислової обробки; які природні багатства обробляються художньо-промисловим способом і яким способом: фабричним чи кустарним; про обсяги фабричного або кустарного виробництва та організацію збуту виробів; що збереглося від колись успішних художньо-промислових установ: фабрик глиняних виробів, порцеляни, фаянсу, скла, килимів, виробів з металу тощо; у кого є колекції або окремі предмети з виробів цих старих фабрик та старовинні художньо-ремісничі вироби іноземного походження. До анкети було додано приблизний, але досить детальний список предметів, на які варто звертати увагу[28].

Збереглися численні відповіді з різних міст і сіл, датовані 1895–1896 рр., які давали досить широке уявлення про культурну спадщину краю. Було навіть складено список осіб, котрі бажають прислати предмети для передбачуваного в Києві музею, зі списками речей, серед яких археологічні пам'ятки, рукописи, старовинний посуд, книги, пушки, корови, ікони, документи, речі церковного вжитку, монети, зброя тощо. Писали священники, лікарі, селяни, поміщики, військові, учителя та ін. Наприклад, поміщик К. Гіжицький з с. Городище Радомишльського повіту мав написані олійними фарбами портрети гетьманів Б. Хмельницького, І. Самойловича та ін. Багаті колекції різних старожитностей мали князь Р. Сангушко і граф І. Потоцький з Волинської губернії[29]. Зібрані відомості були використані у подальшому в роботі з комплектування фондів музею.

29 лютого 1896 р. відбулося засідання комісії з організації музею при генерал-губернаторі, на якому обговорили статут новостворюваного Київського товариства старожитностей і мистецтв[30]. Головною метою його діяльності визначалося «збирання пам'яток старовини і мистецтва як в інтересах науки, так і в видах розвитку естетичного смаку та художньої освіти». Засіб здійснення мети — «створення музею з колекціями: археологічною, історичною, художньою та художньо-промисловою»[31]. Статут товариства був офіційно затверджений 8 лютого 1897 р. На перших

загальних зборах 2 квітня 1897 р. було обрано правління у складі десяти осіб: М. Мусіна-Пушкіна (голова), В. Антонович, Лаз. Бродський, В. Кочубей, Х. Михайловський, В. Ніколаєв (до 1899 р.), В. Тарновський (до 1899 р.), О. Терещенко, Б. Ханенко (віце-голова) і Г. Шлейфер. 1899 р. до правління дообрали О. Золотницького і М. Біляшівського. З 1902 р. правління очолював Б. Ханенко, віце-голова — Л. Бродський, пізніше — Ю. Кулаковський. Правління прийняло всі пожертвувані на спорудження музею гроші і капітали та місце, відведене міською владою під музей. Воно мало відповідати за всі справи товариства, завідувати будинком і утриманням музею, його колекціями, майном і грошима, організовувати виставки й читання, художні конкурси тощо.

Станом на 1 січня 1900 р. до складу товариства входило 146 членів, у 1903 р. — 108[32], загалом у різний — понад 180 осіб. Серед них (крім уже згаданих) — відомі вчені, краєзнавці, педагоги, культурно-громадські, політичні і державні діячі: В. Антонович, Д. Багалій, К. Болсуновський, М. Василенко, С. Голубєв, Л. Добровольський, В. Іконников, І. Каманін, А. Лобода, В. Ляскоронський, І. Огієнко, Г. Павлуцький, М. Петров, А. Прахов, Ф. Титов, В. Щербина, колекціонер В. Тарновський, архітектори П. Голландський, С. Городецький, Г. Шлейфер, видавець В. Кульженко, підприємці й меценати В. Смирєнко, родини Терещенків, Бродських, Гудим-Левковичів[33].

21 вересня 1897 р. відбулася урочиста закладка будинку музею. Будівництво першої черги, розпочате в липні 1898 р., влітку 1899 р. було в основному завершено (тепер у цьому будинку на вул. М. Грушевського, 6 міститься Національний художній музей України). Будівництво здійснено на пожертвування родини Терещенків — 108 тис. крб. (зокрема Н. Терещенко — 60 тис. крб.) і на субсидію держави — 100 тис. крб.[34]

Ще до побудови музейного приміщення здійснювалася наукова діяльність з комплектування колекцій, організації тимчасових експозицій. У вересні 1897 р. товариство запросило відомого археолога В. Хвойку на посаду завідувача музею. Цю посаду він обіймав до завершення будівництва приміщення музею, був хранителем археологічних колекцій й одночасно займався адміністративно-господарськими справами до 1902 р., коли директором призначили М. Біляшівського. Саме В. Хвойка розпочав роботу із впорядкування та систематизації музейних надходжень. Впродовж 1897 р. у приміщенні товариства на вул. Бульварній відбулося три виставки: 1. Красне рукоділля і прикладні мистецтва. 2. Археологічна. 3. Картини сучасних і старих художників. На цей час надійшли такі пожертвування: картини від Імператорської академії мистецтв і приватних осіб, археологічна колекція, придбана Імператорською археологічною комісією у В. Хвойки (2004 одиниці)[35].

Першу археологічну виставку товариства побудував В. Хвойка, він же підготував покажчик, в якому вмістив статтю про прадавню історію Південно-Західного краю (тобто України) та опис експозиції за вітринами. На виставці були представлені матеріали з приватного археологічного музею В. Хвойки, частину експонатів передала Імператорська археологічна комісія, частина надійшла від приватних осіб[36]. У 1898 р. організували у цьому ж приміщенні чотири виставки: 1. Російського та зарубіжного мистецтва. 2. Картини І. Шишкіна. 2. Художні картини і вироби. 4. Рисунки пером й олівцем[37].

5 серпня 1899 р. в п'яти залах музею відкрилася виставка до XI Археологічного з'їзду в Києві, що мала значний успіх і експонувалася ще місяць після завершення з'їзду. Тут було представлено переважно колекції В. Хвойки з розкопок Кирилівської палеолітичної стоянки в Києві, поселень трипільської культури тощо (загалом — 2017 одиниць)[38]. Цей день прийнято вважати датою заснування музею, з нього і починається власне історія Київського художньо-промислового і наукового музею. Зусилля багатьох подвижників національної культури не були марними, їхня мрія була втілена в життя, незважаючи на те, що доводилося йти на компроміси на шляху до її здійснення.

1899 р. відкрилася друга виставка, підготовлена В. Хвойкою, на якій експонувалося 145 старовинних художніх предметів і картин[39]. У грудні 1900 р. він влаштував на першому поверсі будинку музею тимчасову виставку археологічних колекцій музею, до якої також видали покажчик[40]. Експозиція була побудована за хронологічним принципом. Покажчик містив опис експозиції по вітринах із зазначенням автора розкопок та походження предметів. Виставка мала величезний успіх. Археологічну збірку В. Хвойки у кількості 4 тис. одиниць було придбано для музею коштом Н. Терещенка. Правління товариства вирішило назвати ім'ям мецената одну із зал музею і обрати його своїм почесним членом.

У листі до професора І. Линниченка від 13 лютого 1901 р. В. Хвойка писав, що на виставці стіни тріщать від багатолюдності, що музей щоденно відвідують 500–600 чоловік[41]. 24 грудня 1901 р. було відкрито для відвідування експозицію археологічного відділу, яка не закривалася до офіційного відкриття музею[42]. Нова археологічна експозиція 1902 р. була значно більшою. Доповнений покажчик містив історичні довідки, висвітлював походження та функціональне призначення експонатів[43]. Таким чином, на момент офіційного відкриття музею в 1904 р. була сформована вже апробована стаціонарна археологічна експозиція. Більшість колекцій В. Хвойки нині зберігається в Національному музеї історії України за винятком деяких матеріалів, вилучених Імператорською археологічною комісією, які тепер знаходяться у фондах Російського

музею у Санкт-Петербурзі та Державного історичного музею у Москві[44].

Велику роль у розбудові музею відіграв археолог, мистецтвознавець М. Біляшівський, у травні 1899 р. обраний членом правління товариства, у 1902–1923 р. — директор музею[45]. Згідно з підготовленою ним програмою Київського музею старожитностей та мистецтв, опублікованою в 1900 р., музей мав складатися з відділів археології, антропології, історичного, художнього, художньо-промислового, етнографічного та бібліотеки й архіву. Він мав вивчати і висвітлювати історію України від найдавніших часів до кінця XIX ст.[46]

Офіційне відкриття музею відбулося 30 грудня 1904 р. Заклад одержав офіційну назву «Київський художньо-промисловий і науковий музей Государя Імператора Миколи Олександровича»[47]. У промові віце-голови Київського товариства старожитностей і мистецтв Ю. Кулаковського підкреслено, що на відміну від Російського історичного музею в Москві Київський музей задуманий як обласний, до якого збираються предмети за приналежністю до «нашої землі». Вони мають представляти «у речових пам'ятках життя людини в цій області, у поступовому її розвитку, у зміні культур, які приносили з собою або розробляли на місці народи, що її населяли»[48].

Музей утримувався коштом міста, товариства, завдяки приватним пожертвуванням, членським внескам, плати за відвідування музею, виставок тощо[49]. У 1909 р. його підпорядкували Міністерству торгівлі та промисловості[50]. Справами музею відав з цього часу спеціальний комітет, що обирався на три роки з представників товариства (голова і два члена), міста Києва (два члена), одного члена, призначеного міністерством, директора музею і трьох членів, обраних комітетом з осіб, які могли б допомогти музею. Кошти музею мали складатися з асигнувань Київської міської думи, допомоги від державної скарбниці, грошей товариства, оплати за відвідування музею, читань, прибутку від видань музею, пожертвувань тощо[51]. До 1917 р. комітет музею очолював Б. Ханенко — колекціонер, меценат, археолог, почесний член Імператорської Санкт-Петербурзької академії мистецтв (з 1910 р.). Він заповів на потреби музею значний капітал[52].

Ще з 1908 р. музей клопотав про збільшення постійного штату та асигнувань із державної казни. Але Міністерство торгівлі і промисловості вважало, що діяльність музею ще остаточно не визначилася, тому не порушувало це питання перед Державною думою. Воно лише виклопотало у законодавчих установ допомогу, яка видавалася кожного року: у 1909–1911 рр. — по 6 тис. крб. на рік, у 1912–1913 рр. — по 8 тис. крб. А необхідна сума для повноцінної діяльності установи складала 16 660 крб.

У березні 1914 р. Міністерство звернулося до Державної думи з проханням встановити музею щорічну субсидію в сумі 14 720 крб. на рік. У розділі «Міркування» цього звернення відзначалося, що метою музею є «вивчення не якої-небудь окремої сторони життя південно-російського краю, а всього цього життя у минулому в його різних проявах», що зібрані в музеї колекції дозволять йому перетворитися на таку установу, яка замінить «для місцевого краю і картинну галерею, і музей з різними відділами, і ... публічну бібліотеку з вельми цінними і важливими відділеннями стародавніх рукописів і стародруків. Київський музей стане тоді свого роду “музейним домом”, в якому кожен знайде для себе все, що цікавить його з області минулого південної Росії...»[53].

У 1909 р. в музеї працювало чотири співробітника: директор, хранитель, наглядач будинку (він же письменник) і касирка (вона же рахівник), у 1913 р. штат збільшився на одного хранителя. Пропонувалося встановити посади трьох старших хранителів шести відділів (по два на кожного), двох молодших хранителів на допомогу старшим, завідування бібліотекою доручити одному зі старших хранителів за додаткову винагороду, дозволити працювати вільнонайманим особам для реєстрації та впорядкування колекцій. Зазначені зміни мали бути запроваджені з 1 липня 1914 р., але на заваді стала світова війна[54].

Під назвою Київський художньо-промисловий і науковий музей фактично розбудовувався національний музей, як за змістом колекцій, так і за масштабами діяльності. Директор музею М. Біляшівський писав у 1918 р. про велику роль публічних музеїв України у збереженні культурної спадщини й розвитку національної свідомості та поширенні культури серед широких мас. Серед музеїв Наддніпрянщини вчений відзначив у цьому сенсі особливе місце Київського художньо-промислового і наукового музею: «...з самого початку, не зважаючи на назви, які приймав музей, керувала одна думка, одна ідея: зв'язати музей з краєм, надати йому національні риси. Основа покладена, початок зроблено..., мушу тільки ще раз зазначити, що працювати приходилося при дуже несприятливих обставинах. Тепер на черзі повести діло на нових, широких підставах — зробити з цього музею справжній національний музей цілої України, навіть більш — кілька національних музеїв (історичний, етнографічний, художній)...»[55].

Директор музею доклав величезних зусиль, щоб зібрати в музеї, вивчати і популяризувати пам'ятки українського мистецтва. На першому етапі М. Біляшівський майже одноосібно комплектував історичну, художню, художньо-промислову й етнографічну збірки музею, експонував зібрані колекції, організовував художні виставки й науково опрацьовував зібраний матеріал. Особливу увагу у своїй праці приділяв українському

мистецтву, насамперед народному, яке офіційна наука тоді не визнавала. Головну увагу зосередив на організації відділу народного мистецтва, твори якого поставив, за висловом Д. Щербаківського, «врівень з творами вищих клас»[56]. Відкрито про мету створити національний український музей, звісно, не говорилося, оскільки тоді мало хто визнавав мистецьку цінність речей селянського вжитку (вишивок, килимів, дерев'яних виробів, глиняного посуду та ін.). Навіть голова правління музею Б. Ханенко тривалий час не міг змиритися з тим, що поряд експонувалися зразки селянського і професійного мистецтва. При цьому слід зважити на те, що гроші від Міністерства торгівлі і промисловості виділялися лише на комплектування творів художньої промисловості, тому художній відділ комплектувався менше. Народне мистецтво збирав відділ етнографічний. Але всі відділи намагались укомплектувати саме українськими творами й зразками виробництва. Неоціненною заслугою Д. Щербаківського і М. Біляшівського, як слушно зауважує дослідник життя та діяльності Д. Щербаківського В. Сидоренко, було те, що вони першими в українському мистецтвознавстві поцінували народні декоративні вироби як твори мистецтва, надавши багатьом з них статусу музейних пам'яток[57].

До роботи з комплектування збірок було залучено широке коло помічників — студентів, сільських й міських вчителів, лікарів, мирових суддів, поміщиків, священників. Десятки людей кожного року об'їздили певні райони і збирали речі за вказівками М. Біляшівського. Як свідчить Д. Щербаківський, коли транспорт з мистецькими речами приїздив до музею, подивитись їх приходили київські аматори, збирачі, колекціонери й чимало з них, захопившись красою українського мистецтва, кидали традиційне колекціонування творів європейського і російського мистецтва та починали збирати українські килими, скло, вишивки, метал, кераміку та інші речі[58].

Таким чином виховувалися широкий інтерес і пошана до народного мистецтва, національної культури в цілому. Про те, що музей набув значення скарбниці української культури, свідчить і той факт, що у березні 1917 р. почесним членом його Комітету було обрано голову Української Центральної Ради, видатного вченого М. Грушевського. Того ж року почесними членами комітету стали також М. Василенко, Ф. Вовк, О. Новицький і Ф. Штейнгель[59].

У 1914 р. музей складався з таких відділів: 1) художньо-промислового, 2) художнього, 3) археологічного, 4) історичного, 5) нумізматичного, 6) етнографічного, 7) Старого Києва, 8) бібліотеки, 9) фотоархіву[60].

Якщо у 1907 р. збірка музею налічувала близько 20 тис. одиниць зберігання[61], у 1914 р. — 50 тис., то на початку 1920-х рр. — близько 100 тис.[62] Динаміку надходжень можна відстежити за опублікованими

звітами музею за 1909–1915 рр. У 1909 р. відділи поповнилися на 2229 музейних предметів, 1910 р. — на 3351, 1911 р. — на 3417, 1912 р. — на 4444, 1913 р. — на 7222, 1914 р. — на 4897, 1915 р. — на 2126[63]. Темпи зростання колекцій вражають, якщо врахувати, що до революції в музеї працювали три-чотири штатні науковці.

Ними були директор музею М. Біляшівський, хранитель археологічного відділу В. Хвойка, після смерті якого 20 жовтня 1914 р. на цю посаду прийняли В. Козловську. У 1910 р. на посаду хранителя історичного та етнографічного відділів був запрошений Д. Щербаківський, якого в жовтні 1914 р. забрали на два роки в діючу армію. Фактично на громадських засадах хранителем нумізматичного відділу працював з 1905 р. К. Болсуновський. З березня 1917 р. за сумісництвом працював філолог, етнограф і музейний діяч І. Свенцицький. Посаду бібліотекаря запровадили 1910 р. У 1914 р. її займав до жовтня політичний діяч, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф Д. Дорошенко, потім до 1917 р. — громадсько-політичний діяч, педагог, історик В. Прокопович. Напередодні Першої світової війни музей щорічно відвідувало до 50 тис. чоловік, не враховуючи незареєстрованих осіб[64].

В. Хвойка, чех за походженням, з 1877 р. жив у Києві, присвятивши себе українській археології та пам'яткоохоронній діяльності. Йому належить низка археологічних відкриттів, зокрема Кирилівської пізньопалеолітичної стоянки в Києві (1893 р.), трипільської землеробської культури IV–III тис. до н. е., зарубинецької і черняхівської культур, численних пам'яток доби Київської Русі, насамперед на Старокиївській горі у Києві та у Білгородці. Вивчаючи пам'ятки епохи міді-бронзи на Київщині та Черкащині, він дійшов висновку про безперервний історичний розвиток Середньої Наддніпрянщини та автохтонність слов'янського населення у цьому регіоні. Кошти на проведення розкопок давали В. Хвойці родини Терещенків і Ханенків. Його дослідження були відомі в Європі[65]. Працюючи з 1902 р. хранителем археологічного відділу, він не раз допомагав музею, якому постійно не вистачало коштів. Учений проводив у музеї лекції для студентів, організував археологічний гурток, що складався зі співробітників музею та сторонніх осіб, які брали участь в його справах[66]. До нього зверталися за консультаціями з організації експозицій, запрошували на відкриття виставок та музеїв у різних містах країни. Він підтримував професійні стосунки з Херсонським, Кам'янець-Подільським, Керченським музеями, вченими і музейниками Росії, Англії, Італії, Чехії та інших країн.

Комплектування музейних фондів відбувалося переважно завдяки збиральницькій діяльності й особистим внескам та пожертвуванням членів товариства, під час експедицій по Україні співробітників музею та

членів товариства, закупівлі речей в антикварів Києва, Москви, Санкт-Петербурга. На час відкриття музею були подаровані, крім уже згаданих, колекції І. Линниченка, О. Бобринського, Є. Зносько-Боровського, Б. і В. Ханенків, М. Тарновського, С. Могилевцева та ін.[67] Надходили й цінні заповідані старожитності. Музей збирав відомості про приватних власників таких колекцій, окремих предметів, картин, а також про цінні речі в церквах України. Зберігся величезний зошит у 180 аркушів з короткими замітками М. Біляшівського про старожитності в різних регіонах України, зробленими впродовж 1902–1917 рр.[68]

Значними були надходження від Імператорської археологічної комісії та її голови О. Бобринського, який впродовж багатьох років проводив археологічні дослідження в Україні. У 1901–1902 рр. він передав музею 612 археологічних знахідок із власних розкопок. Пізніше від нього надходили й інші речі — пояси, підризники, воздухи, плаhti та ін. Впродовж 1896–1905 рр. Імператорська археологічна комісія передала музею 9173 археологічні знахідки із розкопок в Україні[69].

Значне фінансування музею здійснювали родини Терещенків та Ханенків, які не тільки спонсорували археологічні експедиції, а й сприяли формуванню історичних та етнографічних колекцій. Наприклад, у 1899 р. Н. Терещенко пожертвував 5 тис. крб., 1903 р. і 1913 р. Є. і О. Терещенки — по 3,5 тис. крб. на придбання колекцій В. Хвойки кам'яного і бронзового віків з його розкопок у Києві і Трипіллі[70].

Неможливо простежити у повному обсязі процес формування музейних фондів, тому зупинимося в хронологічному порядку на найбільш цікавих надходженнях або типових формах роботи з комплектування зібрання.

У кінці 1899 р. фонди музею поповнили матеріали М. Тарновського: 25 вітрин, 26 судин і 2 вітрини монет, загалом 709 одиниць предметів і 339 номерів монет. Власник помер у 1898 р. Його археологічну колекцію складала куплені предмети і старожитності, знайдені під час власних археологічних розкопок, головним чином, у Канівському повіті Київської губернії і Золотоноському повіті Полтавської губернії. Були представлені також у невеликій кількості монети з Черкаської, Чернігівської та Подільської губерній. Після його смерті колекції продали на аукціоні, тільки частину придбала сім'я небіжчика і пожертвувала музею, де збірка зберігалась із зазначеним ім'ям жертводавця[71].

1900 р. Київська міська управа передала 276 предметів; А. Зносько-Боровська — 556 предметів із розкопок покійного чоловіка Є. Зносько-Боровського. У 1901 р. нумізматичну збірку поповнили пожертвування К. Болсуновського — 57 римських монет; у 1902 р. — В. Беренштама — 86 одиниць, С. Бодилевського — 1200; у 1902–1904 рр. — О. Терещенка —

800 монет[72]. Збереглося кілька листів відомих київських нумізматів К. Болсуновського і М. Захаревича-Захаревського, які свідчать про їхню постійну участь в роботі з наукового комплектування нумізматичної збірки та інших колекцій музею, її вивчення та систематизації. Наукові зв'язки вони підтримували ще з часів навчання М. Біляшівського в Університеті св. Володимира, коли він захопився нумізматичною працею й познайомився через професора університету В. Антоновича і директора Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії М. Петрова з багатьма київськими колекціонерами монет[73].

Професор І. Линниченко передав знахідки з одного з розкопаних ним курганів між селами Великі Будки та Аксютинці (нині Роменського р-ну Сумської обл.). Він містив жіноче поховання скіфської доби з досить багатим інвентарем: золоте намисто, що складалося з шести лунниць, дванадцяти підвісок з пірамідками із шариків на кінцях прикрас і близько 100 круглих золотих намистин; намисто з кам'яних намистин — сердоликових, оніксових, топазових та ін. До числа прикрас належали і сім великих золотих сережок, бронзові ніжні або наплічні і залізні з позолотою наручні браслети, чотири бронзові шпильки, два бронзові дзеркала, з яких одне прикрашене рельєфними зображеннями жінки і грифона. Професор передав також велику кількість предметів кінської зброї[74].

О. Терещенко подарував 1902 р. колекцію археологічних знахідок із слов'янського могильника у с. Броварки Гадяцького повіту Полтавської губернії, розкопаного С. Мазаракі та В. Хвойкою, що налічувала 400 предметів[75]. У 1902 р. поступила величезна колекція історичних портретів — понад 400 одиниць, подарована дружиною покійного І. Толлі — міського голови Києва в 1884–1887 рр., який володів маєтком князів Вишневецьких. Частина їх відразу була виставлена в експозиції, частину спочатку реставрували[76]. Того ж року дружина померлого історика М. Костомарова передала музею речі, що належали її чоловікові: мідний змійовик XI–XII ст.; мідний складень з фініфтю із зображенням св. Георгія і восьми святих та ін.[77] У 1902 р. за духовним заповітом історика О. Лазаревського його нащадки передали міському музею три портрети: київського воєводи Адама Киселя, матері Єремії Вишневецького — Раїни Могилянки, двоюрідної сестри митрополита Петра (Могили), і копію з оригінального портрета в Козелецькому соборі священика Кирила Тарловського[78].

У вересні 1903 р. О. Демидова, княгиня Сан Донато, пожертвувала дві старовинні вази значної мистецької вартості, подаровані її родині імператором Павлом I, у 1904 р. — 125 пам'яток[79]. У цьому році нумізматичний відділ поповнився великою колекцією монет від С. Бодилевського, яка включала 1384 одиниці[80]; надійшло також сім скарбів від

археологічної комісії та приватних осіб, що включали переважно монети XV–XVIII ст., загалом — 4143 екземпляра. В археологічний відділ поступило 1388 предметів. Серед них — колекції скіфської доби з розкопок графа О. Бобринського 1901 р. у Київській губернії загальною кількістю 121 одиниця та 750 предметів слов'янської епохи із розкопок В. Гезе в Київській губернії, передані в дар Імператорською археологічною комісією; 75 предметів кам'яного віку із Овруцького повіту, подаровані В. Рубінштейном[81]. Митрополит Київський і Галицький Флавіан (Городецький) передав музею парадну карету XVIII ст., подаровану російською імператрицею Єлизаветою Петрівною митрополиту Самуїлу (Миславському), що зберігалась у Києво-Печерській лаврі[82]. Історичний відділ поповнився в цьому році 23 пам'ятками, зокрема, старовинними предметами церковного вжитку (риз, хрести, ікони та ін.), які подарували О. Терещенко і В. Ханенко; цінною іконою «Деїсус» — від С. Яремича; рідкісним мечем XV ст., знайденим в м. Остріг, — від Імператорської археологічної комісії тощо. В етнографічний відділ поступило цього року 398 предметів. Найціннішою була колекція із Київської, Полтавської та Чернігівської губерній, зібрана коштом О. Терещенка[83]. На 14 творів збільшився в 1903 р. художній відділ, в якій надійшли серед інших акварель і сепія К. Трутовського на українські сюжети та акварель П. Соколова — дар Н. Шугурової; картон «Євхаристія» для Володимирського собору в Києві В. Васнецова — дар художника.

Впродовж 1903–1904 рр. Б. і В. Ханенки передали 3835 старожитностей Наддніпрянщини на загальну суму 71 200 крб., з яких на 67 тис. крб. — у дар; 1904 р. К. Суріна — 1211 монет, 80 медалей і жетонів, зібраних її покійним чоловіком М. Суріним, за умовою, щоб колекція носила його ім'я[84]. 1904 р. О. Терещенко подарував дев'ять ескізів і малюнків М. Врубеля вартістю 2 тис. крб.; священник М. Грушевський передав два стремені XVII ст., бронзове дзеркало з зображеннями тварин, кафедру XVII ст., знайдені в Суботові[85]. Купець С. Могилевцев подарував колекцію слов'янських старожитностей VI–XIII ст. (1195 одиниць) з Києва та Київської губернії[86]; Імператорська археологічна комісія передала старожитності з розкопок В. Хвойки 1897–1900 рр. і О. Бобринського 1903 р.[87]

1905 р. від О. Терещенка надійшли листи Т. Шевченка[88], від Скрипчинського — лист митрополиту Київському від гетьмана І. Скоропадського[89]. У 1906 р. К. Абраменко-Постовойтов передав універсал 1701 р. кошового Запорізької Січі П. Сорочинського[90].

Неодноразово поповнювала колекції музею В. Ханенко, яка збирала і купувала речі значної мистецької цінності в Київській губернії. Зокрема, 1907 р. — підризники з мереживом і ризи XVIII ст., чотири статуї святих

XVIII ст., вишивки XVIII ст., підсвічники, дарохранительниці, колекцію посуду тощо[91].

У 1908–1909 рр. надійшла заповідана музею одним із його засновників Д. Федоровим (помер у 1908 р.) збірка срібла з його квартири у Санкт-Петербурзі. В її складі було 44 предмети: срібні ковші (серед них такі, що належали імператорам Павлу I, Олександрю I, Петру I, Єлизаветі, царю Олексію Михайловичу), жбани, братини, стопки, бронзовий позолочений годинник на мармуровому постаменті з портретом Катерини II, інкрустована шафа із зображенням пам'ятника Петру I тощо[92]. У 1909 р. член товариства М. Захаревич-Захаревський передав 127 римських монет, В. Ханенко — 917 одиниць килимів і вишивок, С. Могилевцев — 197 предметів слов'янської епохи для археологічного відділу і скарб петровських монет — в нумізматичний відділ, В. Кричевський — народну картинку «Козак Мамай» із м. Лебединка Харківської губернії[93].

1910 р. від Є. Бунге поступило 10 акварелей і малюнків М. Врубеля, від М. Янковського — збірка українського шиття. Г. Лукомський передав власний рисунок «Склади військового собору в Києві» та краєвиди міста, М. Попов — рисунки В. Васнецова і В. Серова. Художнє зібрання поповнилося даром К. Жученко — 160 старовинних гравюр у старих альбомах з гравюр Рубенса, Тиціана, 45 листів з Рафаеля; два офорти Т. Шевченка (один із них — з автографом П. Кочубею, другий — з автографом М. Кжесевич), шість рисунків К. Трутовського, картини І. Айвазовського «Ніч в Алушті» і Л. Лагоріо «Кавказький пейзаж», етюд Х. Платонова, рисунки К. Крижицького і О. Саврасова, а також альбоми, літографії і репродукції російських художників, загалом 500 одиниць[94].

Археологічний відділ у 1910 р. поповнили матеріали від Імператорської археологічної комісії (з розкопок О. Бобринського), М. Біляшівського (архітектурні фрагменти та зразки будівельних матеріалів з розкопок храму XI ст. поблизу м. Трахтемирів Київської губернії, які фінансував О. Терещенко). До історичного відділу надійшли предмети церковного вжитку від М. Біляшівського, І. Дашкевича, О. Сластіона, Д. Щербаківського. Багаторічний співробітник музею О. Вержбицький, який систематично обстежував частину Київської губернії, привіз дві ікони на дереві тотожного сюжету: «Покров Пресвятої Богородиці». На образі XVII ст. зображений гетьман Б. Хмельницький у типовому для нього одязі, на другому — також, ймовірно, гетьман. І. Дашкевич подарував металеву статую Феміди з будинку київського магістрату, козацькі шаблю, пояс і порохівницю, ікони, зразки шиття, чеканку, кахляну грубу XVIII ст., вишивку шовком XVIII ст., чотири гравіровані за кордоном старовинні портрети гетьманів Богдана і Юрія Хмельницьких та Петра Дорошенка.

Д. Щербаківський збирав у 1910 р. матеріали у Київській, Волинській, Подільській та Чернігівській губерніях. Експедиції здійснили також М. Біляшівський, О. Вержбицький, В. Козловська. Етнографічному відділу в 1910 р. було пожертвовано 1001 предмет, закуплено 1152, у т. ч. колекцію народних вишивок із Подільської губернії. Надходження поступили від музею Полтавського губернського земства, київської «Прогресу», М. Біляшівського, В. Козловської, О. Сластіона, В. Ханенко, Д. Щербаківського[95].

Під час експедицій по Україні було зібрано велику кількість музейних предметів. У протоколах засідань комітету майже щороку зафіксовано відрядження співробітників музею. Так, 19 травня 1911 р. М. Біляшівського і Д. Щербаківського відрядили в губернії Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську і Полтавську з метою фотографування і збирання «пам'яток історичної старовини і кустарних виробів». Д. Щербаківський зібрав під час експедицій 1911 р. 479 предметів[96].

У цьому ж році В. Ханенко передала зразки межигірського посуду, Я. Тарновський — кишеньковий альбом М. Врубеля з дев'ятьма малюнками олівцем та акварель, О. Померанцева — два акварельні портрети роботи Т. Шевченка, коштом П. і Є. Терещенків закуплено два акварельні і один портрет олівцем роботи Т. Шевченка та пастельний портрет роботи М. Врубеля. Коштом, вирученим від ювілейної виставки художніх творів Т. Шевченка, влаштованої в магазині В. Кульженка, було придбано сім офортів Т. Шевченка. Імператорська археологічна комісія передала окремі предмети з розкопок О. Бобринського, В. Хвойки, Д. Щербаківського. Дарувальниками історичного відділу були в цьому році М. Біляшівський (церковне шитво, риза XVIII ст.), Білецький-Носенко, О. Гансен, В. Кричевський, О. і М. Оливи (предмети церковного вжитку), О. Терещенко (колекція случьких золототканих поясів), В. Ханенко (шапка козацької доби, розшита сріблом), Д. Щербаківський. Етнографічний відділ поповнився пожертвами від М. Біляшівського (61 старовинний килим), П. Доманицького, І. Їжакевича (53 шитих рушника), В. Кричевського, К. Мощенка, П. Холодного, Л. Чикаленка, В. і Д. Щербаківських[97].

1911 р. музей одержав у дар збірку П. Скоропадського, що налічувала 297 одиниць. Вона включала різноманітний посуд, зокрема Межигірської фабрики та Імператорського заводу, чорнильні прибори; фігури у різних костюмах, літографії, фото, гравюри, акварелі, лубочні картини, рушниці[98].

Музей цілеспрямовано комплектував шевченківську колекцію. У травні 1911 р. Пелагея Іванівна та Єлизавета Іванівна Терещенки пожертвували 500 крб. на влаштування в музеї художнього відділу Т. Шевченка[99]. 1912 р. коштом М., П. і Є. Терещенків було закуплено

12 акварелей Т. Шевченка[100]; Ф. Сулієв подарував музею альбом Т. Шевченка з його власноручними малюнками і віршами; медальйон із платинових монет з його фотографією і волоссям; повістку канцелярії великої княгині Олени Павлівни про покупку автопортрета Т. Шевченка; видання: «Кобзар» — чигиринський 1867 р., празький 1876 р., Санкт-петербурзький 1883 р., «Гайдамаки» 1841 р.; автограф П. Куліша «Циган»; вірш Т. Шевченка «Як би мени черевики», власноручно написаний на окремому аркуші. У 1914 р. Д. Балаховський пожертвував 225 крб. на закупку шести рисунків і одного офорта, К. Фішман — 150 крб. на закупку картини Т. Шевченка[101].

1912 р. Д. Щербаківський збирав матеріали в експедиціях по Київській, Волинській, Мінській, Чернігівській та Полтавській губерніях. Він зробив фотографування загальних краєвидів Києва, старовинних будинків, церков і монастирів міста для відділу «Старий Київ»[102]. М. Біляшівський здійснив поїздку по Канівському повіту. Під час експедиції він знайомився з гончарним промислом, процесом виробництва в селі Монастирьок; в Патоці, Росаві, Миронівці, Коритищі і Богодухові оглянув церкви, купив ікону Покрова і хрест XVIII ст., Євангеліє у срібному окладі XVII ст., зразки старовинних тканин і шиття, вишивки, килими тощо[103].

27 квітня 1912 р. Комітет видав посвідчення Л. Чикаленку, що йому доручено збирати для музею предмети церковної старовини і народні кустарні вироби[104].

У 1913 р. М. Біляшівський і Д. Щербаківський їздили у Волинську, Чернігівську і Полтавську губернії, особи, запрошені на допомогу, — у Полтавську, Подільську, Харківську губернії. Під час експедицій було закуплено на субсидію від Головного управління землевпорядкування і землеробства 1108 предметів — зразків народної художньої творчості: шитво шовком, сріблом і золотом, зразки тканин, різьблення по дереву (церковного), кераміку; 4380 предметів домашнього вжитку, 163 — старовинні скляні вироби, 128 — посуд, іграшки з розписним орнаментом, 105 — вишивки, 38 — рушники. У 1913 р. Київське губернське земство виділило на закупівлю таких самих речей 3 тис. крб.

Занепокоєний тим, що з кожним роком зменшується число дійсно художніх зразків прикладного мистецтва, станом кустарних промислів, музей намагався зібрати якомога більше речей, якими пропонував користуватися і земству, тому що одним із своїх завдань воно ставило допомогти кустарям губернії. На гроші земства поїздки здійснили: М. Біляшівський — у Васильківський, Канівський, Липовецький, Радомишльський і Черкаський повіти; Д. Щербаківський — у Васильківський, Київський, Сквирський, Таращанський повіти. Збирали матеріали й інші

особи: Г. Александрович, О. Вержбицький — Канівський повіт, К. Чигирик — Чигиринський, М. Валукинський — Радомишльський і Черкаський; П. Курінний — Звенигородський, Липовецький, Уманський, Шамрай — Канівський, І. Балюра — Київський, Д. Чечко — Радомишльський повіти. Загалом було придбано 2022 предмета. Серед них: 84 — вишивки, переважно церковні XVII–XVIII ст.; 49 — різьба, іконопис XVI–XVIII ст.; 86 — металеві вироби того ж часу; 361 — скляні вироби; 15 — килими; 14 — пояси; 18 — рушники і скатерті; 1027 — дрібні вишивки; 41 — набійки і крашенина; 26 — різьблення по дереву; 216 — посуд, іграшки з глини.

1913 р. поступили пожертвування в різні відділи музею від М. Алексєєва, М. Біляшівського, О. Бобринського (колекція предметів із власних розкопок, передана Імператорською археологічною комісією; від себе — цінний набір завершень жезлів скіфської доби), О. Гансена, М. Захаревича-Захаревського (550 золотих, срібних і мідних римських монет), В. Іконникова, І. Каманіна, В. Кульженка, П. Курінного, А. Лободи, М., П. і Є. Терещенків (полотно М. Врубеля «Моління про чашу»), Б. Ханенка, В. Ханенко (набір зразків шиття кріпаків), В. Хвойки, П. Холодного, В. Щавинського, Д. Щербаківського (гравюри і літографії), К. Широцького та інших осіб.

Д. Щербаківський здійснив у 1913 р. поїздки у Васильківський, Київський, Сквирський і Таращанський повіти, Волинську, Полтавську та Чернігівську губернії. Збирали матеріали також П. Курінний (Звенигородський, Липовецький та Уманський повіти), М. Валукинський, Д. Чечко, І. Балюра[105].

1913 р. на комісію для продажу музею поступили: від К. Антонович — матеріали В. Антоновича про розкопки в землі лучан, курганів у Харківській губернії і західній Волині; археологічна карта Волинської і Київської губерній, щоденник розкопок у Чернігівській губернії; видання з описом монет і медалей університетського музею; каталог колекції старожитностей О. Поля, складений К. Антонович; від М. Біляшівського — кілька випусків «Археологической летописи Южной России», матеріали Археологічного з'їзду у Ризі, літографії з краєвидами Хутинського і Афонського монастирів, краєвиди Одеси, Севастополя та інших міст, рогова табакерка, бокал з підставкою, скринька з моржевої кістки, два килими, вишитий образ Спасителя, дерев'яна ікона в золотому окладі. Від О. Гансена — люльки, гравюри, акварелі, старовинні тканини, лампадки, кришталь, посуд Гарднера, Кузнецова, Баранівського заводу, срібний посуд, літографія В. Орловського «Мужик», килими та ін. Від Л. Дуба — межигірський посуд; С. Жеромського — баранівський фарфор, картина в золотій рамі «Чернець»; К. Мощенка — три старовинні тканини та сім

фрагментів, дерев'яна ікона; В. Тум — 15 вишитих килимків, 40 вишивок, велика ікона св. Миколи; Б. і В. Ханенків — чотири картини, три вишиті воздухи, килим; В. Хвойки — археологічні матеріали городищ середньої Наддніпрянщини, старовинні фарфорові речі; Д. Щербаківського — мідна іконка, дукач, хрестик, брелок, пряслиця, кільця, сережки; від книгарні «Час» — українські поштівки[106].

П. Курінний, який у той час працював в Умані, провів обстеження храмів кількох сіл Уманського повіту. У листах до Д. Щербаківського у червні 1914 р. він описував пам'ятки, що, на його погляд, заслуговують на увагу, і на яких умовах їх можна одержати для Київського музею. У церкві с. Терезенівка були старий образ «Установлення Євхаристії» і плащаниця, шита золотими і срібними нитками, які священник погоджувався поміняти на нові. У с. Оксанине він купив речі і переправив до Києва, але в церкві ще залишилися три ікони: «Бідняк», «Богородиця» і образ біля нагорного місця «Христос — цар Слави». Настоятель церкви погоджувався поміняти їх або продати. У с. Теклівка він купив три лиштви зі старих підризників, аналой, однак залишилися дуже цікаві різьблені царські врата старого іконостаса, які священник був готовий поміняти. П. Курінний об'їхав ще села Аполянку, Доброводи, Свинаруку, Старі Бабани, Косенівку (тут священник подарував два образа — Текли і архангела Михаїла західного зразка). Крім того, П. Курінний виявив у с. Оксанине килим із зображеними на ньому вазонами, трьома птахами, двома козлами і з бордюрною оторочкою з троянд міського характеру, за який селянка хотіла 70 крб., а також теракотовий образ Христа у вигляді горельєфа вагою декілька пудів, власниця якого жила під Києвом, і пропонував переговорити з нею[107].

1914 р. у збиранні матеріалів для музею брав участь волинський епархіальний архітектор В. Леонтович. Він купив у священника с. Свинохове Кременецького повіту за 38 крб. дев'ять великих статуй (Спаситель, ангели та ін.), шість середніх фігур ангелів, дванадцять голівок херувимів, дарохранительницю з фігурою, хрест, ризу, Євангеліє XVII ст. Віленського друку. Крім того, безплатно одержав дві фігури апостолів, дві — ангелів, дві — херувимів[108].

У січні 1914 р. під час відрядження до Санкт-Петербурга М. Біляшівський одержав згоду керівництва Імператорської археологічної комісії про передачу у Київський музей колекції з розкопок Десятинної церкви і на території садиби Софійського собору, що їх проводив Д. Милеев, а також скарбу, знайденого в Канівському повіті[109]. Археологічний відділ поповнився в цьому році такими пам'ятками: родина Терещенків подарувала скарб великокнязівської доби, знайдений в Києві, С. Могилевцев — два кіоти, В. Муравйов-Апостол — срібні предмети V–VI ст. із

т. зв. мартинівського скарбу, знайденого в Київській губернії, Імператорська археологічна комісія — 107 предметів із розкопок графа О. Бобринського. До історичного відділу надійшли пожертви від П. Курінного, Н. Терещенко, І. Толлі, В. Ханенко, Д. Щербаківського; до етнографічного — від О. Бобринського, К. Болсуновського, М. Біляшівського, О. Русова, Д. Щербаківського. Останній здійснив у цьому році поїздки з метою комплектування колекцій у Київській, Васильківській, Сквирській, Таращанській повіти, у Чернігівську, Полтавську, Могильовську, Подільську та Бессарабську губернії[110]. О. Шлейфер подарувала музею малюнки І. Репіна, І. Крамського, О. Іванова, портрети Б. Хмельницького і невідомого митрополита; С. Могилевцев — два золоті колти великокнязівської доби вартістю 1 тис. крб.[111] Санкт-петербурзьке Товариство ім. А. Куїнджі передало кілька творів митця[112].

1915 р. дружина полковника М. Нікольська (Санкт-Петербург) передала музею понад 400 предметів ужиткового мистецтва — ювелірних та фарфорових виробів XVII–XVIII ст., а також меблі, що оцінювалися в декілька десятків тисяч карбованців; професор О. Коротнєв — колекцію картин. Художник О. Сластіон пожертвував 45 рисунків маляра П. Мартиновича і малюнок київської ратуші, що згоріла в 1811 р.; колекціонер О. Гансен — картину олією із зображенням Києво-Печерської лаври.

Д. Щербаківський, перебуваючи в діючій армії у східній Галичині, зібрав цінну колекцію ікон XV–XVII ст., яку переправив до музею в Київ[113]. Про те, що він у цей час комплектував й інші пам'ятки, свідчать листи до М. Біляшівського. В одному з них від 11 липня 1916 р. йдеться про те, що Д. Щербаківський переправляє сім місць багажу. У ньому були, зокрема, кахляна груба 1904 р. із Пистині, царські врата XVII ст. та ікони[114].

Динаміка поповнення музейних фондів і бібліотеки простежується за опублікованими матеріалами та звітами про роботу музею в 1909–1915 рр.

Назва відділу	1904	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Художньо-промисловий	12	29	114	257	368	367	330	93
Художній	14		24	83	51	29	52	67
Археологічний	1388	315	441	378	537	524	763	639
Історичний	23	16	131	372	517	827	766	161
Нумізматичний	4143	131	20	56	8	730	5	
Етнографічний	398	1667	2154	2112	2365	3552	2195	658
Бібліотека	372	67	467	159	598	1193	776	408
Всього	6350	2225	3351	3417	4444	7222	4887	2026

Таким чином, до початку Першої світової війни спостерігається щорічне збільшення надходжень до музею. При цьому найбільше поповнювався етнографічний відділ, в якому збиралися матеріали побуту українського народу, зразки народного мистецтва.

Значними були надходження до музею у 1918 р. О. Бобринський передав археологічному відділу із своїх смілянських збірок близько 650 археологічних, історичних та археологічних предметів. Було закуплено також визолочений полковницький пернач кінця XVII — початку XVIII ст.; случькі козацькі пояси; мідні семисвічник XVIII ст. та каламар запоясний козацького типу; три срібні визолочені ложки XVII–XVIII ст.; три срібні кубки XVIII ст. та інші речі. Фонд Т. Шевченка поповнився портретами: Маєвської з підписом автора і датою «1843» (закуплений 20 травня у Ф. Кундеревича за 2 тис. крб.), М. Максимовича — рисунок олівцем з авторським підписом і датою «19 июня 1859», дружини М. Максимовича — рисунок олівцем з авторським підписом і датою «22 июня 1859»; малюнком олівцем кладовищенської церкви у с. Прохоровка Канівського повіту Київської губернії з авторським підписом (закуплені за 3,5 тис. крб. у Максимова); двома нарисованими олівцем портретами — Максима Матвійовича та Афанасії Олексіївни Лазаревських з авторськими підписами і датами «1858» і «1859» (придбані у К. Лазаревської за 3 тис. крб.); гравюрою «Святе сімейство», наклеєною на щільний папір, з написами: «с эскиза Мурильо гравир. Т. Шевченко 1858» і «Афанасии Алексеевне Лазаревской в знак глубокого уважения 12 июля 1858 года Т. Шевченко»; шістьма гравюрами художника: «Видубицький монастир», «Староста», «У Києві», «Дари в Чигирині 1649 року», «Судня рада», «Казка» (закуплені у К. Лазаревської за 200 крб.); первописом вірша Т. Шевченка «Майский вечер» з підписом: «1858 ноябрь 18» (купили у М. Ге 29 грудня); акварельним портретом невідомої дівчини — з підписом: «Шевченко 1834» (дарунок члена Української Центральної Ради Є. Дяченка Відділу пластичних мистецтв, який передав малюнок музею 8 березня 1919 р.); рисунок олівцем «Шевченко в труні» роботи художника М. Дмитрієва, датований 26 травня 1861 р.

У 1918 р. гетьман П. Скоропадський подарував мідну дошку з вигравіруваним текстом про закладини храму Вознесіння за гетьмана І. Скоропадського, портрет гетьмана І. Скоропадського 1-ї половини XIX ст. (полотно, олія). У фонди надійшли також портрети генерального обозного В. Дуніна-Борковського, І. Забіли та його дружини, П. Забіли, одного з проводирів Коліївщини І. Гонти, виконані на полотні олійними фарбами; мідні гравірувальні дошки, дві кремінні рушниці, полковницький пернач. У Горового купили автопортрет художника В. Штернберга, який належав П. Дорошенку; у сина художника М. Ге Петра — авто-

портрет М. Ге 1892 р. та портрет його батька 1854 р.; 31 грудня у художника Г. Дядченка — 20 його акварелей. В антикварних магазинах були придбані воздухи, епитрахилі, покрівці XVII–XIX ст.; підсвічники, килими, дукачі.

За 1918 р. до історичного відділу поступило 407 речей, до етнографічного — 176 глиняних виробів і три кахельні груби, 49 металевих предметів, 58 рушників, сім килимів, десять речей з намиста й бісеру тощо. Такі цінні пам'ятки потрапили до музею завдяки великим сумах кредиту, наданого музею урядом Української Держави відповідно до законів від 22 липня (22 825 крб.) і 28 вересня (644 тис. крб.) 1918 р.[115] На жаль, Інвентарна книга музею за 1918 р. частково знищена — вирізано останні аркуші, тому неможливо з'ясувати, на які інші закупки були витрачені гроші.

Розглянемо зміст колекцій кожного з відділів. В археологічному відділі, який відкрився в грудні 1901 р., крім матеріалів, що експонувалися на виставці до XI Археологічного з'їзду, було представлено колекції й окремі знахідки, придбані для музею родинами підприємців і меценатів Терещенків, Ханенків, матеріали, зібрані В. Хвойкою, колекції, передані В. Антоновичем, О. Бобринським, В. Гезе, Є. Зносько-Боровським, М. Іванишевим, Ф. Кундеревичем, І. Линниченком, С. Мазаракі, Й. Хайновським та ін. Основу відділу, що налічував понад 40 тис. предметів, склали матеріали з розкопок В. Хвойки та М. Біляшівського: Кирилівської палеолітичної стоянки, епохи неоліту, мідно-бронзової й античної діб, переселення народів, слов'ян, трипільської культури, київського акрополя давньоруського часу тощо[116]. Він був найбільшим в музеї за кількістю пам'яток, зосереджував матеріали, що характеризували життя населення Наддніпрянської України в різні епохи — від палеоліту до Київської Русі.

В кінці 1906 р. в музеї покладено початок етнографічному відділу, створеному з метою збереження зразків народної художньої творчості. Основу відділу склали предмети з Кустарної виставки, влаштованої в музеї на початку 1906 р. Незважаючи на нестачу коштів, музей купував зразки старовинних виробництв, що швидко зникали на початку XX ст.[117] У 1909 р. відділ налічував близько 13 тис. одиниць зберігання, більшість яких склали зразки народного орнаменту в різних областях його застосування. Тут були представлені зразки кераміки, шиття, ткацтва, знаряддя виробництва. Станом на 1910-і рр. було зібрано найповнішу і найбільшу в Україні збірку українського народного мистецтва з усіх регіонів, яка включала близько 30 тис. речей, зокрема чудові зразки дерев'яного різьблення, вишивок і художніх народних тканин — килими, плахти, запаски, пояси, різні типи одягу, головні убори, руш-

ники, керамічні вироби, гутне скло, вироби із заліза, міді, срібла, глиняний посуд, ляльки, кахлі, прикраси, писанки, народні картинки, ікони тощо.

Художньо-промисловий відділ влаштовано 1904 р. шляхом вилучення з історичного та етнографічного відділів непрофільних предметів. Станом на 1909 р. він мав у своїх колекціях 400 пам'яток, комплектувався виробами західноєвропейських, російських і українських підприємств. В його складі були зразки старовинних виробів із срібла (посуд, оправы ікон) і шиття (прикрашені перлами предмети одягу), колекції срібних речей від Д. Федорова, срібних західноєвропейських старовинних предметів із зібрання Б. і В. Ханенків, фарфорових і скляних виробів різного часу і різних місць виробництва (зокрема і від подружжя Ханенків), східних виробів — індійських, китайських, японських (подаровані М. Галінім і Ханенками), зразки прикладного мистецтва із золота, бронзи, заліза, мармуру; меблі, тканини, бісер тощо[118]. Найціннішими в історичному та мистецькому значенні були колекції виробів з найвідоміших українських фабрик — Межигір'я, Волокитина (Миклашевського), Корця, Баранівки, Городниці. Музей першим почав комплектувати межигірські вироби, що врятувало їх від забуття й загибелі. З'явилася навіть своєрідна мода колекціонувати цей посуд.

Історичний відділ було засновано одночасно з музеєм придбанням великої колекції портретів з колишнього замку князів Вишневецьких на Волині. У збірці відділу було кілька тисяч зразків українського іконопису XVI–XIX ст., предметів церковного і хатнього вжитку, золотарства, народні малюнки, старовинний одяг, предмети побуту, зброя, тканини тощо. Особливу цінність мало зібрання портретів: родових, української старшини, духівництва, міщанства, а також колекція українського гаптування. В 1909 р. відділ налічував понад 600 пам'яток.

Художнє зібрання складалося з українського малярства XVII–XIX ст. та новітнього українського і російського живопису, скульптури і гравюри. В ньому було представлено твори В. Боровиковського, М. Бурачека, М. Врубеля, М. Ге, І. Крамського, В. і Ф. Кричевських, Д. Левицького, Г. Лукомського, А. Маневича, О. Мурашка, Г. Нарбута, М. Пимоненка, І. Рєпіна, О. Рокачевського, І. Сошенка, М. Сажина, С. Світославського, Т. Шевченка, В. Штернберга та інших митців[119].

Нумізматичний відділ з підвідділом сфрагістики у 1910 р. налічував понад 3 тис. монет, медалей і печаток різних держав і епох, у т. ч. великі колекції римських, босфорських, російських монет. Особливу частину складала монетні скарби, переважно з Наддніпрянщини[120]. Значну частину зібрання утворювали колекції нумізматики, подаровані музею М. Захаревич-Захаревським[121].

У 1911 р. професор Одеського університету, член Київського товариства старожитностей і мистецтв І. Линниченко порушив питання про створення в Києві міського (муніципального) музею, на зразок західноєвропейських музеїв старих історичних міст, таких, як у Франкфурті на Майні, Відні, Парижі, що діяли окремо від центральних історичних музеїв. Він писав, що колекції таких музеїв мають зосередити «...предмети археологічних розкопок на території міста в різні епохи його існування; портрети видатних міських діячів, костюми городян ... різних епох, речі домашнього вжитку (меблі, посуд, кахлі, екіпажі, сани, вози, зброя, зразки місцевих виробів, рукописи місцевого походження, книги, естампи, гравюри, газети, надруковані в місті, привілеї городянам і взагалі всі документи, що стосуються історії міста, описи іноземних та туземних мандрівників, звіти про діяльність міських установ, біографії місцевих діячів і т. д. Словом, все, що так чи інакше характеризує історію й внутрішній побут міста»[122].

У відповідь через газету «Киевская мысль» директор музею М. Біляшівський поінформував читачів, що матеріали по Києву збираються вже декілька років з метою влаштування спеціального відділу, присвяченого старому місту, і лише нестача коштів заважає його створенню. Що ж до окремого музею, вчений вважав, що створити його тепер поки що неможливо: «Важко думати, щоб Київ, в якому взагалі тяжко прививаються і слабо підтримуються суспільством такі установи, як музей, міг дозволити собі розкіш влаштування за суспільний рахунок ... ще одного і при тому спеціального музею»[123].

У лютому 1912 р. на засіданні Комітету, що відав справами Київського художньо-промислового і наукового музею, було сформовано комісію для влаштування відділу «Старий Київ». Головою комісії з квітня 1912 р. був приват-доцент університету В. Данилевич, з 17 грудня 1913 р. — професор університету В. Іконников, віце-голова — історик В. Щербина, секретар — хранитель історичного та етнографічного відділів музею Д. Щербаківський[124]. На перших засіданнях комісії обговорили і схвалили програму відділу, що являє собою план-проспект дослідження історії Києва, побудованого за проблемно-тематичним принципом, й одночасно структуру експозиції, напрями музейних досліджень і комплектування фондів[125]. У кінці 1912 р. на другому поверсі музею було відведено залу для експозиції відділу. Незважаючи на світову війну, він активно поповнювався цінними матеріалами. Серед благодійників неодноразово згадуються імена членів самої комісії. Художній відділ музею придбав малюнки, картини відомих малярів з видами Києва. Київське міське управління передало велике зібрання старих планів та креслень міста, у бібліотеці було виділено спеціальний відділ «Старий Київ»[126].

Міська управа передала на початку 1914 р. плани Києва та його частин, що вишли з вживання, починаючи з 1803 р. (загалом — 92 одиниці); міський голова І. Дьяков — 41 світлину різних місць Києва, правління Київського товариства допомоги особам, які займаються ремісничою працею, — корогви чоботарського (1853 р.), ковальського (1858 р.), гончарного (1859 р.), рибальського (1859 р.), столярного (1860 р.) цехів, корогву 1866 р., цехові значки (шовкові, шерстяні) XIX ст., різні металеві цехові печатки (23 одиниці), трость із срібним набалдашником і написом ремісничого голови Богоєвського 1820 р., іпоклит чорного сукна з нашим хрестом 1793 р.[127]

Комісія ставила за мету організацію самостійного музею, але здійсненню цих планів завадила Перша світова війна[128]. Експозиція відділу «Старий Київ» проіснувала в музеї до початку 1930-х рр. У залі експонувалося близько 500 пам'яток, які характеризували еволюцію зовнішнього вигляду міста впродовж XVII–XIX ст., його життя та побут[129]. Колекції відділу поповнювались і в радянський час[130].

Цінні зібрання рукописів і стародруків мала бібліотека музею. 1916 р. колекція рукописів налічувала 196 одиниць: історичні, юридичні і архівні документи, автографи, листи, щоденники, книги для богослужіння, різноманітні збірники тощо, переважно українського походження. На багатьох з них збереглися написи власників або переписувачів. Серед них — збірники проповідей протоієрея Софійського собору І. Леванди, архімандрита собору Полтавського Хрестоздвиженського монастиря Федосія, митрополита Київського і Галицького Самуїла (Миславського); документи з підписами митрополита Рафаїла (Заборовського); універсал кошового Запорізького війська П. Сорочинського; автографи гетьманів України І. Скоропадського, Д. Апостола, І. Мазепи; збірки цехових документів. Найстарішим з рукописів було Євангеліє XV ст. Досить цінну частку збірки склали архівні матеріали Є. Гребінки, Т. Шевченка, М. Максимовича[131].

Оцінюючи склад зібрання Київського художньо-промислового і наукового музею, слід відзначити його національний зміст і всеукраїнський масштаб. Абсолютну більшість музейних предметів склали пам'ятки з України, зібрані в багатьох її регіонах, у т. ч. у Західній Україні. При цьому більшу частину музейного зібрання було укомплектовано творами народного мистецтва. У 1926 р. Д. Щербаківський підкреслював, що саме це різко відрізняло Київський музей від роботи, яку проводили М. Сумцов у Харкові, Д. Яворницький у Катеринославі, О. Олеховський в Полтаві, Ф. Вовк у Санкт-Петербурзі[132].

Музей проводив активну виставкову діяльність. Її головним надбанням стало влаштування кількох дуже резонансних виставок, які стали

безцінним внеском у розвиток і популяризацію культури українського народу. Не вдаючись до детального розгляду всіх тимчасових експозицій, зупинимося на зазначеному напрямі виставкової роботи.

У лютому-квітні 1902 р. у двох залах музею була розгорнута виставка, на якій експонувалися предмети з розкопок курганів, городищ та речі, пов'язані з минулим Наддніпрянської України XVI–XIX ст. В одній залі були представлені побутові речі: церковне начиння і предмети релігійного культу, домашнього побуту, оклади ікон, хрести, гудзики, сережки, пояси, пряжки, скло, межигірський фаянс, фаянс «Бельведер», вишивки, речі домашнього вжитку, зброя, церковні книги, писанки, люльки, порохівниці, монети, манускрипти та автографи. На стінах — портрети гетьманів України, пояси, килими, вишивки та ін. В іншій залі — старовинні портрети історичних осіб, картини і різьблені статуї XVII–XVIII ст. (з Вишневеця)[133].

У 1906 р. було влаштовано першу виставку прикладного мистецтва і кустарних виробів. За дозволом організувати її довелося звертатися до адміністрації краю. Підготовкою виставки займалася з 1905 р. спеціальна комісія на чолі з В. Ханенко, яку згодом змінила княгиня Н. Яшвіль. Віце-голова — О. Косач, секретар — М. Біляшівський. Було вирішено зібрати якомога більше оригінальних, самобутніх зразків народної творчості і предмети кустарного виробництва. М. Біляшівський склав програму виставки для збирання предметів по тих видах виробництв, які планувалося представити в експозиції. Кілька тисяч її примірників було розіслано приватним особам, громадським і державним установам, Київській навчальній округ вмістив її у спеціальному друкованому органі, що розсилався в усі школи Південно-Західного краю, Полтавської та Чернігівської губерній.

Було організовано поїздки для збирання матеріалів, які здійснили Г. Александрович (Подільська губернія), В. Бутович (Київська губернія), М. Біляшівський (Київська, Волинська, Подільська, Катеринославська губернії), Й. Зборовський (Подільська губернія), В. Подгасцький (Полтавська губернія), В. Щербаківський (Київська губернія), Д. Щербаківський (Київська, Чернігівська, Полтавська губернії) та ін. Збереглося багато листів від тих, хто відгукнувся на звернення музею і комісії. Зокрема, від Миргородської художньо-промислової школи ім. М. Гоголя, кустарного відділу Подільського сільськогосподарського товариства та ін. Матеріали для виставки присилали і селяни. У Київській губернії їм було замовлено підготувати зразки вишивок. Усі надходження було зареєстровано, систематизовано, приведено у належний вигляд.

На виставці експонувалося близько 6 тис. предметів з різних регіонів України (у т. ч. і західних). Тут були представлені вишивки XVII–

XVIII ст. (252 зразка), різні вишивки (1949), шиті рушники (514) і хустки (110), плаhti (52), килими (203), розписний дерев'яний посуд (92), різьблення по дереву (128), гончарний посуд (2079), гуцульські вироби (75), різні інші речі (547), зокрема, сумки, скатертини, серветки, плетіння (корзини, сумки, баули), литво, чеканка тощо. Майже всі експонати виставки залишились у музеї, на їх основі було започатковано етнографічний відділ[134].

В одній із зал було представлено експонати кустарного відділу Полтавського губернського земства, зроблені навчальними майстернями та окремими кустарями, загалом — близько 5 тис. одиниць. До кінця виставки майже всі вони були продані. У кустарному відділі поставили гончарний круг і ткацький станок, на якому працювали запрошені комісією гончарі з Київської губернії і ткаля з Полтавської губернії. Відділ зразків представляв старовинні килими з різних місцевостей України, зразки українських вишивок, шиття (починаючи з XVII ст.) з колекцій В. Ханенко, графа О. Бобринського, Б. Жука. Тут же була облаштована кімната українського заможного будинку XVIII ст., обстановка якої була виконана за рисунками художниці О. Екстер. Друга зала репрезентувала Київську губернію, третя — Волинську і Подільську губернії та Галичину (гуцульські предмети зі збірки О. Косач). Експонувалися також рисунки і фотографії: проект будинку в старовинному українському стилі (К. Моценка); малюнки мотивів українського орнаменту; ескізи українських костюмів (А. Павловича); збірка фотографій з видами і типами України (І. Книповича). У четвертій залі була представлено матеріали переважно з Полтавської губернії.

Головне управління землевпорядкування прислало для заохочення кустарів три великі срібні, п'ять маленьких срібних, десять бронзових медалей і десять похвальних листів. Спеціальне журі відбирало кращих майстрів для нагородження ними та грошовими преміями від комісії з організації виставки. Виставку відвідало 11886 осіб. Після неї музей організував десятки експедицій, в ході яких його зібрання поповнилося справжніми мистецькими шедеврами народної творчості. Під впливом виставки організувалося кілька кустарних майстерень, було створено Київське кустарне товариство[135].

Виставка стала знаменною подією в культурному житті України, про неї писала вся місцева преса. Газета «Свобода і право» детально описала представлені матеріали, відзначивши, що вони слугують «характеристикою творчості цього так багато обдарованого народу»[136]. «Громадська думка» вважала, що назва виставки не відповідає її змістові і характерові. «Насправжки вистава щиро українська, бо зібрана вона цілком на території України і складається із виробів українського люду»[137], тому

газета оцінила експозицію як етнографічну, а не кустарну. Мистецтвознавчий аналіз зразків всіх експонованих видів мистецтва зробила О. Косач (Олена Пчілка), яка захоплено і водночас стурбовано дивилась у майбутнє національного мистецтва. Вона писала: «Віриться також і в те, що коли наш народ одержить можливість жити краще і вільніше розвивати свої здібності, то “похиле” дерево нашого українського мистецтва, — не померле під час найнесприятливіших обставин, — розправить свої віти і принесе розкішні плоди. “Є древу надія... і літоросль його не убожітиме”»[138].

Виставка була також першою загальноукраїнською за масштабом, вона не лише довела високий мистецький рівень української народної творчості, а й поставила Київський музей в один ряд з кращими музеями Російської імперії.

В музеї було організовано продаж кустарних виробів: дублікатів старих вишивок; дощок від скринь, розписаних олійними фарбами; дощок (божниць), прикрашених соломою; писанок, гончарних виробів; іконок; хрестів, посуду, фрагментів тканин, різьблення по дереву тощо.

1909 р. експонували другу кустарну виставку, організовану Київським кустарним товариством, яка представляла твори сучасних майстрів. Останні демонстрували в експозиції виробничі процеси — ткали, вишивали, виробляли килими, кераміку тощо[139].

14 лютого — 29 квітня 1910 р. музей влаштував виставку старовинних тканин і гаптування, на якій експонувалися понад 300 зразків з музейного та приватних зібрань переважно XVIII ст., а також невелика кількість тканин XVI–XVII і початку XIX ст. Тканини представляли російське, французьке, німецьке, італійське, перське, китайське виробництво, гаптування — головним чином українське. Всі експонати було зібрано в Україні, в основному в Київській і Полтавській губерніях. Доповненням до оригіналів, виставлених в експозиції, слугували світлини М. Попова зі старовинних тканин і зразків шиття[140].

3 березня — 1 травня 1911 р. відбулася перша в Києві виставка художніх творів Т. Шевченка — до 50-річчя смерті Кобзаря. Вона репрезентувала значну кількість невідомих творів майстра. На ній було представлено фотографії, літографії, малюнки В. Штернберга, посмертна маска; рукописи; малюнки Т. Шевченка, його акварелі, рисунки олівцем, офорти, знімки з його творів. Експозиція була сформована із збірки музею, приватних колекцій О. Лазаревського та І. Терещенка, М. Бенецької, К. Болсуновського, Г. Вашкевича, М. Гошкевича, М. Закревської, М. Катеринича, В. Кочубея, Є. Кузьміна, Ф. Кундеревича, В. Науменка, О. Померанцева, М. Садовського, Г. Шлейфера. Багато малюнків залишилося після виставки в музеї. До виставки видали друкований «Каталог

артистичних творів Тараса Шевченка» українською і російською мовами. Саме після цього П. та Є. Терещенки пожертвували 500 крб. на влаштування в музеї художнього відділу Т. Шевченка[141] (Шевченківський відділ при музеї було засновано Постановою Наркомосвіти від 29 квітня 1924 р.).

У серпні–вересні 1911 р. експонувалася виставка зразків старовинного гаптування, тканин, килимів, зразків народної художньої творчості, кустарних виробів, предметів обстановки, срібла Південно-Західного краю і межигірського фаянсу, побудована на основі музейних колекцій[142].

З 10 грудня 1911 р. до 10 січня 1912 р. тривала виставка картин, скульптури й архітектури українських художників та архітекторів під назвою «Перша українська артистична виставка». Її ініціював гурток митців, який поставив за мету «згуртувати українські художні сили біля справи розвитку української штуки»[143]. Це була відверта спроба заявити про існування не лише окремого гурту українських художників, а й окремішності українського мистецтва взагалі. Підтримку виставці від її задуму до закриття експозиції надала київська газета «Рада», яка висвітлювала її зміст, роботу журі, публікувала рецензії та інші матеріали. Ініціатором виставки виступив художник П. Холодний, організаційні справи вирішував М. Біляшівський, як член комітету виставки. До його складу також входили Ф. Балавенський, О. Олесь (Кандиба), Ф. Красицький і В. Кричевський. Виставка мала представляти твори українських митців з усього світу. Було заявлено про участь у ній М. Бойчука, але його твори з Парижу не надійшли за невідомих причин, хоча Франція була представлена українською художницею С. Левицькою. На виставку прислали свої твори галицькі художники Олена та Ольга Кульчицькі, О. Лушпинський, І. Труш; з Мінська надійшли твори Г. Яременка, із Санкт-Петербурга — С. Яремича та С. Чуприненка, з Москви — П. Афанасьєва, з Чернігова — М. Жука, з Одеси — А. Ждахи та Я. Пономаренка, з Почаєва — Г. Крушевського, з Вінниці — І. Шульги, з Харкова — Є. Сердюка, С. Тимошенка та В. Троценка. Багато творів подали на виставку «патріархи» українського мистецтва С. Васильківський та П. Мартинович. Київ представляли І. Бурячок, І. Генюк, І. Їжакевич, М. Каленик, Ф. Коновалюк, Ф. Красицький, В. Кричевський, М. Орлов, О. Судомора, П. Холодний. Скульптуру експонували Т. Руденко, О. Теремець і Є. Трипільська. Загалом репрезентувалося 400 творів понад 45 авторів. Каталог був виданий українською та російською мовами, що на той час було дуже рідкісним явищем[144].

Свою «українськість» митці довели насамперед у розділі «Будівництво», в якому експонували малюнки з краєвидами України та зобра-

женням архітектурних споруд, зокрема старовинних галицьких храмів, художника О. Лушпинського. Центральною постаттю виставки став В. Кричевський, який виставив етюди і малюнки деталей будинку Полтавського губернського земства, понад 60 картин та етюдів Шишак, Яресьок та інших краєвидів Полтавщини, Криму, а також Венеції, Равенни, Верони й Флоренції; ескізи будинку М. Грушевського в Києві та обкладинку до його книги «Історія України» тощо.

Виставка мала кілька важливих наслідків: репрезентувала український стиль в архітектурі та мистецтві; поставила на порядок денний заснування вищого художнього навчального закладу, стала однією з передумов виникнення в 1917 р. Української державної академії мистецтв; на основі збірки українського мистецтва в Міському музеї було створено художній відділ, хоча робити це було досить небезпечно[145]. Художник М. Жук виступив у пресі з інформацією про намір виставкового комітету заснувати товариство постійних українських виставок у Києві, але цього не сталося через заборону з боку російської влади, незважаючи на всі зусилля П. Холодного. З цієї причини наступну виставку 1913 р. влаштували вже під нейтральною назвою «Виставка картин...».

Музей репрезентував у своїй виставковій діяльності і мистецтво Західної України. В 1915 р. експонувалася виставка галицьких ікон XV–XVII ст., зібраних призванним на війну Д. Щербаківським у Східній Галичині[146]. У квітні-травні 1917 р. спільно з Всеросійськими земським і міським союзами організовано виставку «Народне мистецтво Буковини і Галичини». На ній були представлені зокрема буковинські народні вироби, зібрані уповноваженим Комітету союзу міст Південно-Західного фронту — директором музею М. Біляшівським[147].

Велика увага суспільства була прикута до посмертної виставки художника М. Врубеля (2–16 травня 1910 р.), на якій була представлена його творчість, головним чином, періоду проживання в Києві. Експонувалося 108 творів із багатьох приватних колекцій: О. Прахової (55 одиниць), Н. Врубеля (15); Є. Бунге (11 творів, які власниця подарувала музею); О. Терещенка (8 творів, подаровані музею, серед них ескізи розписів Володимирського собору); Г. Квятковського (4); Н. Давидової (3); нащадків І. Терещенка (2); В. Кульженка (1); Н. Мацневої (2); О. Палібіна (2); Б. і В. Ханенків (1); С. Толочинова (1). На виставці було вперше підбито підсумок київському періоду творчості митця. Завдяки виставці багато творів художника залишилося в Україні[148].

24 жовтня — 6 грудня 1910 р. експонувалася виставка малюнків і етюдів Георгія Лукомського, на якій було представлено 125 його творів:

види Києва, Чернігова, Москви, Казані, Смоленська, Брянська, Вітебська, Санкт-Петербурга, Парижа, а також краєвиди Швейцарії та Італії[149].

Музей організовував щороку по кілька виставок картин російських, українських та зарубіжних художників, які не входили до плану його роботи. Причина полягала у намаганні заробити гроші. Проте об'єктивно музей перетворився, завдяки тимчасовим експозиціям, на художній осередок Києва, який притягував і гуртував навколо себе визначні мистецькі сили України. Він познайомив громадськість міста і України з творчістю багатьох як визначних, так і маловідомих у той час майстрів. Частина творів художників поповнила музейне зібрання.

Музей брав участь у виставках, які організовувалися в Росії та за кордоном. Зокрема, у серпні 1906 р. було відправлено п'ять акварелей М. Врубеля на виставку російського мистецтва у Парижі[150]. У 1912 р. у Російському історичному музеї в Москві було організовано виставку гаптування, присвячену 100-літтю Вітчизняної війни 1812 р., на якій експонувалися зразки старовинного українського шиття з колекцій Київського музею, переважно XVIII ст., і окремі предмети — шиті ризи, облачення, воздухи, смуги від підризників, а також килими[151].

В музеї організовувалися заняття учнів, зйомки і копіювання експонатів. В його звітах фіксувалася праця в експозиції учнів Київського художнього училища, художньо-ремісничих шкіл, вищих навчальних закладів, художників та інших приватних осіб, які замальовували мистецькі твори для себе і на замовлення Полтавського губернського земства, Київського кустарного товариства, Оленівської навчально-ткацької майстерні В. Ханенко тощо. В. Данилевич з 1911 р. читав у музейній експозиції курс руських старожитностей слухачкам історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів та студентам історико-філологічного факультету університету. Хранителі і директор музею проводили наукові заняття в експозиції та бібліотеці[152].

У березні 1914 р. до музею звернулася Київська губернська земська управа, яка готувала на серпень губернський Кустарний з'їзд і до якого хотіла видати і поширити серед кустарів альбом старовинних рисунків з ткацтва, вишивки, килимарства, гончарства та інших промислів[153]. Земство просило проконсультувати, який тип і характер малюнків вибрати, якими можуть бути вартість і вид видання, і чи не міг би музей його підготувати. На думку співробітників музею, альбом мав бути дешевим і складатися з окремих аркушів, які можуть продаватися окремо. Музей виявляв готовність взяти участь у відборі для альбому оригіналів зразків, що зберігалися в його колекціях[154].

Музейні пам'ятки використовувалися для ілюстрування багатьох видань. Наприклад, у 1911 р. з музейними колекціями працював художник-

архітектор В. Кричевський, який працював над оформленням «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського[155].

Музей підтримував контакти з багатьма профільними установами, архівними, краєзнавчими, науковими й пам'яткоохоронними структурами та інституціями. Збереглося листування з Таврійською, Чернігівською, Полтавською, Тульською ученими архівними комісіями, Історичним товариством Нестора-літописця в Києві, Віленською комісією для розгляду давніх актів, Імператорською археологічною комісією, Московським археологічним товариством та ін. [156] Постійні контакти існували з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, особисто з його головою М. Грушевським, з яким М. Біляшівський познайомився ще під час навчання в Київському університеті, коли захопився археологією і долучився до наукової праці професора В. Антоновича[157]. Збереглися листи М. Грушевського до М. Біляшівського початку ХХ ст. зі Львова, в яких йдеться про фінансування розкопок останнього[158], збирання та закупку етнографічних речей і зразків народного мистецтва в Західній Україні для Київського музею[159], зокрема для кустарної виставки 1906 р., для якої М. Грушевський пропонував колекції гуцульських виробів від Товариства прихильників української літератури, науки і штуки та плани дерев'яних церков від Наукового товариства ім. Шевченка[160].

З Полтавським церковним історико-археологічним комітетом обмінювалися науковою інформацією, надавали консультації, допомагали один одному в комплектуванні фондів. Комітет сприяв М. Біляшівському, обраному його почесним членом, в огляді храмів і речей церковного вжитку Полтавської єпархії в 1907 р.[161] Полтавська губернська земська управа запрошувала директора Київського музею на наради з питань удосконалення місцевого кустарного виробництва, на засідання комісії для оцінки представлених на конкурс малюнків з різних галузей кустарного виробництва тощо[162]. У 1907 р. М. Біляшівський брав участь у влаштуванні музею, пожертвованого К. Скаржинською, зібрання якого вливалось в Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства. Земський музей запросив його оцінити, як попередньо систематизовано перевезені колекції. М. Біляшівський запропонував додержуватися загальноприйнятої класифікації збірок — поділу на природничо-історичні та культурно-історичні відділи[163]. Полтавський музей копіював на прохання Київського музею деякі свої експонати (зокрема килими) і купував речі для нього[164].

Постійні контакти існували від початку діяльності Київського товариства старожитностей і мистецтв та його музею з Московським археологічним товариством, зокрема з його головою П. Уваровою. Адміністративне підпорядкування музею, підготовка і участь у всеросійських

Археологічних з'їздах, підготовка до видань його праць, консультації, контакти з галицькими вченими, обмін виданнями, обстеження пам'яток України київськими вченими — далеко не повний перелік питань, над якими разом працювали московське і київське товариства[165].

Музей передавав іншим установам цінні історичні документи. Наприклад, Харківський університет одержав у 1904 р. рукопис (промова у Свято-Успенському соборі в день відкриття університету 17 січня 1805 р.) та іменний диплом на пергаменті з печаткою на звання лікаря 1821 р.[166]

Під час праці у Церковному музеї митрополита Андрея Шептицького у Львові археолог і мистецтвознавець В. Щербаківський, який під час навчання в університеті на добровільних засадах працював у Київському музеї, постійно контактував з М. Біляшівським. На його прохання він надіслав до Києва фотокартки з зображеннями рушників із збірки Церковного музею[167]. В. Щербаківський порадив директору Київського музею зробити виставку образів львівського маляра І. Северина[168], що відбулася 1911 р., просив фото сволоків, дзвонів, церков, іконостасів, фото або малюнки писанок, які були необхідні йому для підготовки мистецтвознавчих праць[169]. На запрошення кураторії музею 13 грудня 1913 р. М. Біляшівський брав участь у святі відкриття експозиції Національного музею у Львові (так було перейменовано в 1909 р. Церковний музей)[170]. У квітні 1918 р. митрополит Андрей Шептицький дякував М. Біляшівському за передані Національному музею через його директора І. Свенцицького десять українських вишивок з підризників, збірки набойок, знімків з предметів старовини, енкалпйон, срібний карбованець 1896 р. і два зразки письма XVIII ст.[171]

Д. Щербаківський ще в університетські роки багато часу віддав музейній праці. Працюючи в 1906–1910 рр. учителем чоловічої гімназії в Умані, він організував систематичні дослідження археології, етнографії, історії та мистецтва Уманщини, залучивши до цієї праці учнів та місцевих краєзнавців. Численні матеріали — фотографії, речі домашнього й церковного вжитку, фольклорні записи та інші матеріали передавав Київському і Полтавському музеям та музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. В одному з його листів з Умані йдеться про те, що він отримав від священника А. Левицького із с. Розсошки в подарунок для музею ікону Страшного суду та образ, на якому, ймовірно, намальований Гонта[172]. 1910 р. його було запрошено на посаду хранителя музею в Києві. 1913 р. з ініціативи Д. Щербаківського в Умані засновано історичний музей, що складався з відділів народного мистецтва та етнографії[173].

У листопаді 1910 р. до музею звернувся директор філії Товариства «Просвіта» в Станіславі (нині Івано-Франківськ) В. Янович з прохан-

ням прислати фотографії автографів І. Мазепи, Т. Шевченка та інших відомих українських діячів, історичних портретів та козацької зброї для українського музею, що закладався «Просвітою»[174]. Зберігся лист філії від 17 квітня 1911 р. з подякою за подаровані Київським музеєм копії гетьманського універсалу 1691 р. і печатки гетьмана І. Мазепи[175].

Директор музею М. Біляшівський брав участь у роботі попереднього з'їзду музейних діячів, що відбувся в Москві в грудні 1912 р., а також підготовчого комітету зі скликання Першого Всеросійського музейного з'їзду, що мав відбутися в 1915 р. На попередньому з'їзді він виступив, зокрема, під час обговорення проблеми визначення поняття музею, висловивши думку, що вони повинні мати як наукову, так і виховну («культурно-національні задачі») функції. Вчений займав чітку позицію і щодо визначення специфіки та правового статусу центральних і провінційних музеїв. Працюючи у складі комітету з організації Всеросійського музейного з'їзду, він поставив питання про створення в Росії національних «племінних» музеїв, визнав за необхідне розробити статuti провінційних музеїв, встановити порядок легалізації музеїв, що створюються. М. Біляшівський пропонував обговорити на з'їзді характер місцевих музеїв та питання про розподіл старожитностей різного профілю й виду між музеями кожного типу з метою координації їхньої роботи. Він вважав необхідним виробити єдину систему музейної справи, організувати обласні музейні з'їзди для обміну досвідом тощо[176].

У 1917 р., з початком Української революції, М. Біляшівський, який очолив Центральний комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва на Україні й відділ музеїв та охорони пам'яток генерального секретарства народної освіти, висунув на порядок денний питання реорганізації міського музею. У газеті «Нова Рада» було опубліковано план діяльності відділу у цьому напрямі. «Утворення Національного Українського Музею через те, що Київський мистецько-промисловий і науковий музей з самого заснування мав метою стати національним українським музеєм, чого в значній мірі й досяг, то в цій справі тільки доведеться переробити Статут музею, зробивши його урядовим, зоставити в музеї відділи тільки культурно-історичні, археологічний з нумізматичним, історичний з відділом “Старий Київ”, етнографічний і бібліотеку», — писав М. Біляшівський. Через те, що музей не може вмістити всі колекції, він пропонував побудувати для етнографічного відділу окремий будинок у Царському саду і розмістити тут також «цілий український типовий двір, каплиці, деревляні церкви — як це зроблено в Стокгольмському національному музею». Ним було обґрунтовано необхідність відокремлення мистецького та мистецько-промислового відділів і заснування на їх основі Національної галереї та Мистецько-промислового музею, а також створення

«Шевченківського» чи «Пам'яткового» музею. У ньому мали бути представлені збірки, присвячені Т. Шевченку та іншим видатним українським діячам, в їх числі і спеціальний відділ «Відродження України», який би репрезентував період революції та український рух[177].

1 січня 1918 р. музей було підпорядковано Генеральному секретаріату освіти Української Народної Республіки, згодом — Генеральному управлінню в справах мистецтва і національної культури і поставлено завдання перетворити його на Національний музей України з відділами пластичних мистецтв, археологічним, художньо-промисловим і нумізматично-сфрагістичним. Музей був оголошений державним, почалася підготовка до його реорганізації[178]. За Української Держави також ухвалювалися рішення заснувати Національний музей. Його ядром мав стати Київський художньо-промисловий і науковий музей. У структурі Національного музею передбачалося шість відділів: 1. Пластичних мистецтв. 2. Археологічний. 3. Історичний. 4. Етнографічний. 5. Художньо-промисловий. Відділи природничо-історичні з антропологічно-етнографічним мали діяти як підсобні установи при Академії наук. За пропозицією М. Біляшівського ухвалили заснувати шостий відділ музею — нумізматично-сфрагістичний. Восени 1918 р. Головне управління мистецтв та національної культури розробило статут Національного музею. Але його створенню чинили спротив органи самоврядування Києва, які не давали згоди на передачу музею у власність держави[179].

Останній протокол річних зборів Київського товариства старожитностей і мистецтв, у віданні якого перебував музей, датований 28 серпня 1918 р. У ньому констатується, що діяльність товариства на цей час фактично припинилася. Було вирішено вважати його закритим, основний капітал передати у відання Комітету музею. За статутом, у права відносно музею вступала держава[180].

У січні 1919 р., за Директорії УНР, міська влада дала згоду на передачу музею державі. 15 січня 1919 р. міністр народної освіти УНР І. Огієнко подав проект статуту і штатного розкладу Українського національного музею на розгляд Директорії, яка ухвалила законопроект і передала його Раді міністрів УНР. Але чинності він не набув через виїзд Директорії з Києва. За цим законопроектом, музей мав складатися з шести секцій: археологічної, історичної, етнографічної, художньо-промислової, нумізматичної, пластичних мистецтв та бібліотеки. Планувалося фінансувати музей з державного бюджету — 933 600 крб. щорічно[181].

У 1919 р. він перейшов у відання Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. 23 червня 1919 р. декретом уряду Радянської України музей оголошено державною установою під назвою

«Перший державний музей», у 1924 р. перейменовано на Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. З часом на основі його збірок утворено такі сучасні музейні заклади: Національний музей історії України, Національний художній музей України, Національний музей Тараса Шевченка, Національний музей українського народного декоративного мистецтва. Деякі колекції історичного музею передавалися й іншим новостворюваним музеям Києва — Косому капоніру, що був його філіалом, Меморіальному комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», Музею історії міста Києва.

Музей Українського наукового товариства в Києві. Товариство було єдиним осередком наукової і громадсько-культурної роботи цілковито національної орієнтації в підросійській Україні. Під його першим статутом, затвердженим Київським губернатором у грудні 1906 р., стоять підписи професорів Київського університету В. Антоновича, П. Житецького, І. Лучицького та директора приватної гімназії В. Науменка. Стаття 2 визначала головну мету товариства: «... сприяти розробці і популяризації українською (малоросійською) мовою різних галузей науки», стаття 3 — найближчу мету: «... підтримувати зв'язок між ученими, які займаються різними галузями наук, переважно у м. Києві, давати кожному з них можливість обговорювати досліджуване ними питання у середовищі товариства; знайомити членів товариства зі статтями, підготовленими до друку, науковими відкриттями та висновками; сприяти поширенню наукових знань через лекції, видання Товариства, а також через промови та повідомлення, що будуть виголошуватися на публічних засіданнях товариства»[182]. У статуті Українського наукового товариства зафіксовано його право на створення музеїв, наукових кабінетів та бібліотеки[183].

До Українського наукового товариства, очолюваного М. Грушевським, увійшло дев'ять дійсних членів Південно-Західного відділу ІРГТ — В. Антонович, Ф. Вовк, П. Житецький, О. Левицький, М. Лисенко, К. Михальчук, В. Науменко, О. Русов, Я. Шульгін[184]. Серед членів товариства були й інші відомі вчені, культурно-громадські та політичні діячі: М. Біляшівський, М. Василенко, Б. Грінченко, І. Каманін, О. Косач, О. Колесса, А. Кримський, І. Лучицький, В. Модзалевський, Г. Павлуцький, В. Перетц, М. Петров, І. Стешенко, М. Сумцов, Д. Щербаківський, В. Щербина та ін. У 1908 р. товариство налічувало 50 членів, 1913 р. — 156.

Робота товариства зосереджувалася в секціях і комісіях. Діяли секції історична зі статистично-економічною комісією, філологічна та природничо-медична. Відразу почали формувати музейні збірки, які комплек-

тували шляхом закупок і пожертвувань. На першому етапі за цей напрямок діяльності відповідав директор Київського художньо-промислового та наукового музею М. Біляшівський. На загальних зборах товариства 16 вересня 1909 р. його просили скласти відозву до громадянства про те, які саме речі необхідні для українського музею, доручили збирати етнографічні, рукописні, археологічні, археографічні матеріали та «силуватися їх видавати»[185]. Член товариства Д. Дорошенко писав у 1913 р., що з самого початку діяльності при товаристві було закладено основи «українського національного музею»[186].

При музеї було засновано Шевченківський відділ. Збереглися відомості, що 1914 р. до нього поступив офорт Т. Шевченка, подарований П. Лебединцевим[187]. Музею жертвувались приватні колекції. Зокрема, у січні 1911 р. Рада товариства обговорювала питання перевезення збірки, подарованої Львовичем із Звяглілля Новоград-Волинського повіту[188].

Кожна секція збирала матеріали для музею УНТ, формуючи свій відділ. Товариству присилали речі і колекції з археології, етнографії, природознавства і мистецтва України, матеріали, пов'язані з життям українських письменників та видатних діячів, рукописні матеріали з фольклору, побуту та звичаїв українського народу. 1913 р. музей поповнили археологічні колекції від Ф. Вовка, меблі з будинку П. Куліша, зокрема стіл Т. Шевченка, речі та творча спадщина П. Куліша, рукописи редакції журналу «Основа», археологічні, етнографічні предмети[189].

1914 р. В. Науменко подарував товариству кілька тисяч книг. Відділ рукописів і автографів поповнився автографами Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, цензурованими оригіналами українських белетристичних творів та науковими творами з історії України, які передав Г. Вашкевич[190].

Музей не мав свого приміщення, його колекції склалися в шафах, скринях та ящиках і були майже недоступні для вивчення та використання. Під час Першої світової війни діяльність товариства майже припинилась, у т. ч. комплектування, дослідницька й популяризаторська музейна робота. Однак значення і перспективи розвитку музею товариство розуміло як у національній установі[191].

Лише в 1917 р. Українське наукове товариство відновило діяльність. Надзвичайно цінні з наукового погляду музейна збірка та бібліотека зберігалися в його помешканні на сучасній вул. Ярославів Вал, 36. На початку 1919 р. їх переміщено на сучасну вул. Десятинну, 9 у будинок, заповіданий товариству відомим меценатом української науки та культури В. Симиренком[192]. З того часу наступив новий етап у розвитку музею. Почалася робота з систематизації колекцій за відповідними від-

ділами — природознавства, археології, мистецтва та етнографії, українських письменників та діячів.

Станом на листопад 1919 р. найкраще було впорядковано відділ старовинного мистецтва, яким займалася секція мистецтва. Вона доручила цю справу консерваторові відділу Г. Красицькому. Він же впорядковував матеріали відділу мистецтва, присвяченого українським діячам. За природничий відділ відповідав Л. Чикаленко, але в зв'язку з його від'їздом з Києва робота припинилась і більшість матеріалів, наприклад, колекція Ф. Вовка, залишалася не розпакованою в ящиках. По цьому відділу робота велася у напрямках передісторії, антропології та етнографії. Багато матеріалів з геології, зоології та ботаніки, що мали перейти до музею, ще не перевезли до музею. Загальне керівництво справами музею лежало до тих пір на консерваторові А. Носові, частково — на Мешканій комісії товариства (її назва — через приміщення). У кінці вересня 1919 р. А. Носів виїхав з Києва, керівництво музеєм тимчасово було покладено на О. Янату.

Збереглося його звернення до Ради товариства, в якому вчений висловив свою думку про стан і завдання музею[193]. Він пише, що незважаючи на те, що музейні матеріали збиралися з самого початку існування УНТ, не було порядку в їх прийманні, реєстрації та інвентаризації. Невідоме походження багатьох цінних речей — звідки вони, хто їх передав, через що знижується наукова цінність предметів. Тому найпершими завданнями мали бути впорядкування музейних колекцій, з'ясування їх історії через членів товариства, які пам'ятають історію музею; реєстрація всіх предметів в інвентарних книжках за відділами, по можливості в порядку хронології прийняття до музею, складання каталогів музейних матеріалів; організація експозиції частини колекцій, щоб ними могли користуватися не лише фахівці, а й широкі верстви суспільства. Було порушено також питання фінансування музею — на оплату праці двох консерваторів відділів, завідувача та особливої музейної комісії, яка, на думку О. Янати, мала бути негайно організована з представників Ради товариства та секцій; на перевезення матеріалів, монтаж та інвентаризацію. Перспективи музею він вбачав у перетворенні його на крайовий — центральний в Україні: «Музей Товариства, якщо він зуміє дійсно зрозуміти свої загальнонаціональні завдання та виконати їх, — стане національним — народним в широкому розумінні, не кажучи вже про те чисто наукове значення, яке він вже має, і яке тоді матиме»[194].

1920 р. консерватору Г. Красицькому було доручено зібрати для музею повну колекцію паперових плакатів, відозв та інших матеріалів, «що розліплені та розвішані по Києву, для збереження з науковою метою»[195]. Станом на початок 1920 р. консерваторами музею пра-

цювали Г. Красицький, В. Різниченко, Л. Чикаленко, М. Шарлемань, обов'язки директора виконував О. Яната[196]. Він підготував проект статуту музею, схвалений Радою музею 23 квітня 1920 р. Згідно з ним, загальними справами мала керувати Рада музею у складі консерваторів його відділів та директора (голова Ради); справами окремих відділів — відповідні секції товариства через обраних ними консерваторів, а в разі потреби — фахівці музейної комісії. За згодою окремих секцій вони могли об'єднувати діяльність відповідних відділів музею через спільних консерваторів і музейні комісії[197].

На початку 1920 р. музей складався з семи відділів: 1) діячів України, 2) мистецтв, 3) передісторії, антропології та етнографії, 4) архівний, 5) геологічний, 6) ботанічний, 7) зоологічний. Було розгорнуто експозицію, присвячену старовинному мистецтву та українським діячам[198]. Станом на 1921 р. кількість відділів музею збільшилася. Було створено церковний відділ, який формувався виключно з пам'яток української церковної старовини та мистецтва. З часом планувалося перетворити його на окремий Музей церковних старожитностей України загальнонаціонального масштабу. Збереглося звернення Ради музею від 20 травня 1921 р. до Київської губернської церковної ради, соборів Святої Софії та св. Миколи, церков святих Кирила, Андрія Первозванного, Петра і Павла, Іллі з проханням передати до цього відділу ті мистецько-історичні речі, які вийшли з церковного вжитку або можуть бути замінені новими[199].

Було організовано відділ революції в Україні, для якого збиралися матеріали, що фіксували громадське та політичне життя під час революції в Україні[200]. В лютому 1921 р. секретар товариства звернувся до народного комісара освіти УСРР з проханням зробити розпорядження, щоб усі газети, накази, відозви, плакати, взагалі вся сучасна політична література, яка видається в Україні або надсилається в Україну, передавалася відповідними установами Українському науковому товариству в п'яти примірниках, а по можливості — у 20 примірниках, маючи на увазі влаштування районних музеїв революції[201].

Навесні 1921 р. Українське наукове товариство було прилучено до Історико-філологічного відділу УАН разом з його музеєм і бібліотекою. Відділ українських діячів перетворено на окремий академічний Музей діячів України при Історико-філологічному відділі. На вул. Десятинній, 9 було розгорнуто експозицію в 19 залах будинку. 28 червня 1926 р. Спільне зібрання ВУАН перейменувало установу на Музей українських діячів науки і мистецтв, що краще відповідало складу його колекцій. У фондах музею було зосереджено іконографічний матеріал, рукописи, друковані твори, періодику, афіші, художні твори, меморіальні речі, матеріали про вшанування діячів тощо. У кінці 1920-х рр. найціннішими

колекціями були матеріали родини Алчевських, В. Антоновича, Д. Багалія, М. Біляшівського, Ф. Вовка, Б. і М. Грінченків, П. Демуцького, В. Доманицького, М. Драгоманова, І. Каманіна, М. Кащенко, О. Кониського, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, В. Ляскоронського, Г. Нарбута, І. Нечуя-Левицького, Г. Павлуцького, Є. Патона, О. Русова, О. Сластіона, М. Сумцова, Т. Шевченка, Д. Щербаківського, Д. Яворницького та ін.

У 1920-х рр. музейні колекції Українського наукового товариства лягли в основу кількох музеїв ВУАН та Всеукраїнського музейного містечка на території Києво-Печерської лаври, куди було переведено в 1929 р. Музей українських діячів науки і мистецтв. У січні 1934 р. його експозицію було згорнено (за винятком відділу М. Лисенка, що увійшов до складу театрального музею), до спецчастини ВУАН вилучено дорожочінні речі (33 предмети). Музейне зібрання було розподілено між історичним музеєм та установами Всеукраїнського музейного містечка, частина з них потрапила до відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (тепер — Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАНУ)[202].

2.2. Формування провідних профільних музеїв

У кінці XIX — на початку XX ст. сформувалася низка музеїв, які зібрали відповідно до свого профілю і соціальних функцій цінні колекції пам'яток, які мали загальноукраїнське значення, відбиваючи певні сторінки історії всієї України. До таких музеїв належали музейні заклади таких груп і типів: церковно-історичні, воєнно-історичні, археологічні, педагогічні, просвітницькі. Більшість з них була сформована громадськими інституціями. Виняток становили лише педагогічні музеї.

Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії. Друга половина XIX ст. позначилася поживленням суспільного життя православної церкви. В Україні з 1860 р. почали виходити «Епархиальные ведомости» — офіційні періодичні органи єпархій, створені з ініціативи ректора Київської духовної академії в 1830–1840 рр., архієпископа Херсонського й Таврійського (з 1848 р.) Інокентія (Борисова), який розробив програму видання. Першими вони з'явилися в Одесі (1860 р.), потім — у Києві, Полтаві, Чернігові та в інших єпархіях України[203]. Для розвитку церковно-історичної науки в Україні важливе значення мали «Труды Киевской духовной академии» (друкувалися з 1860 р.). Наслідком стало впровадження з 1869 р. до курсу духовних академій нової дисципліни — церковної історії, викладання якої зумовило появу при цих навчальних закладах церковно-археологічних музеїв, матеріали яких мали допомагати навчальному процесу. Створення таких музеїв

викликалось і необхідністю збереження пам'яток церковної старовини. Речі церковного вжитку значної наукової, художньої та історичної цінності, що вже не використовувалися, часто знищувалися, зберігались у непристосованих приміщеннях храмів та монастирів, продавалися колекціонерам і таким чином перетворювалися на недоступні дослідникам старожитності.

У другій половині XIX ст. в Україні виникли численні церковно-історичні громадські формування, які займалися вивченням і збереженням відповідних груп і типів пам'яток. Провідне місце серед них займало Церковно-археологічне (Церковно-історичне й археологічне) товариство при Київській духовній академії, засноване 1872 р. разом з Церковно-археологічним музеєм при ньому — першим такого типу музеєм в Російській імперії. В його проекті було зафіксовано, що музей створюється «з метою збереження церковних старожитностей та більш твердого й ґрунтовного вивчення церковної археології»[204]. Музей почав діяти 1872 р., його статут затверджений Святійшим Синодом 31 січня 1873 р. Перший голова товариства — єпископ, ректор академії Філарет (Філаретов) запросив до участі в товаристві духівництво Київської єпархії, яке діяльно допомагало у поповненні музейної збірки. За шість років головування Філарета (Філаретова) вона збільшилася на 5652 предмета. Владика пожертвував музею всі власні стародавні й цінні предмети, колекцію ікон, придбану ним 1876 р. у московського купця А. Сорокіна[205], що пізніше одержала назву Філаретівської.

1878 р. музей відкрився для огляду, ставши першою в Києві музейною установою, доступною для широкого кола відвідувачів. Після того, як музей обікрали в 1911 р., його закрили для сторонніх відвідувачів. Йому було передано цінні в науковому значенні книги, рукописи і речі академічної книгозбірні, загалом 1062 одиниці (окрім книг, рукописів і актів Почаївської лаври, що утворювали окрему колекцію). Музей розмістили на першому поверсі старого академічного (т. зв. мазепинського) корпусу на території Братського Богоявленського монастиря[206]. Розробкою проекту музейної експозиції в цьому приміщенні займалася спеціальна комісія: С. Голубев, Т. Кибальчич, П. Лашкар'єв, І. Малишевський, М. Петров, Ф. Смирнов. Голова — протоієрей собору Святої Софії П. Лебединцев. Проект затверджено у квітні 1878 р.[207]

Музейна збірка комплектувалася шляхом передачі старожитностей із церковних ризниць і бібліотек, закупівлі пам'яток коштом товариства, пожертвувань приватних осіб (вони складали найбільшу кількість надходжень), обміну дублетів. Зі зміною статуту в 1881 р. обмін як засіб поповнення колекцій припинився, а закупівля відбувалася вкрай рідко, оскільки музей існував на добровільні внески, грошової допомоги від

держави не одержував. Щорічно від 40 до 70 дарувальників передавали музею та його бібліотеці церковні старожитності та видання. Серед них були члени Церковно-археологічного та інших товариств, окремі вчені, священники, вчені архівні комісії, музеї, бібліотеки та ін. Пам'ятки надходили насамперед з території України та Росії, а також із тих зарубіжних країн, де працювали вихованці Київської духовної академії.

Збірка музею не обмежувалася колекціями церковної старовини, була багатоаспектною, містила матеріали з багатьох країн світу, що відображали християнські і дохристиянські вірування та мистецтво. Серед них — найбагатша в країні колекція ікон різних країн і шкіл, зокрема рідкісні синайські та афонські ікони, написані восковими фарбами; археологічні знахідки з Єгипту, Греції, причорноморських грецьких колоній; скіфські та сарматські речі; старожитності доби кам'яного, залізного, бронзового віків з різних губерній Російської імперії; давньоруські знахідки; предмети язичницького культу тощо. Значну частину колекцій становили культові предмети високої художньої та історичної цінності, портрети церковних діячів, стародруки, акти, грамоти і рескрипти Київської духовної академії; монети і медалі, стародруки, цінне зібрання книжок, акварелі, гравюри, фотографії церковних і монастирських споруд, скульптура. До музею надходили й цінні меморіальні предмети.

За перше десятиріччя 377 осіб подарували музею цінні речі і видання. У цей час надійшли молотки-топірці доби кам'яного віку; колекція кременевих і залізних стріл і знарядь із Остерського повіту Чернігівської губернії; золоте і срібне кільця, глиняна посудина і декілька залізних речей — від поміщика М. Тарнавського; колекція японських ідолів та інших речей від члена Японської православної місії, архимандрита Анатолія (Тихая); невелика колекція калмицьких рукописів — від учителя Астраханської семінарії; колекція атрибутів єврейського релігійного побуту — від Т. Вержбицького; колекція римських монет — від єпископа Астраханського Євгенія (Шершила); рукописи, у т. ч. «Четья» 1489 р., написана в м. Кам'янець — від Я. Андрієвського; розкольницькі справи з архіву покійного митрополита Новгородського і Санкт-Петербурзького Григорія (Постникова) тощо. Внаслідок роботи з обстеження й опису київських храмів до музейного зібрання потрапили відбитки зі старих гравірувальних дощок друкарень Києво-Печерської та Почаївської лавр, ікони зі складів собору Святої Софії в Києві і ніжинського Благовіщенського монастиря, з Харківської духовної консисторії, зі складу при Святійшому Синоді. Оригінальні матеріали передавали Імператорська академія мистецтв (відбитки з гравірувальних дощок, гіпсові зліпки), Московське товариство любителів духовної просвіти (200 ікон), Імператорське російське, Московське і Хорватське археологічні товариства,

Історичне товариство Нестора-літописця та ін. Вже у перші роки музею були передані колекції палестинських, моавітських, єгипетських та кіпрських старожитностей і монет (загалом — 381 одиниця) від настоятеля Російської духовної місії в Єрусалимі, архімандрита Антоніна (Капустіна) — випускника Київської духовної академії. Він подарував музею також давні рукописи, серед яких були Київські глаголичні листки.

Надійшли колекції святинь і старожитностей відомого мандрівника по святих місцях і духовного письменника А. Муравйова, передані в 1876 р. його племінником В. Муравйовим; єгипетських ідолів та інших східних старожитностей, передані в 1885 р. за заповітом єпископа Чигиринського Порфирія (Успенського); православних ікон, хрестів, образків і хрестиків, подаровані О. Демидовою, княгинею Сан-Донато в 1888 р.; антиминоси та інші предмети церковного вжитку від колишнього ректора академії, архієпископа Холмсько-Варшавського Леонтія (Лебединського), єпископа Кишинівського Павла (Лебедева), від єпископа Катеринославського і Таганрозького Феодосія (Макаревського); ламайські та шаманські атрибути релігійних культів, зібрані єпископом Люблинським Модестом (Стрельбицьким) у Сибіру під час його перебування на посаді ректора Іркутської семінарії; дев'ять томів рисунків графа Ф. Толстого, зроблених ним з різних рукописних, рідкісних книг та предметів; колекція грузинських монет та інших кавказьких старожитностей, зібрана і передана музею генерал-лейтенантом О. Комаровим.

У квітні 1901 р. до музею надійшла збірка стародубського дворянина В. Фальковського, що включала 128 предметів: ікони, богослужбові книги, хрести, складні, облачення священнослужителів тощо. У 1904 р. за рішенням Київської духовної консисторії передано з київської Олександрівської церкви (розташовувалась у сучасному Маріїнському парку, не збереглася) подаровані у свій час митрополитом Київським Петром (Могилою) церкві Спаса на Берестові в Києві срібні напрестольний хрест і чашу, Євангеліє львівського друку у срібному окладі з написами дарувальника, а також ризу та єпитрахиль з вишивкою 1653 р. із ризниці храму[208]. У 1910 р. Київський митрополичий дім передав значну колекцію портретів царствених осіб, київських ієрархів та інших святителів, починаючи з XVIII ст., та срібляний посуд церковного вжитку — від XVII ст.[209]

Разом з тим комплектування відбувалося досить однобоко. В 1901 р. «Археологическая летопись Южной России» дорікала товариству за те, що воно не організувало поїздки по провінції з метою реєстрації і збирання предметів для музею, збереження цінних зразків іконопису та предметів церковного вжитку в Україні[210].

У 1872 р. музейна збірка налічувала 103 одиниці зберігання, 1882 р. — 13770, 1892 р. — 26153, 1902 р. — 39389, 1912 р. — 42 277, 1915 р. — 48 802 одиниці зберігання[211]. Колекції було систематизовано у 12 відділів. 1) Первісні та історичні старожитності, переважно язичницькі. У відділі були представлені пам'ятки єгипетські (мумія, бронзові та теракотові статуетки), фінікійські (бронзовий і 27 глиняних ідолів), кіпрські (350 глиняних статуєток, глиняний і скляний посуд, бронзові прикраси, бронзові і залізні предмети домашнього вжитку), греко-римські (глиняні фрагменти, статуетки, посуд, металеві скульптури, різьблені камеї, фрагменти мозаїчної підлоги), грецьких колоній Причорномор'я (глиняні посуд і статуетки, скляні посудини, бронзові і залізні стріли), скіфські (глиняний посуд, бронзові прикраси, стріли, мечі); старожитності із розкопок на території Російської держави кам'яного, бронзового і залізного віків — з Кавказу, Волинської, Воронежської, Чернігівської, Полтавської, Київської й інших губерній та Києва; єврейські пам'ятки греко-римського періоду і сучасні (глиняний і скляний посуд, кахлі, пергамент, свитки і середньовічні релігійні атрибути); ламайські, китайські та японські культові речі.

2) Макети і знімки архітектурних споруд, будівельні матеріали, гравіювальні дошки і зразки акварелей, гравюр і літографій. У відділі були зосереджені кримські і частково християнські та інші старожитності, переважно у гіпсових зліпках. Церковно-будівельні матеріали склали цегла, шиферні деталі, фрагменти гробниць, колон, фресок, плитки, кахлі. У відділі комплектувались акварелі й креслення церков, фресок, ікон; ксилографічні та мідні гравіювальні дошки з Почаївської лаври, київські та почаївські гравюри і знімки з них; відбитки з гравіювальних дощок; гравюри і літографії з різних місць, у т. ч. з Києва.

3) Муравйовська колекція старожитностей і святинь (за ім'ям А. Муравйова) — 108 номерів, 190 предметів. До збірки входили модель єрусалимського Воскресенського храму; ікони — одна з слонової кістки і 55 дерев'яних образів і хрестів, переважно візантійських, IX–XVIII ст., шість західних ікон, з яких дві кам'яні; грецький горіховий кіот з іконами, ковчег, лампадки, альбом креслень, рисунків і знімків з Палестини, Сінаю, Мири Лікійської; ікони, ескізи і гравюри російських і західних художників, знімки зі священних зображень та ікон й інші предмети з глини, дерева, металу. У колекції були такі унікальні пам'ятки мистецтва, як мініатюра із зображенням апостола Павла з пергаментного рукопису приблизно IX ст. невідомого походження і фрагмент святців XI ст. (обидві нині втрачені).

4) Приналежності християнського богослужіння й обрядів: картини, корогви, плащаниці (у т. ч. грецька, одна — пензля художника В. Боро-

виковського), антимінси грецькі, румунські, південнослов'янські, російські, українські, православні та греко-католицькі; різьблені царські врата, дарохранительниці, потири — дерев'яні, срібні, мідні та олов'яні, святині та приналежності престолу і жертовника, шиті воздухи, починаючи від XVI ст., священницькі облачення, хрести, весільні вінці, світильники, лампадки, частки мощів тощо.

5) Ікони, образки і хрестики з різних місць. До збірки відділу входила і колекція грецьких і східних ікон, одержана за заповітом єпископа Чигиринського Порфирія (Успенського). Серед 42 візантійських ікон V–XI ст. були чотири енкаустичні образи VI і VII ст. Ця колекція була найціннішою частиною зібрання музею[212].

Відділ включав українські ікони XVI–XVIII ст.; 16 ікон новгородського і московського письма XVI ст. зі складів при Святійшому Синоді і 62 образа XVII–XVIII ст., подаровані Московським товариством любителів духовної освіти; збірні колекції ікон різних шкіл та з різних місць, хрестиків, енкаліптонів, медальйонів, металевих образків і привісок до ікон, а також колекцію російських ікон, хрестів, образків і хрестиків переважно XV–XVIII ст. (загалом 208 предметів), подаровану О. Демидовою Сан-Донато.

6) Філаретівська (колишня Сорокинська) колекція ікон, що містила зразки іконопису XIV–XIX ст., переважно північно-східного письма. Із 222 номерів вісім мали срібні оклади, дві — перлові ризи. Колекція налічувала 232 одиниці.

7) Картини і портрети.

8) Статуї і статуетки — мармурові, глиняні, дерев'яні.

9) Пам'ятки медальєрного мистецтва: монети і медалі та ін.

10) Зразки письма і друку: гетьманські універсали: І. Брюховецького, І. Виговського, І. Мазепи, Д. Многогрішного, К. Розумовського, І. Самойловича, І. Скоропадського, П. Тетері, Б. і Ю. Хмельницьких; грамоти російських царів та імператорів, польських королів, царські, імператорські й великокнязівські грамоти та рескрипти Київській духовній академії та Церковно-археологічному товариству при ній; зразки старовинних ділових паперів; деякі російські апокрифічні твори; рукописи і фрагменти палеографічних пам'яток. У відділі збиралися поряд з оригіналами і копії документальних матеріалів.

Колекція рукописів музею — одна з найцінніших в його збірці — налічувала 1600 одиниць зберігання. В експозиції була представлена лише частина пам'яток: зразки письма, починаючи від III тис. до н. е. (ассіро-вавілонські клинописні таблички). Серед рукописів були надзвичайної цінності матеріали: Харатейське XI ст. і Нікомідійське XIII ст. Євангелія, Київський Міссал X–XI ст.

11) Леопардовська колекція. Була передана трьома частинами — у 1894 і 1895 рр. самим власником — колекціонером М. Леопардовим, у листопаді 1895 р. — нащадками. Включала плащаниці, ікони, хрести, скульптуру, церковне шитво, потири, дароносиці, вінці, образки, складні, хрестики і медальйони, портрети і картини; археологічні предмети — сережки, підвіски, брошки, браслети, персні з різних місць; вази, кавказьку зброю, монети. Загалом збірка налічувала 9050 предметів, з яких церковних старожитностей — 620, нумізматики — 7343 одиниці. Матеріали збиралися власником із розкопок В. Антоновича, М. Біляшівського, Я. Волошинського, купувались у нумізмата С. Бодилевського, торговців антикваріатом, у жителів Києва. Власник також заповів на утримання музею 3 тис. крб.

12) Бібліотека музею. Зберігала невелику кількість старовинних книжок і рукописів, фотографії, акварелі, гравюри, видання з історії та археології.

Експозицію музею було розгорнуто в шести кімнатах і галереї мазепинського корпусу. Її структура відповідала систематизації за відділами. Станом на 1896 р. експонувалося 21167 музейних предметів[213]. Систематизація зібрання музею не відрізнялася чіткою класифікацією предметів. Тут застосовувалися і предметний, і тематичний принципи класифікації, і формування колекцій за фондоутворювачами.

Постійно проводилася робота з вивчення, атрибуції й систематизації музейних предметів, до чого залучалися провідні науковці. Наприклад, в атрибуції колекції ікон Порфирія (Успенського) брали участь професори П. Лашкар'єв і А. Прахов, в 1901 р. її вивчали відомі російські мистецтвознавці — професор Д. Айналов і академік Н. Кондаков. Опубліковані ними в 1902 р. описи та аналіз найдавніших ікон збірки Порфирія (Успенського) стали сенсацією у середовищі вчених-візантологів. Деякі з предметів висилали для дослідження в наукові установи та окремим ученим. Наприклад, глаголичний рукопис, що експонувався на виставці III Археологічного з'їзду в Києві, був висланий академіку І. Срезневському у Санкт-Петербург і виданий у «Записках» Імператорської АН.

За кількістю, цінністю та різноманітністю музейних предметів збірка Церковно-археологічного музею вважалась однією з найкращих в Європі і кращою в Російській імперії. За прикладом київського музею було покладено початок церковно-археологічному музейництву в Російській імперії, зокрема засновано аналогічні музеї при Санкт-Петербурзькій та Московській духовних академіях, єпархіальні та інші музеї[214]. Музей був єдиним в Україні закладом церковно-історичного профілю, який комплектував пам'ятки з території всієї України. Єпархіальні давньо-

сховища та церковно-археологічні комітети збирали церковні старожитності переважно в тих єпархіях, де вони розміщувались.

З 1874 р. здійснювався систематичний опис відділів і колекцій музею та окремих предметів, з 1875 р. в «Известиях Церковно-археологического общества» публікували інформацію про нові надходження до музейної збірки. Найбільше було вивчено й видрукувано рукописів. На матеріалах музею члени товариства писали реферати, з якими виступали на загальних зборах, готували статті для багатьох періодичних видань. Студенти академії використовували їх у творах на отримання Євгенієво-Рум'янцевської премії[215].

Визначальну роль в розбудові та діяльності музею відіграв літературознавець, професор Київської духовної академії, член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1916 р.), академік УАН (з 1918 р.). М. Петров. У 1878 р. Церковно-археологічне товариство, в якому він виконував обов'язки секретаря, обрало його завідувачем музею. На цій посаді М. Петров залишався до закриття академії, маючи лише одного помічника — професора В. Прилуцького. М. Петров здійснював наукову систематизацію, атрибуцію музейних колекцій, будував експозицію і доповнював її, вів екскурсії і заняття зі студентами, приймав на зберігання і описував музейні предмети. В усіх поїздках і відрядженнях він робив записи про «християнські старожитності» та позначав, що з побаченого є в музеї. Вчений постійно займався поповненням музейної збірки, проводив цілеспрямовану політику на одержання пожертвувань від приватних осіб. Цьому сприяла і запроваджена ним публікація в щорічних звітах музею імен дарувальників. Окремими випусками виходили каталоги колекцій, пожертвованих музею приватними особами. Завдяки його дослідженням музейних колекцій та їх публікації вони вводилися до широкого наукового і суспільного обігу[216].

Праці М. Петрова високо цінували сучасники. За «Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии» (1897 р., 2-е вид.) та «Описание рукописных собраний, находящихся в Киеве» (Вип. 1–3; 1892, 1897, 1904 рр.) учений був відзначений великою золотою медаллю Імператорського археологічного товариства[217].

Історію деяких окремих музейних пам'яток та їх опис опублікували члени Церковно-археологічного товариства В. Березин[218], Г. Булашов[219], О. Дмитрієвський[220], П. Пилаєв[221], Ф. Смирнов[222].

Слід зазначити, що за своїм змістом деякі колекції музею дублювали збірку Київського художньо-промислового і наукового музею. Збірка формувалася будь-якими подарованими старожитностями, не було розроблено концепцію та цілеспрямовану програму комплектування, тому її переважну частину складала нецерковні, тобто непрофільні пам'ятки.

Незважаючи на те, що музей за кількістю та цінністю представлених у ньому пам'яток був однією з кращих музейних установ, він мав дещо штучний характер і не відповідав своїй назві. Це відчували і члени Церковно-археологічного товариства.

Ф. Терновський писав у 1883 р.: «Природно, що за своїм положенням при Київській академії музей скоріш за все мав бути збіркою пам'яток церковної старовини південно-руського краю. Але музей не спеціалізується нарочито»[223]. Вчений пропонував влаштувати археологічний кабінет, подібний до Берлінського християнського музею, в якому б послідовно висвітлювалася картина християнського мистецтва й побуту. На думку Ф. Терновського, кабінет став би незамінним посібником для кафедри церковної археології академії й слугував би опорним пунктом для класифікації всіх музейних предметів[224].

М. Петров, аналізуючи склад колекцій станом на 1882 р., послався на існуючу думку, що музей, набувши колекції загальноісторичні, змінив своє первісне призначення, тому його назва (Церковно-археологічний музей) не відповідає характеру та змісту збірок[225]. У передмові до останнього опублікованого випуску «Альбома достопримечательностей» музею він виклав власну думку щодо змісту музейного зібрання: «Зрозуміло, що зазначення місцевих особливостей музею не виключає собою і загального археологічного та церковно-археологічного інтересу і навіть необхідно припускати собою цей інтерес, тому що відомі місцеві особливості можуть бути видні або вказані тільки в порівнянні із загально-археологічними або церковно-археологічними. На цій підставі ми припускали би, по можливості, вказувати та ілюструвати місцеві старожитності південно-руського краю та південно-західної руської церкви у тісному зв'язку їх з пам'ятками загальної археології та християнського мистецтва»[226].

У зв'язку з Першою світовою війною експозицію в 1915 р. було згорнуто, колекції підготовлено до вивезення, частина найцінніших з них евакуйована в Казань (1916 р. повернена). З цього часу діяльність товариства і музею фактично припинилась. До початку 1920-х рр. збірка лишалася не розпакованою в музейному приміщенні і майже без догляду. В 1920 р. Київську духовну академію ліквідовано. Впродовж 1922–1923 рр. більшість музейних колекцій було передано Лаврському музею культів та побуту (організований на верхній території Києво-Печерської лаври, нині Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник). Пізніше зібрання було розпорошене по багатьох музейних та бібліотечних установах Києва та України, зокрема рукописи і більша частина книг потрапили 1934 р. до відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (нині — Національна бібліотека України ім. В. Вернад-

ського НАН України), енкаустичні ікони Порфиріївської колекції — до сучасного Національного музею мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків, частину ікон було вивезено під час окупації Києва нацистським військами до Німеччини й не повернено. Пам'ятки Церковно-археологічного музею зберігаються також у збірках Національного музею історії України, Національного художнього музею України, Національного музею російського мистецтва, Національного музею українського народного декоративного мистецтва, Харківського художнього музею, в Центральному державному історичному архіві України в Києві[227].

Київський воєнно-історичний музей. На початку ХХ ст. у Києві з'явився перший воєнно-історичний музей загальноукраїнського значення, створений Київським відділом Російського воєнно-історичного товариства. Його організацією займалася музейна комісія відділу, яка розпочала роботу в 1908 р. В лютому 1909 р. ухвалили назву — Київський воєнно-історичний музей[228]. З червня 1909 р. комісію очолював окружний генерал-квартирмейстер, генерал-майор В. Драгомиров, хранитель музею — штаб-офіцер при генерал-губернаторі, підполковник С. Крейтон[229]. Попечитель музею — Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант Ф. Трепов.

Згідно з розробленою програмою організації музею, він мав висвітлювати і документувати «розвиток військового мистецтва в Київських межах». Експозицію і фонди пропонувалося побудувати та систематизувати за 13 розділами: 1. Епоха кам'яного віку. 2. Епоха металів. 3. Княжий період до навали монголо-татар. 4. Татаро-литовський. 5. Польсько-литовський. 6. Козачий — Гетьманський. 7. Царський — до Петра I. 8. Петровський і в ньому особливо представити Полтавський бій. 9. Від Петра I до Катерини I включно. 10. Від Павла до заснування Київського військового округу. 11. Київський військовий округ. 12. Відділ Київського воєнно-історичного товариства. 13. Загальний відділ[230].

Таким чином, перші десять розділів ґрунтувалися на історико-хронологічному принципі, 11-й і 12-й — на тематичному. 13-й відділ не мав експозиційного значення, в музеєзнавстві він визначається як обмінний фонд. Загальний відділ передбачалося комплектувати пам'ятками з інших районів для обміну на профільні для Київського музею речі.

Концепція музею була спрямована на висвітлення саме військової і воєнної історії і в такому розумінні була першою спробою розробки музейними засобами цієї галузі історії України, враховуючи особливості суспільно-політичного розвитку країни. Відзначимо також, що визначення концептуальних засад діяльності передувало відкриттю музею. Таким чином, вони слугували базою для всієї подальшої науково-дослідної роботи, комплектування фондів, побудови експозиції, система-

тизації колекцій. Такий підхід був певною мірою новаторським у тогочасному музейному світі України і Києва зокрема, оскільки переважна частина музейних експозицій була побудована за колекційним (предметним) принципом.

Завідувач музею мав виконувати хранительські й адміністративні функції, займатись усіма організаційними питаннями, відповідати за відділи 12-й і 13-й. Виконувати обов'язки хранителів відділів запросили: 1-го і 2-го — В. Хвойку, 3-го і 8-го — В. Ляскоронського, 4-го і 6-го — А. Стороженка, 5-го — Ф. Трепова, 7-го — В. Іконникова, 9-го — В. Завитневича, 10-го — М. Єпанчина, 11-го — Д. Меньшова. Збереглися відомості, що перші чотири особи погодилися на таку співпрацю[231]. Їхні функції полягали у визначенні та комплектуванні необхідних для створення цих розділів музею пам'яток, науковій атрибуції й описуванні музейних предметів. Завідувач і хранителі входили до складу музейної комісії, яка відповідала за збирання і придбання предметів музейного значення, їй надавалося право запрошувати інших членів відділу для наукової атрибуції пам'яток[232].

У положенні про Київський воєнно-історичний музей, розробленому в 1909 р. підкомісією в складі Б. Адамовича, В. Ляскоронського, Д. Меньшова і В. Хвойки, зазначалося, що музей має на меті збирати та зберігати предмети, які мають відношення до воєнної справи і є власністю Київського відділу воєнно-історичного товариства. Було визначено перелік документації для фіксації діяльності музею. Облік фондів здійснювався в інвентарній книзі. Кожному предмету надавався певний номер, запис здійснювався за датою надходження. Було передбачено і складання систематичного каталогу. Поки не вдалося встановити, чи складався він і які принципи було обрано для загальної систематизації фондового зібрання (предметний, тематичний або інші). В положенні також зазначалося, що музейні предмети можуть бути згруповані в іменні відділи, вітрини і колекції[233].

Для зберігання колекцій керівництво військового округу відвело приміщення при Київському артилерійському складі. Але склад не був пристосований для зберігання пам'яток, тому в ньому збирали тільки зброю та гармати. Інші збірки, зокрема археологічну колекцію графа О. Бобринського, передали на тимчасове зберігання в Міський музей, матеріали з розкопок відділу в Білгородці, які проводив В. Хвойка, перевезли на його власну квартиру, інші цінні речі — на квартири Д. Меньшова та В. Драгомирова[234].

Завдяки сприянню голови Київського товариства старожитностей і мистецтв Б. Ханенка Київському відділу ІРВІТ надали приміщення для влаштування музею в будинку Київського художньо-промислового і

наукового музею. Щедре грошове пожертвування купця С. Могилевцева навесні 1910 р. дало можливість здійснити пристосування двох зал у напівпідвалі під воєнно-історичний музей, влаштувати до нього окремих вхід та закупити найнеобхідніше обладнання. Урочисте відкриття та освячення Київського воєнно-історичного музею відбулося 28 грудня 1910 р.[235]

Комплектування фондів здійснювалося шляхом збирання пам'яток під час експедицій по території округу, передачі речей, знайдених під час археологічних розкопок відділу, дублетних зразків і старовинної зброї з військових складів за наказом начальника військового округу, але основним засобом поповнення збірки були подарунки — як від членів відділу, так і від сторонніх осіб. Що ж до закупки пам'яток, то виявлено лише одне документальне підтвердження такому способу комплектування. Не завжди відомі імена фондоутворювачів.

Першооснову зібрання музею склала подарована в 1908 р. графом О. Бобринським колекція скіфської зброї з 58 предметів, які власник знайшов під час своїх багаторічних археологічних розкопок курганів у Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях. До неї входили наконечники списів і дротиків, ножі та кинджали. В 1911 р. граф передав також кільчасті панцери, велику колекцію залізних речей (серпи, коси, шаблі, стремена, списи, сокири, шпори, фрагменти ядер і кольчуги, загалом — 151 одиницю). Пам'ятки експонували в музеї в спеціальній вітрині імені графа О. Бобринського[236].

В 1908 р. командир 4-го кадрового збірного батальйону, полковник А. Швіндт подарував майбутньому музею старовинну шаблю та історичні медалі; К. Болсуновський — 15 предметів стародавнього озброєння[237].

Штаб-ротмістр М. Бакулін, починаючи з грудня 1909 р., розшукував у Волинській і Полтавській губерніях матеріали для архіву і бібліотеки, а також речі для музею товариства. Вже після перших поїздок він привіз п'ять старовинних гравюр, виконаних зарубіжними майстрами. На них було зображено захоплення російськими військами фортеці Хотин, осаду Орсови 1789 р., бомбардування Кам'янки 1788 р., штурм Очакова 17 грудня 1788 р., краєвид Гібралтара з планом його укріплень 1782 р.[238] М. Бакулін передав музею відлиту із срібла шнурів, погонів і портупей генерала М. Скобелева чарку, яку той подарував батькові М. Бакуліна.

В 1910 р. колекція медалей музею налічувала понад 100 одиниць зберігання. Вона була скомплектована переважно М. Бакуліним. У ній були медалі: імператриці Єлизавети «Переможцю над пруссаками» 1759 р.; за війну 1812 р.; польські медалі — виконана в Парижі в пам'ять повстання 1830–1831 рр. і на честь Т. Костюшка 1817 р.; медалі за приборкання Угорщини і Трансільванії 1849 р.; в пам'ять захоплення Парижа

1814 р.; за походи в Середню Азію 1853–1895 рр.; сербська медаль за хоробрість 1876 р.; на коронування Катерини II 1762 р., Олександра I 1801 р., Миколи I 1826 р., Олександра II 1856 р.; в пам'ять Петра I 1872 р.; в пам'ять звільнення селян від кріпосної залежності 1861 р.; 50-річчя Михайлівської артилерійської академії й училища 1870 р.; 200 річчя Морського кадетського корпусу 1901 р.; серія пам'ятних медалей за рисунками графа Ф. Толстого та ін. Г. Хитрово подарувала в 1908 р. 23 медалі XVIII–XIX ст. Серед них були медалі в пам'ять Полтавської та Чесменської битв, перемог 1813 і 1814 рр., фельдмаршала П. Рум'янцева-Задунайського. Б. Стеллецький передав близько 20 медалей: в пам'ять війни 1812 р., на кончину імператора Олександра I 1825 р., на коронування Миколи I 1840 р., за приборкання польського повстання 1863–1864 рр., за російсько-турецьку війну 1877–1878 рр., хрест за службу на Кавказі тощо. Медалі дарували і В. Драгомиров, М. Ходорович, А. Швіндт[239].

Досить цінне пожертвування предметів спорядження та зброї часів оборони Севастополя в ході Кримської війни зробив у кінці 1910 р. О. фон Ротт. Серед них — плечова сумка і тесак з плечовими портупелями французького солдата, французька і англійська рушниця та російський штуцер; підзорна труба, захоплена на турецькому кораблі в Синопському бою. Він передав також низку гравіювальних портретів і зображень військових форм часів імператора Миколи I, портрети-гравюри імператора Олександра II та великих князів[240].

В 1910 р. селянин Канівського повіту С. Мазура пожертвував у музей старовинну козацьку шаблю, знайдену ним у землі[241], К. Болсуновський — щит, два ствола та інші речі військового характеру, а також меморіальні речі свого померлого дядька — полковника Й. Болсуновського: шашку, еполети, дипломи; В. Драгомиров — шаблю з Полтавського поля битви і пістолет, чарку генерала М. Скобелева, прикрашену медалями і хрестом[242]. У цьому ж році В. Гаврилов привіз із Геленджика меморіальні речі, які заповів відділу генерал від інфантерії Є. Мацієвський[243]. Але грабіжники вкрали з квартири В. Гаврилова 13 орденів і відзнак генерала[244].

У листопаді 1910 р. відділ ручної зброї Київського артилерійського складу передав музею 76 одиниць зброї: бомби, гранати, шрапнель, картеч, три верстати для ядер, що світяться, одну чавунну гармату з відбитим дулом, п'ять алебард і один палаш[245]. Впродовж 1911–1913 рр. артилерійський склад ще передавав партіями вогнепальну та холодну зброю різних військових зразків, зокрема рушниця (піхотні і драгунські) та кремінні карабіни, револьвери різних систем, штики-тесаки, гвинтівки китайські та японські, китайський ніж, австрійські шаблі, шаблі кавале-

рійські, палаші, гармати (у т. ч. польські, турецькі та київські), турецькі мортири, наконечники пік і алебард, сигнальні труби, порохівниці[246].

Археологічні колекції музею поповнили в 1910 р. речі, знайдені в Білгородці під час розкопок В. Хвойки, фінансованих Київським відділом ІРВІТ. Спочатку археолог передав за описом 414 різних полив'яних плиток та їх фрагментів, потім — хрестики, намистинки, парчеві пов'язки та мереживо, скляні та глиняні посудини й інші вироби XI–XVII ст., загалом 139 назв[247]. Нині ця колекція зберігається в Національному музеї історії України[248]. Археолог С. Мазаракі виготовив у 1911 р. для музею макет білгородського валу, було передано також плани та схеми укріплень.

Наприкінці 1911 р. Військова рада дозволила передати музею зброю минулих зразків з Кременчуцького артилерійського складу, зокрема пістолети, револьвери Сміта і Вессона, кольт, шаблі, рушниці, загалом 23 одиниці[249].

В 1911 р. генерал-майор А. Левитський подарував креслення російської артилерії, видані в 1842 р.[250] Музейні колекції поповнили велика колекція залізних предметів (від графа О. Бобринського); кольчуги, дворучний меч з клеймом (від С. Могилевцева); хрест за захоплення Ізмаїла в 1790 р., яким був нагороджений граф О. Ланжерон (передав А. Вайде); гренадерки часів Петра I (від І. Золотницького); озброєння самурая (від нащадків Я. Якимовича).

У цьому ж році мешканець Новгород-Сіверського Є. Судієнко, який володів цінною історичною бібліотекою, архівом і колекцією військового форменого одягу та зброї подарував музею портрет графа П. Рум'янцева-Задунайського, пару дуельних пістолетів, мундир і ментик Ізюмського гусарського полку часів імператора Миколи I, гусарські шапки часів імператора Павла[251].

У жовтні 1911 р. директор Московського археологічного інституту І. Зелененький подарував музею козацький слобідський прапор XVIII ст., знайдений ним у с. Білоцерківка Хорольського повіту Полтавської губернії, з зображенням державного герба, з одного боку, й архістратига Михаїла, який вражає диявола, — з другого; скіфські наконечники, крем'яні стріли, два церковні потири початку XIX ст., церковний стародавній парчевий воздух[252].

3 листопада 1911 р. Почаєво-Лаврський союз російського народу поінформував Київський відділ, що на полях при м. Берестечко селянин знайшов 32 козацькі рушниці та шаблю часів битви 1651 р. 14 рушниць і шаблю він передав голові Союзу, а інші речі вилучила місцева поліція, яка пообіцяла передати їх Київському воєнно-історичному музею. В листі також повідомлялося, що в Почаєві при споруджуваній церкві перед-

бачено влаштувати музей старожитностей для зберігання всіх знахідок з історії битви. Тому Союз просив, щоб місцева поліція віддала зброю до музею. В листопаді 1912 р. 28 рушниць і шаблю передано, згідно клопотанню Київського відділу, до музею м. Берестечко, а п'ять рушниць поповнили колекції Київського воєнно-історичного музею[253].

У серпні 1912 р. родичі учасника війни Росії з наполеонівською Францією 1812 р., майора М. Карсалова передали п'ять його документів і портрет на слоновій кістці, зроблений в Парижі[254].

Про інші напрями комплектування свідчать деякі документи, що не дають можливості з'ясувати кінцевий результат, тобто було одержано відділом пам'ятки чи ні. Але вони цікаві з точки зору вивчення змісту і об'єктів комплектування музейних колекцій. У 1910 р. Рада відділу порушила клопотання про передачу в музей чотирьох турецьких прапорів і ключів, захоплених під час штурму фортеці Силістрії в 1829 р., що висіли понад криласами в соборі Святої Софії в Києві[255].

У серпні 1911 р. камергер К. Балясний повідомив із Полтави, що в с. Нижні Млини у дочки фельдмаршала Ф. Остен-Сакена збереглися речі батька — бронзовий канделябр у стилі ампір з імператорським французьким орлом на малахітовій державі; сердолікова печатка в золотій оправі, з одного боку якої вигравіювано французький імператорський герб з написом: «Ambassade de France à Vienne», з другого — герб посла з князівською короною; а також сучасна гравюра — портрет Ф. Остен-Сакена. За сімейними переказами, Ф. Остен-Сакен взяв канделябр під час відвідування ним Фонтблло, коли був військовим губернатором Парижа, зі столу, на якому імператор Микола I підписував зречення. Сердолікову печатку подарував князь Ш.-М. Талейран. Крім того, у власності К. Балясного були настінне дзеркало з кабінету фельдмаршала та акварельна копія з мініатюри, виконана в останні роки життя князя. Власник погоджувався передати їх воєнно-історичному музею[256].

Інтерес становить і така форма роботи з комплектування фондів, як складання списків осіб, котрі володіють родинними архівами та колекціями старовинних речей, потрібних Київському відділу ІРВІТ. Таку роботу проводив М. Бакулін. Зокрема, в кінці 1910 р. він прислав списки дворян-землевласників обстежуваних губерній (серед них Бутовичі, Гамалії, Горчакови, Дарагани, Кантакузени, Капністи, Ламздорфи, Мещерські, Милорадовичі, Позени, Потоцькі, Родзянки, Сахно-Устимовичі, Урусови, Щербатови). Розпорядчий комітет розіслав цим особам листи з проханням передати в розпорядження відділу документи та матеріали, що мають відношення до воєнної історії й побуту військ та причетних до цього діячів, якщо не в дарунок, то для зняття копій, а предмети просили подарувати музею. При цьому зазначалося, що всі пожертви будуть

дбайливо зберігатися з відповідними написами, зробленими за побажаннями жертводавців[257].

Музейна комісія Київського відділу ІРВІТ також надавала допомогу полковим музеям. Наприклад, у 1911 р. до М. Алексеєва звернувся з таким проханням командир 44-го піхотного Камчатського полку (м. Луцьк), який розшукував зразки озброєння, спорядження та обмундирування, починаючи від створення полку в 1806 р.[258]

Музеї, присвячені історії військових частин (т. зв. полкові музеї) виникли в Російській державі в 1880-х рр. Вони існували на громадських засадах, завдяки приватній ініціативі військових. Російське воєнно-історичне товариство, поставивши собі за мету збереження воєнно-історичних пам'яток (рухомих і нерухомих), збирало відомості про реліквії військової старовини в полкових музеях та друкувало їх на сторінках своїх видань. Так, у 1912 р. Московський відділ ІРВІТ опублікував перший випуск «Обозрения предметов военной старины. Отдел I. Музеи войсковых частей», підготовлений членом товариства Н. Марксом. Він запропонував цікавий з точки зору принципів класифікації матеріалів фондів зібрань воєнних музеїв їх поділ на одинадцять відділів, за якими здійснив опис пам'яток: «I. Прапори, штандарти, регалії, трофеї та інші реліквії, Височайші грамоти, рескрипти та резолюції. II. Височайші подарунки, ювілейні й інші підношення полку. III. Ордена та відзнаки, медалі, печатки, монети. IV. Предмети озброєння, спорядження й обмундирування. V. Предмети воєнно-похідних спогадів. VI. Предмети побутового та історичного характеру. VII. Різного роду зображення, гравюри, рисунки, фотографії, альбоми і т. д. VIII. Бібліотечний. IX. Архівний. X. Церковний. XI. Спортивний» [259].

Полкові музеї дійсно володіли раритетними матеріалами. Відомо, що 1-й гусарський Сумський полк, сформований в 1651 р. як Слобідський Сумський полк, зберігав у музеї (заснований 1906 р.) копію фамільного портрета свого першого командира — полковника Г. Кондратьєва, його пернач, шаблю, пістоль, дві порохівниці, сумку, три оригінальні грамоти царів Іоанна і Петра Олексійовичів його нащадкам. Музей 9-го гусарського Київського полку (заснований 1910 р.) володів такими реліквіями, як портрет XVII ст. свого першого командира І. Новицького, гармати з написами того ж часу, грамоти приведення полку на присягу царям Іоанну і Петру Олексійовичам 1682 р., портрети і батальні картини, історичні документи, починаючи з XVII ст., полкове церковне блюдо 1169 р. Музей 4-го уланського Харківського полку (заснований 1911 р.) зберігав портрет ротмістра Ф. Лисенка, який захопив Т. Костюшка, уланські шапки 1813 і 1849 рр., грамоту 1763 р. і полковничий універсал 1690 р.[260]

Комісія з опису бойових трофеїв і старих російських прапорів, утворена за царським указом 1911 р., розіслала начальникам штабів дивізій, місцевим відділам ІРВІТ та іншим установам (загалом понад 5 тис. листів) запити про склад музейних зібрань та наявність пам'яток музейного значення. Збирав відомості про зазначені старожитності і Київський відділ ІРВІТ[261]. Збереглася низка повідомлень з місць.

Старооскільський полк мав Георгіївський полковий стяг з Олександрівською стрічкою й написом, що він пожалуваний колишньому 4-му батальйону Люблінського полку за переправу через Дунай 11 березня 1854 р. і за оборону Севастополя в 1854–1856 рр. Трофеї Чугуївського полку складали 24 срібляні труби, полкова ікона св. Покрови, пожалувана в 1869 р. імператрицею Марією Федорівною. Образ супроводжував полк під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Збереглися також церковні посуд і образи, які належали чугуївським козакам. У полковому музеї 9-го гусарського Київського полку зберігалися полкова гармата, знайдена нащадками першого командира полку — полковника Війська Запорозького І. Новицького і доставлена у військову частину полковником С. Бондаревим. На гарматі напис: «Лил Йосиф Тимофеевич за старанием его пана Ельяша Новицкого, полковника войска Запорожского. Отлита в Глухове в гор. Снятине 1692» [262].

Інгерманландський полк (м. Чугуїв) повідомив у 1911 р., що володіє штандартом з вензелем Петра I та п'ятьма штандартами 1707 р. Іркутського драгунського полку. В частинах 21-го армійського корпусу (Київ) були Георгіївські стяги і труби — нагороди за оборону Севастополя під час Кримської війни та військові операції під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Командир 1-го Волзького полку Терського козачого війська (м. Кам'янець-Подільський) написав, що в полку зберігаються 17 старовинних прапорів, пожалуваних йому під час служіння на Волзі від імператорів Петра I, Анни Іоаннівни, Катерини II, які перейшли новосформованому полку в 1776 р., а також дві мідні двофунтові гармати, подаровані Анною Іоаннівною в 1738 р., дерев'яна насіка в срібних шатах із написом, подарована Катериною II отаману Дикому в 1776 р.[263]

У Київському артилерійському складі зберігалися турецькі гармати, захоплені в 1828 р. у фортецях Браїлов і Мачине, в Київській фортеці — 28 ключів від Микільської і Подільської брам, від башт №№ 2, 4, 5, 6 і Прозоровської, від Васильківського і госпітального укріплень[264].

Очевидно, що в Київському військовому окрузі існували контакти між центральним і полковими музеями, але документальних свідочств про форми цього напряму діяльності Київського відділу збереглось обмаль.

Таким чином, музейна комісія за кілька років діяльного існування виконала основне своє завдання — створила музей, який став першою в Наддніпрянській Україні центральною воєнно-історичною установою. Музей організовувався на методологічних засадах тогочасного музеєзнавства. Він мав, як і архів відділу, чітко виявлену профілізацію, належав до групи історичних музеїв і комплектував основний фонд музейних предметів переважно профільними пам'ятками. Структура музею, зміст його зібрання свідчать, що він був спрямований на вивчення, документування та популяризацію розвитку військової справи саме на українських землях. Формувалися колекції зброї, озброєння, обмундирування, форменого одягу, нагород, знаків, прапорів, нумізматики, портретів військових, меморіальних комплексів, відповідних характеру музею творів образотворчого мистецтва, археологічних знахідок з оборонних, фортифікаційних споруд, укріплених городищ, предметів церковного вжитку (наприклад, з полкових церков). Зауважимо, що, як і більшість тогочасних музеїв, він комплектувався переважно речовими пам'ятками. Збірки писемних і друкованих пам'яток формували архів і бібліотека відділу. Виняток становили особисті документи в меморіальних комплексах. Здійснювалася фондова робота з обліку, атрибуції, систематизації та каталогізації колекцій. До цієї роботи залучалися відомі фахівці. Було побудовано експозицію, а музей відкрито для відвідувачів.

У 1915–1916 рр. музей періодично приймав відвідувачів. У серпні 1916 р. він перейшов у відання окружного штабу. З його скасуванням у листопаді 1917 р. музей включили до складу військово-наукового відділу Генерального штабу УНР. Заснований у серпні 1917 р. Національний музей-архів війни і революції перейменовано в березні 1918 р. на Український державний військово-історичний музей і приєднано до військово-наукового відділу Генерального штабу УНР. До нього включили музейні збірки Київського відділу ІРВІТ[265]. Планувалося поповнити музей регаліями України, які мали повернути з Росії після укладання мирного договору з нею. Для збирання трофеїв і згадок про світову війну було вирішено відрядити спеціальну експедицію на місця боїв і на прифронтову смугу, а в друкованому органі Генерального штабу створити спеціальний відділ для вістей з музею. У «Вістнику» штабу була високо поцінована діяльність Київського відділу ІРВІТ і задекларовано намір створити аналогічне товариство: «Для спільної праці по збиранню, переходуванню й опису історичних пам'ятників України проектується закласти при музеї “Громаду охоронників української старовини”, яка буде продовжувати діяльність Київської військово-історичної громади, на жаль роспорочившоїся за смертю більшості її членів від руки більшовицьких катів»[266].

У березні 1918 р. Рада міністрів УНР надала музею лівий флігель Царського (Маріїнського) палацу. Реорганізацію музею мали намір здійснити за зразком берлінського воєнного музею, визначивши за його мету «підняття в населенню любови й пошани до рідної армії, яко захисту рідного краю, й ознайомлення народу, особливо шкільної молоді ... з останніми новинками військової техніки»[267]. Колекції було значно поповнено матеріалами, пов'язаними з Першою світовою війною та революцією. Зокрема, Головний штаб передав музею стяг Богданівського полку з написом: «1-й Український імені Гетьмана Богдана Хмельницького полк», який виніс із захопленого більшовиками Києва і переховував у школі в с. Осокорки (нині в межах Києва) козак І. Лук'яненко. 16 березня 1918 р. він передав прапор начальнику Головного штабу УНР О. Осецькому[268].

Музею передали також знамено 160-го піхотного Абхазького полку з цвяшками, забитими імператором Олександром II та його дружиною; з власного будинку Гамаліїв у Конотопському повіті привезли портрет генерального судді І. Гамалії, придбали портрет гетьмана І. Мазепи. Військове відомство наказало всім частинам віддати свої прапори і клейноди, картини, ікони й інші цінні речі до збірки музею. Для ознайомлення з історією морської справи планували замовити моделі пароплавів, починаючи від найдавніших і кінчаючи підводним човном, а для ознайомлення з повітряним флотом — моделі аеро- і гідропланів. Розроблявся проект облаштування перед будинком музею майданчика військової техніки і зброї (гармати, кулемети, бомбо- і міномети, вишки для досліджувань, іскрово-телеграфні щогли з пояснювальними текстами), а також викопати зразкові окопи з бліндажами та дротяними перешкодами. Було вирішено побудувати нову експозицію за такими розділами: 1. Епоха до XIII ст.: кам'яна доба — скіфо-сармати — слов'яни — Київська Русь до монголо-татарської навали. 2. Польсько-литовська доба. 3. Гетьманщина (до Переяславської угоди). 4. Від гетьмана І. Мазепи до Павла I. 5. Останні часи. 6. Перша («велика») світова війна.

Музею відводилась особлива роль у позапризовному вихованні та підготовці до військової служби. З цією метою він мав також влаштувати лекції та видавати спеціальну літературу[269].

Таким чином, за Української революції змінилися ідеологічні засади діяльності музею, а форми і напрями роботи майже не зазнали суттєвих змін.

У травні 1918 р. палац перейшов у відання Міністерства внутрішніх справ Української Держави. За розпорядженням військового міністра від 17 червня завідувач музею О. Благодир мав терміново звільнити при-

міщення, але відмовився виконувати наказ. 22 червня вночі загін солдатів виніс музейні колекції та обладнання на майдан перед палацом, частину речей просто повикидав із вікон. Частина колекцій загинула під дощем або була розкрадена. Рештки перевезли в підвали архіву Генерального штабу, а завідувача музею усунули з посади за непокору владі[270]. 3 липня Рада міністрів розглянула цей інцидент і доручила військовому міністру провести слідство та вжити заходів для запобігання аналогічних випадків безвідповідального ставлення до культурних цінностей[271]. Збереглися відомості, що в грудні 1918 р. музей зібрав значну кількість цінних історичних документів про протигетьманське повстання, і що його збірка поповнилася частиною документів гетьманського архіву[272].

Останні відомості про музей свідчать принаймні про спроби його зберегти. Більшовицька влада, яка змінила в Києві Директорію УНР, видала музею охоронну грамоту. Під час захоплення Києва Добровольчою армією разом з нею в місто повернулися деякі офіцери Київського військового округу, які були членами Київського відділу ІРВІТ. Замітка в газеті «Киевлянин» у листопаді 1919 р. згадує Воєнно-історичний музей на вул. Катерининській, 12[273], де до війни містилося Управління Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора.

Дальша доля музею Київського відділу ІРВІТ подібна долі установ інших громадських збірок. Їх було розподілено між різними науковими і культурно-освітніми установами.

Музей Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. За умови здійснення мети і завдань діяльності товариства його музей міг перетворитися на загальноукраїнський археологічний. Ініціатива його організації належала голові Розпорядчого комітету товариства О. Мердеру (вересень 1912 р.). Загальні збори товариства 25 січня 1913 р. обрали хранителем музею О. Ертеля[274].

Збірка музею комплектувалася переважно за рахунок пожертвувань та знахідками під час археологічних досліджень членів товариства, іноді — шляхом закупок. Її основу склали археологічні колекції з Києва та його околиць, однак поступово, з поширенням діяльності, почали надходити предмети музейного значення з інших регіонів краю. Так, у грудні 1912 р. дійсний статський радник Карвасовський подарував товариству два фрагменти старовинної мостової із зубів вола, знайдені в с. Кримне Володимир-Волинського повіту (тепер Старовижівського р-ну Волинської обл.)[275].

Впродовж 1912–1913 рр. під час спостереження за земляними роботами на вулицях Рейтарській і Мало-Володимирській в Києві було знайдено численні матеріали, передані музею: череп з поховання приблизно XVII ст.; монети російського царя Олексія Михайловича, поль-

ських королів Яна II Казимира, Сигізмунда III; передню частину гранчастого рушничного дула, кістяну пластинку з нижньої частини шабельних піхов, гравійовану вишуканим орнаментом (погрудне зображення козака в ківері й турці та стилізованої змії); предмети домашнього вжитку: амфороподібну чорну посудину з двома ручками (такі траплялися біля Десятинної церкви в культурному шарі XI ст.); черепки світло-червоних глиняних амфор, в яких зберігали зерно або рідину, з лінійним паралельним орнаментом по краю найбільш розширеної частини і двома ручками; цілі й фрагментовані посудини з білої глини; уламки домашнього глиняного посуду, ціле жорно і фрагменти, стародавню цеглу, уламки скляного посуду; залізні речі: підкови взуття XVII ст., залізний замок, кільце (можливо, ланка ланцюга) з невеликим мідним хрестиком, пружинні щипці; предмети різного призначення: три уламка дзвону з листяним орнаментом, невеликий плавильний тигель, уламок товстої плитки темно-зеленої смальти. Надійшли також предмети, виявлені розкопками в Китаєве, Проневщині, Виті Литовській.

1913 р. музейні колекції розмістили в Педагогічному музеї[276], де було виділено терміном до травня 1916 р. частину приміщень бібліотеки. Вітрин не вистачало, тому довелося речі поставити на кількох полицях у висоту. Система розміщення колекцій — за місцем знахідки[277]. Хранитель вважав за потрібне підготувати каталог колекцій, а після відкриття — сповіщення в районі діяльності товариства про присилання до музею старовинних речей.

3 березня 1914 р. Рада товариства присвоїла закладу назву — Музей Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва[278]. Музейна збірка за своїм змістом певною мірою дублювала колекції Миського музею, але була значно меншою за кількістю одиниць зберігання. Вона містила зразки археологічних культур з первісних стоянок на Виті Литовській і Почайні, колекції орнаментованих і не орнаментованих черепків, кремінних знарядь, кісток тварин. Первісні культури були представлені також знахідками з досліджених курганів: керамікою, предметами побуту, прикрасами, сережками, бусами, мушлями, предметами ритуалу, глиняними статуетками, уламками гранітних сокир, залізними цвяхами, двома залізними бойовими сокирами, кількома черепами і кістяками. До складу колекцій давньоруської доби входила велика кількість старожитностей: залишки тканин, колти, сережки, каблучки, зброя, мозаїка, емаль, смальта, посуд цілий і в черепках, частини скляних браслетів, скло різної форми і техніки виготовлення, хрести, енкаліпіони, багато шиферних пряслиць, у т. ч. з написами та емблематичними знаками. До пізнішої епохи належали предмети побуту, зброя, кераміка з орнаментами і поливою, велика кількість кахель. Після впорядкування

щоденників і креслень розкопок їх передавали до музею, надходили і плани та розрізи найбільш цікавих споруд, а також фотографії розкопок[279]. Серед інших предметів — план Києва 1806 р.; бінокль польовий, шпаги ХІХ ст., палаш ХVІІІ ст.

28 травня 1914 р. музей поповнив давньоруський скарб з вул. Трьохсвятительської, 14 в Києві, переданий власницею садиби Т. Давидовою. До його складу входили два парні золоті колти з перегородчастою емаллю, на лицьовому боці їх зображений Сирин, на звороті — хрест у колі; дві золоті сережки київського типу різних розмірів; три золоті різні сережки київського типу на намистинах по вісім кружків, у кожному — по трикутнику з рельєфної зерні, між кружками — горельєфні хрестики з п'яти зерен кожний; одна золота сережка київського типу, орнаментом в якій служить зображення рівнокінцевого хреста, кінці якого розширені й заокруглені; дві непарні золоті сережки київського типу; мідний енколпійон, один срібний витий браслет з орнаментованими кінцями (складався з чотирьох фрагментів)[280].

У тому ж році до музею надійшли знахідки з поховання в с. Тирловка Гайсинського повіту (тепер район Вінницької обл.): уламок залізного меча, слезниця зі скла, теракотова посудина і каблучка зі склоподібної маси. Було передано і весь речовий матеріал, зібраний під час спостережень за земляними роботами в історичному ядрі Києва та на його околицях. Його супроводжували точні зазначення місця і часу їх знайдення, позаміські речі — детальні щоденники розкопок. Серед надходжень 1914 р.: бойові сокири різних епох, «тисячниця» з пров. Десятинного, в якій було понад 500 трифунтових гарматних ядер; зливки свинцю для військових цілей, велика кількість кремінних виробів (стріли, скребачки тощо), первісна кераміка з орнаментом, інвентар курганних поховань (буси зі срібла, сердоліку, гірського кришталю, бурштину, мастики та фінікійського скла, скроневі кільця із срібла та бронзи).

Потрапили до музею і матеріали, знайдені під час розкопок фундаменту давньоруського палацу навпроти будинку № 6 у цьому ж провулку: невеликий скарб, що складався з чотирьох електрових гривень, і фрагменти трьох скляних арабських посудин-стаканів з виконаними на них золотом і кіновар'ю фігурами царя і двох цариць з німбами над головами. Жінки були зображені з малими віялами, чоловік — з мечем. На одному стакані містилися зображення святих. В центрі — святий на троні, обабіч — святі, одягнені в розкішні золоті облачення. Цінніша посудина — східна, дві — грецькі. Серед знахідок — нижні частини ще двох подібних судин, але без фігур, узор на них частково розписний, частково рельєфний; осколки подібної ж судини (роздавлені гривнями київського типу, що були в них); срібні монетні гривні київського типу.

Поряд було знайдено срібну печатку — пластинку з ручкою. На пластинці — напис, з якого читалося лише «Александр», інше слово — нерозбірливе. У тому ж році в провулку знайшли старовинні чавунні ядра[281]. Незважаючи на те, що кількість археологічних колекцій була невеликою, всі речі мали наукову цінність, тому що було точно відомо, на якому місці, коли і ким їх було знайдено.

1915 р. О. Турчанинова пожертвувала музею венеціанську підвіску із зображенням Христа на престолі, на звороті — св. Марка і дожа Дандоло, імовірно, Генріха, учасника четвертого хрестового походу на початку XIII ст.; підвіску з фініфтю; мідний наперсний хрест учасника Севастопольської кампанії; верхню частину по міді позолоченого штампа з зображенням погруддя імператриці Катерини II[282].

Почесний голова товариства Ф. Трепов запропонував зібрати в Києві якомога повнішу збірку портретів намісників і генерал-губернаторів Південно-Західного краю. В лютому 1914 р. О. Мердер звернувся з цього питання до князя В. Баратова в Кам'янець-Подільський, який відповів, що повної колекції він не зібрав, але в нього є світлини і скляні негативи з портретами майже всіх генерал-губернаторів Південно-Західного краю, починаючи з 1861 р. Власник виявив готовність представити негативи для перезйомки[283]. Врешті-решт товариство придбало або отримало в подарунок низку портретів, для яких зробило власним коштом рами: генерал-ад'ютанта О. Безака, графа О. Беклешова, генерал-ад'ютанта Д. Бібікова, князя І. Васильчикова, камергера О. Гірса, генерал-ад'ютантів М. Драгомирова, О. Дрентельна, О. Дондукова-Корсакова, О. Ігнат'єва, академіка В. Іконникова, генерал-ад'ютанта М. Клейгельса, графа М. Кречетникова, єпископа Чигиринського Павла (Преображенського), графа П. Рум'янцева-Задунайського, шталмейстера М. Суковкіна, генерал-ад'ютантів В. Сухомлинова і Ф. Трепова, графа Т. Тутолміна, генерал-ад'ютанта М. Черткова, графа В. Шереметєва[284].

З початком Першої світової війни завідувач будинком Педагогічного музею запропонував звільнити приміщення музею товариства, яке призначалося для вчительок шкіл Галичини. О. Ертель відчайдушно намагався врятувати музейні колекції. Але питання вирішити не вдалося за браком приміщень у місті. В жовтні 1915 р. О. Ертель перевіз упаковані в ящики колекції у власну квартиру на вул. Рейтарській, 30. У жовтні 1916 р. Києво-Печерська лавра погодилася розмістити їх у Великій лаврській дзвіниці, куди їх було перевезено в 1917 р.[285] Окремі речі зберігалися на квартирі О. Мердера, в пансіоні Є. Левашової та в Педагогічному музеї[286].

17 лютого 1919 р. М. Біляшівський прийняв до Київського художньо-промислового і наукового музею від Київського товариства охорони

пам'яток старовини і мистецтва (передавав О. Мердер) два золоті колти з перегородчастою емаллю (зі скарбу на вул. Трьохсвятительської); дві золоті сережки київського типу; дві скляні судини з фігурами, виконаними кіновар'ю і золотом; осколки третьої судини; три срібні монетні гривні; дерев'яний хрест; металевий хрест зі стеклами ХІХ ст.; табличку з хрестиком, візантійською монетою (загалом п'ять предметів); скляну пляшку з підвалу Київської ратуші; рейтарський палаш; якутський ніж. 19 лютого 1919 р. хранитель археологічного відділу музею В. Козловська прийняла додатково золоту дужку одного з колтів; нижню частину скляної судини, прикрашеної орнаментом кіновар'ю; кривий східний ніж[287].

1920 р. музейні колекції Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва було передано Українському науковому товариству в Києві. На засіданні секції мистецтв УНТ 22 лютого 1920 р. було ухвалено прийняти музей і бібліотеку товариства охорони пам'яток, запросивши членів товариства до розбирання колекцій; залишити за колекціями надані їм імена й прізвища збирачів і жертводавців[288].

Товариство опікувалося збереженням пам'яток музейного значення і в інших регіонах. 1911 р. киянин М. Фореггер фон Грейфентурич описав товариству свої враження від огляду музею Луцького Хрестоздвиженського братства. Він повідомив, що недавно музей розмістили в окремій кімнаті при богадільні, дерев'яний будинок якої розташований поза огорожею колишнього костюлу Бернардинського ордена, перетвореного на православний собор. Діяльну участь у справах музею брав товариш голови Луцького окружного суду К. Богуславський, який супроводив кожний предмет приблизним описом і зазначенням місця його надходження. Музей, за свідченням кореспондента, перебував у вкрай незадовільному стані. Чотири портрети уніатських єпископів висіли в холодному коридорі, полотно і рами були прибиті цвяхами до стіни, на них осипалася фарба, на ікони, що висять біля груби, погано впливає тепло. Колекції не впорядковано за певною системою і порядком. Листи і грамоти єпископів вкладено в затісний конверт, в місцях згинів папір почав обсипатись. У складі збірки — рукописне Євангеліє ХVІІ ст., плани і рисунки церков, хрести. Під сходами в соборі — дерев'яні, позолочені і пофарбовані статуї євангелістів, які ніким не охороняються.

У травні 1912 р. Київське товариство охорони пам'яток направило лист за підписом О. Гірса до Луцького православного братства, в якому просило повідомити, які міри приймаються ним з популяризації, опису й каталогізації майна музею та охорони скульптур євангелістів — решток убранства Бернардинського костюлу. У листі підкреслювалося, що це пам'ятки церковного мистецтва, тому вимагають шанобливого до них ставлення власників, товариства і держави. Голова Луцько-Дубненського

з'їзду мирових посередників В. Дубиненко повідомив О. Гірсу, що на другий день після одержання від нього листа чотири різьблені дерев'яні статуї євангелістів перенесено в окреме приміщення[289].

Товариство охорони пам'яток виступило ініціатором створення Київського єпархіального церковно-археологічного музею, який планували розмістити в нижньому поверсі будинку митрополита на території Софії Київської. Ідею створення такого музею плекав ще перший голова товариства — єпископ Павло (Преображенський), який був занепокоєний тим, що церкви (головним чином, сільські), в яких зберігається багато церковних старожитностей, не завжди ставляться до них належним чином. Доведені до злиднів, вони продають речі, що мають велику історичну та наукову цінність: ікони, облачення та ін. Церковні речі гниють у сирих підвалах і дзвіницях. Владика мав намір зібрати всі цінні предмети, що вже вийшли з ужитку, й помістити їх в митрополичому будинку або в Києво-Печерській лаврі. Він звертався з цього питання до митрополита Флавіана (Городецького), який поставився прихильно до його пропозицій[290].

Причини, чому товариство переймалось організацією такого музею, полягали в тому, що Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії був переповнений, а предмети церковного вжитку, що мали значну цінність, швидко зникали (ікони, начиння, книги, облачення) або потрапляли в руки скупників і приватних колекціонерів. Багато їх можна було зібрати в старих церквах[291]. 24 жовтня 1912 р. О. Гірса написав доповідну записку митрополиту Флавіану (Городецькому), в якій виклав думку Ради товариства, що пам'ятки, зокрема і церковної старовини, гинуть за двома головними причинами: 1) незадовільний існуючий порядок зберігання пам'яток, який має бути докорінно змінений; 2) можливість легкого і безконтрольного переходу пам'яток старовини з місць зберігання в сторонні руки шляхом продажу, обміну тощо[292]. Рада товариства пропонувала створити спеціальний музей, де мали зосереджуватись усі старовинні церковні предмети і де під наглядом досвідчених людей їх би зберігали, розподіляли за групами і робили доступними для огляду і вивчення. Пропонувалося відвести під музей частину Києво-Софійського митрополичого будинку, який переважно пустував. Важливо й те, що сам будинок був пам'яткою старовини і підлягав охороні. До то ж він розташовувався в центрі міста[293].

Ідею було реалізовано певною мірою в 1919 р. Член Софійського комітету УАН Г. Лукомський та його помічники створили музей собору Святої Софії, який розміщувався в будинку митрополита. Тут було зібрано рештки колон, капітелей, уламки плит, мозаїк, які до того безладно валялися у хрещальні. В окремих вітринах експонувалися фраг-

менти всіх п'яти шарів підлоги, фотографії, креслення, малюнки, книжки та інші матеріали, що стосувалися історії собору. Планувалося розгорнути на базі цього музею Всеукраїнський музей історії релігійного культу. Софійський архітектурно-історичний заповідник було організовано лише 1934 р.[294]

У квітні 1916 р. Московське археологічне товариство звернулося до Київського товариства охорони пам'яток з приводу опублікованої ним кореспонденції в «Московском листке» від 17 березня, в якій йшлося, що минулого року за розпорядженням митрополита Київського Флавіана (Городецького) з Києво-Печерської лаври і Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря було передано до Державного банку на потреби війни 43 пуда старовинного срібного посуду, з якого 40 виробів уже переплавлено. Московське товариство просило повідомити, чи відомо Київському товариству про цей випадок «розкрадання» старожитностей і чи були запрошені його члени для огляду та відбору речей, що передавалися на сплав. Пропонувалося надалі фотографувати такі речі. В липні 1916 р. Ф. Титов повідомив, що всі монети перед передачею до банку були сфотографовані лаврським фотографом, світлини зберігаються в Лаврській ризниці, тому слід спростувати повідомлення в газетах про передачу стародавніх речей. Він розмовляв з єпископом Чигиринським Никодимом (Кротковим) — настоятелем Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря та архімандритом Амвросієм (Булгаковим) — намісником Лаври і дивився документи в справі пожертвування золотих і срібних речей. Свято-Михайлівський монастир взагалі не жертвував такого посуду, а передав понад 3 пуда срібла різної проби у 18 кусках, а також фрагменти старого начиння та ветхого облачення. Відбір був зроблений за вказівкою місцевих археологів з числа членів Церковно-археологічного товариства. Цінні археологічні облачення, навіть стародавні та старі, зберігаються, як і раніше, в ризниці. Києво-Печерська лавра передала 22 золоті медалі, 96 золотих монет і 7 злитків золота, а також 45 пудів 37 фунтів 62 золотих срібла різної проби, переважно від лому риз ікон, 65 пудів потертої мідної монети. До відділу ручної зброї Київського артилерійського складу передано 247 пудів 5 фунтів червоної міді, 165 пудів 10 фунтів жовтої міді та 31 пуд 30 фунтів цинку[295].

Отже, діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження пам'яток музейного значення була спрямована головним чином на розбудову власного музею, що було зумовлено проведенням археологічних розкопок та розвідок, організацією спостережень за земляними роботами в Києві та на його околицях, під час яких знаходили значну кількість археологічних пам'яток. Основою музейного зібрання були археологічні колекції. Лише незначну частину музейних

предметів складали закуплені та подаровані речі, а також матеріали з інших регіонів Наддніпрянської України. Виходячи з усталених ознак класифікації музеїв у сучасній музеології[296], за змістом своїх колекцій музей мав перспективу перетворитися на археологічний заклад у профільній групі історичних музеїв, за масштабом діяльності — на крайовий. За приналежністю він був громадським культурним закладом.

У музеї було впроваджено систематизацію археологічних колекцій за місцем їх виявлення. Їх наукова цінність забезпечувалася насамперед тим, що всі знахідки супроводжували щоденники та креслення розкопок або документи, в яких було зафіксовано місце та обставини виявлення речей. Крім того, колекціям присвоювались імена збирачів та дарувальників. Таким чином, музейні предмети були атрибутовані, паспортизовані і класифіковані. Планувалося скласти й опублікувати каталог колекцій.

Музей зберіг для української культури невелику за чисельністю, але вельми цінну збірку археологічних музейних пам'яток. В їх числі — давньоруський скарб з вул. Трьохсвятительської, 14; речі зі Звіринецьких печер та інші матеріали, які сьогодні зберігаються в кількох київських музеях та в Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі. Разом з тим, до музею потрапляли випадкові матеріали, в основному, шляхом подарунків. Непрофільною для нього була і колекція портретів вищих посадових осіб краю та голів товариства охорони пам'яток. Все це мало наслідком дублювання за змістом деяких колекцій Київського художньо-промислового і наукового музею.

Музей не мав власного приміщення, тому не побудував відкритої для публічного огляду експозиції. Його збірка мало скоріш науковий характер й була доступна обмеженому колу осіб.

Другим напрямом музейної діяльності товариства було прагнення зберегти предмети музейного значення в інших регіонах країни, про небезпеку яким повідомляли кореспонденти з місць; третім — врятувати церковні старожитності, якими володіли українські храми та монастирі та не завжди цінували їх історичну, наукову та мистецьку вартість. Тому члени товариства намагалися заснувати епархіальний церковний музей. Він мав відрізнятись від Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, який скомплектував колекції з історії релігійних вірувань і релігійного мистецтва багатьох країн і народів, тим, що зберігав би православні старожитності, що перебували в церковному вжитку на території України, й цінності з ризниць українських храмів.

Педагогічний музей при Київському навчальному окрузі. Як зазначалось у циркулярному розпорядженні Міністерства народної освіти попечителю Київського навчального округу від 20 листопада 1899 р., заснування педагогічних музеїв мало на меті «сприяти кращій постановці

навчальної справи в народних училищах і розширенню набутих народними вчителями в учительських семінаріях знань шляхом надання їм можливості постійно ознайомлюватися з новітніми і найкращими творами в усіх галузях педагогічної науки і наочними та педагогічними посібниками»[297].

Зазначені музеї відкривало та утримувало Міністерство народної освіти, велике значення мали і пожертвування. Коли у 1900 р. розглядалося питання про створення Педагогічного музею при Київському навчальному окрузі, воно аргументувалось актуальністю теоретичних проблем виховання і навчання у зв'язку з відкриттям нових навчальних закладів, прагненням покращити класичну освіту в середніх школах, а також необхідністю вивчення міжнародного досвіду, з яким мало можливість ознайомитися навчальне відомство на Нижньгородській і Паризькій педагогічних виставках 1900 р.[298]

Педагогічний музей при Київському навчальному окрузі було створено в жовтні 1902 р. Спочатку він розташовувався в найманому приміщенні. 28 серпня 1911 р. відбулось урочисте відкриття музею в спеціально побудованому коштом підприємця і мецената С. Могилевцева будинку на вул. Володимирській, 57. Перші колекції склали експонати Київського навчального округу з Паризької всесвітньої педагогічної виставки 1900 р., пам'ятки, що були пожертвовані іноземними учасниками цієї виставки або придбані у них, а також багата географічна збірка учителя Першої Київської гімназії М. Черкунова. Поповнювався музей і за рахунок надходжень з місць учнівських робіт, праць вчителів з педагогіки, програм, фотографій тощо.

Музейне зібрання складалося з трьох відділів: 1. Колекція наочного приладдя, що використовувалось у нижчих, середніх і промислових навчальних закладах, а також предмети, що стосуються шкільної архітектури, гігієни і фізичного виховання. Вона містила учнівські роботи з ручної праці та моделі, хімічні й фізичні приладдя; географічні карти та ілюстрації; картини, зошити, альбоми; посібники, програми із зазначенням способів і результатів їх застосування у вигляді учнівських звітів й учнівських праць; фото, малюнки, креслення, моделі шкільних будинків і приміщень, шкільних лав, столів, дощок, груб, камінів, ламп і вентиляторів; зразки одягу, взуття, ранців, сумок; прибори і пристосування для фізкультурних вправ, рухомих ігор, вимірювання ваги, сили тощо. 2. Збірка підручників, посібників російською та іноземними мовами, при комплектуванні якої ставилося завдання поступово зібрати якомога повнішу колекцію не лише сучасних примірників, а й тих, що вже вийшли з ужитку. 3. Спеціальна бібліотека з історії освіти і школи, шкільної статистики, педагогіки і методики.

Крім експозиції при музеї було влаштовано кабінети наочного приладдя. Зразковий фізичний кабінет було нагороджено великою золотою медаллю Всеросійської промислової та сільськогосподарської виставки 1913 р., яка проходила в Києві.

Музей набув значення важливого осередку поширення педагогічних знань в Україні. Тут було організовано публічні лекції відомих учених з різних галузей науки; недільні читання (денні — для учнів, вечірні — загальнодоступні); заняття учнів; демонстрації кращого наочного приладдя; літні курси для народних учителів; концерти симфонічні, пісенні, духовної музики, у т. ч. у виконанні учнів київських навчальних закладів. При музеї було відкрито читальню, щороку відбувалися виставки Товариства художників-киян. Вхід і користування матеріалами музею були безкоштовними[299]. Частина колекцій музею збереглася до наших днів, тепер вона входить до збірки Педагогічного музею в Києві[300].

Важливо відзначити, що матеріали цього музею документували історію освіти та педагогічної думки в Україні впродовж усього її історичного минулого. Збірка комплектувалася з усіх регіонів країни, а розвиток педагогіки розглядався в європейському контексті. Педагогічний музей при Київському навчальному окрузі був єдиним музейним закладом свого профілю, який можна віднести за масштабом діяльності до всеукраїнських.

Музей Київського товариства грамотності. Під час дослідження було виділено також групу музеїв, що мали просвітницький характер. Вони не ставили перед собою суто наукових, пам'яткоохоронних або навчальних цілей, а були розраховані на підвищення культурного рівня простих, у переважній більшості малограмотних людей — робітників і селян. Разом з тим вони формували музейні зібрання, в яких накопичувалося чимало цінних пам'яток всеукраїнського значення. Найбільш значущим з них був музей Київського товариства грамотності.

Товариство було створене 1882 р. з метою «поширення грамотності та релігійно-моральної просвіти в народі»[301]. Його справами керувала Рада на чолі з директором приватної гімназії, відомим громадсько-політичним діячем В. Науменком, до якої входили також знані київські вчені та діячі культури М. Біляшівський, Є. Кивлицький, І. Лучицький та ін. Перший з них на початку ХХ ст. очолював музейну комісію товариства.

В 1899 р. при товаристві почав діяти Пересувний музей навчальних посібників, в якому в 1909 р. налічувалося 1560 назв і 10506 примірників навчальних видань[302]. Він містився в приміщенні Троїцького народного будинку, спорудженого в 1902 р. (нині вул. Червоноармійська, 53). У «Положенні про музей» його мету було визначено таким чином: «...постачати міським і сільським школам, а також приватним особам для

тимчасового користування наочні посібники, історичні й природничо-історичні колекції та картини для проекційного ліхтаря. З розвитком музею в його завдання має також увійти складання колекцій з різних галузей знань і роз'яснення цих колекцій»[303]. Комплектування археологічних колекцій пояснювалося прагненням «сприяти поширенню в масі як знань, так і взагалі інтересу до пам'яток нашої старовини, на жаль, ще дуже слабо розвиненого не лише серед простородді, але навіть і в більш інтелігентних прошарках суспільства»[304].

Планувалося, що музей буде забезпечувати підручниками і посібниками школи і окремих осіб спочатку в районі Києва, з часом — по всьому Південно-Західному краю[305].

Кошти на утримання музею надходили від спектаклів, концертів, літературних вечорів, а також плати за користування майном музею. Він видавав посібники, навчальні колекції недільним, приватним, полковим, професійним школам, міським училищам, денним притулкам, інститутам, приватним особам, у т. ч. іногороднім. У музеї комплектувалися відділи археології й історії, етнографії, історії мистецтв, географії, зоології, ботаніки, математики, фізики, мінералогії, кристалографії, анатомії та фізіології, проекційних ліхтарів. Серед тих, хто подарував музею колекції, були його завідувач М. Біляшівський і колекціонер Ф. Кундеревич (археологічні матеріали кам'яного віку та епохи енеоліту), колекціонер В. Тарновський (44 таблиці зображень українських старожитностей), А. Графтіо (напівкоштовні каміння), професор Київського університету П. Армашевський (мінералогічна колекція — 40 одиниць), невідома особа, позначена в списку дарувальників під ініціалами «А. П.» (гербарій кримської флори), дружина педагога, старогромадівця В. Беренштама (різні ілюстровані журнали за 22 роки) та ін.[306]

У 1908 р. товариство було заборонене. Причини цього пояснюються в доповідній записці міністру народної освіти, в якій йдеться про те, що товариство змінило своє призначення сприяти місцевим органам міністерства у виконанні культурних задач «на користь і славу єдиної та неподільної Росії», взявши на себе «місію чисто політичного характеру, у дусі крайніх лівих партій»[307], і представило заради цього приміщення у Троїцькому народному будинку під громадсько-освітні установи зазначеного напрямку. У записці називаються імена відомих українських громадсько-політичних діячів, які працювали тут. Це завідувач будинку А. В'язлов та його помічник Д. Дорошенко та ін. Серед установ — Українське товариство на пам'ять Т. Г. Шевченка «Просвіта», редакції часописів «Киевская старина» та «Україна», газети «Рада» тощо[308]. Таким чином, постійної експозиції не було створено. Колекції музею перейшли у власність Київського навчального округу[309].

2.3. Розробка питань збереження документальних пам'яток

Архівне законодавство Російської імперії, що формувалося в кінці XIX — на початку XX ст., відзначалося суперечливістю і суттєвих змін у розвиток архівної справи не принесло. Це викликало критику з боку багатьох громадських формувань, які займалися архівною діяльністю. Наприклад, у 1903 р. члени Історичного товариства Нестора-літописця обговорювали проект архівної реформи в Російській імперії, розроблений Міністерством внутрішніх справ в особі Д. Самоквасова, до якого Московське археологічне товариство зробило зауваження. Товариство Нестора-літописця створило особливу комісію під головуванням М. Володимирського-Буданова, яка підготувала міркування у вигляді записки і переправило її до міністерства[310].

У зазначений період документальні джерела були розпорошені по численних відомчих архівах, які не могли впоратися з масою справ, що не мали до них безпосереднього відношення і тому знищувалися. Не існувало централізованої мережі архівів, бракувало фахівців-архівістів, матеріальна база не була створена. Заснована 1834 р. у Санкт-Петербурзі Комісія для видання історичних пам'яток (пізніше — Археографічна) з самого початку своєї діяльності вимагала від провінційних архівів передавати їй стародавні та найцінніші матеріали. Тоді Київ і Україна втратили цілий корпус безцінних джерел: із казенної палати, міського магістрату та присутствених місць Києва та краю комісії передали велику кількість документів. Разом з тим, постановка архівної справи в Україні була настільки недосконалою, що в багатьох місцях не вдалося передати цінні матеріали в Санкт-Петербург, тому що їх спочатку необхідно було розібрати та систематизувати[311].

Створена в 1843 р. київська Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при генерал-губернаторі, що мала статус державної установи, ставила завданням проаналізувати архіви присутствених місць і монастирів Київської, Подільської та Волинської губерній. Комісія діяла на базі Київського університету. Із скасуванням генерал-губернаторства в 1914 р. її підпорядкували Міністерству внутрішніх справ, у 1917 р. вона змінила назву на Київську археографічну комісію, яка підпорядковувалася Міністерству народної освіти Української Народної Республіки. В 1921 р. увійшла до складу Археографічної комісії ВУАН[312].

Члени Комісії організовували археографічні експедиції з метою розшуку, обстеження і збирання документів в архівах державних установ, магістратів, монастирів, у приватних архівах на Київщині, Волині, Поділлі, в Москві і Санкт-Петербурзі, Варшаві та за кордонами Російської імперії — в Австрії, Німеччині, Швеції, Італії. В результаті було скомплектовано величезні колекції цінного актового і документального

матеріалу, головним чином з історії Правобережної України, які зберігалися в Київському центральному архіві давніх актів, заснованому в 1852–1854 рр. У кінці XIX ст. тут було зосереджено близько 6 тис. актових книг Наддніпрянської України і 500 тис. окремих документів з історії країни, які висвітлювали історію заселення України та її населених пунктів, соціальних станів, землеволодіння, селянських общин, самоврядування, судово-адміністративних установ, церкви, козацьких війн, національно-визвольних рухів, гайдамаччини, селянських повстань, польсько-українських відносин XVI–XVII ст., а також богословські й полемічні твори, пам'ятки української літератури, генеалогічні матеріали, карти тощо. Велику роль у розгортанні роботи з комплектування колекцій історичних документів, систематизації й вивчення фондів, складанні й розробці методики їх опису відіграв директор архіву в 1890–1921 рр. І. Каманін. У радянський час архів поповнено документальними матеріалами з націоналізованих збірок. Під час тимчасової окупації Києва нацистськими загарбниками найцінніші колекції було вивезено до Німеччини (після війни повернено), частину матеріалів втрачено. 1944 р. фонди архіву включено до складу Центрального державного історичного архіву в Києві[313].

Комісія видала ряд важливих матеріалів з української історії, археології, палеографії, картографії тощо, зокрема: «Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе» (1845–1859 рр.; 2-ге вид. — 1898 р.), «Архив Юго-Западной России» (1859–1911 рр.), «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII ст., составленная в 1870 г. бывшим канцеляристом малороссийской генеральной канцелярии Самоилом Величком» (у 4-х т., 1848–1864 рр.), «Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки» (1853 р.), «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (1874 р.), «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам» (1878 р.), «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси» (1888 р.), «Материалы по истории русской картографии» (1899, 1910 рр.), «Палеографический сборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв.» (1899 р.), «Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России» (у 2-х вип., 1911, 1916 рр.).

Головами комісії були М. Писарев (1843–1848 рр.), М. Судієнко (1848–1853 рр.), М. Юзефович (1857–1889 рр.), В. Вельяминов-Зернов (1889–1904 рр.), В. Іконников (1904–1921 рр.); головні редактори — М. Іванишев (1861–1863 рр.), В. Антонович (1863–1882 рр.), М. Владимирський-Буданов (1882–1916 рр.), М. Ясинський (1916–1921 рр.). До складу Комісії входили відомі вчені, краєзнавці, громадсько-політичні і

культурні діячі: М. Василенко, С. Голубєв, М. Довнар-Запольський, В. Завитневич І. Каманін, О. Лазаревський, П. Лебединцев, М. Максимович, І. Малишевський, А. Метлинський, І. Новицький, П. Павлов, М. Петров, М. Рігельман, А. Стороженко, М. Стороженко, В. Щербина; членами-співробітниками були Д. Зубрицький, В. Кордт, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.[314]

Проте, плідна діяльність комісії не вирішувала проблем зі збереженням документальних пам'яток, що існували у цілій Україні. Крім того, вони зберігалися досить часто в непристосованих приміщеннях, що призводило до їх псування й нищення. Велику кількість писемних пам'яток знищували відомчі установи, вважаючи їх непотрібними для поточного діловодства. Найцінніші матеріали вивозилися до Санкт-Петербурга і Москви. Відомі, наприклад, такі факти, що 1852 р. Катеринославське губернське правління знищило 66 886 справ періоду 1772–1779 рр., в Одесі впродовж 1850–1869 рр. така сама участь спіткала 103 017 справ[315]. Таким чином, назріла необхідність розгляду проблеми створення системи архівної справи.

Значну роль у справі впорядкування місцевих архівів та збереження цінних документів відігравали на початку ХХ ст. губернські вчені архівні комісії. В Україні їх було створено сім: Таврійську в Сімферополі, Чернігівську, Херсонську, Катеринославську, Полтавську, Київську і Харківську. Всі комісії Російської імперії мали загальні напрями діяльності: збирання архівних справ і створення історичних архівів з метою вивчення та збереження документів, що містилися в губернських, обласних та повітових архівах різних відомств; збирання даних про пам'ятки місцевої старовини — археологічні, архітектурні, фольклорні і, по можливості, формування музейних колекцій. До 1914 р. комісії не створювались у великих культурних центрах, де діяли установи і товариства відповідного профілю і вже займалися справами, що мали розробляти архівні комісії. Такими містами були, зокрема, Київ, Одеса, Харків[316].

Першою в Україні почала діяти 1887 р. Таврійська вчена архівна комісія, яка мала власний друкований орган («Известия»), створила власний історичний архів (понад 10 тис. одиниць зберігання). У 1896 р. організовано Чернігівську комісію, члени якої склали «Програму для збирання археологічних, історичних та етнографічних відомостей по Чернігівській губернії», яка стала певним етапом у розвитку науково-краєзнавчої діяльності. Було створено і невеликий архів. Станом на 1915 р. члени комісії опрацювали 20 тис. архівних справ. У 1898 р. виникла Херсонська комісія, якій підпорядковувався Археологічний музей. У ньому зберігалися документи відомчих архівів. Цікавою стороною її діяльності було проведення археологічних розкопок на Херсонщині, зокрема дослід-

ження скіфо-античних пам'яток. У 1903 р. одночасно засновані Катеринославська і Полтавська комісії. Катеринославська вчена архівна комісія врятувала сотні писемних пам'яток XVIII ст., серед яких значну кількість склали матеріали, пов'язані із Запорозькою Січчю. Було видано 10 випусків «Летописи», організовано центральний губернський архів. Члени комісії проводили масштабні наукові дослідження з української генеалогії, історії козацтва. Завдяки Полтавській архівній комісії було збережено архів губернського правління. Київська вчена архівна комісія, заснована в 1914 р., складалася з відомих діячів науки і культури. Вона не встигла розгорнути масштабної діяльності, однак розроблені нею науково-методологічні матеріали мали велике значення для становлення архівознавства як науки. Створена 1915 р. в умовах війни Харківська архівна комісія фактично не змогла розгорнути активну діяльність, як і Подільській та Волинській відділи Київської комісії, що виникли того ж року[317].

Разом з тим, кінець XIX — початок XX ст. можна визначити як етап формування архівної справи, закладання підґрунтя архівознавства як науки, збереження та дослідження невідомих раніше архівних пам'яток з історії України. Саме це — рятування від знищення писемних першоджерел — найголовніший результат діяльності членів архівних комісій у зазначений період.

Велику роль у розробці теоретичних та методологічних засад історичного архівознавства та централізації архівної справи в Україні відіграли Київський відділ ІРВІТ та Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва.

Архівну та бібліотечну комісію Київського відділу ІРВІТ організовано в листопаді 1908 р. на чолі з професором В. Іконниковим, товариш голови — Д. Меньшов, завідувач архіву — підпоручик В. Билинський. Членами комісії в різний час були: підполковник окружного штабу М. Дітеріхс, штабс-капітан 166-го піхотного Рівненського полку В. Добровольський, завідувач Центрального архіву давніх актів І. Каманін, начальник фортечного інженерного управління генерал-майор К. Карташов, командир кінно-гірської батареї, підполковник Ф. Колодій, член від Військового міністерства у військово-окружній раді М. Кусаков, відставний генерал-майор М. Лопатин, старший чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі О. Мердер, професор Київської духовної академії Ф. Титов, начальник Київської місцевої бригади, генерал-лейтенант М. Туркул та ін.[318]

Комісія мала завданням збирати відомості про архіви, розшукувати, збирати, зберігати, охороняти, описувати, обробляти і готувати до публікації архівні пам'ятки, зокрема ті, що зберігалися в архівах і установах,

приватних збірках в районі діяльності Київського відділу, а також копіювати документи, які за певними обставинами не могли бути передані архівній комісії. Вона ставила за мету також сприяти упорядкуванню архівної справи в районі діяльності відділу, подавати Раді відділу пропозиції щодо архівів військових частин і управлінь, зноситися з відповідними начальниками частин, військ, управлінь і штабів для отримання відомостей про їхні архіви, зосереджувати в архіві відділу якомога повніші довідки про всі цінні справи, вживати заходів до їх популяризації та опису. Комісії надали право залучати до своєї діяльності не тільки військовослужбовців, а й цивільних приватних осіб, які володіють сімейними і випадково одержаними ними документами, що мають воєнно- або загальноісторичне значення[319].

На першому ж засіданні комісії було подано пропозицію створити власний архів, з'єднавши в ньому документи окремих архівів військ, штабів і управлінь Київського військового округу[320]. Щодо архівів, які перебували у віданні цивільних місцевих властей, архівна комісія Київського відділу мала право звертатися до відповідних установ з проханням давати можливість членам відділу працювати в цих архівах з опису їх справ і копіювати найцінніші документи. Велику роль у розробці теоретичних і практичних питань військової архівної справи відіграв І. Каманін. На засіданні архівної комісії 25 листопада 1909 р. він висловив думку про бажаність з'ясувати постановку архівної справи у військових частинах, тому що вона викликала занепокоєння[321].

В 1910 р. «Военно-исторический вестник» опублікував присвячену цим проблемам статтю вченого «Про організацію обласних військово-центральных архівів». У вступі до неї зазначено: «Наукова розробка місцевої воєнної історії може бути розпочата лише тоді, коли буде правильно організовано найголовніше джерело цієї історії — центральний архів кожного військового округу, бо без архіву немає історії; архів — літопис і при тому найточніший і докладний»[322]. І. Каманін розглянув головні заходи, необхідні для організації наукового архіву, а саме: з його влаштування і складання описів (інвентарів) справ. Для виконання першого завдання він вважав за необхідне суворо заборонити всім військовим канцеляріям окремих військових частин і установ військового відомства знищувати свої документи і зобов'язати їх кожні 5–10 років подавати їх описи в архівну або археографічну комісію місцевого воєнно-історичного товариства, яке й має вирішувати долю цих архівів, тобто визначити наукове значення документів й ті з них, що підлягають довічному зберіганню у центральному воєнному архіві. Крім того, пропонувалося зосередити в цьому архіві абсолютно всі справи до середини XIX ст., якщо вони вже не потрібні для довідок. Для того, щоб архіви військових частин

формувався, систематизувався, описувався і зберігався правильно, необхідно призначати огляди їх членами воєнно-історичного товариства.

Розглядаючи проблеми організації воєнних архівів, учений підкреслював, що всі справи в них мають бути систематизовані за тими установами й окремими військовими частинами, з яких вони надійшли, а всередині — за хронологічним принципом. Реєстрацію справ він пропонував робити за двома інвентарями. Загальний інвентар (нерухомий хронологічний) — у книгах, у порядку фіксованого розташування справ на полицях за окремими військовими частинами, другий — систематичний рухомий — на окремих картках, науково систематизованих за змістом (тобто картковий каталог, подібний до бібліотечних). Систематичний каталог дозволяв би швидко підбирати справи для наукової роботи. Картка мала містити такі відомості: час початку і кінця справи, її заголовок, позначення номера полиці або коробки. Маючи великий досвід архівної роботи, І. Каманін розробив систематизацію каталогу за 18 групами, визначивши зміст кожної з них. Пропонувалися такі тематичні розділи каталогу: 1. Територія, на якій розташовані війська. 2. Військо. 3. Навчання і виховання військ. 4. Утримання і забезпечення військ: квартирне, речове, харчове і фуражне. 5. Зброя. 6. Арсенали, заводи, майстерні і склади. 7. Фортеці. 8. Табори. 9. Мобілізація військ. 10. Військові установи та управління. 11. Медицина. 12. Військові церкви і духівництво. 13. Розваги. 14. Моральний стан військ (нагороди і покарання). 15. Окремі військові історії. 16. Біографії. 17. Статистика. 18. Війна.

Хоча в загальних рисах зміст документів кожної архівної групи було окреслено, І. Каманін зауважив, що перелік груп може змінюватися після обговорення його в архівній комісії із залученням фахівців, а кожна група має поділятися на підгрупи, для яких слід розробляти нові схеми каталогізації. Якщо одна справа належить до кількох груп, то і карток слід написати відповідну кількість. Документи мали зберігатись у спеціально виготовлених картонних коробках, розташованих на полицях, з відповідними написами і номерами. В архіві належало відокремити місце зберігання документів і місце роботи з архівними справами. Однією з умов організації архіву висувалася заборона виносити документи з приміщення архіву додому, а робота з ними в архіві мала фіксуватись у спеціальній книзі під розписку одержувача. На архів покладалась і довідкові послуги, за які можливо встановити оплату на покриття витрат з утримання установи.

І. Каманін запропонував також організаційні засади діяльності центральних воєнних архівів. На його думку, постійний штат архіву мав складатись із завідувача, секретаря і необхідної кількості писарів (у статті визначено обов'язки кожного з них), а на допомогу завідувачу призначати

за потребою архівістів з числа вільних офіцерів з різних військових частин, які б впорядковували архівні справи (взимку — у вільний від табірнього час). Це сприяло би відбору найбільш обдарованих в архівній справі осіб і підготовці дослідників воєнної історії, а набуті навички вони могли б використати під час роботи у своїх військових канцеляріях[323].

Воєнно-історичний архів Київського відділу ІРВІТ комплектувався як оригінальними документальними пам'ятками, так і їх копіями. В 1910 р. три члени відділу виявили бажання збирати воєнно-історичні документи: ад'ютант командувача військ, штаб-ротмістр М. Бакулін, ординарець командувача військ, штаб-ротмістр М. Крінський і ад'ютант командувача військ, штаб-ротмістр В. Маркевич[324]. Вже на кінець 1910 р. було зібрано цінні колекції писемних пам'яток. Особливо важливу роль в організації архіву і бібліотеки на науковій основі при порівняно невеликих затратах відіграли Д. Меньшов і М. Бакулін. Штаб-ротмістр М. Бакулін розшукував у Волинській і Полтавській губерніях документи для архіву і речі для музею. Починаючи з грудня 1909 р., він об'їздив власників маєтків Полтавської губернії, де розшукував старовинні родові архіви та окремі цінні документи, які завжди перебували в сфері інтересів різних наукових товариств. Вже після перших поїздок він привіз і передав в архівну комісію оригінал грамоти на дворянство, видану 1791 р. губернським і повітовими предводителями дворянства Чернігівської губернії хорунжому Івану і сотенному отаману Гаврилі Плічкам, патент на чин колезького регістратора, виданий 25 листопада 1804 р. Йосипу Плічку, та завірену в 1830 р. виписку із церковної книги про народження і хрещення в 1785 р. у Ганса Фрідріха фон Дибич і Нартен, власника Верхньої і Нижньої Лейпи і Бічедорфа (Силезія), сина Карла Ганса Фрідріха, майбутнього фельдмаршала Забалканського. Збирач привіз і ряд копій з документів XVIII ст., зокрема з листа імператриці Катерини I до головнокомандувача в Москві генерала П. Єропкина з Бреславля від 12 травня 1787 р., а також копії записок про дії під Кінбурном у 1787 р. за свідченням їх учасника — генерал-майора Кунцеля; про захоплення Очакова 6 грудня 1788 р.; про дії з'єднаних російських і австрійських військ під Бендерами в 1789 р.[325] У серпні 1910 р. М. Бакулін доставив до архівної комісії два великі ящики з документами, придбані у власників маєтків Волинської губернії[326]. Впродовж 1909–1910 рр. він особисто зібрав понад тисячу окремих документів.

10 листопада 1910 р. Рада відділу обговорила листовну відповідь архієпископа Волинського Антонія на запит товариства з питання передачі архіву генерала польських військ К. Бобра-Піотровицького, що зберігався при монастирі у с. Великі Загайці Волинської губернії. Як з'ясувалось, архів генерала, що містив його родовід, рукописи про воєнні

дії та інші документи, був проданий десять років тому з аукціону і потім повністю знищений. У монастирському архіві залишилися тільки деякі позовні справи генерала з монастирем про землі. Зразки цих паперів та історичний нарис монастиря було передано архівній комісії[327].

Нащадки покійного генерала від інфантерії Є. Мацієвського передали за його заповітом Київському відділу документи про участь генерала у війні Росії з Туреччиною 1877–1878 рр. у складі 9-го армійського корпусу і подальшу його службу на посаді командувача військ Забайкальської області, помічника командувача військ Туркестанського військового округу і командира 1-го Туркестанського армійського корпусу.

Полковник Б. Стеллецький подарував архівній комісії документи і службове листування генерал-лейтенантів С. і П. Соболевських. Перший з них у 1847 р. служив начальником 13-ї піхотної дивізії, другий в 1870-х рр. був начальником місцевих військ спочатку в Київському, потім у Казанському військових округах. Член відділу К. Болсуновський передав кілька старовинних патентів на чини та інші документи; в 1910 р. — атестат 1786 р. сухопутного капітана П. Болюбаша з автографами шести сановників, зокрема великого князя М. Долгорукого[328].

На початку 1911 р. відділу подарували оригінал універсалу гетьмана І. Скоропадського[329].

Відтворити і проаналізувати кількісний і якісний характер фондів архіву Київського відділу ІРВІТ сьогодні практично неможливо, тому що не збереглися його описи. Невелика кількість оригінальних документальних пам'яток та їх копій зберігається нині у двох фондах відділу в Центральному державному історичному архіві України в Києві (ф. 1196 і ф. 1392).

За дозволом копіювати найцінніші папери і документи комісія впродовж своєї діяльності зверталась як до приватних осіб, так і до державних та громадських установ. Наприклад, на прохання відділу власник Городоцького музею (Волинська губернія) — барон Ф. Штейнгель дозволив членам відділу користуватися матеріалами його архіву. Там були, зокрема, документи з історії польського повстання 1831 р., що стосувалися міст Луцька і Житомира. Частину нерозібраних документів Ф. Штейнгель погодився надати для перегляду архівній комісії Київського відділу. Влітку 1910 р. він привіз у Київ для копіювання деякі документи зі свого зібрання. Князь К. Ходкевич (Млинів Волинської губернії) також дав дозвіл на копіювання документів свого фамільного архіву[330].

В бібліотеці Видубицького монастиря зберігалася збірка різних паперів XVII–XVIII ст., частина канцелярії головнокомандувача в Москві в 1812 р. графа Ф. Ростопчина і документи часів його перебування у Володимирі. Рукописи подарував у 1891 р. бібліотеці монастиря колек-

ціонер, почесний громадянин Києва П. Соломка. В 1909 р. настоятель монастиря архімандрит Євлогій дозволив членам відділу переглянути ці документи. Було скопійовано повідомлення начальників частин і поліції, які вступили в Москву після виходу з неї французького війська. В монастирі було також виявлено і зроблено копії з чотирьох листів О. Суворова часів його походу в Італію[331].

Архівна комісія, маючи завданням збирати відомості про всі архівні збірки й цінні воєнно-історичні документальні пам'ятки, здійснила великий обсяг роботи зі збору інформації, листуючись з багатьма установами і приватними особами, доручаючи своїм членам на місцях переглядати виявлені архівні колекції.

25 листопада 1909 р. Б. Стеллецький доповів комісії про не розібраний архів князів Вишневецьких, що належав гласному Київської міської думи В. Толлі, підкресливши його історичну цінність для дослідження епохи смутного часу (1598–1612 рр.). Власник хотів продати архів за 100 тис. крб., а Краківський університет мав намір його купити. Розпорядчий комітет відділу вважав за необхідне запобігти вивозу збірки за кордон і організував комісію на чолі з Ф. Титовим для огляду та оцінки архіву, оскільки виникли сумніви щодо наявності в ньому цінних книг і документів. Малося на увазі силами комісії скласти якщо не повний опис, то хоча б характеристику змісту документів і опублікувати її в журналі відділу, а вже потім вирішувати питання про придбання архіву. В 1910 р. Ф. Титов оглянув частину паперів і книг за участю хранителя міського музею Д. Щербаківського[332].

У 1910 р. надійшов рапорт Харківського повітового військового начальника з докладним описом справ ліквідованих і розформованих частин військ і управлінь (переважно кавалерії) першої половини XIX ст., що зберігалися при його управлінні. До складу цього архіву входили журнали вхідних і вихідних паперів та наказів колишніх уланських полків: Білгородського, Борисоглібського, Сибірського, Оренбурзького, Серпухівського великої княгині Катерини Михайлівни, Чугуївського, генерала від кавалерії О. Никитина, резервних ескадронів багатьох уланських, драгунських та кірасирських полків за 1806–1855 рр. Ймовірно, архів раніше піддавався перегляду, і більша частина справ була знищена, залишилося лише те, що тодішньою практикою призначалося на довічне зберігання. Але й те, що збереглося, особливо журнали вихідних документів, мало значну історичну цінність, оскільки за тогочасними правилами в журнали детально вписували зміст листів та повідомлень зі штабу або військової частини[333].

В 1910 р. архівна комісія отримала докладні відомості про архів Харківського історико-філологічного товаристві, в якому опинились і

справи колишніх військових поселень. Вони документували устрій та побут поселень на території Харківської губернії впродовж 1818–1858 рр. (накази графа О. Аракчеєва, сімейні та рекрутські списки поселян, статистичні таблиці народонаселення, метрики, шлюбні записи, правила для дозволу шлюбів та ін.). На прохання Київського відділу передати йому ці справи голова Харківського товариства М. Сумцов надіслав їх описи, зазначивши, що вони є матеріалом з місцевої історії, необхідним Харківському товариству, тому не можуть бути вилучені з його архіву. М. Сумцов повідомив, що в Чернігові у т. зв. Мезепинському палаці, пристосованому під архівосховище, разом з архівом губернського правління зберігається велика кількість справ Ландмилицьких полків за 1712–1786 рр., які бажано б було забрати воєнно-історичному товариству[334]. Архівна комісія вжила належних заходів для з'ясування цього питання і запропонувала передати відділу ці документи (як було вирішено це питання, невідомо).

Член Київського відділу, генерал-майор М. Лопатин переглянув у 1910 р. описи справ архіву при управлінні Київського повітового військового начальника, в якому залишилося мало цінних матеріалів, можливо тому, що він, перебуваючи у віданні Київського батальйону внутрішньої варті, тричі горів (у 1862 і 1878 рр.), а один раз навіть був пограбований (у 1872 р.). Найдавнішими його документами були справи колишньої Київської військово-виправної роти за 1831–1871 рр. (журнали вхідних і вихідних паперів, керівні розпорядження і прикази по ротах, місцевих військах і Київській фортеці). Інші справи належали до колишніх київських місцевих військ 1860–1870 рр.: міських батальйону і полку, губернського батальйону, батальйону внутрішньої варті, гарнізонного батальйону та управління губернського військового начальника. Зберігся також журнал вхідних і вихідних паперів за 1860 р. київських комендантів, а також справи частково скасованих 19-го і 22-го та 85-го і 90-го резервних піхотних батальйонів, 29-го і 30-го резервних піхотних полків і штабів 8-ї і 13-ї резервних піхотних дивізій[335]. М. Лопатин переглянув також архів при управлінні Черкаського повітового військового начальника і передав архівній комісії вибірки з його опису[336].

Член Київського відділу, полковник К. Єгор'єв, а після його виїзду з Житомира штабс-капітан Б. Приходкін переглядали справи, що стосувалися польського повстання 1863–1864 рр. і зберігалися в числі таємних при Волинському губернському правлінні.

Членами архівної комісії проводилася робота і з покращення постановки архівної справи в районі Київського військового округу. Д. Меньшов приділив особливу увагу архівам розформованих артилерійських частин, що зберігалися при Київському артилерійському складі (1812–

1814 і 1820–1840-х рр.): 1-ї та 2-ї армій, штабів артилерійських дивізій, облогових парків. У вільний від роботи час він особисто систематизував кілька тисяч архівних справ за військовими частинами, за роками і за змістом. У 1909 р. він поставив на порядок денний питання про розробку архівів військових частин: де вони зберігаються, в якому стані, які справи мають історичне значення. Керівництво відділу ухвалило оглянути архіви частин військ і повітових воїнських управлінь, вжити заходів проти їх знищення. Було вирішено з'ясувати, де знаходяться тепер архіви військових частин, які, виступаючи в похід, зобов'язувалися здавати свої справи до цивільних установ. Було доручено визначити їх історичне значення і цінність[337].

Члени комісії відчували необхідність систематичної, а не випадкової роботи з дослідження у військових архівах старовинних справ, в яких можна було виявити цінні воєнно-історичні матеріали. Такій постановці роботи заважала зайнятість членів комісії за місцем основної служби. Але й випадково знайдені документи комісія намагалась обробити та опублікувати в журналі відділу «Военно-исторический вестник», тим самим вводячи їх до широкого суспільного обігу. Всі зібрані відомості про архіви і окремі документи та копії з них записувалися в описи архівних справ і документів і під відповідним номером зберігались в архіві відділу. Тільки після реєстрації документи могли видаватися для опрацювання членам товариства для їхніх наукових досліджень, рецензій тощо. В архів відділу потрапила значна кількість документів і рукописів, написана польською мовою. Переклад таких пам'яток було доручено М. Ходоровичу.

У «Военно-историческом вестнике» було опубліковано цілу низку архівних матеріалів з воєнної історії. Їх подавали редакції як члени відділу, так і сторонні особи. І. Каманін у першій книжці «Вестника» вмістив довідку з ризниці Софійського собору про участь С. Палія в Полтавській битві, а редакція журналу в тій же книжці опублікувала довідки за виданнями М. Закревського та І. Фундукля про колишні Київські фортеці — Старокиївську, Печерську, Подільську та Звіринецьку. Д. Меншов подав цілий корпус джерел із досліджених ним збірок, зокрема за матеріалами архіву, що зберігався при Київському артилерійському складі, про участь і відзнаки у війні 1812 р. різних артилерійських рот і вибірки зі свідчень полонених та дезертирів 1805–1813 рр. Він підготував у 1909 р. для журналу і частину документів з Видубицького монастиря. Серед його публікацій: «Из архивных дел» (№ 1–2 за 1909 р.), «Москва в 1812 году, по выходе из нее неприятельской армии» (№ 3–4 за 1909 р.); «Четыре письма князя А. В. Суворова» (№ 5–6 за 1909 р.); «Расследование генерал-фельдмаршала князя Барклая-де-

Толли об участии в сражениях 1812 года полковника Талызина с бывшею в его командовании артиллерийскою ротою. (Из архивных дел)» (№ 3 і № 4 за 1912 р.); «Письмо о смерти Императора Александра I-го и приказы о последних произведенных им смотрах войскам» (№ 1 за 1914 р.).

Член Київського відділу О. Мердер ввів до широкого суспільного обігу документи з історії війни Росії з наполеонівською Францією («Из переписок Канцелярии Киевского военного Губернатора, имеющих отношение к Отечественной войне и к кампании 1813–1814 гг.» — № 3 за 1912 р.) і низку архівних джерел з історії польського повстання 1830–1831 рр. («Из переписок, имеющих отношение к мятежу 1831 года» — № 9–10 і № 11–12 за 1910 р.; № 3–4, № 7–8, № 9–10 за 1911 р.; № 3 за 1912 р.; № 1 і № 2 за 1913 р.).

У «Вестнике» вміщено праці з архівної справи М. Дітерікса. Дослідник вивчав документи з історії Київського гарнізону XVIII ст., виявив і опублікував копії з указів імператора Петра I із справ канцелярії Київського губернатора: один датовано 1720 р. — про збирання по Росії історичних документів і пам'яток старовини, другий — 1721 р. — про формування в Києві гарнізонного полку, його бойову підготовку і навчання піхотних полків інженерній справі; список офіцерів Київського гарнізону 1721 р. з позначенням незаконно підвищених у чинах, про що надійшов спеціальний указ («Из архива Киевского губернатора» — № 3–4 за 1909 р.; «Эпоха Петра Великого. Из архивных материалов» — № 1–2 за 1910 р.).

Журнал друкував цікаві архівні знахідки і не членів Київського відділу ІРВІТ. Документи з архіву Міністерства юстиції в Москві подав до редакції журналу молодий історик — магістр Університету св. Володимира Є. Сташевський («Смета военных сил Московского Государства на 1663 год» — № 5–6 і № 7–8 за 1909 р., № 5–6 за 1910 р.; «Смета военных сил Московского Государства на 1632 год /Сметной список 140-го году/» — № 9–10 за 1910 р.).

Інженер-генерал із Санкт-Петербурга Д. Івков використав великий масив джерел для написання «Исторического очерка Полевых Инженерных войск» (№ 3–4, № 5–6, № 7–8, № 9–10, № 11–12 за 1911 р.); полковник А. Шеманський (теж із Санкт-Петербурга) — для статей з історії російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та російської армії в XIX ст. («Русско-Турецкая война 1877–78 гг. на Черноморском побережье Кавказа. /По архивным документам-рукописям/» — № 3–4, № 5–6, № 7–8, № 11–12 за 1911 р. і № 1 за 1913 р.; «Ахаль-Теке. Очерк из истории Русской Армии и Флота в Средней Азии /Новое освещение — по архивным данным/» — № 3 за 1913 р.; обидві не завершені друком) тощо.

Члени Київського відділу ІРВІТ готували для публікації в журналі мемуари, записки відомих військових. Серед них — «Биография Николая Ивановича Панаева. Переписанная Марией Николаевной Панаевой в Званке, 14-го декабря 1869 года, на память сестре моей, Анне Николаевне Кулябко» (№ 1–2 і № 3–4 за 1910 р.).

Після видання Ю. Сіцинським у 1909 р. опису пам'яток музею Подільського церковно-історично-археологічного товариства (м. Кам'янець-Подільський) за пропозицією І. Каманіна архівна комісія звернулася в лютому 1911 р. до нього з проханням вислати для публікації у «Военно-историческом вестнике» рукопис музею «Журнал военных действий отряда под командой полковника (ныне генерал-майора) и кавалера Бердяева 1810 г. мая с 1 дня до 11 декабря 1811 года» (не опублікована)[338].

Аналізуючи методику публікації джерел, історик і археограф К. Климова охарактеризувала цю ділянку видавничої діяльності, як слабку. Вона вважає, що виявлення джерел мало «принагідний характер», «добір матеріалів для публікації не завжди поєднувався з раціональним використанням основного масиву їх, не було усталено правил видання військово-історичних документів», не передбачалися серійні видання, «тематика публікацій визначалася лише науковими зацікавленнями авторів»[339]. Не заперечуючи думку відомої дослідниці, хотілося б підкреслити досить короткий термін існування товариства, яке не встигло розширити й удосконалити розпочаті форми роботи.

Накопичені архівною комісією колекції писемних пам'яток використовувались і для консультаційної роботи, про що свідчать листи 1910 р. до М. Алексеєва від командира 11-го гусарського Ізюмського полку, який почав збирати матеріали для написання історії свого полку і звернувся за дозволом скористатися збірками товариства[340].

У бібліотеці відділу також утворилася збірка матеріалів архівного характеру. Наприклад, у 1910 р. бібліотеку поповнили цінні подарунки К. Болсуновського — рукописна книга по штату в галерному і корабельному флоті 1764 р. і книга 1762 р., в яку записували дані паспортів і подорожніх, що видавалися різним особам у Києві[341]. За пропозицією генерал-майора К. Карташова для бібліотеки знімалися копії з планів Києва минулих часів, що зберігалися в архіві фортечного інженерного управління[342].

Досить важко простежити переміщення архівних фондів Київського відділу ІРВІТ у добу війни і революції, коли споруди військового відомства переходили з рук в руки, не кажучи вже про ті архівні матеріали, які зберігалися за різних обставин на приватних квартирах або були евакуйовані. Певно, частину документів і книг, особливо нових надходжень, під час війни передавали на зберігання і в архів Київської ученої

архівної комісії. Про це, зокрема, свідчить записка І. Каманіна до О. Мердера від 16 січня 1915 р., в якій він просить вручити служителю те, «що вважаєте за необхідне зберігати в архіві ученої комісії з числа одержаних книг і рукописів»[343]. На її звороті рукою О. Мердера перелічено передані два універсали: гетьмана І. Самойловича, яким козакам дозволялося лише тимчасово шинкувати в Києві пивом і борошном, але аж ніяк не горілкою (від 24 вересня 1684 р.), і гетьмана І. Скоропадського, яким київським міщанам дозволялося користуватися лісом навколо міста для рубки дров (від 8 травня 1716 р.), а також копії указу київського намісницького правління від 30 березня 1790 р.

За Української Центральної Ради з утворенням у листопаді 1917 р. Генерального штабу УНР при ньому сформували військово-науковий відділ, який складався в свою чергу з трьох відділів: книгозбірні й архіву, редакції «Військово-наукового вістника» та військово-історичної частини. Він отримав у спадок майно ліквідованого з падінням Тимчасового уряду штабу Київського військового округу. Більшовицькі війська, що панували в Києві в січні-лютому 1918 р., розгромили бібліотеку і архів штабу на вул. Банковій. Після звільнення міста військово-науковий відділ розпочав упорядкування та систематизацію архівного і бібліотечного матеріалу, розробив систему каталогів архіву та приступив до складання нових карткових каталогів. У статті, присвяченій першим крокам діяльності Генерального штабу, вміщеній у першому номері його часопису, зазначається: «Завданням військово-наукової книгарні й архіву є виключно служити підручником (пособієм) для військово-наукових праць Генерального Штабу, а тому всі документи, які не мають наукового значіння, передаються у належні архіви Головного Штабу, або Державний, для переховування в залежності від їх історичної цінності»[344]. Згідно з наказом Генерального штабу від 1 квітня 1918 р., усі військові частини, установи і заклади в межах України зобов'язувалися надіслати до військово-наукового відділу описи і точні відомості про стан і місце перебування музейних речей, історичних документів і книгозбірень. Після розгляду описів всі цінні колекції мали передаватись або до музею, або до книгозбірні відділу[345].

У жовтні 1918 р. бібліотеку товариства передали новоствореному навчальному закладу — Київському археологічному інституту, який проіснував до 1924 р.[346] Вірогідно, що після закриття інституту його бібліотека перейшла у власність Всеукраїнської академії наук.

З встановленням радянської влади в Києві велику роботу з обліку та збереження архівів провела архівна комісія Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва (далі — ВУКОПСМ), утвореного в січні 1919 р. Вона збирала серед інших і пам'ятки військової та

морської справи[347]. Їх концентрували в будинку штабу Київського військового округу (вул. Банкова, 11 і 13) та Микільських казармах біля Микільської брами на Печерську (нині на пл. Арсенальній). У дворі будинку окружного штабу стояли в 1920 р. мобілізовані загони. Справи було переміщено з раніше гарно обладнаного спеціального приміщення до іншого, майже не захищеного, до того ж вогкого і брудного. Цілісність цінного архіву Київського військового округу було порушено, частину матеріалів розкрадено, справи, що залишилися, були розбиті й покидані в одну купу. Пам'яткоохоронці вдень переглядали їх і пакували, але все підготовлене «вночі або виносилося з архіву солдатами, або було знов розкидано, незважаючи на те, що по відході працівників двері й вікна забивалися гвіздками: солдати розбивали їх та виносили папір, який продавали в крамниці й продавцям на базарі»[348].

За постановою Раднаркому УСРР від 20 квітня 1920 р. розпочався процес націоналізації та централізації архівної справи в Україні. ВУКОПСМ у вересні 1921 р. було реорганізовано на Головне архівне управління, якому підпорядковано і створений в 1920 р. Київський центральний історичний архів. У 1920-х рр. цими інституціями було здійснено розшук і перевезення кількох військових архівів. У лютому 1920 р. Головархів опечатав з метою охорони архіву Інженерного управління, Сокальських залізниць та Редакційної колегії (ймовірно «Военно-історического вестника» Київського відділу ІРВІТ), які зберігалися в приміщенні Київського воєнно-історичного музею на сучасній вул. Липській, 12 (будинок не зберігся). У березні ці архіви перевезли в Присутствені місця на Софійській площі. Тоді ж почали перевозку архівних матеріалів з будинку штабу Київського військового округу на вул. Банковій, 13. В березні разом з частиною архіву округу до Головархіву потрапила і частина особистого архіву О. Мердера[349] (нині він зберігається у ЦДАУК, ф. 1073, оп. 1; складається з 28 справ, серед яких є матеріали Київського відділу ІРВІТ). Через відсутність коштів на перевезення матеріалів з вул. Банкової архів і далі грабувався, а під час 35-денного панування в місті польської влади жовніри знищили частину архіву Київського військового округу. В серпні 1920 р. експертна комісія Головархіву здійснила вибірку цінних історичних документів військового округу і до Присутствених місць перевезли підводою 75 пудів справ, у вересні — ще одну підводу архівних матеріалів. Як зазначається в джерелах, на той час у будинку на Банковій залишилося ще близько 200 пудів відібраних справ. Після аналізу справ архіву штабу Київської фортеці було відібрано та знищено 1160 пудів документів[350].

На основі націоналізованих військових архівів в історичному архіві було створено спеціальний воєнний відділ і фонд військових установ, до

якого окремою підгрупою увійшов фонд Київського військового округу. В 1921 р. у восьми казематах Микільських казарм біля Микільської брами на Печерську (нині пл. Арсенальна) розмістився Київський військовий архів[351]. Військові архіви перебували у віданні військового відомства, в 1922 р. їх остаточно включили до складу Центрального архіву[352]. Наприклад, у фонді дочки Д. Меньшова Н. Полонської-Василенко в Центральному державному архіві вищих органів влади України зберігся фрагмент опису документів XVIII ст. від № 575 до № 1198. Навпроти деяких з них зазначено: «Знята копія»[353]. Деякі зафіксовані в цьому описі документи, зокрема про розшук біглих козаків і драгунів, повернення князю Любомирському його підданих та інші, нині зберігаються в Центральному державному історичному архіві в Києві.

Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва також зробило свій внесок у розвиток архівної справи в Україні. З ініціативи О. Мердера питання незадовільної постановки архівної справи у Південно-Західному краї було винесено на розгляд Ради товариства 7 грудня 1911 р. Він повідомив, що під час огляду діловодства Подільського губернського правління і поліцейських управлінь губернії з'ясувалося, що описи архівних справ відсилаються на розгляд ученої архівної комісії іншої губернії, яка не входить до складу Південно-Західного краю. Наслідком є знищення справ. Як приклад, він навів випадок з архівом Будівельного комітету Подільської губернії XVIII ст., що містив величезну кількість цікавих матеріалів (про будівництво доріг, мостів, будинків у поверненому від Польщі краї), дозвіл на знищення яких дала Вчена архівна комісія Бессарабської губернії. О. Мердер вважав, що в містах, де є університети, не повинно бути таких комісій. Наприклад, у київському Університеті св. Володимира діє Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. Бажано, щоб архіви всіх установ Південно-Західного краю розглядалися аналогічними вченими установами. В. Іконников поінформував, що Імператорське історичне товариство розробило проект закону про заснування повсюди архівних відділень і передало його до Міністерства народної освіти. Рада ухвалила звернути увагу губернаторів на стан архівів і затримати їх висилку в учені архівні комісії інших губерній. М. Довнар-Запольському, В. Іконникову та І. Каманіну доручили вивчити проблему передачі архівів у місцеву вчену установу[354].

27 грудня 1911 р. Рада заслухала доповідь І. Каманіна про організацію вчених архівних комісій. Наголосивши, що нещадна загибель пам'яток буде продовжуватися доти, доки в суспільстві не прокинеться усвідомлення необхідності зберігати історичні пам'ятки, які допомагають вивчити походження сучасних форм життя, вірувань, звичаїв і складу народного характеру, І. Каманін зробив екскурс в історію питання. Він згадав

перших дослідників Києва М. Берлинського, митрополита Київського Євгенія (Болховітінова), професора М. Максимовича, археолога К. Лохвицького; підкреслив збільшення масштабності архівної роботи з відкриттям Університету св. Володимира в Києві й діяльністю при ньому наукових товариств. Зокрема, потреба ширшого вивчення історії краю зумовила створення в 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, а через 9 років — Центрального архіву давніх актів. На початку ХХ ст. в Києві діяло вже кілька вчених товариств з багатьма членами, котрі розшукували матеріал для наукової роботи. Об'єднання наукових сил і концентрація історичного архівного матеріалу, на думку І. Каманіна, найкраще могли бути досягнуті шляхом заснування в Києві Вченої архівної комісії. Такі комісії виникли в державі ще в 1880-х рр., але вони не мають ні досвіду керівництва, ні підручних матеріалів, ні науково розроблених програм, тому їх робота малопродуктивна, а їхні члени живуть далеко від наукових центрів і на короткий час об'єднуються лише на археологічних з'їздах, де в суєті не встигають багато зробити. Київ мав у цьому відношенні переваги: тут діяли вищі навчальні заклади, вчені товариства, архіви, музеї, бібліотеки тощо. Із заснуванням Вченої архівної комісії, вважав І. Каманін, є повна можливість поставити розгляд і розробку архівного матеріалу на належну висоту та уникнути недоліків праці архівних комісій в далеких містах: з'єднати в одній установі завдання збирання та вивчення речових і писемних пам'яток. Архівного матеріалу в краї — неосяжна кількість, але він потребує організації й копіткої, важкої та скучної праці.

Далі І. Каманін навів класифікацію писемних пам'яток, які, з його погляду, поділяються на дві нерівні групи. 1) Пам'ятки юридичні, що зберігаються в адміністративних та судових установах Південно-Західного краю. Вони висвітлюють усі сторони суспільного і народного життя, тому всі архіви цих установ однаково важливі для науки, починаючи від архівів волосних правлінь і закінчуючи архівами губернських установ. Для розгляду їхніх справ потрібно знання права: державного, фінансового, поліцейського, карного, цивільного, церковного й т. ін. 2) Менша група — пам'ятки наукової та красної літератури, для розгляду та вивчення яких потрібні знання мистецькі, історико-літературні, філологічні, філософські та ін.[355]

Відповідно до Вченої архівної комісії мають входити представники обох спеціальностей, а сам архів мати два відділення: історико-юридичне та історико-літературне. До її складу необхідно запросити професорів юридичного та історико-філологічного факультетів Університету св. Володимира, членів Київського юридичного товариства, професорів Київської духовної академії, членів Тимчасової комісії для розгляду давніх

актів і чиновників Центрального архіву давніх актів, членів Історичного товариства Нестора-літописця, Воєнно-історичного і Церковно-археологічного товариств, викладачів середніх навчальних закладів; начальників установ, в яких є архіви, що підлягають розгляду; нотаріусів при Окружних судах та архіваріусів і чиновників урядових установ, які цікавляться розглядом і дослідженням старовинних документів; приватних осіб, які співчувають задачам Ученої архівної комісії. І. Каманін зауважив, що йому можуть дорікнути, що пропонуваніх осіб забагато, «але лише з багатьох запрошених, може, знайдеться хоч кілька обраних»[356].

Він визначив і задачі діяльності комісії: 1. Друкування збережених або нових описів старовинних справ архіву кожної урядової установи. Причини: а) якщо архів ніколи не знищував своїх справ, то друковані описи полегшать розгляд справ одночасно кількома фахівцями; б) після знищення непотрібних справ описи покажуть те, що було, а іноді й замінять собою знищене, а воно може бути важливим за вказівкою на факт та ім'я діючої особи; в) описи набудуть статистичного значення для того чи іншого явища суспільного життя, наприклад, справу про якунебудь незначну крадіжку знищено, але дуже важливе навіть число таких справ. Описи можуть надрукувати самі установи, кожна для свого архіву, частину — Вчена архівна комісія, в крайньому випадку їх можна опублікувати в неофіційній частині губернських відомостей. Таким чином, надруковані описи згодом самі набудуть значення історичного матеріалу, особливо якщо це описи давно зниклих за певними обставинами архівів.

2. Розробка наукових програм, за якими одні справи мають призначатися до тимчасового або довічного зберігання, інші — знищуватись.

3. Розробка програми наукового розподілу архівного матеріалу в тому ж архіві Вченої архівної комісії, який з часом служитиме місцем для занять місцевих учених і практичних робіт учнівської молоді.

4. Організація вищезгаданого наукового архіву, який безпідставно називають історичним, тому що в самому понятті «архів» полягає його історичність.

Архіви можна поділяти на дві групи: 1) група довідкових архівів, необхідних для діловодства в урядових установах; 2) група наукових архівів, в яких зберігатимуться лише справи, що мають наукове значення. Створити саме такий архів є обов'язком Ученої архівної комісії.

5. Найважча і трудна задача — розбирання старих архівів, які зберігаються в хаотичному стані й без описів, або їхні описи не відповідають дійсному розміщенню справ. Слід спочатку розробити систему їх огляду, а потім — програму відбору справ.

6. До всіх справ необхідно скласти два описи: а) хронологічний, за установами, з яких поступили справи. Він має писатися в зошитах, у

порядку розміщення справ на полицях і в ящиках, і супроводжуватися в кінці іменним і географічним покажчиками. б) Систематичний опис має здійснюватися на карточках, за тими науковими темами, до яких можна віднести справи. Визначення таких тем — дуже важлива задача Вченої архівної комісії.

Одним із джерел збільшення коштів комісії є видача виписок зі справ. І. Каманін також вважав, що комісія повинна видавати журнал або інше періодичне видання.

Вчена архівна комісія мала бути організована за зразком учених товариств: почесні та дійсні члени, кореспонденти і змагателі; перебувати під опікуванням генерал-губернатора і головуванням губернатора та його заступника, мати двох товаришів голови, які завідують відділами, маючи при собі секретарів.

На своїх періодичних засіданнях комісія повинна заслуховувати такі доповіді: 1) з розгляду архівів, складанню описів і систематизації карток; 2) з розробки самого матеріалу (тобто доповіді наукового характеру).

Вчена архівна комісія могла створювати зі своїх членів тимчасові підкомісії з певними специфічними функціями. І. Каманін вважав за вельми необхідне створити при комісії Археологічний інститут для теоретичної підготовки осіб, які бажають присвятити себе архівній справі[357].

Думка про інститут висловлювалася і раніше деякими членами Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, які брали за зразок подібний інститут у Санкт-Петербурзі. Зазначимо, що Археологічний інститут — вищий навчальний і дослідний заклад — через деякий з'явився в Києві. Його було засновано в серпні 1917 р. з дозволу Тимчасового уряду, офіційно відкрито 3 листопада 1918 р. Він ставив за мету «вивчення місцевого краю в художньому й археологічному відношенні — з одного боку та підготовку учених археологів, архівознавців та бібліотекознавців — з другого»[358]. У ньому викладало чимало членів Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, зокрема М. Довнар-Запольський (перший директор), Н. Полонська-Василенко (учений секретар), В. Данилевич, Ф. Ернст, І. Каманін, О. Левицький, А. Лобода, Г. Павлуцький, Д. Щербаківський[359].

Київська вчена архівна комісія, на думку І. Каманіна, мала стати обласною або для губерній Південно-Західного краю, або для губерній Київського навчального округу, тому що Київ — центр розумового життя величезного краю, тут є достатньо компетентних наукових сил для проведення архівної роботи. Аналогічне пропонував зробити покійний директор Московського архіву Міністерства юстиції Д. Самоквасов у праці «Про реформу архівної справи в Росії», причому малося на увазі не тільки керівництво архівною справою з боку обласних Учених архівних комісій,

але й концентрація матеріалу: стародавні документи передавати в обласні архіви, а новіші залишати в губерніях до закінчення певного терміну часу, наприклад, 50–100 років[360].

Одночасно з роботою з організації губернської вченої архівної комісії в лютому 1912 р. Розпорядчий комітет створив архівну комісію Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва на чолі з І. Каманіним. Було вирішено шляхом розсилання опитувальних листів по Київській, Волинській і Подільській губерніях з'ясувати, де і які є архіви, в якому вони стані, де розміщуються (мурований чи дерев'яний будинок, теплий чи холодний), якого змісту документи зберігають. Б. Стеллецький запропонував для з'ясування питання відрядити на місця уповноважених членів архівної комісії[361]. Одне з повідомлень 1913 р., яке написав старший радник П. Тимошок, містило інформацію про справи будівельного відділення Уманських військових поселень, що зберігалися на стайні пожежної команди, і про справи архіву Уманського собору. Керівництво товариства звернулося до голови свого Уманського відділення впевнитися в збереженості справ і впорядкувати їх. Вирішили також вжити заходів для з'ясування місця зберігання архівів військових поселень Подільської губернії[362].

У березні 1912 р. Рада заслухала доповідь І. Каманіна «Про організацію комісії з охорони писемних пам'яток» при товаристві. Її віданню мали підлягати архіви урядових і громадських установ, а також приватних осіб тих губерній, які входили до району діяльності товариства. Вчений пропонував назвати її «археографічною» або «архівною»[363]. Її завдання він визначив таким чином: збирання, зберігання, опис, видання та дослідження писемних пам'яток. До складу комісії могли входити всі бажаючі члени товариства, а також ті запрошені як повноправні члени товариства особи, групи яких було перераховано в особливій записці про створення комісії, та які погодяться або побажають працювати в комісії. До її складу мали входити голова — Київський губернатор, товариш голови, секретар і члени. Товариш голови і секретар обираються Радою (або загальними зборами), члени — за їхньою заявою, нові члени — Радою, згідно зі статутом. Товариш голови і секретар входять, якщо необхідно, до Розпорядчого комітету.

Обов'язки комісії: а) реєстрація архівів урядових і громадських установ та приватних осіб і збирання про них та їхній зміст найдокладніших відомостей; б) зносити через Розпорядчий комітет з цими установами і особами відносно розбору їхніх архівів; в) відрядження членів комісії для розгляду архівів на місцях; г) розгляд описів справ, призначених на знищення; відбір тих, які мають наукове значення і підлягають зберігання, згідно з виробленими програмами розгляду архівів; д) розробка

програм для розгляду архівів з метою виділення з них тих справ, які мають наукове значення і підлягають зберіганню, визначення наукової цінності юридичних документів або рукописів історико-літературного змісту, які можуть пропонуватися приватними особами товариству для придбання; е) вживання заходів щодо доставки і зосередження відібраних старовинних справ, що мають наукове значення, для зберігання їх в архівах історико-юридичного та історико-літературного відділень комісії та розробка інструкцій для діяльності архівів; ж) визначення системи розміщення справ, отриманих для зберігання в архівах комісії; з) визначення системи складання цим справам хронологічних і систематичних описів з покажчиками до них; і) нагляд за друкуванням описів старих і нових справ архівів різних установ й осіб та власне друкування, якщо окремі описи не можуть бути надруковані коштом самих установ й осіб; к) опікування науковою розробкою архівного матеріалу; л) участь у клопотаннях товариства щодо видання відповідного почасового або періодичного органу; м) нагляд і керування впорядкуванням архівів установ і приватних осіб, якщо б такі просили вказівок комісії; н) підготовка відомостей про діяльність комісії для загального річного звіту товариства; о) завідування господарством архівів разом з Розпорядчим комітетом; п) організація засідань комісії для вирішення поточних питань (щотижнево)[364].

Київська комісія з охорони писемних пам'яток мала набути статусу обласної й була б зобов'язана визначити свої відносини з губернськими вченими архівними комісіями того району, на який поширювалася діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Значне подрібнення історичного матеріалу при зберіганні його в місцевих архівних комісіях дуже перешкоджало вивченню історії краю в широких межах, тому пропонувалося зосередити його в загальному для всіх культурному і науковому центрі, в його обласному архіві. Крім того, невелика кількість наукових сил у губернських комісіях не буде мати можливість використовувати весь зібраний по губерніях матеріал.

Київський обласний архів, розробляючи і виконуючи строго наукову постановку архівної справи, мав підтримувати і давати поради губернським комісіям для однакового і доцільного ведення останніми архівної справи. Члени губернських комісій мали бути членами обласної і навпаки. Вони б обмінювалися протоколами і міркуваннями щодо постановки архівної справи. Обласна комісія могла висилати в губернії архівні справи на певний термін.

Губернська архівна комісія була б зобов'язана здійснювати в своїй губернії розгляди архівів і збирання архівів за програмами, розробленими обласною комісією. Зібраний матеріал пропонувалося систематизувати за

двома групами: 1. Старовинні справи центральних губернських установ, які обов'язково висилаються для зберігання в обласний архів. 2. Старовинні справи повітових урядових і приватних установ та справи волосних правлінь, які зосереджуються в губернських комісіях для зберігання в їхніх архівах (тому що в історичній науці відчувалася велика потреба в розробці місцевої історії дрібних адміністративних одиниць). Діячі архівної справи могли організувати архівні з'їзди[365].

Наприкінці доповідач зробив висновок: «Встановлюючи вказані відносини Київської обласної архівної комісії до губерній, Рада Товариства далека від думки підпорядкування їх собі і має на увазі лише наукові інтереси російської області та губернської історії, з яких потім має скластися загальна історія Російської Держави, — має на увазі об'єднати наукові провінційні сили і спрямувати їх на розробку таких сторін і фактів життя краю, які випадають з уваги губернських наукових сил, але відгукуються, як биття пульсу, в центрі обласного життя; взаємно і губернські комісії мають висунути такі питання місцевого життя, про важливість яких центр і не підозрює»[366].

Під час обговорення доповіді І. Каманіна О. Мердер повідомив, що з 27 учених архівних комісій в Російській імперії жодна не працює в університетському місті, і що Київський генерал-губернатор циркулярно тимчасово припинив у Південно-Західному краї розгляд архівних справ, маючи на увазі створення в Києві особливої архівної комісії. Ухвалили не ділити на перших порах архівну комісію на дві секції. Б. Стеллецький звернув увагу на військові архіви, тому що до 1867 р. існувало розпорядження, щоб військові частини при пересуваннях здавали свої архіви на збереження в поліцейські управління та інші урядові установи за місцем квартирування. Рада вирішила додати до відання архівної комісії реєстрацію, приведення в порядок і розгляд військових архівів, що осіли у зазначених установах.

16 березня 1913 р. Розпорядчий комітет ухвалив організувати тимчасову Вчену архівну комісію в Києві для розгляду справ, що підлягають знищенню в архівах Києва і губерній Південно-Західного краю. До складу комісії мали увійти: а) особи, присутність яких обов'язкова за існуючим законодавством; членів Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва та інших учених товариств, зокрема, Нестора-літописця, Церковно-археологічного, а також Тимчасової комісії для розгляду давніх актів і Київського центрального архіву. Вирішили також звернутися до вчених архівних комісій Чернігова і Кишинєва з проханням прислати їхні видання. О. Левицькому запропонували розробити організаційні засади та програму діяльності Київської (тимчасової) вченої архівної комісії й підготувати доповідь на цю тему на річних зборах

товариства. 21 листопада 1913 р. міністру внутрішніх справ Російської імперії та директору Імператорського археологічного інституту в Санкт-Петербурзі надіслали проект законоположення про створення в Києві під наглядом генерал-губернатора Вченої архівної комісії для губерній Південно-Західного краю. Відповіді про згоду на заснування комісії одержали: від інституту — 3 грудня 1913 р., від міністерства — 2 січня 1914 р. Розпорядчий комітет у засіданні 20 січня 1914 р. вирішив намітити склад комісії, програму діяльності та найближчі її задачі, а також повідомити установам і організаціям краю про її відкриття. Голова Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, під керівництвом якої мала працювати Вчена архівна комісія, В. Іконников призначив установчі збори комісії[367]. Вони відбулися 20 лютого 1914 р. Розробку проекту діяльності доручили спеціальній підкомісії: голова — М. Довнар-Запольський, секретар — О. Мердер, члени — В. Данилевич, І. Каманін, Д. Меньшов, Є. Сташевський, А. Стороженко і Ф. Титов.

На загальних зборах 28 березня було затверджено проект і обрано керівництво комісії. Її попечителем став генерал-губернатор Ф. Трепов, головою — В. Іконников, заступниками — В. Завитневич, М. Довнар-Запольський, Ф. Титов і М. Ясинський. Члени Ради комісії — І. Каманін та О. Левицький, скарбник — О. Мердер. Членами-засновниками вважалися 55 членів. Серед них — відомі вчені та діячі культури, зокрема М. Біляшівський, К. Болсуновський, М. Владимирський-Буданов, О. Гіляров, С. Голубев, В. Данилевич, Л. Добровольський, Д. Дорошенко, О. Ертель, Г. Павлуцький, М. Петров, Б. Стеллецький, В. Хвойка, Д. Щербаківський. Щорічні звіти про свою діяльність комісія мала подавати Імператорському археологічному інституту. Члени комісії повинні були робити щорічний членський внесок у 3 крб. або одночасний — 25 крб.

Відразу було проведено організаційні заходи: розіслано пропозиції посадовим особам вступати до комісії (старшим головам судових палат, попечителю навчального округу, віце-губернаторам, губернським і повітовим предводителям дворянства, головам окружних судів, казенних палат та управління державним майном, начальникам округу шляхів сполучення та управління Південно-Західної залізниці, головам земських і міських управ, присутствій, з'їздів мирових суддів і мирових посередників, повітовим справникам і поліцмейстерам). До начальників Подільської та Волинської губерній написали звернення з пропозицією відкрити відділи Київської вченої архівної комісії в підпорядкованих їм губерніях. У відповідь Волинський губернатор повідомив про розпочату роботу з організації відділу.

Складену І. Каманіним інструкцію відділам переробила підкомісія у складі В. Завитневича, І. Каманіна та Є. Сташевського і затвердила Рада

18 листопада 1914 р. У відповідь на клопотання про фінансову субсидію з боку держави Російське історичне товариство повідомило, що готується проект для розгляду Державною думою про асигнування щорічної допомоги в сумі 3 тис. крб. усім губернським ученим архівним комісіям.

Таким чином, комісія мала збирати, розглядати, впорядковувати архівні справи та документи з місцевих архівів Київської, Подільської та Волинської губерній, призначені для знищення. Згідно з програмою її діяльності, для зосередження і довічного зберігання різноманітних архівних справ і документів, не потрібних для поточного діловодства, з дня звершення яких пройшло десять років і які мають історичне, наукове, побутове, літературне або інше значення, при Київській вченій архівній комісії засновувався історичний архів для зазначених губерній, незалежний від Київського центрального архіву давніх актів при Університеті св. Володимира. Тимчасово йому відвели приміщення при Центральному архіві. Планувалося збирати в ньому і фольклорні матеріали (місцеві прислів'я, легенди, казки, пісні та ін.), видавати власні «Праці». У травні 1914 р. комісія розглядала питання про організацію своїх відділів у Кам'янці-Подільському (Подільський) і Житомирі (Волинський). У подальшому планували створити їх і в інших містах.

Відразу активно почалася робота в місцевих архівах і покладено початок власному архіву. І. Каманін працював з 1914 р. в архіві Київської казенної палати, звідки до архіву вченої комісії передали десять в'язок справ кінця XVII ст., серед яких були дві книги т. зв. Рум'янцевського опису Малоросії — Київського і Переяславського полків та 326 справ за 1810–1848 рр. 1137 справ І. Каманін вважав за можливе знищити. Було розпочато складання систематичного карткового каталогу опису справ казенної палати за XVIII ст., які підлягали зберіганню. О. Мердер розглядав архів Київської міської поліцейської управи за 1876–1900 рр., де відібрав для зберігання 1409 справ із 3269 розібраних. Тут він знайшов жалувані грамоти Києву короля Владислава IV (1645 р.) та російського царя Олексія Михайловича (1654 р.), грамоти київським війтам XVII–XVIII ст., які передав в архів ученої комісії, хоча вони збереглися не в повному вигляді — в деяких були вирізані підписи, відірвані печатки[368].

Вченій архівній комісії переслали описи нарядів і книг приставів різних повітів Подільської та Волинської губерній за 1890–1900-і рр. Їх розглядали Л. Добровольський, О. Левицький, П. Смирнов і Ф. Титов. Після їхньої доповіді Рада ухвалила повернути описи начальникам губерній з проханням передати їх на розгляд відділів Київської вченої архівної комісії, що створювалися в губерніях.

З листопада 1914 р. до травня 1915 р. канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства передала Київській ученій

архівній комісії 19 історичних документів: не атрибутовану пергаментну грамоту, Універсали гетьманів І. Мазепи від 1 серпня 1707 р. та І. Скоропадського 1716 р.; грамоти царя Олексія Михайловича, короля Владислава IV 1642 р., імператриць Анни Іоаннівни 1733 р. (дві одиниці) та Єлизавети Петрівни 1742 р. і 1755 р., указ Київського намісницького правління 1785 р. і прохання до нього про прийняття на службу 1785 р. та ін. Їх прийняв і передав своєму помічникові В. Романовському І. Каманін[369].

Збереглися деякі відомості про те, наскільки цінними за змістом були передані матеріали. В архіві були оригінали і копії документів XVI — початку XX ст., зокрема жалувана грамота польського короля Стефана Баторія 1572 р. про здачу в оренду шляхтичу Черкасу сіл Хомичі та Озеряне, що належали Києво-Печерській лаврі; Універсал гетьмана І. Мазепи 1695 р. про звільнення Межигірського монастиря від сплати медового податку за пасіку в Лебединському лісі; листування 1756–1764 рр. генерал-лейтенанта І. Хорвата, прем'єр-майора М. Адабаша, коменданта фортеці св. Єлизавети І. Глебова та інших урядовців зі смілянським комісаром Добрянським про розшук гайдамаків; списки офіцерів і відомості про особистий склад полків, подорожні, воєнні журнали, польові книжки і записки офіцерів, спогади, щоденники, листи, інструкції, карти, документи штабу Київського військового округу тощо[370].

6 серпня 1917 р. до Київської вченої архівної комісії звернувся Київський губернський комісар Тимчасового уряду, який був стурбований випадками псування та знищення предметів, що мають художнє та історичне значення, повідомивши, що уряд ухвалив передавати такі речі у місцеві архівні комісії[371].

Фінансові труднощі та Перша світова війна стали на заваді діяльності комісії. Їй не вдалося налагодити видавничу діяльність, розгорнути широкомасштабну роботу зі збирання архівних документів.

Розроблені членами київських товариств охорони пам'яток та воєнно-історичного засади архівної справи, створення крайового та воєнно-історичного архівів не були марними. Вони, зокрема, знайшли продовження в діяльності відповідних органів влади в період Української революції 1917–1921 рр., яку досить ґрунтовно проаналізувала архівознавець І. Матяш[372].

Бібліотечно-архівний відділ при Департаменті мистецтв Генерального секретарства освітніх справ Української Центральної Ради (з січня 1918 р. — Народного міністерства освіти УНР) ставив за мету збереження та сприяння вивченню документальної спадщини українського народу. Головною установою в цій справі мав стати Національний архів, який би концентрував матеріали державного значення з ліквідованих губернських і повітових інституцій. До складу комісії, що розробляла проект Централь-

ного архіву, входили й члени київських товариств охорони пам'яток старовини і мистецтва та воєнно-історичного О. Левицький, який став головою комісії, О. Мердер та І. Каманін. Планувалося координувати археографічну роботу архівних комісій, підпорядкувати відділу заснований у травні 1917 р. при культурно-освітній комісії Всеукраїнської Ради військових депутатів Музей-архів війни й революції 1914–1917 рр. з метою організації воєнно-історичного архіву тощо. Спираючись на досвід попередників, члени відділу визначили коло пріоритетних напрямів діяльності — виявлення, інвентаризація, реставрація, збереження архівних документів, розбудова системи державних архівних установ і розробка теоретичних засад архівознавства.

За Української Держави (1918 р.) бібліотечно-архівний відділ, очолюваний джерелознавцем, фахівцем у галузі генеалогії В. Модзалевським, розпочав архівну реформу, основи якої було закладено за Української Народної Республіки. Її головний зміст полягав у встановленні державної власності на документи, заснування в Києві центрального архіву (Національного, Головного), підпорядкування йому губернських архівів і губернських учених архівних комісій (Катеринославської, Київської, Полтавської, Таврійської, Чернігівської). Останні мали одержати статус державних установ. За доби Директорії УНР бібліотечно-архівний відділ не змінював мету й завдання діяльності. У січні 1919 р. Головному управлінню мистецтв та національної культури, в структурі якого він перебував, підпорядкували Київський центральний архів давніх актів, у лютому 1919 р. — усі п'ять учених архівних комісій, у т. ч. Київську. До складу комісії на чолі з професором В. Клименком, яка розробляла статут Національного архіву, увійшли серед інших О. Благодир — директор і М. Обідний — віце-директор Київського воєнно-історичного музею. При Міністерстві народної освіти було створено Архівну комісію, яка мала розглядати і тимчасово охороняти державні історичні матеріали та речі музейного характеру різних недержавних установ, реєструвати історичні матеріали в інших державах та вживати заходів для їх повернення[373].

Отже, було розпочато процес централізації архівної справи, постановки на державний рівень сфери охорони документальних пам'яток. Завершували архівну реформу в Україні відповідні органи радянської влади, першим з яких стала в 1919 р. архівна секція Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС). 20 квітня 1920 р. вийшла постанова РНК УСРР «Про націоналізацію і централізацію архівної справи в Україні», згідно з якою всі архіви та приватні зібрання документів були оголошені загальнонародним надбанням, яке мало бути переданим у відання архівних секцій при губернських відділах народної освіти.

Таким чином, характерною рисою розвитку культури в кінці XIX — на початку XX ст. стало створення публічних музеїв, усвідомлення значення музеїв як факторів становлення національної самосвідомості. Ідея здійснення через музейні пам'ятки зв'язку часів і поколінь міцно стверджувалась у суспільстві та музеєзнавстві. У вивченні минулого народу, збереженні старожитностей вбачали майбутнє музею, ствердження його значення в історії світової культури. Це не могло не викликати настоженості з боку російської влади, оскільки музеї перетворювалися на опорні пункти національного і краєзнавчого руху на місцях.

У зазначений період виникла потреба у центральних музеях — національних і загальноукраїнських, центром формування яких в Україні став Київ, а рушіями справи — громадські структури, меценати і окремі шанувальники української культури. Музеї національної культурної форми створювалися з другої половини XIX ст. (з 1870-х рр.), а їх генезис припадає на 1900–1910-і рр.

На початку XX ст. у Києві склалася досить розгалужена музейна мережа. За підпорядкуванням її заклади можна класифікувати за такими групами — державні, громадські, церковні, приватні. На відміну від Росії, де перші музеї мали переважно державний характер, тобто підпорядковувались і фінансувались імператорською родиною, окремими міністерствами або академією наук, в Україні виникнення і розвиток музейництва завдячує переважно приватній ініціативі окремих осіб і різних інституцій (наукових і культурно-освітніх товариств, комітетів, комісій, навчальних закладів, органів місцевого самоврядування) у віданні яких вони перебували[374].

У Києві музеєм державного підпорядкування можна вважати лише Педагогічний музей при Київському навчальному окрузі, що почав функціонувати лише в 1912 р. Певною мірою державними можна вважати музеї державних навчальних закладів, які утримувалися коштом цих закладів. Київський художньо-промисловий і науковий музей частково утримувався з 1909 р. Міністерством торгівлі й промисловості, частину грошей виділяла Міська дума на розбудову відділу «Старий Київ», частину складав капітал із пожертв членів Київського товариства старожитностей і мистецтв. Тобто, незважаючи на велику культурну роль міста, офіційно воно визнавалося лише як православний центр держави. Всі інші музеї історико-краєзнавчих, наукових і просвітницьких товариств мали громадський характер. Загальновідомим фактом є й те, що держава чинила всілякі утиски національної культури, тому не можна було очікувати державної підтримки українських культурних закладів. Саме тому громадські музеї, які формували колекції національного значення, ніколи не підкреслювали ідейних засад своєї роботи. Єдиною

громадською структурою, яка вперше відкрито виступила за розвиток української культури і почала формувати національний музей, стало Українське наукове товариство.

Типологічна класифікація за соціальними функціями дозволяє визначити музеї наукові, колекції яких використовувалися для дослідної діяльності громадських і офіційних інституцій та окремих дослідників; навчальні і педагогічні музеї, що мали задовольняти потреби навчального процесу, знайомити з новітніми досягненнями педагогічної науки; просвітницькі — для поширення знань серед населення, популяризації пам'яток історії та культури. Зазначена класифікація має досить умовний характер, оскільки багато з музеїв поєднували у своїй діяльності всі ці функції.

У 1870–1910-х рр. саме Київ був центром формування національних і провідних профільних, центральних музеїв у Наддніпрянській Україні. Процес становлення таких культурних установ був викликаний суспільною потребою і відбувався в єдиному річищі із загальноєвропейським національним піднесенням. У зазначений час у Києві сформувалася різноманітна за профілем, масштабами, адміністративним підпорядкуванням, формами і напрямками діяльності музейна мережа. В умовах переслідування проявів національного руху вона створювалася згідно з офіційно затвердженими російською владою статутами і підлягала відповідному контролю. Але під офіційними назвами розбудовувались і національні форми музейництва. Провідну роль у цьому процесі відігравали громадські структури, у складі яких працювали відомі українські культурно-громадські і політичні діячі, вчені, підприємці та ін. Саме завдяки їхній добровільній і добродійній діяльності збережено тисячі пам'яток з історії України, які є уречевленими свідками самотності національної культури, яка бере свій початок ще з трипільських часів і зберегла свою своєрідність до наших днів.

Аналіз музейної діяльності в досліджуваній період дозволяє стверджувати, що в Україні існувало три провідні національні музейні установи (всі — в Києві), які працювали на реалізацію ідеї національного відродження, доведення на основі музейних пам'яток високого інтелектуального потенціалу українського народу. Вирішальне значення в їх виникненні та розвитку відіграли на перших етапах члени Київської Старої громади та близькі до них діячі. Саме вони вдалися до легальних форм роботи у складі Південно-Західного відділу ІРГТ, який за три роки свого існування зібрав надзвичайно цінний корпус етнографічних, статистичних, географічних, природознавчих та інших матеріалів. Чи не найголовнішим здобутком відділу стало заснування першого в цілій Україні національного музею, надбання досвіду експедиційної роботи зі збору

пам'яток, більшість яких становили народні вироби, зокрема предмети побуту та мистецтва. За змістом музейних колекцій він мав ознаки етнографічного музею (група історичних).

Зрозуміло, що зазначена спрямованість діяльності Південно-Західного відділу суперечила політиці офіційного уряду, тому його було заборонено. Як наслідок — протягом більше як 20 років українській інтелігенції не дозволялося заснувати в столиці України крайовий музей, оскільки влада чинила спротив будь-яким спробам утворення тут національного осередку культури. Очевидно, що саме це стало одним із чинників появи владного циркуляру 1883 р. про дозвіл створювати у т. зв. крайових центрах художньо-промислові музеї. Вони мали слугувати меті розвитку кустарних промислів і професійного мистецтва, пропагуючи насамперед російську художню школу. Навіть після цього такий музей в Києві вдалося відкрити лише через 16 років — у 1899 р. Київський художньо-промисловий і науковий музей був заснований і перебував у віданні Київського товариства старожитностей і мистецтв — громадської структури, в складі якої працювали відомі діячі української науки і культури. Частина з них входила раніше до складу Південно-Західного відділу ІРГТ. Але на відміну від нього товариство старожитностей і мистецтв не ставило за мету науково-дослідницьку діяльність. Його головним завданням було створити музей й опікуватися його справами. Завдяки добровільним пожертвам вдалося побудувати перший спеціально призначений для музею будинок і зібрати його колекції. Цей музей був єдиним національним осередком культури, що повноцінно діяв у дорядянський час. Класифікувати його можна як комплексний, оскільки яскраво визначеної профілізації він не мав. У ньому було зібрано археологічні, історичні, етнографічні, мистецькі колекції, збірка творів Т. Шевченка.

Цілковито національним був Музей Українського наукового товариства в Києві, у статуті якого було відкрито проголошено розвиток наукових знань українською мовою. Це стало можливим в умовах першої російської революції та послаблення утисків національних культур в імперії. В його збірці формувались етнографічні, рукописні, археологічні, археографічні, природознавчі, мистецькі колекції, Шевченківський відділ, меморіальні комплекси видатних діячів науки та культури України. Збірка музею була погано інвентаризована та систематизована, частково депаспортизована через відсутність облікових записів про походження пам'яток. Однак, побудувати цілісну експозицію за відсутністю приміщення товариству не вдалося. Лише у 1920-х рр. з'явилися музейні експозиції, присвячені українському мистецтву та діячам науки і культури.

Зазначені національні музеї за масштабом діяльності були всеукраїнськими, оскільки комплектували свої збірки з усіх регіонів України і не обмежували їх хронологічними рамками.

До групи провідних профільних музейних установ належали київські музеї — Церковно-археологічний, Київський воєнно-історичний, Педагогічний, мали перспективу набути такого статусу музеї Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва та Київського товариства грамотності. Вони мали різні пріоритетні соціальні функції, тобто суспільне призначення музею, його роль по відношенню до суспільства, задачі діяльності (наукові, просвітницькі, педагогічні, пам'яткоохоронні), але всі вони документували (тобто відображали в музейних збірках за допомогою музейних предметів) відповідно до своїх задач і профілю ті історичні та соціальні процеси і явища, які відбувалися в Україні. Незважаючи на те, що в цих музеях досить часто комплектувалися колекції, які дублювали матеріали інших музеїв або не мали відношення до України, вони зібрали велику кількість пам'яток національного значення. Таким чином, з об'єктивного погляду, ця група музеїв також працювала на національну ідею. Наприклад, Церковно-археологічний музей, який успадкував частину збірок музею Південно-Західного відділу ІРГТ, не став національним за метою. Його збірка була багатоаспектною і містила матеріали з історії релігій та церков з багатьох країн світу, часто випадкових надходжень. Музей володів надзвичайно цінними колекціями церковних пам'яток, рівних яких не було в Україні. Разом з тим, в його збірці були широко представлені матеріали з України, починаючи від археологічних.

Головне, що визначає масштаб, тип, профіль, спрямованість діяльності музею — це його збірка, тобто сукупність музейних предметів. Комплектуванню більшості національних і всеукраїнських музейних збірок передувало збирання відомостей про наявні на всій території України предмети музейного значення. З цією метою розсилалися анкети з розробленими заздалегідь запитаннями стосовно речей, які цікавили музеї. Одночасно складалися списки власників (у т. ч. приватних), в яких могли бути пам'ятки з історії України, фамільні архіви тощо. Аналогічні запитання містилися і в анкетах суто пам'яткоохоронних товариств, якими були Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва і Київський відділ ІРВІТ. Через те, що не існувало розподілу пам'яток на рухомі й нерухомі, ці товариства створювали власні музеї, а в розісланих ними анкетах містилися запитання з переліками пам'яток обох видів. Списки предметів музейного значення склалися і під час обстеження членами громадських структур нерухомих об'єктів культурної спадщини в різних населених пунктах України, і в ході експедиційної роботи з

комплектування музейних фондів, коли фіксувалися виявлені культурні цінності.

Масштаби розвитку музейної справи у досліджуваній період викликали потребу у меценатстві, яке відіграло важливу роль у культурному житті. Значну частину зібрань музеїв склали пожертви. Характерним для діяльності громадських формувань було те, що дарувальниками виступали переважно члени товариств. В числі благодійників були такі (при цьому не завжди члени товариств), які давали гроші на придбання колекцій, закупівлю предметів музейного значення під час збиральних експедицій тощо. Матеріали для київських музеїв передавали Імператорська археологічна комісія, Імператорська академія мистецтв, наукові та краєзнавчі товариства, регіональні музеї України, земство, українські уряди доби революції.

Музей Українського наукового товариства запровадив новий прийом комплектування — «по гарячих слідах подій», збираючи наглядну агітацію по Києву під час Української революції та після неї, а також політичну літературу. Заслуговує на увагу ще одна форма комплектування — організація експедицій і наукових відряджень по Україні з метою обстеження певних населених пунктів або регіонів і збору предметів музейного значення. У поїздках по Україні брали участь не лише співробітники музею, а й члени товариств та запрошені на допомогу особи. Важливим результатом цієї форми роботи було те, що учасники експедицій не тільки збирали матеріали для музеїв, а й вивчали особливості культури різних регіонів, фіксували цінні рухомі пам'ятки як об'єкти перспективного комплектування. Визначилися нові підходи до визначення критеріїв поцінування предметів музейного значення.

Всі три музеї національного значення приділили найбільшу увагу збиранню творів народного прикладного мистецтва і виробництва, оскільки промисловий розвиток і поява фабричних виробів мали наслідком поступове знищення й знецінення таких пам'яток. Зокрема, в кожному з відділів Київського художньо-промислового і наукового музею репрезентувалася національна історія, пам'ятки народного і професійного мистецтва українських митців, фабричного виробництва з підприємств та кустарних майстерень України. Археологічний відділ з колекціями першовідкривача трипільської культури В. Хвойки доводив автохтонність і безперервність заселення території України впродовж багатьох тисячоліть. Етнографічний відділ мав тисячі зразків народного орнаменту на різних матеріальних носіях. Найменшою за кількістю була збірка титульного відділу — художньо-промислового, але в ньому було зібрано вироби всіх відомих українських фабрик.

Історичний відділ мав визначні збірки іконопису, народного малюнку, тканин, золотарства, одягу; художній відділ — творів українських митців, у т. ч. колекцію Т. Шевченка. Нумізматичний відділ був укомплектований пам'ятками з усієї України.

Відділ «Старий Київ», створений у 1912 р., поклав початок місто-знавчому музейництву в Наддніпрянській Україні. Єдиним подібним музеєм в Україні був Історичний музей міста Львова. Розроблені членами комісії цього відділу пам'яткоохоронінні пропозиції знайшли з часом своє втілення в життя. Це стосується анотаційних таблиць на міських вулицях і будинках, пов'язаних з життям та діяльністю відомих історичних діячів, систематичної фотофіксації вигляду міста, підготовки путівників та ін.

Особливістю музейних збірок того часу було те, що до них не включали рукописи, стародруки, документальні та актові матеріали. Їх зберігали в бібліотеках товариств та музеїв і в архівах. Серед них були унікальні пам'ятки — універсали й автографи гетьманів України, документи за підписами митрополитів Київських і Галицьких, збірки цехових документів, архіви українських родин та відомих діячів.

Активну виставкову діяльність проводив лише міський музей. В умовах переслідування національного руху 1906 р. він організував першу в Україні виставку народного мистецтва, хоча й під завуальованою назвою «Виставка прикладного мистецтва і кустарних виробів». Величезною заслугою київських діячів музейної справи кінця ХІХ — початку ХХ ст. було поцінування народних виробів як творів мистецтва та пам'яток культури українського народу. 1911 р. організовано першу в Україні виставку мистецьких творів Т. Шевченка, яку супроводжували історико-біографічні матеріали Кобзаря, та першу виставку українських митців. На останній репрезентували твори художників з Наддніпрянської і Західної України та тих митців, які проживали в країнах Європи. Значною подією культурного життя стали виставки галицьких ікон (1915 р.) та народного мистецтва Буковини і Галичини (1917 р.), які відверто демонстрували єдність українського народу та його культури, роз'єднаних кордонами різних держав.

У сучасному музеєзнавстві склалось уявлення про музей як про «культурну форму», вироблену людством на певному етапі свого розвитку, коли виникла нова культурна потреба — розробити форми передачі соціального досвіду. Музей виявився оптимальною культурною формою для збирання, інтерпретації й зберігання певної частини культурної спадщини.

На початку ХХ ст. музеї стали важливим елементом культурного життя суспільства. Вони перебрали на себе функцію хранителів наукових

цінностей і стали найкращими установами для охорони рухомих пам'яток, відіграли важливу роль у розвитку науки, становленні як самостійних наукових дисциплін археології, антропології, етнографії та ін. Відомий історик В. Іконников відзначав особливу роль музеїв в еволюції історичної науки: «Є особливий відділ пам'яток, що не мають нічого спільного з письмовими матеріалами, але, проте, вельми важливий для історії — це пам'ятки речовинні, такі, що знайомлять нас із зовнішньою стороною життя народу, ступенем його цивілізації у певні періоди, зв'язками й відносинами до інших народів і навіть розумовим світобаченням в його реальних проявах»[375].

Шлях, який пройшли дореволюційні музеї, підсумував певною мірою 1919 р. академік УАН Ф. Шміт, який багато зробив для розбудови музеїв України. На погляд вченого, музейні пам'ятки не можуть бути місцевою власністю, всі вони є загальнодержавною власністю, і державна влада розподіляє їх по місцевих музеях за певною системою. Всі музеї утримуються державним коштом і підпорядковуються центральному відомству. Останнє має здійснювати підготовку музейних працівників, матеріально забезпечувати музейні установи, видавати літературу з історії матеріальної культури, виробляти і впроваджувати в життя законопроекти, що мають регулювати як внутрішню торгівлю творами мистецтва, так і вивезення їх за кордон[376].

Перша світова війна і революція затримали процес розвитку музейного будівництва. Чимало представників дореволюційної інтелігенції пішло на співробітництво з радянською владою, вважаючи, що збереження культурної спадщини країни важливіше за політичні інтереси. У 1917–1920 рр., за Української революції і в перші роки радянської влади, було вперше створено державну систему управління музейною справою і охороною пам'яток, розроблено законодавство в цих галузях культури, що стало втіленням ідей дорадянських музейних діячів.

Досліджувані музейні установи у радянський час поступово ліквідували, а їхні збірки було розпорошено по різних наукових і культурних установах. Київський художньо-промисловий і науковий музей зазнав численних реорганізацій у дусі пануючої ідеологічної доктрини.

Підкреслимо, що важливим досягненням у галузі музейної справи у кінці XIX — на початку XX ст. стало визначення системи музейних установ. У ній визначилася група музеїв центральних, які формували колекції з усієї України, тобто прагнули документувати її історію та культуру рухомими пам'ятками з різних регіонів. Тим самим центральні музеї доводили оригінальність, самостійність і єдність культурних досягнень українського народу, їх історичну глибину, тим самим — право свого народу на національне визначення та власну державу. Крім цент-

ральних, кожен з яких мав провідне значення, сформувалася мережа місцевих музеїв різного профілю, присвячених історії та культурі певних регіонів. Ця система впроваджена остаточно в життя за часів незалежності України, коли значна кількість провідних музеїв різного профілю одержала статус національних культурних установ.

Постановка архівної справи в Україні викликала занепокоєння науковців, які висували на порядок денний питання збереження та опрацювання документальних джерел. В Україні знищувалася величезна кількість справ відомчих архівів, не існувало державної мережі архівних установ, які б зосереджували в своїх фондах цінні документальні джерела. В багатьох відомчих архівах вони не були розібрані та систематизовані. Численні пам'ятки архівного значення не були відомі широкому загалу і через те, що перебували у приватній власності або збиралися науковими громадськими структурами. Значна кількість документів була вивезена з України до Санкт-Петербурга. Фахівців архівної справи не вистачало, не було жодного навчального закладу, який би давав освіту за спеціальністю «архівознавство». Заснована в 1843 р. Тимчасова комісія для розгляду давніх актів та губернські вчені архівні комісії були не в змозі вирішити всі назрілі проблеми розвитку архівної справи в Україні. Головна з них полягала у відсутності системи архівної діяльності та централізованої мережі архівних установ.

Працею членів київських громадських структур, зокрема товариств охорони пам'яток старовини і мистецтва та воєнно-історичного у 1910-х рр. було закладено основи розвитку архівної справи в Україні. Проблемами збереження та опрацювання документальних джерел займалися спеціальні архівні комісії при зазначених товариствах. Основними напрямками цієї діяльності були такі:

- виявлення і наукова оцінка архівних документів державних установ, призначених для знищення, відбір, опис і збереження виявлених серед них матеріалів, що мають наукову та історичну цінність;
- виявлення, реєстрація й опис цінних архівів та документів, у т. ч. тих, що належали приватним власникам;
- розробка наукових засад архівної справи — визначення критеріїв поцінування документальних матеріалів, принципів систематизації, каталогізації, опису, умов зберігання архівних справ;
- формування централізованої системи архівних установ — від заснування центральної архівної інституції в Україні до створення розгалуженої мережі архівних установ різного профілю, зокрема історичних, воєнно-історичних;
- дослідження і публікація архівних джерел;
- підготовка фахівців-архівознавців;

- залучення до збереження та вивчення документальних пам'яток широкого громадського активу.

Зазначені товариства відіграли значну роль у розробці теоретичних засад вітчизняного архівознавства, організаційної структури архівної галузі, формуванні ставлення суспільства і державних органів влади до архівних матеріалів як до цінних історичних пам'яток, що потребують охорони, вивчення та введення до широкого суспільного й наукового обігу.

Розділ 3.

ПРАВОВІ ТА НАУКОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ГАЛУЗІ В УКРАЇНІ.

Кінець XIX — початок XX ст.

3.1. Формування законодавства з охорони пам'яток історії та культури в Російській імперії

Підвищення уваги до збереження історико-культурних надбань як з боку світської, так і церковної влади з'являється з 1870-х рр. На цей час у системі створеного в 1802 р. Міністерства внутрішніх справ функціонували департаменти і комітети, які відповідали за певні ланки роботи з охорони пам'яток. Департамент поліції, що мав спостерігати за належним благоустроєм населених пунктів, наглядав і за станом старовинних споруд. Департамент загальних справ збирав відомості про археологічні знахідки, здійснював техніко-мистецький нагляд за старовинними архітектурними будівлями, затверджував статuti громадських наукових інституцій, давав дозволи на відкриття музеїв, контролював діяльність архівних комісій, проведення археологічних з'їздів тощо. Господарський департамент опікувався старовинними спорудами або їх рештками в межах населених пунктів. Центральний статистичний комітет збирав та опрацьовував матеріали про пам'ятки історії та культури в різних регіонах держави, археологічні знахідки, події наукового життя. В опублікованих ним статистичних описах губерній містяться і відомості пам'яткознавчого характеру. Техніко-будівельний комітет, створений 1865 р., мав відповідати за ремонт і реставрацію пам'яток архітектури. Міністерству внутрішніх справ підпорядковувалися губернські поліцейські управління, статистичні комітети та будівельні комісії, до обов'язків яких входила й охорона пам'яток.

З другої половини XIX ст. спостерігається тенденція до комплексного вирішення на законодавчому рівні проблеми охорони історико-культурної спадщини. У цей час створюються такі громадські пам'яткознавчі інституції загальнодержавного масштабу, які відіграли велику роль у формуванні системи, розробці теоретичних та методологічних засад пам'яткоохоронної діяльності в Російській імперії.

Археологічні відкриття в Криму та інших регіонах імперії висунули на порядок денний створення установи, яка б мала повноваження наукового координуючого і керівного органу. Ним стала заснована в 1859 р.

у Санкт-Петербурзі Імператорська археологічна комісія, яка була окремою установою Міністерства імператорського двору і була наділена великими повноваженнями[1]. З 1889 р. вона мала виняткове право на проведення археологічних розкопок на території держави та спостереження за земляними роботами і право відбору археологічних знахідок. Найцінніші з них представлялись імператору і з його дозволу передавалися до Ермітажу або інших музеїв. Інші речі залишалися комісії, яка могла передавати їх громадським давньосховищам, обмінювати або повертати на місця їх виявлення[2].

Таким чином, впродовж багатьох років провідні російські музеї комплектувалися пам'ятками виняткового наукового, історичного, художнього значення, які по праву належали народам, поневоленим імперією. Однак досить скоро стало зрозуміло, що невеликим числом членів комісії та без сприяння інших урядових установ і приватних осіб неможливо виконати поставлену мету. Тому перший голова комісії — граф С. Строганов ще 1862 р. звернувся до Міністерства внутрішніх справ з проханням залучити до участі в збиранні відомостей губернські й обласні статистичні комітети. Циркуляром від 27 квітня 1863 р. міністерство запропонувало губернським і обласним начальникам зробити відповідні розпорядження і розіслало при цьому складену археологічною комісією програму робіт і видану в 1851 р. Санкт-Петербурзьким археологічним товариством «Записку для огляду російських старожитностей». Однак цей захід не дав бажаних результатів. Хоча місцеві комітети і передрукували у місцевих періодичних виданнях програму і записку, але активної участі у справі не взяли. Відгукнулося протягом року тільки три або чотири комітети. Крім того, слід зазначити, що Археологічна комісія не приділяла належної уваги нерухомим пам'яткам.

У другій половині XIX ст. спостерігається посилення уваги і до архівних збірок. У 1868 р. було створено комісію для розгляду синодального архіву, а також комісію про знищення архівних справ у консисторських архівах. До цього часу архівні справи використовувалися консисторіями як матеріали для канцелярських довідок. Тому зберігалися лише справи за останні 50 років, інші призначалися на знищення. Комісії визначили, що в останніх справах втрачалось назавжди багато історичних пам'яток. Визнавши архівні справи писемними пам'ятками, які своїм змістом мають відповідати на різноманітні питання сучасної науки, особливо статистики, історії та правознавства, комісії висловилися за попередній перегляд справ, призначених місцевими фахівцями до знищення. Крім того, пропонувалося такі архіви збирати в одне окреме приміщення, склавши попередньо їх детальні каталоги. Члени комісій вважали, що роботу з аналізу справ і складання описів могли б проводити місцеві

комісії з наставників семінарії, духівництва та інших осіб, а ці описи друкувати в «Епархиальних ведомостях»[3].

Московське археологічне товариство, що постало в 1864 р. і за масштабами діяльності набуло всеросійського значення, розгорнуло багатогранну археологічну та дослідницьку діяльність. Одним із своїх головних завдань воно поставило створення системи виявлення, вивчення й охорони пам'яток, оберігання їх від спотворень. З ініціативи його голови — графа О. Уварова з 1869 р. стали скликатися всеросійські археологічні з'їзди, на яких обговорювались і актуальні проблеми пам'яткоохоронної діяльності. На I Археологічному з'їзді, що відбувся в Москві, 21 березня 1869 р. О. Уваров запропонував проект «Заходів зі збереження пам'яток старовини». Ці заходи, на його погляд, мали два напрями: виявлення та облік («приведение в известность») усіх пам'яток; спосіб зберігання та запобігання їхньому руйнуванню. Для зручності опису в проекті вперше запропоновано класифікацію («систематическое подразделение») історико-культурної спадщини за такими «розрядами»: 1) пам'ятки архітектури — муровані та дерев'яні споруди й штучні насипи (вали, городища, кургани); 2) пам'ятки писемності (рукописи і стародруки); 3) пам'ятки живопису (ікони, стінопис та ін.); 4) скульптура, різьблення, вироби із золота, срібла, міді, заліза[4].

Першочерговою визнавалася необхідність охорони пам'яток архітектури та живопису, оскільки вони найбільше піддаються руйнуванню як від кліматичних умов, так і нерозуміння їхнього достоїнства, крім того, раніше майже не вживали заходів для їхнього збереження. Стосовно нерухомих пам'яток рекомендувалося складати історичні довідки із зазначенням їх власників, стану об'єктів. Роботу зі складання списків пам'яток, історичних довідок про них, спостереження й нагляду за ними пропонувалося покласти на місцеві археологічні товариства. Для зручності Московське археологічне товариство вважало доцільним утворити п'ять археологічних округів: Санкт-Петербурзький, Московський, Київський, Казанський і Одеський, число яких могло збільшуватися відповідно до кількості пам'яток та археологічних товариств. Усі списки мала розглядати спеціальна комісія, складена з делегованих археологічними товариствами членів, за участю академіків Імператорської АН, представників університетів і духовних академій, чиновників Міністерства внутрішніх справ і вищих учених установ цивільного та духовного відомств. Зазначена комісія мала скласти суцільний список пам'яток, розподіляючи їх на дві групи за ступенем цінності. У першу групу включалися б пам'ятки найцінніші, ремонт і перебудова яких не могли здійснюватися без дозволу імператора. До другої групи мали належати об'єкти, дозвіл на ремонт яких могли давати Міністерство внутрішніх

справ або Святійший Синод — у залежності від приналежності пам'ятки. Затверджені царем списки поступово поповнялися б описом пам'яток другого і четвертого розрядів (писемних і речових). Звернення щодо ремонту пам'яток не дозволялося без узгодження з тим археологічним товариством, до округу якого належить губернія.

У «Заходах» пропонувалося покласти відповідальність за збереження пам'яток на окружні археологічні товариства, які мали обирати одного чи кількох відповідальних осіб («блюстителів») у кожному губернському повіті, праця яких повинна була прирівнюватися до державної і оплачуватися Міністерством внутрішніх справ[5].

Археологічний з'їзд підтримав цей проект і доручив відомим науковцям — учасникам з'їзду підготувати на його основі свої пропозиції. Вироблений ними проект «Положення про охорону пам'яток старовини» було винесено в грудні 1871 р. на обговорення II Археологічного з'їзду в Санкт-Петербурзі, який підтримав його. Було внесено певні зміни у класифікацію пам'яток. Визначалися такі групи пам'яток: 1) архітектури; 2) живопису: ікони, стінопис, мозаїки і т. ін.; 3) пам'ятки ліплення та різьблення; 4) вироби з металу, кістки та дерева; 5) тканини, стародавній одяг тощо[6].

Після врахування висловлених зауважень «Проект» мав бути ухвалений наступним з'їздом і поданий на розгляд уряду. Однак цього не сталося. Однією з причин, що гальмувала ухвалення законів у галузі охорони пам'яток, був опір впливових приватних власників. Між тим, потреба складання повного і детального списку пам'яток та вживання заходів з їх охорони відчувалася дедалі гостріше.

Рух громадськості за збереження культурної спадщини і створення законодавчої бази охорони пам'яток не залишився поза увагою владних структур. Створена у 1876 р. при Міністерстві народної освіти міжвідомча комісія, яку очолював заступник міністра внутрішніх справ О. Лобанов-Ростовський, підготувала у 1877 р. «Проект правил про збереження історичних пам'яток», в якому було враховано пропозиції, озвучені на перших двох Археологічних з'їздах, та проекти заходів, розроблені московським і Санкт-Петербурзьким археологічними товариствами.

Вживаний у «Правилах» термін «історична пам'ятка» не відповідає сучасній групі пам'яток історії (тобто об'єктів, пов'язаних з певними історичними подіями або відомими діячами). Він мав узагальнюючий характер і був аналогічний терміну «старожитності». У статті 1 «Правил» зафіксовано ті критерії, за якими об'єкти культурної спадщини мали братися під охорону як пам'ятки, — «визначні за своєю стародавністю, художнім достоїнством або історичним значенням», а також форми влас-

ності — урядові, церковні або громадські. Зауважимо, що про приватну власність у цьому законопроекті не йдеться.

Зазнала змін порівняно з більш ранніми пропозиціями класифікація пам'яток. Їх систематизували за чотирма видами: 1) архітектура, 2) живопис і скульптура, 3) ремісничі вироби, 4) письмо і друк. Критеріями поцінування для їх збереження зазначені історичне, художнє або археологічне значення.

Проектом «Правил» передбачалося створення при Міністерстві народної освіти державного органу охорони пам'яток — Імператорської комісії зі збереження історичних пам'яток, пропонувалася її структура і порядок роботи. Комісія мала виявляти і складати списки пам'ятників, розробляти інструкції з їх охорони, їй надавалося право порушувати питання щодо вживання заходів покарання за порушення правил охорони пам'яток тощо.

Проект містив положення, згідно з яким духовне відомство повинно було узгоджувати з комісією всі дії, пов'язані з пам'ятками, що мають історичне значення. «Правила» включали перелік археологічних округів, в яких запроваджувався інститут охоронців, що пропонувалось і в проекті Московського археологічного товариства. Округів передбачалося 17: Санкт-Петербурзький, Псковський, Дерптський, Віленський, Московський, Ярославський, Казанський, Харківський, Київський, Варшавський, Одеський, Таврійський, Кавказький, Оренбурзький, Омський, Іркутський, Туркестанський. Відповідальність за охорону пам'яток в українських округах покладалася на такі установи: Київський — університет і товариства Нестора-літописця та церковно-археологічне; Одеський — університет і товариство історії та старожитностей, Таврійський — Керченський музей, Харківський — університет[7].

Пропозиції комісії не були закріплені законом, а сам проект відхилило Міністерство фінансів за відсутності коштів на її утримання. Спроба створити державну систему охорони пам'яток зазнала невдачі. Проте вона мала наслідком пожвавлення діяльності підрозділів Міністерства внутрішніх справ, Міністерства Імператорського двору та Синоду, які мали наглядати за станом пам'яток. Фактично ж робота була зосереджена на питаннях їх передачі від одного власника до другого, придбання казною деяких історичних об'єктів, контролю за діяльністю окремих власників пам'яток та нагляду за виконанням статей Статуту будівельного 1857 р. та Статуту духовних консисторій 1879 р., де йшлося про поведінку зі старовинними спорудами та церквами[8].

На початку 1880-х рр. було розподілено обов'язки з охорони пам'яток між офіційними відомствами, з одного боку, та імператорською Архівною комісією й Комісією зі збереження стародавніх пам'яток при Москов-

ському археологічному товаристві, — з другого. Остання діяла з 1870 р. і займалася питаннями реставрації, відбудови, обстеження пам'яток архітектури та старожитностей. 21 березня 1900 р. товариство ухвалило нові «Правила у керівництво діяльності комісії» (замість попередніх 1890 р.). Очолювала комісію майже весь час П. Уварова[9]. Комісія поширювала свою діяльність на губернії, що входили до складу Московського навчального округу. Їй підлягали всі пам'ятки до початку XIX ст. Комісія мала на меті «постійне спостереження за збереженням стародавніх пам'яток від спотворення та знищення і турботи про їх відновлення згідно вимог історії та археології»[10]. Вона ставила завданням розглядати і робити висновки щодо представлених проектів, прибудов, перебудов, відновлення або руйнування споруд та їх частин, порушувати питання збереження стародавніх пам'яток; спостерігати за їх реставрацією. У випадку руйнування пам'ятки комісія повинна була турбуватися про зняття її планів, фотографій, рисунків, якщо потрібно, — зліпків. Комісія мала своїх представників (членів-спостерігачів) в інших містах імперії. Її діяльність спрямовувалася на поступове вивчення й обстеження пам'яток із залученням до цієї справи художніх навчальних закладів і місцевих діячів; на відшукування коштів для видання креслень, рисунків та інших матеріалів про стародавні пам'ятки[11].

Допомогу з питань охорони пам'яток надавали також Академія наук і Академія мистецтв.

У цей час все більше відчувалася потреба у систематичній роботі з охорони пам'яток. Про це, зокрема, наголосив у своїй доповіді «Про організацію провінційних музеїв і заснування Товариства охорони національних пам'яток» на VII Археологічному з'їзді в Ярославлі в 1887 р. І. Лихачов, у минулому контр-адмірал, колекціонер, який доклав багатьох зусиль для заснування провінційних музеїв. Він вважав, що охороною культурної спадщини має займатися громадська структура, а не держава, уряд якої повинен виконувати функції покровителя в цій справі. Товариство охорони національних пам'яток, як він його визначив, має бути якомога численнішим, з мережею місцевих відділів у всій країні. Наявні ж учені археологічні товариства, діяльність яких, на думку І. Лихачова, мала «кабінетний, академічний напрям», увійшли б до нової пам'ятко-охоронної громадської структури, метою якою мають бути суто практичні завдання. Першочерговим з них є складання реєстру («інвентарю») пам'яток. До них належать, на думку доповідача, як нерухомі, так і рухомі пам'ятки різної власності (архітектурні, поховальні споруди, кургани і могильники, колекції й збірки публічних установ, провінційних музеїв, приватних осіб). Він вважав необхідним скласти місцеві або обласні археологічні карти з позначенням на них пам'яток і проведених розкопок,

на основі яких складатимуться аналогічні карти всієї Росії і країн, що увійшли до її складу. І. Лихачов запропонував і першочергові законодавчі заходи для збереження пам'яток, які товариство повинно подати на розгляд уряду: обмеження права вивозу за кордон пам'яток археології і мистецтва; встановлення контролю та обмеження права приватного володіння і передачі або переходу із рук в руки пам'яток і творів мистецтва національного значення; забезпечення недоторканості пам'яток архітектури, руїн, курганів та могил, обмеження і регламентація розкопок цих об'єктів; розробка загального «Положення для провінційних музеїв». У доповіді підкреслено освітнє значення музеїв, необхідність забезпечення їхньої доступності всім бажаючим тощо[12].

Обласним (провінційним) музеям та їх ролі у збереженні культурних цінностей присвятила свою доповідь на VII Археологічному з'їзді П. Уварова. Вона систематизувала музеї у 10 груп за ознакою приналежності збірок: 1) університетські колекції; 2) збірки вчених товариств; 3) колекції при реальних училищах, гімназіях тощо; 4) давньосховища; 5) збірки архівних комісій; 6) музеї, залежні від різних учених товариств; 7) губернські урядові музеї; 8) музеї статистичних комітетів; 9) приватні збірки; 10) губернські, обласні і земські музеї.

Голова Московського археологічного товариства висунула на порядок денний питання, як перетворити приватні, громадські та відомчі колекції на урядові установи, і запропонувала проект положення для губернських і обласних музеїв. На її думку, вони мали належати місту, губернії або області. Зважаючи на зростання кількості музеїв, колекції яких нерідко були тотожними, положенням передбачалось існування в губернському місті тільки одного музею, який мав стати вченим та просвітницьким центром для оточуючої його місцевості[13].

21 січня 1887 р. Імператорська археологічна комісія подала доповідь президенту Імператорської АМ про необхідність надати право на проведення розкопок і робіт з реставрації пам'яток винятково Археологічній комісії спільно з Академією мистецтв. Своє звернення вона аргументувала тим, що внаслідок відсутності певної системи і порядку в справі охорони пам'яток, байдужості суспільства і місцевої влади, всі зусилля не досягають мети. Було підкреслено, що посилення інтересу до культурної спадщини призвело до появи багатьох приватних товариств, місцевих установ і окремих осіб, які наносять непоправну шкоду пам'яткам внаслідок відсутності наукової й мистецької підготовки. Тому, на думку комісії, нагляд за «історичною власністю держави» може бути доручений тільки державним установам. Такою установою має бути Імператорська археологічна комісія. Їй слід надати виняткове право проведення розкопок, без її дозволу жодне товариство і приватна особа не мають права

здійснювати розкопки на казенних, громадських, міських і церковних землях. Пропонувалось їй же доручити справу збереження й відновлення монументальних пам'яток старовини за участі Академії мистецтв, а всі міські й громадські музеї зобов'язати надавати їй відомості про свої збірки та нові надходження до них[14].

11 березня 1889 р. було видано імператорський указ, за яким ІАК одержала виняткове право проведення і надання дозволу археологічних розкопок на казенних і громадських землях. Знайдені цінні предмети мали надсилатися до комісії. Згідно з цим указом, реставрацію монументальних пам'яток також дозволялося здійснювати тільки після узгодження з комісією і зносин з Академією мистецтв[15]. Але проблема обліку та збереження пам'яток залишилася не вирішеною. Про це свідчить зокрема опубліковане в лютому 1905 р. розпорядження обер-прокурора Святійшого Синода про обов'язкове дотримання указу 1889 р., який порушується, оскільки в деяких епархіях проводяться реставраційні роботи без дозволу Археологічної комісії[16].

За «Правилами про порядок розгляду Археологічною комісією і Академією мистецтв клопотань про відновлення стародавніх монументальних пам'яток» від 31 жовтня 1890 р., організація чи установа, яка хотіла відновити пам'ятку, мала представити Імператорській археологічній комісії детальний проект реставрації і ремонту, який вона розглядала разом в Академією мистецтв і делегатом від зацікавленого відомства, за участю інших компетентних осіб. Після ухвалення проект надсилався до відповідного відомства для складання кошторису і пошуку коштів. Для спостереження за роботами відряджалися фахівці від ІАК і АМ[17]. Починаючи з 1894 р. на засіданнях ІАК обговорювалися питання реставрації, ремонту і знищення старовинних пам'яток архітектури за участю представників Святійшого Синоду, Імператорської АМ і Міністерства внутрішніх справ. Імовірно, випадки порушення наказу імператора і розпоряджень Святійшого Синоду щодо порядку реставрації старовинних пам'яток відбувалися неодноразово. Про це свідчить, зокрема, визначення Синоду на засіданні 21 вересня — 16 листопада 1894 р. у відповідь на звернення голови ІАК про точне виконання наказу царя відносно реставрації монументальних пам'яток старовини за попереднім узгодженням комісії. У черговий раз ухвалили повідомити про це духовному відомству через друкування визначення в «Церковных ведомостях»[18].

Переймалося проблемою збереження пам'яток старовини в церквах і монастирях і Московське археологічне товариство. Зокрема, 28 квітня 1890 р. воно звернулося до обер-прокурора Святійшого Синоду з проханням зобов'язати епархіальне, монастирське і церковне начальство не знищувати речі ризниць і церков з метою поновлення, переробок або за

ветхістю без висновків археологічного товариства, а ті, що вийшли з церковного вжитку, — передавати Російському історичному музею або вченим товариствам й іншим музеям; а також не передавати такі старожитності приватним особам[19].

На засіданні Московського археологічного товариства 3 травня 1894 р. було ухвалено його клопотання перед Святійшим Синодом і урядом щодо вживання заходів для збереження пам'яток церковної старовини, які було викладено в доповіді художника та музейного діяча А. Карелина на I з'їзді російських художників і любителів мистецтв. Постанова містила клопотання перед Святійшим Синодом, щоб будь-який ремонт, поновлення або інші дії проводилися лише за дозволом місцевого археологічного товариства; щоб Синод наказав усім церквам і монастирям держави не знищувати та не продавати предмети старовини, які вже не використовуються за їх ветхістю, а передавати їх на зберігання до музеїв; щоб посилити викладання церковної археології при духовних академіях з метою мистецького розвитку духовенства і розвитку в ньому поваги до залишків старовини і предметів мистецтва. До уряду зверталися з проханням дозволити заснувати Товариство друзів старовинних мистецьких пам'яток та їх збереження; визнати предмети російської світської та релігійної мистецької творчості невідчужуваною національно-державною власністю, заборонити вивезення їх за кордони імперії, обнародувати закон про конфіскацію таких предметів на користь державних музеїв у випадку вивезення їх за кордони Росії; заснувати національний історико-художній релігійний музей[20].

4 березня 1898 р. голова ІАК О. Бобринський звернувся до міністра внутрішніх справ з проханням створити при міністерстві Комісію для розробки «Положення про охорону пам'яток». До звернення було додано записку Археологічної комісії про необхідність заснування при губернських статистичних комітетах відділень для складання «Зводу пам'яток старовини» та їх охорони. ІАК звертала увагу міністерства, що стаття 182 Статуту будівельного відносно того, які саме пам'ятки та споруди потребують охорони, застаріла й не відповідає сучасним поглядам і вимогам. Зважаючи на зростання інтересу до вітчизняних старожитностей, що спостерігалось в провінції, виникнення вчених архівних комісій, археологічних товариств, гуртків і музеїв, Імператорська археологічна комісія пропонувала в найцікавіших в археологічному відношенні губерніях організувати при Статистичному комітеті Міністерства внутрішніх справ особливе відділення, яке під керівництвом губернатора або іншої особи збирало б відомості про пам'ятки, піклувалось їх збереженням тощо. В основу програми його діяльності мали бути покладені розроблені раніше проекти. Голова ІАК О. Бобринський просив також передати комісії

матеріали про пам'ятки інших народів, які проживали на території Росії, що збирались у XIX ст. і зберігалися в архіві міністерства[21].

Стосовно рухомих пам'яток, у цей час частіше порушувалося питання охорони церковних старожитностей. Про це, наприклад, йдеться в записці керуючого синодальним архівом А. Львова, датованій 1899 р. Він писав, що більшість речових і писемних пам'яток з історії Росії взагалі та історії російської церкви особливо зосереджена переважно в монастирях, церквах та інших установах духовного відомства. Тут збереглися більш ніж де-небудь пам'ятки стародавньої архітектури, іконопису, стінопису, речі церковного вжитку, зразки давньоруських шовкових і парчевих тканин, вишивок, мережива тощо. У церковних ризницях і монастирських архівах часто зустрічаються цінні і за своїм змістом, і в археографічному відношенні примірники давньоруської писемності, в архівах установ духовного відомства — писемні пам'ятки — документи, іноді нікому не відомі. Однак зберігаються і розробляються вони, на думку автора записки, не відповідно їх історичному значенню. Відомі випадки знищення та розкрадання різних церковних речових і писемних пам'яток. Вони відбуваються внаслідок повного нерозуміння значення різних історичних пам'яток або недбалості осіб, відповідальних перед законом за їх цілість і збереження. А. Львов підкреслював, що всі численні громадські або приватні музеї та колекції переповнені іконами, речами церковного вжитку, облаченнями, богослужбовими книгами, іконостасами та іншими церковними речами, що є переконливим свідченням, як церкви і монастирі не зберегли свого відвічного надбання. А стосовно тих, що в них ще збереглися, нема ніякої впевненості в їх збереженні в майбутньому. І це відбувається при тому, що цивільна та духовна влади не раз вживали заходів щодо охорони й впорядкування пам'яток. В останні три десятиліття при духовних академіях, семінаріях та в єпархіях заснуються церковні давньосховища, музеї і церковно-археологічні товариства з метою збирання місцевих історичних пам'яток і поширення інтересу до історії. Ці установи мали вплинути на процес збереження й вивчення речових пам'яток, яких багато накопичили численні церкви, монастирі та інші установи єпархій. Однак справа ця станом на кінець XIX ст. мала характер випадковий, невизначений і ненадійний. Причини полягали в тому, що виникнення товариств і давньосховищ обумовлювалося не місцевими умовами й потребами (кількість пам'яток, їх історичне значення), а винятково ініціативою та енергією окремих осіб. Статути товариств мали різноманітний, часто суб'єктивний характер, одні з них ставили за мету охороняти і вивчати церковні пам'ятки, інші обмежувалися збиранням випадкових предметів або розширювали свої завдання до програм великих археологічних товариств. Одні давньосховища розвивалися до-

сить швидко, мали гарні колекції, власні приміщення, займалися науковими дослідженнями, видавничою діяльністю та отримували значні грошові пожертви, інші працюють мляво. Однак всі вони не займаються важливими історичними пам'ятками — архівами духовного відомства. За таких обставин більшість монастирських і церковних архівів, колишніх духовних установ безслідно зникають або псуються у непристосованих приміщеннях.

Таким чином, констатував А. Львов, стан збереження і вивчення речових й особливо писемних пам'яток, зосереджених у духовному відомстві, не відповідає ні їхньої кількості, ні історичному значенню, вимагає ширшої організації пам'яткоохоронної справи з охопленням по можливості всіх місцевостей. Він вважав необхідним створити у кожній єпархії, за прикладом губернських учених архівних комісій, єпархіальні церковно-археологічні комітети з метою спостереження, вивчення, реєстрації та, по можливості, наукового дослідження речових і писемних пам'яток своєї єпархії; організувати при них церковно-археологічні музеї або давньо-сховища; відкрити по мірі необхідності єпархіальні історичні архіви. Пропонувалося також доручити цим комітетам попереднє вивчення і розгляд усіх клопотань і справ, що виникають в єпархіях з питань перебудови та реставрації стародавніх храмів, іконопису, стінопису тощо. Для того, щоб діяльність цих комітетів мала спільний характер і напрям, щоб вони мали на першому етапі підтримку і поради, А. Львов вважав за доцільне заснувати центральну установу, компетентну в усіх зазначених питаннях[22].

У 1900 р. було доповнено Статут будівельний. Він, як і раніше, забороняв руйнувати рештки стародавніх замків, фортець, пам'ятників та інших споруд, покладаючи відповідальність за це на губернаторів і місцеву поліцію. За церковні пам'ятки відповідали єпархіальні архієреї. Виняток становили церкви у столицях; храми стародавні, побудовані не пізніше початку XVIII ст., або дуже цінні за своїм історичним значенням, у випадках, коли на ремонт потребувалося просити кошти у Святійшого Синоду. Реставрація монументальних пам'яток дозволялася за попереднім погодженням з Імператорською археологічною комісією. Дозвіл на будь-які відновлювальні роботи на стародавніх пам'ятках давав тільки російський імператор. Статут визначав також порядок і необхідну документацію на проведення ремонту та реставрації пам'яток у залежності від їх приналежності.

Влада усвідомлювала завдання охорони вітчизняних культурних цінностей як важливий фактор формування національної свідомості. Так, 1895 р. імператорським указом у Санкт-Петербурзі було засновано «Російський музей імператора Олександра III», якому передали придбану

казною садибу Михайлівського палацу — унікальної пам'ятки доби класицизму, де 1898 р. урочисто відкрили найбільший музей російського мистецтва (нині — Державний російський музей)[23]. В Ермітажі на цей час була сформована аналогічна збірка, але вона не розкривала повною мірою історію розвитку та сучасний стан російського мистецтва. Появу імператорського указу про створення національного музею мистецтва прискорило відкриття в 1893 р. Московської міської художньої галереї Павла і Сергія Третьякових, які колекціонували сучасний російський живопис.

Протягом кінця XIX — початку XX ст. уряд робив неодноразові спроби скласти загальний звіт пам'яток культури. А в пресі з'являлися нові й нові публікації про загибель та загрозу руйнування пам'яток з вимогами впорядкувати справу їх охорони[24].

Міністерство внутрішніх справ, на яке покладалася головна відповідальність за охорону пам'яток, не мало відомостей про значну частину пам'яток у державі та їх стан. Під тиском громадськості, публікацій у пресі, повідомлень про загибель об'єктів культурної спадщини та вимог перебудови пам'яткоохоронної справи воно зробило нову спробу здійснити їх облік. Циркуляром від 6 вересня 1901 р. МВС зобов'язало губернаторів надати впродовж року точні списки пам'яток «з доданням докладних їх описів та вказівок про те, коли і ким пам'ятки споруджено, чийм коштом, кому належать, яким коштом підтримуються, чи відпускаються на їх утримання в належному стані кошти з казни і в якій кількості, і чи перебувають у належному стані, і, якщо ні, то приблизно, яка сума потрібна на їх виправлення і з додатком, якщо можливо, рисунків, планів або фотографічних знімків з цих пам'яток»[25].

Міністерство одержало відомості з 89 губерній і областей, острова Сахалін і дев'яти міст. Згідно з ними, в імперії налічувалося 4108 пам'яток, з них 1652 — «історичні пам'ятки»[26]. Навіть само міністерство визнавало, що подана йому інформація відрізняється випадковим і неточним характером. Списки містили головним чином пам'ятки церковної архітектури, описи додавалися не до всіх споруд і були непрофесійними та неповними.

У 1903 р. було оприлюднено проект доповнень статей Будівельного статуту, розроблений спеціальною комісією, яка запропонувала включити до законопроекту статті про охорону пам'яток. Стаття 1 розділу II забороняла руйнувати, розбирати або видозмінювати без законного дозволу стародавні пам'ятки церковної, цивільної і воєнної архітектури з усіма їхніми художніми елементами або їх рештки, що розташовані на казенних, громадських, церковних землях і на землях різних установ. Відповідали за їх збереження губернатори, місцева поліція та ті адміністрації,

на землях яких розташовувалися ці пам'ятки. Заборона поширювалась і на стародавні храми інших сповідань, на молитовні будинки всіх релігій, на всілякі кам'яні надгробні споруди та окремі камені з написами та зображеннями або оброблені в якусь певну форму. Таким чином, проект не поділяв вже пам'ятки на окремі підвідомчі групи (цивільні й церковні), додав до них воєнні споруди і надгробки. Хронологічну межу для охорони цінних об'єктів було визначено у 150 років. Стаття 3 містила класифікацію пам'яток за двома категоріями — місцевого і державного значення. У випадках, коли пам'ятка становилася ветхою або поставало питання її ремонту, губернатор або інший представник влади мав розпорядитися про складання її опису з кресленнями і фотографіями та кошторисом, до складання яких залучалися місцеві археологічні чи історичні товариства, або архівні комісії чи досвідчені особи. Один примірник опису передавався Міністерству внутрішніх справ, інший — до місцевого будівельного відділення. За погодженням з Імператорською археологічною комісією та Академією мистецтв, а рівно і з іншими відповідними відомствами або визначалася категорія пам'ятки, або приймалося рішення про те, що об'єкт не підлягає охороні. Пам'ятка, розташована на приватних землях, могла бути відчужена за певну винагороду і передана відповідному відомству для підтримання її належного стану. Стаття 11 проекту містила міри покарання за порушення пам'яткоохоронних законів: за переміщення, руйнування або змінення пам'яток — ув'язнення терміном від одного до чотирьох місяців, відновлення за рахунок винного знищених частин пам'ятки, якщо це виявиться можливим[27].

Доповнення Будівельного статуту, хоч і мали позитивне значення, але не вплинули на загальний стан охорони пам'яток. І не лише тому, що його статті торкалися тільки пам'яток архітектури, але й тому, що відсутність спеціальних пам'яткоохоронних органів не давала можливості впровадити їх в життя належним чином. До того слід додати, що державні асигнування на охорону пам'яток у другій половині XIX — на початку XX ст. були мізерними: у 1862–1902 рр. на ремонт і охорону було витрачено 9203 крб. Пізніше ситуація трохи змінилася на краще: 1906 р. — 11396 крб., у 1907, 1908, 1909–1910 рр. — по 14392 крб.[28] Зрозуміло, що такими асигнуваннями неможливо було забезпечити охорону культурної спадщини.

На початку 1903 р. Святійший Синод у черговий раз визначив порядок зберігання стародавніх церковних пам'яток у монастирях і церквах імперії. Згідно з ним, місцем зосередження описів ризниць монастирів і церков, де збереглися старожитності, визначалася московська патріарша бібліотека. При цьому підкреслювалася необхідність складання окремих описів сучасних ризниць і стародавніх речей. Заборонялося вилучати ці

речі без дозволу Святійшого Синоду. Описи мали містити відомості до 1870 р. включно[29].

Новою спробою розробки пам'яткоохоронного законодавства стали «Основні положення», розроблені Комісією з перегляду діючого законодавства про збереження стародавніх пам'яток і споруд і обговорені на її засіданнях у лютому–квітні 1905 р. Комісія була утворена в грудні 1904 р. при Міністерстві внутрішніх справ.

«Положення» базувалися на попередніх розробках. У них визначено таку класифікацію пам'яток, що підлягають охороні: «а) пам'ятки архітектури, живопису і скульптури; б) монументи на честь осіб та історичних подій; в) пам'ятки письма і друку; г) пам'ятки прикладного мистецтва і д) взагалі всі пам'ятки, чудові за своєю давниною, художнім достоїнством й археологічним або історичним значенням»[30]. При цьому підкреслювалося, що дія цих правил поширюється на «пам'ятки рухомі й нерухомі», тобто автори проекту вже усвідомлювали різницю між ними. Але дія пропонованого закону не поширювалася на архіви, які «хоча й являють собою рухомі пам'ятки, що мають самостійне історичне значення, не повинні підлягати дії вироблених правил, тому що збереження їх складає окрему турботу уряду»[31].

Проектом передбачалося складання загального списку пам'яток тими органами, які відповідають за охорону старожитностей. Визначалась і хронологічна пам'яткоохоронна межа — 150 років існування об'єкта, після чого він може бути зарахований до пам'яток, що підлягають охороні. Всі об'єкти культурної спадщини мали бути поділені на дві групи. До першої належали ті пам'ятки, які мають першорядне археологічне, історичне або мистецьке значення. Всі інші пам'ятки, що підлягають охороні, мали скласти другу групу. Пропонувалося утворити вертикаль пам'яткоохоронних органів — від центрального до мережі місцевих установ. До останніх належали й існуючі історичні та археологічні товариства, що мали відношення до охорони пам'яток. Формою їх участі мало стати утворення за їхньою допомогою окружних установ, висновки яких повинні були враховувати нижчі губернські органи. До «Основних положень» додавалася таблиця поділу імперії на 15 археологічних округів. Наприклад, у Київському окрузі відповідальним визначалось Історичне товариство Нестора-літописця або одне з інших історико-археологічних товариств міста. На охоронні органи покладалися функції спостережна та виконавча. Перша з них полягала у виявленні («приведение в известность»), фотографуванні, замальовуванні, складанні списків і дослідженні пам'яток, спостереженні за їх збереженням, повідомленні відповідним органам своїх висновків з питань ремонту і реставрації. До другої нале-

жав обов'язок проводити ремонт тих пам'яток старовини, які не перебувають у користуванні особливих відомств.

Таким чином, автори законопроекту розробили класифікацію і категорії пам'яток, критерії їх поцінування, порядок пам'яткоохоронної діяльності та систему відповідних органів.

До проекту додавалися питання, які Комісія не розробила і бажала одержати думку компетентних установ. Серед них — поширення «Основних положень» на приватне нерухоме майно; створення нових губернських органів охорони пам'яток або покладання цих обов'язків на губернські вчені архівні комісії; створення в кожній губернії особливого пам'яткоохоронного органу або одного на кілька губерній; склад органів охорони пам'яток; які установи і в якій формі мають нести витрати на справу охорони культурної спадщини; встановлення мір покарання (цивільного або кримінального характеру); необхідність розробки спеціальних правил щодо вивезення стародавніх речей за кордон; включення до нового законопроекту деяких постанов, вироблених 1902 р. комісією з перегляду Статуту будівельного, що стосуються заборони руйнування й змінення без дозволу пам'яток церковної, цивільної і воєнної архітектури, відчуження у приватних власників особливо цінних пам'яток та мір покарання за руйнування або псування пам'яток[32].

Розроблені комісією «Основні положення» було винесено на обговорення відповідними установами. Свою думку з цього питання виклав на пропозицію Товариства архітекторів-художників один із основоположників методів наукової реставрації архітектури, член ІАК П. Покришкін. Він висловився за те, щоб встановити заохочення для тих, хто сприяє справі охорони пам'яток, а також впровадити систему покарання за порушення закону. Відомий архітектор пропонував запровадити у навчальних закладах практику, зобов'язати учнів на канікулах робити описи, рисунки і фотографії пам'яток старовини під керівництвом досвідчених осіб, сподіваючись, що таким чином збільшиться число компетентних й освічених фахівців, у вищих навчальних закладах буде вихована плеяда молодих архітекторів-художників, які займуться справою охорони пам'яток старовини. П. Покришкін не погоджувався з положенням нового законопроекту, яким передбачалася постановка пам'ятки під охорону тільки після 150-річного її існування. Він вважав, що серед споруд новітніх є об'єкти, які за своїми художніми якостями також мали підпадати під державну охорону. П. Покришкін не погоджувався на поділ списку пам'яток на об'єкти найважливішого значення, охорону яких має здійснювати уряд, і пам'ятки, що охороняються за рахунок місцевих коштів. На цей час, за визнанням Міністерства внутрішніх справ, учених товариств і дослідників, однією з головних задач було створення Зводу пам'яток, тобто

якомога повна реєстрація їх на території країни. Ще у 1820–1840-х рр. міністерство посилало запити губернаторам з метою негайно зібрати відомості по всіх губерніях про пам'ятки старовини і про те, в якому стані вони перебувають. Але результати були іноді навіть несподіваними. Багато з губернаторів зрозуміло слово «пам'ятка» буквально і прислало знімки новітніх намогильних пам'ятників, інші відповідали, що в губернії їх нема та ін.[33]

У зв'язку зі складанням списку пам'яток архітектор підготував праці, опубліковані в «Известиях Императорской археологической комиссии», в яких містилися рекомендації, як слід описувати, проводити обміри і робити креслення пам'ятки[34]. Він наполягав і на обов'язковому фотографуванні та фотофіксації під час реєстрації й реставрації пам'яток.

16 січня 1906 р. Московське археологічне товариство ухвалило відгук на «Основні положення», в яких було враховано деякі пропозиції, висловлені товариством ще на II Археологічному з'їзді у 1871 р. Разом з тим, товариство пропонувало внести деякі зміни до проекту. Зважаючи на те, що міністерство за сприяння губернаторів збирало останніми роками списки пам'яток, воно мало б передати ці списки тим ученим товариствам, яким довіряються округи, що значною мірою прискорило б і полегшило їхню роботу. МАТ вважало за доцільне встановити, що пам'ятка підлягає охороні не по закінченню 150, а через 100 років. На II Археологічному з'їзді члени товариства пропонували також утворити центральний орган охорони пам'яток з представників археологічних та історичних товариств і вищих навчальних закладів цивільного й духовного відомств. Структурно він мав складатися з відділів, відповідних «розрядам пам'яток», що підлягають охороні. Пропонувалося також чіткіше визначити функції пам'яткоохоронних органів і надати їм права таких органів відносно відомств, яким належать пам'ятки.

Товариство виклало свою думку і щодо проблемних питань, доданих до законопроекту. Стосовно приватного майна воно пропонувало покласти відповідальність за збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини на їх власника, як це робиться в європейських країнах. Щодо приватних колекцій старожитностей, картин, книгозбірок, архівів тощо завважувалося, що прийшов час складання їх описів, охорони та по можливості відчуження на користь державних установ. У цій справі повинні відіграти головну роль учені товариства.

МАТ вважало, що створювати нові губернські органи неможливо за браком учених і художньо освічених осіб на місцях, тому слід дати можливість округним органам оплачувати працю тих фахівців, які б об'їжджали округи і збирали відомості, описували та обміряли пам'ятки. Округні органи повинні відати всією справою охорони пам'яток: скла-

дати описи, класифікувати, досліджувати, охороняти, обговорювати і давати дозвіл на ремонт і реставрацію, відповідати за роботи, що проводяться, притягувати до суду за спотворення пам'яток, утримувати їх — у тому випадку, якщо на це виділятимуться необхідні кошти. Товариство підтримало пропозицію включити до закону ті пункти Статуту будівельного, які визначали міри покарання за псування або знищення пам'яток, а також обов'язкову відповідальність тих властей, у віданні яких вони перебувають. При цьому підкреслювалося, що відповідальність і нині задекларована, але ніколи не застосовується. Серед інших пропозицій — надати окружним органам право направляти звинувачення за псування або знищення пам'яток у кримінальному порядку до прокурорського нагляду; заборонити вивезення старожитностей за кордони Росії без дозволу центрального органу; конфісковувати колекції і предмети, які провозяться без такого дозволу, і передавати їх до державних музеїв; встановити міри покарання за такі вчинки (штраф або позбавлення волі)[35].

В обговоренні проекту взяли участь й українські вчені архівні комісії. Наприклад, Чернігівська комісія висловилася проти поділу імперії на округи, вважаючи, що губернські охоронні органи мають бути самостійними, а єдиний у державі центральний орган міг би стати об'єднуючою та керівною інстанцією у справі охорони пам'яток. Було також внесено пропозицію перетворити губернські архівні комісії на губернські історико-археологічні товариства (комітети або комісії) з покладанням на них обов'язків вивчення та збереження місцевих пам'яток старовини — писемних і речових до XVIII ст. включно. Ці губернські організації повинні мати статус урядово-громадських і забезпечуватися державною субсидією. Чернігівські діячі запропонувала переробити «Основні положення» на статут губернських учених архівно-археологічних комісій[36].

Таврійська вчена архівна комісія підтримала в цілому проект «Основних положень». Стосовно проблемних питань, висунутих у них, вона висловилася за поширення правил з охорони нерухомих пам'яток на приватну власність, наводячи приклади дуже цінних пам'яток Криму, що перебували у приватному володінні. Вона не заперечувала проти надання архівним комісіям функцій пам'яткоохоронних органів, вважала, що місцеві музеї й архіви мають перейти у власність держави[37]. Аналогічну думку висловила і Полтавська вчена архівна комісія[38].

8 квітня 1908 р. голова Московського археологічного товариства П. Уварова, стурбована розпродажем, розкраданням і навіть спаленням цінних пам'яток у деяких церквах, написала лист від імені товариства імператору Миколі II, в якому пропонувалося оголосити всі ікони, оклади, ризи й інші речі церковного вжитку державною власністю без

права відчуження. Рада міністрів і Святійший Синод, посилаючись на численні постанови останнього щодо охорони церковних пам'яток і намічених нових заходів у цій справі, відхилили зазначену пропозицію[39].

Питання охорони пам'яток стояли на порядку денному XIV Археологічного з'їзду в Чернігові, який ухвалив 9 серпня 1908 р. «Заходи до охорони пам'яток старовини». Учасники з'їзду підтримали поділ держави на археологічні округи на чолі з ученим археологічним або історичним товариством, яким пропонувалося надати право подальшої організації справи охорони на місцях розташування пам'яток, тобто обрання для цього існуючої наукової установи, підпорядкованої окружному вченому товариству. Вони мали займатися реєстрацією й охороною пам'яток. Передбачалася щорічна урядова субсидія на їхню діяльність з нагляду та підтримання пам'яток.

Було ухвалено класифікувати нерухомі об'єкти культурної спадщини відповідно до їхнього значення за трьома категоріями: 1) державного значення, 2) місцевого значення, 3) пам'ятки, що не мають особливої археологічної цінності. На підтримання перших мало давати кошти Державне казначейство, других — міста і земства.

На з'їзді було запропоновано заснувати у Санкт-Петербурзі міжвідомчу урядову установу, яка б займалась усіма питаннями, пов'язаними з пам'яткоохоронною діяльністю в державі. До її складу мали увійти представники Імператорської археологічної комісії, Імператорської АМ, Святійшого Синоду, Міністерства внутрішніх справ та інших відомств, які за законом видають пам'ятками, а також представники археологічних товариств, які очолять археологічні округи.

Ця установа мала одержувати і розподіляти кошти, що надаватиме казна, вирішувати питання реставрації пам'яток державного значення, контролювати дії окружних установ з реставрації всіх пам'яток, класифікувати їх за категоріями, вирішувати питання примусового відчуження нерухомих об'єктів культурної спадщини, що перебувають у приватній власності, тощо.

У «Заходах» містилися пропозиції й щодо доповнення законодавства такими положеннями, як надання уряду прав примусового відчуження нерухомих стародавніх пам'яток, обмеження приватних власників у справі змінювання або спотворення таких об'єктів, введення за це цивільної або кримінальної відповідальності, заборона вивезення старожитностей за кордон[40].

XIV Археологічний з'їзд звернувся до Міністерства внутрішніх справ із проханням, щоб під час остаточної розробки правил були залучені до їх обговорення представники всіх історичних та археологічних товариств.

Далі розроблені заходи було передано на розгляд учених археологічних та історичних товариств, які прислали свої зауваження.

Цей документ у дещо зміненому вигляді був запропонований Московським археологічним товариством як проект «Правил про охорону стародавніх пам'яток Росії»[41].

Пробудження в суспільстві інтересу до пам'яток старовини виявилось на початку ХХ ст. у створенні спеціальних громадських пам'яткоохоронних структур під покровительством високопоставлених осіб. У 1909 р. у Санкт-Петербурзі групою діячів культури було засноване Товариство захисту та збереження в Росії пам'яток мистецтва та старовини. Воно мало свої філіали в Тулі, Орлі, Казані, Вільно, Ростові Великому, Ярославлі, Смоленську. За мету було поставлено сприяти збереженню «всіх пам'яток, що мають художню або історичну цінність незалежно від епохи їх створення...»[42]. Об'єктами охорони товариство визначило архітектурні споруди, пам'ятники, кладовища, картини, бронзу, фарфор, скульптуру, гравюри, предмети художньої промисловості. Незважаючи на широкі завдання, його основна увага була зосереджена на охороні пам'яток архітектури. При товаристві існувала комісія з реставрації пам'яток (з 1911 р.). До 1914 р. нею було зібрано 2 тис. фотографічних знімків, проведено обміри цінних архітектурних споруд. Товариство ініціювало збирання коштів та реставрацію Батуринського палацу, Ферапонтова монастиря та інших пам'яток, влаштовувало щорічні музейні виставки та видавало їх каталоги тощо. В його діяльності брали участь визначні діячі культури: О. Бенуа, В. Верещагін, С. Маковський, М. Періх та ін. Значення товариства, зважаючи на невеликі масштаби його діяльності, полягало насамперед у тому, що воно привертало суспільну увагу до проблеми збереження культурної спадщини.

У 1911 р. Московське археологічне товариство видало проект закону «Про охорону пам'яток старовини в Росії». У статті 1 визначено, що збереженню й охороні підлягають пам'ятки з доісторичних часів до середини ХІХ ст. як російського народу, так і інших народів, котрі проживали та проживають на території Російської імперії, а також старожитності іноземного походження. Пам'ятки класифікуються в проекті за п'ятьма розрядами: архітектура (збережені повністю або частково будівлі та споруди, у т. ч. штучні насипи: вали, городища, кургани тощо, монументи на честь різних осіб і подій); живопис (ікони, стінопис, картини, рисунки, мініатюри, декорації та інші подібні предмети); скульптура («ваяние») (твори скульптури, статуї, барельєфи, горельєфи тощо з різних матеріалів); прикладне мистецтво (вироби із золота, срібла, міді, заліза, каменю, дерева, фарфору та інших матеріалів, прикраси, предмети церковного, військового і хатнього вжитку, тканини, одяг, монети та ін.);

писемність і друк (рукописи, стовбці, акти, гравюри, книги з гравюрами стародруки тощо).

Стаття 3 містила критерії поцінування предметів старовини за двома групами. Згідно з першою, визначалася мистецька, археологічна або історична цінність пам'ятки. За другою, об'єкти поділялися за значенням державним, місцевим або такі, що не мають особливого значення.

Структуру пам'яткоохоронних органів пропонувалося будувати по вертикалі — Центральний археологічний комітет у Санкт-Петербурзі та археологічні округи, в яких справа охорони культурної спадщини покладається на одне з місцевих археологічних або історичних товариств. Центральний орган є установою міжвідомчою і очолюється головою Ради міністрів або уповноваженою ним особою. Першочерговими завданнями місцевих органів мали стати загальна реєстрація всіх найцінніших пам'яток (рухомих і нерухомих) та піклування про їх збереження. Стаття 9 визначала, що дії закону підлягають всі пам'ятки, незалежно від того, кому належать — урядовій, церковній або громадській установі. «Проектом» заборонялося руйнувати, розбирати й змінювати будь-які пам'ятки архітектури без законного дозволу на це. Пам'ятки старовини, що перебували у приватному володінні, могли бути відчужені, якщо мали державне або суспільне, художнє або археологічне значення. Заборонялося вивозити за кордон предмети старовини, якщо вони відповідали визначеним критеріям поцінування. Про будь-які знахідки скарбів і старожитностей місцева поліція повинна була негайно повідомляти окружному археологічному товариству, яке у свою чергу зобов'язувалося передавати найкращі археологічні знахідки на розгляд імператору. Порядок фінансування пам'яткоохоронної справи збігався з попередніми «Заходами» і «Правилами», в яких він визначався залежно від категорії об'єкта (державного або місцевого значення)[43].

Найскладнішими питаннями для юридичного оформлення закону про охорону пам'яток були такі: визначення тих ознак, які б слугували правовою основою для визнання об'єкта чи предмета пам'яткою; належність пам'яток різним відомствам і приватним особам; спостереження за виконанням закону на всій території імперії.

Проект МАТ був переданий до Міністерства внутрішніх справ. У 1909 р. при міністерстві було створено міжвідомчу комісію, яка розробила «Положення про охорону старожитностей». Під час обговорення порядку охорони пам'яток виникли відомчі розбіжності. Представник відомства православного віросповідання, наприклад, наполягав на тому, щоб церковні пам'ятки не підпадали під дію закону. Коментуючи цю позицію в листі до помічника керуючого справами Ради міністрів М. Плева, міністр внутрішніх справ С. Крижановський писав: «Оскільки

переважна більшість російських старожитностей повинна бути віднесена до церковних, то, отже, якщо ці останні будуть вилучені з дії проєктованого закону, така дія розповсюджуватиметься на такий малий круг предметів, що для нього навряд чи доцільно створювати особливі охоронні установи і взагалі вживати особливих заходів»[44]. Таким чином, цей представник вбачав у «Положенні» порушення прав Святійшого Синоду, як власника церковних пам'яток, хоча проєкт передбачав включення трьох його представників до складу центрального пам'яткоохоронного органу. 29 жовтня 1911 р. «Положення» представили на розгляд III Державній думі та Державній раді Російської імперії.

Зауважимо, що в назві законопроєкту не використовується термін «пам'ятки», його замінено більш узагальненим поняттям «старожитності». Стаття 1 визначала об'єкти охорони розпливчато, не конкретно: «Старожитностями, що підлягають охороні, вважаються всі ті пам'ятки зодчества, скульптури та іншого мистецтва, рівно як первісної старовини, а також акти й рукописи, які на основі цього Положення визнані такими, що мають значення джерел пізнання і любові до вітчизняної історії»[45]. Зазначимо, що формулювання критеріїв поцінування об'єктів культурної спадщини більш ніж розпливчате, воно не наукове, тому трактування його могло бути вільним. Дії «Положення» підлягали всі старожитності, незалежно від того, якому відомству або установі вони належали.

Для керівництва справою охорони культурної спадщини мав бути створений Комітет з охорони старожитностей, сформований з представників різних відомств і установ, причетних до пам'яткоохоронної діяльності. Від Академії наук — один, Академії мистецтв — два, по одному представнику від Археологічної й Археографічної комісій, Комітету опікування російським іконописом і від Технічно-будівельного комітету при Міністерстві внутрішніх справ; від відомств: два — від Міністерства народної освіти (один з них — директор Археологічного інституту в Санкт-Петербурзі), три — від відомства православного сповідання і по одному — від Міністерств: Імператорського двору, внутрішніх справ, воєнного, юстиції, фінансів і Державного контролю; а також ще два члени: один — обраний Всеросійським археологічним з'їздом, другий — обласним археологічним з'їздом. Міністру внутрішніх справ надавалося право призначати до Комітету ще п'ять членів із діячів, відомих своїми працями з історії, архітектури та мистецтва; Святійшому Синоду — ще двох членів. Таким чином, Комітет мав складатися з 16 активних членів з правами державних службовців, їхня посада дорівнювалася V класу з відповідною середньорічною винагородою.

Комітет мав вирішувати всі питання, пов'язані з реєстрацією, збереженням, реставрацією, ремонтом і популяризацією пам'яток, об'єднувати

справу охорони старожитностей на всій території імперії, тобто координувати діяльність місцевих органів. У кожній губернії Комітет міг обирати ту установу, на яку буде покладатися охорона пам'яток, навіть у повітах. До компетенції місцевих органів охорони належало: реєстрація старовинних пам'яток; спостереження за збереженням пам'яток; деякі ремонти — за наданням повноважень від Комітету. Якщо старожитності губернії мали переважно церковний характер, охорону їх у першу чергу слідувало пропонувати місцевим єпархіальним історико-археологічним товариствам.

Складений ними список пам'яток мав затвердити Комітет та внести його до загальних списків і опублікувати в загальному зводі. Комітет повинен був розробити правила складання таких списків. Реєстрація церковних старожитностей могла відбуватися лише з дозволу Святійшого Синоду. Місцеві органи охорони зобов'язували щорічно звітуватися перед Комітетом. У випадках, коли Комітет не досягав згоди з археологічним товариством, він мав право створювати опікунства старожитностями. Йому надавалося також право влаштовувати відрядження для огляду пам'яток, споряджати археологічні експедиції[46].

Охорона церков і каплиць була обмежена 1725 р. Цінні історичні місця або місцевості, де можна було очікувати відкриття старожитностей, але вони належали приватним особам, Комітет мав право відчужувати на користь держави. Всі рішення Комітету повинно було затверджувати Міністерство внутрішніх справ.

Рухомим пам'яткам присвячені статті 30–32, які оголошували всі предмети зібрань урядових місць, музеїв, сховищ і бібліотек усіх без винятку відомств та урядових установ такими, що підлягають охороні, хоча й не внесені окремо до списків старожитностей. Їх не можна було відчужувати, обмінювати або вилучати без узаконеного дозволу. Особи, які незаконно вилучили предмет із зібрання, підлягали кримінальній відповідальності.

Уряду надавалося право переважної покупки всіх старожитностей, що перебували у приватній власності.

Кожній з місцевих установ передбачалось асигнувати по 500 крб. на рік, на ремонт і реставрацію пам'яток архітектури в усій державі — 15 тис. крб., на придбання старожитностей у приватних власників — 10 тис. крб. на рік[47].

Право археологічних розкопок на всіх землях (казенних, відомчих, суспільних, приватних) мала виключно Імператорська археологічна комісія. Всі інші зобов'язувалися звертатися до неї за дозволом на розкопки. Випадково виявлені в землі старожитності мали представлятися місцевій

владі, яка повинна було доставити їх до ІАК. Остання платила власнику землі винагороду, якщо залишала в себе знахідки[48].

Державна дума передала законопроект на розгляд спеціальній думській комісії, яка вилучила з нього ряд принципових положень. Серед них — статтю щодо пріоритету уряду на право придбання пам'яток у приватних осіб, як таку, що порушує права приватних власників. Комісія не погоджувалася зі статтею про заборону вивозу пам'яток за кордон, заперечувала статті про дозвіл Імператорській археологічній комісії проводити розкопки на приватних володіннях. У травні 1912 р. «Положення» передали до Думи. Відгуки на новий проект закону надійшли від багатьох наукових установ і товариств Російської держави[49].

28 грудні 1911 р. його піддав різкій критиці Всеросійський з'їзд художників. Доповідачі пропонували збільшити число художніх і наукових сил у Комітеті з охорони старожитностей. Делегати не погоджувалися зі статтями «Положення», що запроваджували особливий порядок охорони пам'яток старовини і творів мистецтва, які перебувають у віданні Святійшого Синоду. З'їзд вважав, що ці пам'ятки мають підлягати охороні у загальному порядку. Крім того, багато культурних цінностей мали католицька, вірмено-григоріанська і мусульманська релігійні громади, тому Комітету буде важко або неможливо поширити свою діяльність на ці пам'ятки. Зважаючи на обмежену кількість місцевих наукових сил, а в деяких регіонах і повну їх відсутність, пропонувалося встановити при Комітетові посаду ревизора з числа компетентних у мистецькому або історико-археологічному відношенні осіб, які би здійснювали зв'язок між центральним і місцевими органами охорони пам'яток[50].

Законопроект викликав зауваження і з боку Московського археологічного товариства, яке розіслало їх тим місцевим товариствам, з якими співпрацювало. Воно не погоджувалося зі структурою пам'яткоохоронних органів: губернські архівні комісії та єпархіальні комітети, що мають на увазі під «місцевими установами», — безпосередньо підпорядковані єпархіальному і губернському начальству, а наукові сили (у Комітеті має бути 8 представників від наукових установ і 19 чиновників) за цим законопроектом виявилися вже непотрібними і зайвими. Але дійсну охорону пам'яток можливо забезпечити тільки за допомогою громадських наукових сил, «які усвідомлюють важливість цієї роботи, не зацікавлені в тому чи іншому рішенні порушуваних питань і достатньо незалежні від службових впливів»[51]. Самостійність місцевих органів зведена майже нанівець — лише реєстрація пам'яток. Така централізація згубна для справи, непосильна для Комітету (тим більше, що його члени працюють ще на основній службі і не одержують винагороду в Комітеті). Незрозумілий і порядок розробки планів реставрації пам'яток, і кошто-

риси витрат на них. Таким чином, на думку МАТ, створюється така організація, яка ставиться з явною недовірою до місцевих органів, «тому вся ця організація є штучною, для справи шкідливою, що в такому вигляді не досягає мети»[52]. Слід створити незалежну організацію охорони пам'яток, як запропонована товариством у розробленому ним законопроекті.

Охорона обмежена 1725 р. (стаття 13), але бажано б було охопити пам'ятки всього XVIII ст., можливо й початку XIX ст., хоча б у деяких випадках.

Згідно зі статтею 21, стародавні пам'ятки архітектури, що є переважно церковними, мають охороняти насамперед церковно-археологічні комітети, залежні від єпархіального начальства. Тобто справа охорони передається до рук установ й осіб, найменше в цьому зацікавлених. Товариство згадувало випадки, коли з дозволу єпархіальних управлінь руйнувалися старі храми, замінювалися іконостаси, розпродавалися ризниці, обмінювалися старовинні й цінні ікони на нові, облачення віддавалося на випалювання срібла тощо.

Стаття 26 — реєстрація і обстеження потребують великих коштів (поїздки, фотографування, виготовлення креслень тощо), а фінансування призначене лише на охорону пам'яток. Стаття 27 — не потрібна згода духовного відомства на реєстрацію церков і каплиць, тому що реєстрацією вони не знищуються, а лише обмежується право самовільно їх перебудовувати, ламати і ремонтувати. Це питання — компетенція археологічна, наукова і мистецька.

Таким чином, основними вадами закону, на думку МАТ, були ліквідація самостійності місцевих органів, тому що Комітет перебирав на себе також функції виконавчого органу; неможливість виконати ним усі обов'язки; збиток науковим силам у його складі, тобто орган не може бути достатньо авторитетним у вирішенні наукових питань; повне ігнорування існуючих і працюючих у цій області та порівняно незалежних наукових установ і товариств; надзвичайне обмеження прав та обов'язків місцевих органів; намагання передати охорону пам'яток на місцях духовному відомству — найменш здатному до ведення справи охорони пам'яток; повна відсутність норм охорони мистецьких пам'яток і пам'яток, пов'язаних з видатними історичними подіями. Головним висновком Московського археологічного товариства було відхилення такого закону, який не тільки не поліпшить, а навпаки погіршить стан охорони пам'яток у державі[53].

Відгуки надіслали також Імператорська академія мистецтв, Товариство захисту й збереження в Росії пам'яток мистецтва та старовини та ін. Не залишились осторонь і київські історико-краєзнавчі товариства. На

загальних зборах Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва 27 грудня 1911 р. з доповіддю «Проект закону про охорону стародавніх пам'яток» виступив Г. Павлуцький. Рада товариства звернулася до інших київських товариств прислати обраних членів для спільного обговорення проекту у спеціальній комісії, після чого товариство охорони пам'яток мало відіслати його в установленому порядку. Комісію очолив О. Мердер, до її складу увійшли також представники Історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства старожитностей і мистецтв, Церковно-археологічного товариства, Київського відділу воєнно-історичного товариства і Тимчасової комісії для розгляду давніх актів[54].

Всі відгуки містили критичні зауваження, що стосувалися теоретичних засад «Положення» та конкретних його статей, вони стосувалися тих проблем, на яких акцентувало увагу Московське археологічне товариство. Зокрема, викликало критику зосередження всіх церковних пам'яток у руках церкви, а не держави, обмеження обов'язків і прав місцевих пам'яткоохоронних органів, недостатнє фінансування тощо.

Після одержання відповідей з місць, спираючись на основні положення, запропоновані Міністерством внутрішніх справ, Московське археологічне товариство розробило законопроект «Положення про охорону старожитностей», поданий до Державної думи.

Стаття 1 проекту закону після внесення змін і доповнень визначала об'єкти охорони так: «Старожитностями, що підлягають охороні, визнаються всі пам'ятки зодчества, скульптури, живопису та іншого мистецтва до половини XIX століття, визначні за своїм художнім, історичним або археологічним достоїнством, а рівно акти, рукописи і первісні старожитності. Означені пам'ятки поділяються: на а) ті, що мають інтерес державний і б) місцевий»[55].

Охорона старожитностей покладалася на Міністерство внутрішніх справ (стаття 3), до чого під час обговорення додали, що за допомогою спеціально організованих Центрального і окружних археологічних комітетів, функції й повноваження яких окреслено окремими статтями законопроекту. Згідно із зміненою статтею 21, Російська імперія мала бути розподілена на 15 округів на чолі з місцевими окружними археологічними комітетами: Санкт-Петербурзький, Московський, Київський, Віленський, Прибалтійський, Казанський, Саратовський, Харківський, Варшавський, Одеський, Кавказький, Оренбурзький, Сибірський, Минусинський і Туркестанський. Зауважувалося, що їхній склад і число можуть змінюватися. За статтею 22, обов'язки Окружного археологічного комітету, за узгодженням з Центральним комітетом, покладалися на місцях на вчені археологічні або історичні товариств, або установи, які мали обирати зі своїх членів терміном на три роки одного фахівця з

доісторичної археології та одного фахівця по пам'ятниках мистецтва. Вони мали виконувати доручення Окружних комітетів.

Стаття 24 визначала обов'язки місцевих установ і утворених комітетом опікунств: а) виявлення, обстеження і реєстрація місцевих пам'яток старовини; б) спостереження за їх збереженням; в) вирішення всіх питань, пов'язаних з ремонтом і реставрацією пам'яток місцевого значення; г) проведення археологічних досліджень і розшуків; д) турбота про охорону актів та інших предметів писемності.

Визнання пам'яткою старовини, що підлягає охороні, мало здійснюватися місцевими пам'яткоохоронними установами шляхом внесення до списків, затверджуваних Центральним комітетом з охорони старожитностей (стаття 27).

Відповідно до статті 29 ремонт і реставрація пам'яток місцевого значення могли проводитися лише за дозволом Центрального або окружних комітетів, державного значення — Центральним комітетом за участю Окружних комітетів. Заборонялося руйнувати, розбирати і змінювати без дозволу пам'ятки церковної, цивільної і воєнної архітектури з усіма їхніми мистецькими належностями або їх рештки.

Більшість інших статей законопроекту щодо проведення археологічних розкопок і знайдених старожитностей, фінансування пам'яткоохоронної діяльності, відповідальності за псування пам'яток, вивезення старожитностей за кордон співпадала зі змістом раніше внесених законодавчих ініціатив[56].

III Державна дума, розігнана в червні 1912 р., не встигла розглянути відгуки і пропозиції, серед яких був і законопроект, підготовлений спеціальною думською комісією на основі міністерського «Положення». IV Державна дума внесла до нього суттєві поправки, але думський законопроект знову викликав критику з боку наукових та художніх установ та товариств, а також церкви, тому не був ухвалений.

Бюрократизм урядових структур, початок Першої світової війни завадили доопрацюванню закону. У квітні 1916 р. Міністерство внутрішніх справ відкликло «Положення» з Державної думи і вирішило створити у вересні особливу нараду з розробки пам'яткоохоронного законодавства. Лютнева революція 1917 р. поклала край спробам формування системи охорони пам'яток у Російській імперії.

3.2. Правова база розвитку архівної справи

Архівне законодавство, що формувалося наприкінці XIX — на початку XX ст. відзначалося суперечливістю і суттєвих змін у розвиток архівної справи і збереження документальних пам'яток не принесло [57].

У зазначений період документальні джерела були розпорошені по численних відомчих архівах, які не могли впоратися з масою справ, що не мали до них безпосереднього відношення і тому знищувались у величезних масштабах. Не існувало впорядкованої мережі архівів, бракувало фахівців-архівістів. Разом з тим зростав інтерес до історичних першоджерел як з боку державних діячів, так і учених.

Ще в 1820 р. один з керівників Комісії з укладання законів барон Г. Розенкампф запропонував план реформи архівів, який полягав у створенні центрального органу — Головного архівного управління, підпорядкованого Державному сенату; об'єднанні більшості Санкт-Петербурзьких і московських історичних архівів у Державний архів з єдиним реєстром документів тощо. Проект залишився не реалізованим, але не залишився не поміченим у наукових колах[58].

Ідею централізації архівної справи, створення спеціальних комісій, здатних здійснювати функції, пов'язані з науковою обробкою документів, і губернських історичних архівів при них висунув історик, юрист, професор Московського університету М. Калачов, який не раз доповідав на цю тему на всеросійських археологічних з'їздах. Вже на першому з них, що відбувся 1869 р. у Москві, він виступив з пропозицією реформи архівної справи, навівши приклади нищення й крадіжок архівних джерел, поганих умов зберігання архівів. Доповідач вважав необхідним взяти на облік існуючі архівосховища та впорядкувати документи, що в них зберігалися[59]. Ці пропозиції обговорювалися на II Археологічному з'їзді в Санкт-Петербурзі у 1871 р., до порядку денного якого було внесено проєкт архівної реформи, складений М. Калачовим. Проєктом передбачався розподіл архівів на поточні, довідкові при кожній установі та центральні історичні. Останні поділялися на центральні для кожної губернії та центральні при міністерствах та інших вищих державних установах. У майбутньому міг бути створений єдиний центральний архів. Сутність створення вертикалі архівів полягала у розгляді справ і передачі матеріалів наукового значення з відомчих до центральних архівів. Призначені для знищення документи мала розглядати Головна архівна комісія у Санкт-Петербурзі.

Для детальної розробки цих пропозицій у 1873 р. було організовано спеціальну міжвідомчу комісію при Міністерстві народної освіти, яку очолював М. Калачов до своєї смерті в 1885 р. У розробленому нею проєкті «Положення» про Головну архівну комісію було визначено такі її завдання: спостереження за збереженням документів в усіх архівах; складання правил і висновків з усіх питань архівної справи; визначення порядку розгляду та знищення архівних документів; поширення інформації про стан архівів та матеріалів, що у них зберігаються.

Комісія на чолі з М. Калачовим розіслала всім архівам анкети з метою їх обстеження та вирішення питання щодо створення центральних історичних архівів у провінціях. Однак відповіді надійшли не від усіх, часто вони були неповними, центральні відомства взагалі не вважали доцільним таке обстеження[60].

Протягом свого існування Комісія змогла досягти кількох реальних позитивних результатів на шляху покращення постановки архівної справи. По-перше, їй вдалося призупинити знищення документів в архівах. Але це було тимчасовим явищем. З 1885 р., коли Комісія припинила існування, знищення документів відновилося з новою силою.

Крім того, дедалі відчутніше поставала проблема централізації архівної справи. Зокрема, на цьому акцентував увагу у своїй доповіді на III Археологічному з'їзді в Києві у 1874 р. голова київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів М. Юзефович. Він підкреслив відсутність єдиної системи, узгодженості у діяльності діючих археографічних комісій, які функціонують кожна сама по собі, «без загальної керуючої думки»; а «...без централізації неможливий успіх ні в якій однорідній діяльності... І що таке академії, вчені товариства, з'їзди вчених, як не визнання необхідності централізувати наукові сили?»[61].

У 1877 р. М. Калачову вдалося організувати приватний Археологічний інститут у Санкт-Петербурзі з метою підготовки кадрів для урядових, громадських та приватних архівів. 1889 р. його перетворено на державний навчальний заклад, який став готувати тільки археологів.

Завдяки наполегливості М. Калачова та його однодумців у 1884 р. Комітет міністрів Російської держави ухвалив «Положення про губернські архіви та вчені архівні комісії» і розіслав відповідний циркулярний лист усім губернським правлінням. Таким чином, з'явились інституції, що мали державний статус і певні субсидії для розгортання діяльності. Підставою для їх створення слугувало масове знищення архівних документів у провінціях. Спочатку вчені комісії організовували в тих губерніях, які не мали університетів і наукових товариств. Напередодні Першої світової війни, зважаючи на звернення наукової громадськості і незадовільний стан архівної справи, було дозволено відкрити їх в усіх губерніях.

Згідно з «Положенням», у губерніях засновувались історичні архіви, що мали завданням зосереджувати і довічно зберігати архівні справи та документи, не потрібні для поточного діловодства, але цінні як історичні матеріали. Збирання й впорядкування зазначених справ і документів покладалося на губернські вчені архівні комісії. Головним обов'язком комісій було визначено розгляд справ і документів, призначених місцевими губернськими та повітовими установами різних відомств на зни-

щення. Вони повинні були відбирати з них ті, що мали наукову, історичну цінність і передавати до губернських історичних архівів; складати описи і покажчики; систематизувати їх таким чином, щоб вони були доступні дослідникам. Комісіям надавалося право розшукувати, описувати та вивчати будь-які інші «пам'ятки старовини». Комісії підпорядковувалися губернаторам, тобто Міністерству внутрішніх справ, звітувалися перед Археологічним інститутом у Санкт-Петербурзі та Академією наук, тобто перед Міністерством народної освіти. Царська влада ставилася до них прихильно, Міністерство внутрішніх справ клопотало про субсидіювання їхньої роботи, а III Державна дума навіть збільшила розмір субсидії[62].

Проте наукова громадськість вважала, що діяльність губернських учених архівних комісій суттєво не покращила стан архівної справи в державі. Так, у 1890 р. на VIII Археологічному з'їзді в Москві начальник архіву Святійшого Синоду А. Львов оцінив діяльність губернських учених комісій та Археологічного інституту як неефективну. Він вважав необхідним негайно впорядкувати архівну справу в імперії, вдосконалити законодавство. Голова Таврійської вченої комісії Ф. Лашков розробив власний проект архівної реформи, запропонований на обговорення з'їзду. Згідно з ним, членам архівних комісій надавалося право вільного доступу до архівів губернських та повітових установ. До архівів учених архівних комісій мали передаватися всі їхні справи до середини XIX ст., історичним архівам надавався статус державних тощо.

Стурбоване новою хвилею нищення документів після припинення роботи Комісії на чолі з М. Калачовим, Московське археологічне товариство доручило своєму члену — директору Московського архіву Міністерства юстиції і професору Московського університету Д. Самоквасову провести нове анкетування архівів. Хоча відповідей було одержано лише 714, що складало 1/40 від усіх архівів, вони достатньо переконливо розкривали картину руйнації. МАТ навіть відрядив Д. Самоквасова за кордон з метою вивчення постановки архівної справи в Західній Європі.

Московське археологічне товариство, зважаючи на величезне значення для науки й історії не опублікованих історичних джерел, заснувало Археографічну комісію. Її очолив відомий учений-філолог О. Кирпичников, секретар — історик М. Довнар-Запольський. Комісія декларувала, що буде намагатися спілкуватися з усіма установами та окремими особами, зацікавленими в розвитку археографії, палеографії та історичної науки взагалі.

30 серпня 1897 р. комісія розіслала звернення до всіх установ та осіб, які зберігали архівні документи, з проханням надіслати повідомлення і зауваження про те, як ведуться у тих чи інших давньосховищах описи документів та про бажані вдосконалення. У зверненні містилися такі

запитання: 1. Які маються в архіві описи документів — як старовинні, так і нові. 2. Яка система цих описів — короткі, детальні, що саме відзначається в описові; опис ведеться на картках, у книгах чи на аркушах паперу. 3. Які існують в архіві покажчики до документів — іменні, географічні, предметні. Як вони складені (до справ усього архіву, до окремих частин, до заголовків документів або до всіх власних і предметних назв тексту). 4. Надіслати зразки. 5. Повідомити про ті міркування і правила, якими керувався архів, впроваджуючи ту або іншу систему опису. 6. Чи задовольняють описи наукові та практичні потреби. 7. Якими мають бути, на Вашу думку, архівні описи. 8. Чи Ви маєте старовинні описи документів і рукописів, що в цей час не знаходяться в архіві. 9. Повідомити про спеціальні розпорядження уряду і місцевої адміністрації, що стосуються даного давньосховища (правил зберігання, опису і знищення документів, передачі справ до архіву, видачі довідок та інші відомості з історії архіву, хронологічні рамки справ архіву). Чи відкритий архів для вчених занять і які в цьому відношенні правила (умови допуску, час для занять приватних осіб, чи дозволено робити виписки з документів з науковою метою тощо). 10. Повідомити про старовинні архіви[63].

На засіданні 8 квітня 1897 р. комісія визнала такі найближчі задачі своєї діяльності з метою забезпечити роботу архівістів та істориків: 1. Оприлюднення складу археографічного та палеографічного матеріалу архівів, бібліотек та інших установ — столичних провінційних, приватних. 2. Розробка питань з методології видання архівних документів у Росії й за кордоном та їх вдосконалення. 3. Вивчення прийомів складання археографічних описів, реєстрації та покажчиків у російських та закордонних архівах, вивчення способів розміщення та зберігання документів. 4. Археографічне вивчення різних видів історичних та історико-юридичних документів, діловодства старовинних установ, рівно як і історії цих установ. 5. Розробка архівних документів, що належать до питань російської історії, критичний розгляд документів. 6. Історія археографії та палеографії, архівів та інших сховищ документів. 7. Вивчення питань дипломатики, геральдики, сфрагістики, метрології та епіграфіки. 8. Палеографія, особливо російська і слов'янська. 9. Якомога повніша розробка бібліографії архівознавства і палеографії в Росії. 10. Вивчення російського та іноземного законодавства щодо опису, зберігання та знищення документів архівів[64].

Цей програмний документ комісії було надруковано і розіслано науковим товариствам і установам держави.

Наступне звернення комісії датоване 20 квітня 1898 р. У ньому міститься класифікація архівів за групами: 1. Архіви та давньосховища, створені урядом або ученими товариствами і вченими спеціально з

науковою метою — столичні архіви, збірки рукописів при музеях та ін. Мають спеціальних співробітників, доступні для учених занять. 2. Збірки документів приватних осіб (колекціонерів, сімейні архіви та ін.). 3. Архіви різних урядових установ, які не мають наукових завдань: губернські архіви, обласні, єпархіальні, при дворянських депутатських зібраннях, казенних і судових палатах, міських думах та ін. За законом, у них зберігаються документи, необхідні для довідок у біжучих справах. Більшість із них засновано ще за Катерини II, у них нагромадилися дуже важливі в науковому відношенні і не потрібні для довідок справи (документи XVII і навіть XVI ст.). Також зібрано різного роду рукописи при монастирях, церквах і духовних семінаріях, серед яких є дуже цінні документи. Дві останні категорії абсолютно невідомі науці і нерідко гинуть.

Московське археологічне товариство зверталось до учених, які живуть у провінції, дворян, які мають сімейні архіви, священників, учителів, до всіх, хто має відомості про архіви та збірки рукописів, повідомити наступне: 1. Рукописні пам'ятки, незалежно від часу написання (богослужбові книги, літописи, життя святих, збірники, грамоти, листування уряду та приватних осіб — пам'ятки побутового, економічного, літературного, родословного, політичного, військового та іншого характеру. 2. Відомості: кому належать, де знаходяться, які рукописи (перелік), каталог або загальний огляд, хронологічні рамки, чи доступна збірка для огляду з науковою метою. 3. Надсилати рукописи, документи та описи або копії важливих документів для розгляду товариством. 4. Відомості про склад рукописів і зміст. У зверненні зазначалося, що всі одержані описи, копії документів, звіти про надіслані рукописи будуть публікуватися в «Трудах» товариства[65].

На XI Археологічному з'їзді в Києві у 1899 р. з питань архівної справи виступив 21 його учасник. Обговорювалися два проекти архівної реформи — Д. Самоквасова і розроблений ученими архівними комісіями під керівництвом Археологічного інституту. Суть проекту Д. Самоквасова зводилася до централізації архівної галузі. Згідно з ним, необхідно було створити центральний орган для управління державними архівами різних відомств; зосередити в одному центральному державному публічному архіві діловодство до 1825 р. ліквідованих і діючих вищих і центральних державних установ, за винятком тих, що вже мають упорядковані публічні архіви; діловодство місцевих державних установ до 1725 р. зберігати в центральних публічних обласних державних архівах давніх актів. Діловодство губернських та повітових державних установ 25-річної давнини мали збирати губернські центральні публічні архіви. Автор проекту пропонував зберегти самостійність губернських учених архівних комісій, надавши їм право розробки громадських і приватних архівів[66].

Другий проект містив пропозиції, за якими центральні архіви мали бути створені в усіх губерніях, а архівним комісіям надавалося право керувати ними. Це пропонував у свій час М. Калачов. У цьому проекті також наголошувалося на необхідності створення центрального органу управління архівною справою.

Професор Київського університету М. Довнар-Запольський охарактеризував у своїй доповіді діяльність учених архівних комісій протягом 1896–1898 рр., високо поцінувавши їх роль у справі впорядкування місцевих архівів та збереження цінних документів, пробудженні наукового життя міст[67]. Делегати з'їзду обговорили їх статус і завдання як місцевих наукових товариств, підпорядкованих центральному архівному управлінню. В обговоренні архівної реформи взяли участь й інші київські вчені. Зокрема, І. Каманін виступив з доповідями «Про експертизу давніх підроблених документів» та «Про волинські й подільські архіви». В останній він наполягав на тому, що підготовлені до знищення архівні справи має спочатку обов'язково проаналізувати експертна комісія. Підтримали проект реформи й В. Іконников та Д. Багалій.

В основу постанови з'їзду був покладений проект Д. Самоквасова. З'їзд ухвалив також вимагати термінового припинення нищення документів. Незважаючи на звернення з'їзду до уряду Російської імперії, архівна реформа не була здійснена.

Д. Самоквасов знову порушив питання архівної реформи на XII Археологічному з'їзді, що відбувся в 1902 р. у Харкові. Згідно з його «Проектом архівної реформи», насамперед мала бути налагоджена система підготовки архівних кадрів через створення шкіл архівознавства при державних архівах давніх актів у Москві та Києві та кафедр архівознавства при Московському і Київському університетах. У цьому він вбачав залог успіху архівної реформи на зразок західноєвропейських держав. На другому місці в проекті вченого стояла проблема знищення цінних для науки архівних матеріалів, для припинення чого він вважав необхідним розробити та впровадити спеціальний закон. Архівна реформа мала включати створення Центрального архівного управління, Центрального історичного архіву у Москві і 90 центральних губернських державних архівів. Зважаючи на великі кошти, необхідні для побудови архівних приміщень, учений пропонував відкривати губернські архіви поступово (до п'яти на рік). На поступку вимогам архівних комісій у цьому проекті вже не фігурували обласні архіви[68]. З'їзд знову акцентував увагу на нищенні історичних першоджерел, зберіганні їх в поганих умовах, розкраданні тощо. Проте і цей проект не був підтриманий урядом.

Міністерство внутрішніх справ готувало власний проект реформи, за яким керівна роль в архівній справі спочатку відводилась архівним

комісіям. У 1905 р. воно скликало спеціальну міжвідомчу комісію і поставило питання про охорону не лише писемних, а й речових пам'яток. Комісія склала проект створення Комітету з охорони старожитностей, до складу якого мали входити представники відомств, учених установ і товариств, делегатів археологічних з'їздів. На нього покладалося керівництво всіма місцевими організаціями, причетними до збирання та охорони пам'яток, у т. ч. губернськими вченими архівними комісіями.

У зв'язку з постановкою проблеми охорони пам'яток уряд дозволив відкрити в 1907 р. у Москві другий археологічний інститут, що здійснював підготовку археологів та археографів-архівістів. Він мав статус приватного навчального закладу, підпорядкованого Міністерству народної освіти.

Санкт-Петербурзький археологічний інститут, незадоволений урядовим проектом, скликав у 1908 р. нараду представників губернських комісій, на якій було розроблено новий проект «Положення» про архівні комісії. Згідно з ним, губернатори могли засновувати такі комісії без погодження з Археологічним інститутом. Функціональні обов'язки їх значно розширювалися: вони мали право розглядати також матеріали станових і суспільних установ і організацій; працювати зі збереження та розгляду приватних архівів (за згодою власників); реєструвати, описувати та досліджувати речові пам'ятки. У зв'язку з цим їх назва мала змінитися на «архівно-археологічні комісії». Координація їхньої діяльності покладалася на спеціальну постійну нараду при Міністерстві внутрішніх справ.

Після обговорення два нові проекти були узгоджені таким чином, що Комітету з охорони старожитностей надавалися функції постійної наради, запланованої комісіями, а їх назва відновлена («архівні»). Обидва документи в 1911 р. було внесено на розгляд до Державної думи.

Паралельно питанням реформи архівної справи зайнялося Російське історичне товариство, засноване в Санкт-Петербурзі в 1866 р. з метою збирання, обробки і поширення матеріалів і документів з російської історії. За час свого існування воно видало 148 томів «Сборника Русского исторического общества», опублікувавши в ньому рідкісні та невідомі історичні документи. В 1911 р. товариство створило особливу комісію, до завдань якої було включено роботу зі з'ясування стану місцевих державних архівів та матеріалів, що в них зберігаються, і розробку заходів з охорони цінних історичних документів. У 1912–1913 рр. зазначена комісія провела анкетування за допомогою губернських комісій і одержала відомості про 2500 місцевих архівів, що складало 1/13 частину всіх архівовосховищ. Ця інформація підтверджувала дані, одержані в свій час Д. Самоквасовим, і доводила, що, незважаючи на архівні комісії, охорона документальних пам'яток потребувала радикальних заходів[69].

Губернські вчені архівні комісії організовані в 1884 р. Спочатку їх було створено в чотирьох губерніях Російської імперії, потім ще 23. У 1917 р. вони працювали в 40 губерніях. Їх члени збирали архівні справи в місцевих архівах різних відомств, переглядали їх, відбираючи найбільш цінні для зберігання, створювали історичні архіви з метою вивчення та охорони документів, збирали відомості про інші пам'ятки — археології, архітектури, етнографії, формували музейні колекції, займалися дослідницькою історико-краєзнавчою роботою. За соціальними функціями вони мали характер наукових товариств, за статусом — офіційно-урядовий. Фінансове забезпечення діяльності було дуже обмежене, кошти витрачали переважно на публікації, утримання архівних та музейних колекцій.

На місцях велику роль в їх заснуванні та організації діяльності відіграли наукові товариства, які в своїй роботі стикалися з проблемами архівної справи, або прицільно займалися охороною документальних джерел. Чимало з членів українських наукових товариств прагнуло скомплектувати національні архівні фонди, доступні для дослідників. Організаційні засади та принципи діяльності наближали вчені комісії до наукових товариств, враховуючи, що в них працювало чимало авторитетних вчених і місцевих краєзнавців. В Україні було створено сім учених архівних комісій: Таврійську в Сімферополі (1887–1923 рр.), Чернігівську (1896–1919 рр.), Херсонську (1898–1910; 1915–1918 рр.), Катеринославську (1903–1916 рр.), Полтавську (1903–1919 рр.), Київську (1914–1916 рр.), Харківську (1915–1916 рр.). З них Київська комісія не змогла розгорнути активну роботу в умовах світової війни. Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, яке ініціювало її створення, ще раніше займалося питаннями архівної справи і розробило низку цікавих з теоретичного і методологічного погляду пропозицій. Волинський та Подільський відділи Київської комісії та Харківська комісія, засновані одночасно, фактично не розгорнули свою роботу[70].

Масштабні дослідження археологічних пам'яток провела Таврійська вчена архівна комісія. Це Неаполь Скіфський, кургани поблизу Сімферополя, середньовічні споруди Бахчисараю, Херсонеса та ін. Вона вивчала й архітектурні споруди. Видавала «Известия». На базі її архівних збірок у 1919 р. у Сімферополі було відкрито Центральний архів (тепер Державний архів в Автономній Республіці Крим). Комісія організувала ряд музеїв краєзнавчого профілю, бібліотеку (тепер — «Таврика»).

Чернігівська комісія розглядала справи, призначені до знищення в установах і відомствах Чернігівської, Київської, Подільської, Волинської та Мінської губерній. З відібраних документів створили архів, який станом на 1915 р. налічував 20 тис. справ, врятувавши таким чином велику кількість цінних документів. Комісія не проводила археологічних

розкопок, але спостерігала за земляними роботами під час будівництва в Чернігові, за ремонтними роботами у Спасо-Преображенському соборі, Слеському монастирі тощо. Вона створила музей.

Херсонська комісія мала у своєму підпорядкуванні губернський археологічний музей. На першому етапі своєї діяльності (до 1911 р.) вона займалася переважно розглядом документів відомчих архівів, потім за браком фінансування припинила роботу. У 1915 р. відродилася після виходу розпорядження імператора Миколи II створити такі комісії в усіх губерніях. До 1918 р. займалася переважно дослідженням археологічних пам'яток.

Чернігівська, Катеринославська і Таврійська комісії розробили програми збирання відомостей про археологічні, історичні, етнографічні старожитності, в яких зверталася увага майже на всі види й типи пам'яток.

Катеринославська вчена архівна комісія являла собою історичне товариство, яке видало 10 томів «Летописи». В них вміщено огляди міських архівів, опубліковано низку архівних джерел, повідомлення про археологічні, етнографічні та образотворчі пам'ятки, статті з історії та культури краю. Пріоритетними темами досліджень були історія козацтва, церкви, загалом України XVIII ст., генеалогія дворянських родів. Головними напрямками діяльності комісії було виявлення писемних джерел і фольклорних пам'яток, організація губернського архіву, обстеження та опис церковних пам'яток[71].

Полтавська вчена архівна комісія вивчала історію регіону на основі архівних джерел, популяризувала історичні знання, займалась упорядкування архівних справ у губернії, виявляла, систематизувала та організувала збереження архівних матеріалів, зокрема урядового архіву губернського правління, але за відсутністю постійного приміщення власний архів не створила. Комісія видала 15 випусків «Трудов», у 1912 р. — широко відомий «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века», підготовлений управителем справами комісії І. Павловським[72].

Полтавська комісія розробила програму вивчення місцевих старовинних храмів[73].

Таким чином, заснування губернських вчених архівних комісій мало на меті створити певну вертикаль архівних установ, які мали зберігати частину рухомої культурної спадщини. Разом з тим, як і громадські наукові структури, вони займалися і не притаманними їхньому статусу та завданням функціями. А недостатня державна фінансова підтримка їх діяльності на місцях не дозволила розгорнути широкомасштабну працю зі збереження документальних джерел, що викликало критику. До складу комісій входили кращі наукові сили країни[74]. Завдяки їхній діяльності

було врятовано від знищення величезну кількість документальних джерел, засновано декілька архівів, розроблялися наукові й методологічні засади архівознавства та охорони пам'яток.

У 1914 р. Особлива комісія Російського історичного товариства домоглася дозволу на проведення з'їзду представників архівних комісій. Обговорення питання об'єднання та координації діяльності губернських учених архівних комісій завершилося пропозицією звернутися до верховної влади з проханням прийняти їх під своє покровительство. В питанні про концентрацію архівів зійшлися на думці про необхідність створення історичних архівів у губернських містах, в яких зосереджуватимуться справи з усіх місцевих архівів, що мають історичну цінність. Вирішили звернутися до уряду по допомогу, щоб на місцях не знищували документи до розгляду їх архівними комісіями; а також надати останнім право вивчати всі відомчі архіви. Клопотали і про покращення матеріального стану комісій[75].

Слід зазначити, що всі реформаторські проекти та пропозиції торкалися переважно державних, відомчих та громадських архівних зібрань. Вони не поширювалися на приватні та церковні архіви. Чимало приватних збірок після смерті їхніх власників розпорошилося по музеях, бібліотеках, було продано колекціонерам, у гіршому випадку — знищено. Крім того, приватні архіви, як і деякі державні, були майже недоступні дослідникам.

Деякі положення проектів реформування архівної справи певною мірою були використані в період демократичної революції 1917 р. і в радянський час. У квітні 1917 р. в Петрограді засновано Союз російських архівних діячів, які працювали над проектом кращої організації архівної справи в Росії. Його замінив створений радянською владою 2 квітня 1918 р. Центральний комітет по управлінню архівами, який розробляв положення про реорганізацію архівної справи в країні. 1 червня 1918 р. РНК РРФСР ухвалив декрет «Про реорганізацію і централізацію архівної справи РРФСР». Згідно з ним, усі архіви державних установ ліквідувалися як відомчі установи, а їх документи утворювали Єдиний державний архівний фонд. Завідувало ним Головне управління архівною справою, з 1922 р. усіма архівними установами республіки видав Центральний архів РРФСР, підпорядкований ВЦВК, з 1929 р. — Центральне архівне управління СРСР[76].

3.3. Теоретико-правові питання збереження культурної спадщини у діяльності пам'яткоохоронних громадських структур в Україні

Головними теоретичними проблемами, які вирішували діячі пам'яткоохоронної справи початку ХХ ст., були визначення терміну «пам'ятка»,

тобто, які об'єкти культурної спадщини можна відносити до пам'яток, критерії їх поцінування, класифікація, форми й засоби охорони, реставрації, формування системи пам'яткоохоронної роботи в державі та ін. Більшість з цих питань стояла в центрі обговорення російського пам'яткоохоронного законодавства, у підготовці якого брало участь і Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, деякі неминуче доводилося вирішувати, займаючись поточною роботою. Підкреслимо, що пам'яткознавство, як галузь наукових знань, ще не сформувалось у той час, тому кожній громадській структурі, яка працювала на цій ниві, доводилося самостійно вирішувати багато нерозв'язаних проблем.

З цієї точки зору розглянемо деякі документи та практику діяльності Київського товариства охорони пам'яток, яке було єдиною всеукраїнською пам'яткоохоронною громадською структурою. Відразу після створення в 1912 р. Розпорядчого комітету він надрукував і розіслав звернення про пошук і допомогу товариству в охороні пам'яток. У зверненні йшлося про те, що його найбільше турбує стан культурної спадщини, тому що багато об'єктів руйнується, перебудовується, втрачаючи свій первісний вигляд, або невміло реставрується. Рукописи, документи, акти, цілі архіви гинуть внаслідок недбалого догляду або того, що власник недостатньо цінує їх історичне значення. Чимало з них розпорошилося по приватних колекціях, зокрема з церков. Товариство розраховувало, що місцеві жителі будуть повідомляти йому про такі пам'ятки. Воно було в змозі дати наукові рекомендації щодо відновлення пам'ятки, «щоб вона не втратила свого наукового значення»[77], могло призначити з місцевих мешканців хранителя пам'ятки або комісію, які б займались і відшукуванням коштів для відновлення або охорони об'єктів культурної спадщини. Перелічувалися ті з них, які становлять найбільшу цінність: від найдавніших часів — предмети побуту (кам'яні знаряддя, посуд, печери, в яких жила первісна людина, майданчики, обмазані глиною, на яких є кістки тварин, можливо з зображеннями — рештками первісного мистецтва); від язичницьких часів — монети (свідоцтво торгових відносин), слов'янські кургани, городища (речі, які в них трапляються, рекомендувалося зберігати, найкраще — передавати їх до громадських музеїв); від християнської доби — церкви, починаючи з XIII ст., дерев'яні церкви українського стилю, муровані — в стилі бароко, рекомендувалося збирати з них рукописи, рештки старовинного облачення, начиння; скарби великокнязівської та пізнішої доби, які часто є приватною власністю, тому бажано мати їх описи і фотографії.

Далі у зверненні наголошувалося, що заслуговують на увагу і пам'ятки XVI–XIX ст., які відрізняються за стилістикою, способами побудови тощо. Особливу цінність становлять писемні пам'ятки, зокрема

XVIII–XIX ст. (листи, записки, папери урядових установ). Розпорядчий комітет товариства просив повідомляти про можливе їх знищення. Пропонувалося збирати предмети до громадських збірок: музеїв Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Київського художньо-промислового і наукового, Церковно-археологічного при Київській духовній академії, старожитностей при Київському університеті, Товариства дослідників Волині в Житомирі, в Кам'янці-Подільському — до Церковно-історичного музею або Статистичного комітету та ін.; не допускати продажу скупникам або за кордон зосереджених у приватних руках меблів, картин, золотих речей тощо, що могло призвести до втрати цінних історичних пам'яток.

Під час обговорення питання охорони пам'яток на засіданні Ради товариства 19 березня 1912 р. О. Мердер висловив думку, що не допускає можливості відділити дослідження історико-культурних об'єктів від їх охорони. Товариство ухвалило впроваджувати в практику своєї діяльності інститут «кураторів» кожної пам'ятки окремо. До їхніх обов'язків мало входити спостереження за проведенням у життя постанов Київського товариства охорони пам'яток, збирання матеріалів і періодичні доповіді про результати роботи. До цієї ідеї повертались і пізніше. Наприклад, 22 лютого 1917 р. група членів товариства запропонувала встановити інститут опікування кожної пам'ятки[78].

На засіданні Розпорядчого комітету 8 лютого 1912 р. Б. Стеллецький висловив думку, що товариство не може розвиватися за існуючою організацією діяльності. Хоча в Києві існували інші товариства, схожі з ним за своїми задачами, але вони переслідували суто наукові цілі. Тому він визначив діяльність товариства охорони пам'яток як науково-адміністративну.

Обговорювалась і проблема визначення пам'ятки, оскільки з цього питання не існувало єдиної думки, спостерігалася плутанина. Б. Стеллецький вважав завданням комітету охопити всі пам'ятки, тому його діяльність мала бути спрямована на чотири категорії об'єктів культурної спадщини: 1) архіви, 2) пам'ятки мистецтва, 3) історичні пам'ятки, 4) археологічні пам'ятки.

Було вирішено створити окремі відповідні комісії для роботи з ними. Першими організували архівну комісію на чолі з І. Каманіним і комісію реєстрації пам'яток під головуванням О. Мердера[79].

15 лютого 1912 р. комітет знов обговорював питання, що слід вважати пам'яткою старовини. Московське археологічне товариство, наприклад, визначало пам'яткою все те, що належить до часу не ближче XVIII ст. Б. Стеллецький заперечував такому хронологічному обмеженню. Було підтримано думку І. Каманіна: вважати пам'яткою все те, що не сучасне,

вийшло з вживання, змінило свої форми (зокрема, зразки школи живопису, яка поступилася місцем іншій, будинки 1830–1840-х рр., побудовані за планами, що відрізняються від планів сучасних споруд тощо)[80].

О. Ертель виклав Раді товариства власну думку щодо значення пам'яток. Він вважав, що пам'ятки старовини важливі не лише з погляду на їх стародавність та зовнішній вигляд. Вони являють собою насамперед живі та повні глибокого внутрішнього змісту безсторонні сторінки народної пам'яті, народної історії. З цієї найважливішої точки зору зовнішній вигляд пам'ятки відступає на другий план і тому зовсім не важливо, являє собою пам'ятка видатний твір мистецтва або це будуть руїни, що втратили форму. Будучи живим свідком старовини, але свідком німим, будь-яка пам'ятка стає красномовним оповідачем минулого, якщо той, хто її бачить, розуміє її значення[81].

Особливо гостро у цей час постала проблема безконтрольного ремонту, переробок і руйнування старовинних церковних споруд і вільного продажу та обміну церковної рухомості. Існувало офіційне розпорядження не проводити ремонт і перебудови таких об'єктів у краї без дозволу Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, але нерідкими були випадки, коли на місцях роботи здійснювалися без такого дозволу. Проблему було поставлено на порядок денний засідання Розпорядчого комітету Київського товариства охорони пам'яток у вересні 1912 р. Він ухвалив звернутися до члена товариства — протоієрея Ю. Сіцинського та до Товариства дослідників Волині з проханням поінформувати, який порядок встановлено в Подільській та Волинській губерніях у випадках здійснення ремонту храму та оновлення церковної рухомості[82].

У 1913 р. побачила світ праця члена товариства — волинського єпархіального архітектора В. Леонтовича, який в той час працював у Житомирі, під назвою «Про необхідність збереження старих церков». У ній він підняв низку важливих питань, зокрема й теоретичних, щодо охорони пам'яток церковної архітектури. Спочатку автор виклав офіційне ставлення до порушеного питання. Згідно зі статтею 95 Будівельного статуту, стародавній вигляд церков, як зовнішній, так і внутрішній, потрібно було дбайливо зберігати. Не дозволялися ніякі необґрунтовані поправки і зміни без дозволу Святійшого Синоду за попереднім погодженням з Імператорськими археологічним та історичним товариствами. Зазначене стосувалося не лише архітектурного вигляду споруд, а й живопису та предметів церковного вжитку. Такою ж була й думка Імператорської археологічної комісії, член якої О. Сіцин писав, що такі об'єкти слід зберігати до останньої можливості. До їх дослідження та опису неможливо визначитися, які з них найцінніші для науки та мис-

тецтва, а якими можна пожертвувати. У спорудах середнього достоїнства можуть бути окремі деталі високого значення. Цінність мають тільки самі будівлі, а не їх відтворення у кресленнях, а їх цінність зростає по мірі того, як вони старіють.

Зважаючи на думку віруючих, що старі напівтемні храми більше придатні для молитви, ніж нові просторі й залиті світлом, В. Леонтович висловився за їх збереження. Стосовно місця спорудження нових церков він вважав можливим будувати їх поряд зі старими, якщо церковний погост великий. Якщо він маленький, слід клопотати перед архієпископом та Імператорською археологічною комісією (через духовну консисторію) про перенесення старого храму, точно зберігаючи його розміри та вигляд, на цвинтар або до одного з найближчих сіл. Можна побудувати нову церкву в іншому кінці села.

За три роки своєї роботи в губернії В. Леонтович оглянув понад 50 старих храмів і пише, що не бачив жодного, якого не можна було б підтримати досить скромним коштом. Як приклад, згадав дерев'яну церкву, зведену в 1654 р. у с. Острів Дубенського повіту, яку в 1912 р. було розібрано, перевезено за чотири версти і поставлено на козацьких могилах. Робота тривала п'ять тижнів, багато брусів замінили новими, на новому місці влаштували глибокі фундаменти та підземний хід. Все це коштувало 900 крб. У більшості випадків місцевий матеріал дуже міцний, тому ремонт може обмежитися встановленням стулок для зміцнення стін, заміною трухлявих нижніх вінців, у гіршому випадку — заміною трухлявих або зіпсованих шашелем брусів у стінах і бані, підведення (частинами) нових підмурків. Все це коштує приблизно від 100 до 300 крб., а новий храм — 15–20 тис. крб. Завершуючи свою публікацію, викликану занепокоєнням у зв'язку з руйнуванням цінних архітектурних споруд, він пише, що сподівається на підтримку духовенства Волинської єпархії, яке має умовити прочан не руйнувати старі храми, дзвіниці та іконостаси[83].

В. Леонтович звернувся з запискою про необхідність збереження старих церков нарівні з новими до Київського товариства охорони пам'яток. У червні 1913 р. Розпорядчий комітет і Рада підтримали пропозиції архітектора і ухвалили звернутися до єпархіального начальства трьох губерній Південно-Західного краю з проханням особливо обачно дозволяти розбирання старих храмів, каплиць і дзвіниць, а якщо можливо — переносити їх на кладовища. Клопотали й про те, щоб заборонити церковним причтам роздавати, продавати, обмінювати або спалювати церковні речі без попередньої оцінки їх наукової цінності місцевими церковно-археологічними та вченими товариствами[84].

Проблема збереження старовинних дерев'яних церков набула в цей час надзвичайної актуальності. Наприклад, у 1914 р. «Волинские епархи-

альные ведомости» надрукували звернення голови Західного Російського товариства Д. Чихачова до єпископа Подільського і Брацлавського Митрофана (Афонського), в якому йдеться про те, що товариство, маючи одним із своїх завдань охорону пам'яток, звернуло увагу на поступове зникнення типових українських («південно-руських») церков, на місці яких зводяться переважно позбавлені смаку, шаблонні храми за зразками, запозиченими з поганих поширених альбомів. Зберегти старовинні дерев'яні пам'ятки безумовно неможливо. Недовговічний матеріал, з якого вони зроблені, прирікає їх на загибель, але запобігти спорудженню бездарних споруд, що ображають своїм несмаком, цілком реально. Важливо також зберегти тип старовинної церкви, розвиваючи місцеву церковну архітектуру на основах, вироблених будівничими минулих часів. Відтворення стилю XVII–XVIII ст. — єдино доступний шлях збереження старовини для майбутніх поколінь. За дерев'яними зразками можна будувати і цегляні храми. Єпархіальні власті могли б спонукати місцевих архітекторів вивчати старовинний стиль і додержуватися його під час складання нових проектів. Вони мають вимагати від них представляти детальний опис, план і фотографії з усіх боків призначених до знищення церков у зв'язку з порушенням клопотання про спорудження замість них нових храмів. Таким чином склався б альбом художніх зразків минулого. Всі проекти нових церков мають передаватися для обговорення місцевим любителям церковної старовини, які об'єднані в гуртки, що існують майже в усіх губерніях при давньосховищах. Крім того, слід дати духовенству необхідні знання з цього питання, наприклад, звернути увагу духовних семінарій на вивчення історії християнського мистецтва. Священники, які одержали належну підготовку, будуть, звичайно, кращими захисниками старовини і ревнителами наступного розвитку церковної архітектури за старими зразками[85].

У березні 1915 р. Ю. Сіцинський повідомив Київському товариству про порядок, якого дотримуються в Подільській губернії під час перебудови старовинних храмів, каплиць і ремонтних робіт у них. Вони робляться з дозволу єпархіального начальства, тобто за постановою консисторії. Іноді запитують думку Подільського церковного історико-археологічного товариства. Але такий порядок не завжди забезпечує збереження пам'яток. Відомі випадки, коли старовинні будівлі після ремонту набували зовсім інших форм або вигляду, незважаючи на те, що в дозволі єпархіального начальства було вказано, що старовинні форми дахів, бань, мурованих стін мають бути збереженими. Ю. Сіцинський навів приклад переробки старовинної оригінальної церкви в с. Сутківці Летичівського повіту XV–XVI ст., яку місцевий священник здійснив на свій розсуд, внаслідок чого стародавні форми даху і бань храму було

спрощено і спотворено. Так само зробили і з старовинною дерев'яною церквою в с. Чемериси Волоські Могилівського повіту.

Подільське церковне історико-археологічне товариство домоглося, щоб про кожен випадок розбирання та знесення консисторія повідомляла йому і зважала на його висновки. Місцевий причт та прочани через благочинного тепер порушують клопотання, яке консисторія передає товариству. Його члени оглядають споруду, збирають відомості від місцевого священика і вимагають фотографії зовнішнього вигляду церкви та іконостаса. Великі труднощі виникають, коли храм застарілий. Його іноді треба було зберегти, але прочанам він не потрібний, тому що вже збудовано нову церкву. Старий храм стоїть кілька років без ремонту і сам по собі руйнується, загрожуючи падінням. Тоді складаються протоколи і дається дозвіл на знесення. Так сталося з дерев'яною п'ятибанною церквою у м. Яришів Могилівського повіту. Подільське товариство лише виготовило макет цього храму для свого музею[86].

Розпорядчий комітет Київського товариства охорони пам'яток розглянув також думку архієпископа Харківського та Ахтирського Антонія (Храповицького) про трибанні церкви, яку 30 жовтня 1915 р. представив В. Леонтович. Владика писав, що деякі священики марно думають, що нові церкви мають будуватися неодмінно за зразками, надрукованими у виданих Святейшим Синодом атласах, і не погоджуються на прохання прочан відновляти храм за попереднім трибанним планом, вважаючи його уніатським. В. Леонтович зауважив, що за дерев'яними зразками будувати нові храми не треба, тому що є гарні зразки мурованої архітектури, наприклад в Києві: храми Видубицького монастиря, Кирилівська церква. Але дерев'яні пам'ятки необхідно зберігати. Під час унії більшість місцевих церков мала трибанну архітектуру, але вона зовсім не уніатська, а стародавня православна. Будувати такі церкви не забороняється. При створенні нових храмів треба по можливості зберігати і старі, тому що останні безжально знищуються, коли починається спорудження нових, навіть якщо їм по 300 років[87].

У 1916 р. благочинним і настоятелям парафій Київської єпархії було розіслано розпорядження єпархіального начальства з приводу розбирання споруд скасованих старовинних церков і використання будівельного матеріалу на потреби церкви та причту храму. Воно було зумовлено офіційними розпорядженнями вищої православної церковної влади, у віданні якої перебували церковні пам'ятки. Але до його появи доклали зусиль і пам'яткоохоронці держави, які постійно порушували питання збереження старовинних храмів. Для нашого дослідження становить інтерес пункт другий цього розпорядження, в якому наказувалося додавати до прохань з таких справ відомості про старовинні церкви. Поданий

документ мав містити таку інформацію: місце розташування об'єкта, місцеположення, характер навколишньої місцевості; число вівтарів та в ім'я яких свят або святих вони влаштовані; час побудови і всіх переробок храму; події історичного значення, пов'язані з ним, перелік публікацій (якщо є); імена фундаторів, архітекторів, іконописців та інших осіб, які працювали для церкви; число і призначення поверхів; розміри споруди; особливості вівтаря в плані відносно сторін світу; матеріал, з якого побудовано церкву, розміри каменю, цегли, товщина швів, колір і склад вапна, відомості про кахлі, різьблені камені та голосники (якщо є), породи дерева в різних частинах будівлі; пофарбування зовнішніх стін, даху, бані, хрестів (колір, які фарби); будова даху, час побудови та переробок; надбанні хрести (матеріал, форма); вікна і двері (розміщення, число, наличники, решітки, віконні облямування, створи, ставні); сучасний стан храму, теплий чи холодний; способи відводу води, провітрювання та опалення; опис цікавих груб, престолів, жертвників (особливості будови й оздоблення), іконостасів (час побудови і переробок, число ярусів, як позолочені або якими фарбами і в який колір пофарбовані), кіотів, сіней над престолами, криласів, кафедр, хорів, місць: святигельського, царського, настоятельського, лавок; ікони і плащаниці, відомі за чудотворіннями, стародавністю, історичними спогадами та мистецтвом виконання (час створення, відомості про переробки, детальний опис); стінопис, ліплені прикраси, їх вік, опис і відомості про те, чи не був він тинькований, побілений, пофарбований, якими фарбами виконаний або закрашений; підлога — матеріал, понижувалася чи підвищувалася; стелі і склепіння (форма, будова, оздоблення, перебудови); стовпи (форма, число, прикраси); написи на стінах; надгробки; дзвони (написи, чим відомі, загальне число, розміри, вага); ризниця (посуд, предмети церковного вжитку, знамена, час їх створення, переробки, написи); цінні шати на іконах, панікадила, лампади, підсвічники (час їх створення, переробки, написи); архів — які містить рукописи, документи, цінні за стародавністю або історичним значенням, старовинні Євангелія та інші богослужбові книги; церковна огорожа, каплиці, окремо розташовані дзвіниці, детальний опис їх; ім'я й вік автора опису, дата його складання. Розпорядження містило прохання додавати до описів якомога більше фотографій (з чотирьох зовнішніх боків споруди, з іконостасів і цінних предметів старовини), креслень, малюнків, а також план місцевості[88].

Як вже зазначалося, в процесі своєї діяльності київські пам'яткоохоронні товариства визначили видову класифікацію нерухомих пам'яток. Виходячи з засад сучасного пам'яткознавства, це пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування та монументального мистецтва. Що стосується пам'яток архітектури, найбільша увага приділялася

церковним спорудам, й особливе занепокоєння викликали дерев'яні храми доби українського бароко, які заміняли сучасними спорудами. На другому місці з точки зору поцінування їх історичного значення стояли замки і фортеці. Менше розроблялися проблеми охорони пам'яток історії.

Наприклад, члени комісії «Старий Київ» Київського товариства старожитностей і мистецтв обговорювали цікаві пропозиції щодо збереження та популяризації міських пам'яток: готувати і видавати монографії про окремі пам'ятки київської старовини, зокрема, дослідження собору Святої Софії (Г. Шлейфер); матеріали з історії топографії старого Києва (В. Щербина); вжити заходів для збереження старих назв вулиць та площ, установити на них «особливого виду таблиці з написами» (О. Мердер); відшукати будинки і місця народження, життя та смерті відомих киян і відзначити їх такими самими «коммеморативними таблицями» (Л. Добровольський); дослідити походження назв вулиць, площ і частин міста; вивчити всі архівні матеріали з історії міста; видавати періодично «Известия» комісії відділу «Старий Київ» Київського художньо-промислового і наукового музею; підготувати до видання путівник по Києву і альбом з видами старого Києва; організувати систематичне фотографування міста, його частин, вулиць та будинків тощо. З цією метою Товариству «Дагерр» передали списки будинків і систематичні плани проведення зйомок[89].

Пам'яткоохоронці Києва приділили значну увагу такому типу пам'яток історії, як поховання відомих діячів, розпочали дослідження некрополів. Член Київського воєнно-історичного товариства М. Петров надрукував у «Военно-историческом вестнике» статтю «Киевский военный некрополь. Введение», яка містить багатий історичний матеріал про поховання в стародавньому Києві і являє собою закінчений нарис теоретичного значення для пам'яткоохоронної діяльності. В ньому вчений згадав окремі конкретні поховання в Києві великих київських князів, удільних литовських князів і київських воєвод, московських служивих людей, представників козацької старшини, а також перші цвинтарі, зокрема військовий поблизу Саперної слобідки. Аналізуючи поховання, вчений поділив їх на чотири категорії: 1) окремі поховання відомих діячів у храмах і поряд з ними; 2) колективні поховання на монастирських цвинтарях; 3) поховання на міських загальних цвинтарях; 4) поховання на військовому Печерському цвинтарі[90].

Предметом обговорення серед членів Київського товариства охорони пам'яток поставало питання визначення його головних функцій, як одного з численних місцевих громадських формувань, що займалися збереженням пам'яток у Російській імперії. Наприклад, О. Ертель на засіданні Ради 20 липня 1913 р. висловив думку, що діяльність товариства

мала спрямовуватися за двома напрямками, один одного обумовлюючи і підтримуючи. Перший напрям — суто академічний: порушення питань про охорону пам'яток. Другий — практичний. Товариство вперше організувало нагляд за тими садибами і вулицями, де проводилися земляні роботи, розкопки курганів, печер, опікувалося розкопками печер на Звіринці. В результаті врятовано багато з того, що могло опинитися на звалищі. Розпорядчий комітет мав повідомлення з міст про різноманітні пам'ятки старовини, прохання про допомогу і вживання заходів щодо їх охорони та дослідження. Було складено спеціальну інструкцію для керівництва особам, яким можна довірити дослідження та розкопки. У той же час товариство не мало коштів, щоб наймати робітників для цілодобового нагляду і розкопок. Капітал в 5–6 тис. крб. забезпечив би роботу товариства протягом 2–3 років. Більшу частину того, що було зроблено, наприклад, в місті та в Китаєве, оплачував він сам. О. Ертель пропонував залучити до діяльності товариства студентів, які, набувши під керівництвом члена товариства певну практичну підготовку, могли б потім самостійно проводити необхідні йому роботи[91].

Керівні органи Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва та окремі його члени не раз порушували проблему співвідношення повноважень щодо об'єктів культурної спадщини регіональних пам'яткоохоронних структур і центральної, якою виступала Імператорська археологічна комісія. Зрозуміло, що на місцях прагнули одержати більше прав для оперативного вирішення поточних проблем охорони пам'яток.

Розгортанню масштабної роботи Київського товариства великою мірою заважала відсутність повноважень як офіційної інституції з охорони пам'яток в краї. Як вже зазначалося, ці функції у державі виконувала Імператорська археологічна комісія, створена в 1859 р., який у 1889 р. надали виняткове право на проведення та надання дозволів на археологічні розкопки в імперії на землях казенних, і тих, що належали різним установам і громадським формуванням. Знайдені цінні предмети мали надсилатися археологічній комісії, яка визначала їх наукову цінність і подальшу долю. Реставрацію пам'яток на місцях також можна було проводити лише після узгодження з комісією[92].

Протягом 1908–1912 рр. і в 1914 р. за дорученням Імператорської археологічної комісії масштабні археологічні розкопки в Києві здійснював її співробітник Д. Милєєв. Біля фасадів нової Десятинної церкви археолог виявив і зафіксував у польовій документації залишки фундаментів та фундаментних ровів стародавнього храму, кілька сотень поховань могильника IX–X ст. та пізньосередньовічного часу, частину зрубів, рів стародавнього городища з дерев'яними конструкціями. В 1909 р.

знайдено і досліджено споруду в західному куті садиби собору Святої Софії — цегляну будівлю XVIII ст. господарчого призначення, що прилягала зі східного боку до огорожі комплексу, у 1910–1911 рр. — фундаментні рови південного палацу (на південь від Десятинної церкви), в 1914 р. — західного палацу (пров. Десятинний), залишки печей для випалу цегли. Після передчасної смерті Д. Милеєва в 1914 р. його щоденники, креслення, фотографії, археологічні знахідки потрапили до різних установ Києва і Санкт-Петербурга. Вісім щоденників зберігається з 1934 р. в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського НАНУ[93].

Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва намагалось отримати від Імператорської археологічної комісії дозвіл на проведення розкопок у Південно-Західному краї. Сподіваючись на це, воно вирішило підготувати інструкцію для осіб, яким буде доручено проводити ті чи інші роботи. Праця Д. Милеєва в Києві як повноважного представника комісії, прийоми розкопок і вказівки його були дуже корисними, тому О. Мердер звернувся до його помічника С. Вельміна поінформувати Розпорядчий комітет про порядок проведення археологічних досліджень[94]. Проект інструкції для осіб, яким буде доручено товариством проведення археологічних розкопок, склав у 1911 р. О. Ертель. У 1912 р., після обговорення Розпорядчим комітетом товариства, ухвалили передати проект голові Імператорської археологічної комісії О. Бобринському і професору А. Прахову, а після одержання від них зауважень і обговорення їх Розпорядчим комітетом — на затвердження Раді Київського товариства охорони пам'яток.

Доповідаючи на засіданні комітету 5 листопада 1913 р., О. Ертель підкреслив, що саме він поставив справу розкопок могильників у Києві на уторований шлях дуже жвавого інтересу, а також висловив сподівання, що археологічна комісія дасть можливість надрукувати інструкцію та розіслати її в районі діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Однак такого дозволу не надали, розкопки проводилися за окремими відкритими листами Імператорської археологічної комісії. При цьому товариство мало передавати комісії звіти і знайдені предмети старовини[95].

Наприклад, у 1913 р. офіційним листом комісії йому було доручено спостереження за земляними роботами в місті, які здійснював О. Ертель. У своєму листі на ім'я О. Мердера він пише, що вжив заходів щодо спостереження не тільки за роботами з пониження рівня мостової на вул. Володимирській, а й з планування схилу садиби Десятинної церкви та влаштування панелі по новому рівню вулиці. Між тим, за розпорядженням представника Імператорської археологічної комісії С. Вельміна від брами садиби Десятинної церкви до вулиці було прокладено

канаву, яку передбачалося вести вздовж садиби паралельно міській виїмці. Це неминуче мало викликати ускладнення відносин з містом, оскільки порушувало план міських робіт. Крім того, одночасне проведення робіт містом, товариством охорони пам'яток і археологічною комісією могло викликати зіткнення між ними. О. Ертель писав, що він не може продовжувати спостереження, оскільки невідомо, залишається чинним лист О. Бобринського чи С. Вельмін має нові повноваження від комісії. Крім того, треба було визначити, хто має нести відповідальність за предмети, що можуть траплятися під час робіт. Тому О. Ертель призупинив спостереження[96].

У червні 1914 р. Розпорядчий комітет звернувся до Імператорської археологічної комісії з клопотанням надати Київському товариству охорони пам'яток старовини і мистецтва право попереднього огляду запланованих у губернії перебудов і ремонтів старовинних та цінних споруд, а також археологічних знахідок, які подаються Статистичному комітету для подальшого переправлення їх у Санкт-Петербург без попередньої оцінки[97].

У липні того ж року Рада товариства знову порушила питання про надання товариству повноважень пам'яткоохоронного органу в зв'язку з тим, що представник Імператорської археологічної комісії Д. Милєєв захворів, тому археологічні дослідження в історичному ядрі міста припинились. У цей час Київська міська управа розпочала роботи з розпланування пров. Десятинного для утворення узвозу зі Старого міста на Гончарі й далі на Поділ, пониження мостової на вул. Трьохсвятительській та інших місцях. Тут могли траплятися речі великокнязівської доби. Це ж стосувалося Звіринця, Білгородки та інших місць.

У жовтні 1914 р. Імператорська археологічна комісія уповноважила свого співробітника С. Вельміна робити обміри і знімки решток старожитностей в садибах Старого Києва. В нього зберігалися креслення, фотографії та інші папери, пов'язані з розкопками комісії в Києві протягом 1908–1914 рр. У листопаді він написав керівництву товариства, що може бути корисним для його робіт. Було вирішено запросити археолога до співробітництва. Після смерті Д. Милєєва в 1914 р. О. Ертель звернувся до Імператорської археологічної комісії з запискою, в якій йдеться про те, що багато пам'яток залишилося не дослідженими і що було б природним передати у відання Київського товариства всі археологічні роботи, яке б забезпечило безперервність і науковість археологічних досліджень. Він пропонував також передати товариству ті суми, які асигнуються щорічно на роботи по Києву за умови, що до Імператорської археологічної комісії будуть доставлятися, крім звіту, креслення, плани і фотографії[98].

Київське товариство не раз виконувало доручення комісії щодо охорони пам'яток. Його члени оглядали старовинні церкви, з питань реставрації або розбирання яких зверталися місцеві причти. Розпорядчий комітет і Рада клопотали, щоб без попереднього огляду і висновків компетентних установ не дозволяти розбирати такі храми, заборонити причтам продавати, обмінювати і спалювати старовинне начиння. У 1915 р. між Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва та Імператорською археологічною комісією назрів конфлікт, викликаний тим, що комісія не давала можливості довести до логічного кінця розкопки церкви св. Георгія на території садиби Софійського митрополичого дому і встановити на цьому місці пам'ятний знак коштом Київської митрополії. У відповідь на таке принизливе ставлення Розпорядчий комітет підготував лист до Санкт-Петербурга, в якому йшлося, що керівна роль у цій справі могла би залишатися на боці представника комісії, однак це не сумісно з достоїнством цілої ученої організації в Києві. Тому Розпорядчий комітет Київського товариства вважав необхідним повідомити комісії, що ініціатива організації в Києві товариства охорони пам'яток належить особам високої компетенції в різних областях архітектури, історії та мистецтва і що з часом склад товариства збільшився, воно тепер має у своїх лавах академіків, професорів, учених та осіб, відомих своєю діяльністю в указаних галузях. Ця обставина давала гарантії, що робота товариства з охорони пам'яток може виконуватися на належному науковому рівні, в усякому разі не поступатися аналогічній роботі археологічної комісії. Тому комітет вважав своєчасним обговорити питання про особливу важливість історичних і художніх пам'яток саме в Києві, як вже відкритих, так і тих, що підлягають відкриттю й науковому обстеженню. Розпорядчий комітет підкреслював, що надзвичайні темпи будівництва в місті загрожують знищенням пам'яток без постійного нагляду за ними на місці компетентної установи, яка в свою чергу має і може бути тільки місцевою в силу багатьох суто місцевих умов і в силу більшої обізнаності місцевих працівників. Тому для задовільного вирішення питання необхідно надати Київському товариству охорони пам'яток старовини і мистецтва повноваження відділення Імператорської археологічної комісії, однак із самостійним колом діяльності. Це приведе до більшої продуктивності досліджень, «чого сама Комісія за обширністю та різноманітністю її робіт наявним своїм складом, наскільки б він компетентним і працездатним ні був, досягнути не може»[99]. Далі в листі до Імператорської археологічної комісії зауважувалося, що, як показав досвід, відрядження комісією в деяких випадках окремих осіб не завжди досягало мети через різного роду випадковості, від яких діяльність цілої місцевої організації не може залежати[100].

Зрозуміло, що, незважаючи на всі обґрунтовані звернення Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, в умовах Російської імперії воно не мало ніяких перспектив для самостійного вирішення питань охорони пам'яток в Україні.

На початку ХХ ст. в Російській імперії не існувало ні системи пам'яткоохоронних органів, ні закону про охорону пам'яток історії та культури. Досить сказати, що церковні пам'ятки, як рухомі, так і нерухомі, підлягали опіці церковної адміністрації, починаючи від Святійшого Синоду. Археологічною й світською архітектурною спадщиною займалась Імператорська археологічна комісія (питання охорони пам'яток архітектури і мистецтва вирішувалися спільно з Академією мистецтв), відповідальність за охорону пам'яток було покладено на Міністерство внутрішніх справ. Московське археологічне товариство, що постало в 1864 р. і за масштабами діяльності набуло всеросійського значення, розгорнуло широкомасштабну археологічну та дослідницьку діяльність, поставивши своїм завданням створити чітку систему виявлення, вивчення та охорони пам'яток. Вже в 1869 р. воно виступило з «Проектом положення про охорону стародавніх пам'яток», ініціювало скликання Всеросійських археологічних з'їздів. З 1870 р. при Московському археологічному товаристві діяла комісія зі збереження стародавніх пам'яток, яку очолювала П. Уварова. Комісія займалася питаннями реставрації, відбудови, обстеження пам'яток архітектури та старожитностей[101].

Рух громадськості за збереження культурної спадщини і створення законодавчої бази охорони пам'яток протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. впливав на владні структури, які час від часу виступали з певними законодавчими ініціативами, однак вони докорінно не змінювали стан справ у цій галузі.

Не залишались осторонь обговорення законодавчих ініціатив і київські історико-краєзнавчі товариства. На загальних зборах Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва 27 грудня 1911 р. з доповіддю «Проект закону про охорону стародавніх пам'яток» виступив Г. Павлуцький. В її першій частині він проаналізував історію охорони культурної спадщини в Російській державі. Г. Павлуцький вважав небезпечним широко ставити питання матеріального права, тому що в масі населення не було ясного розуміння важливості значення старожитностей, а також надавати інституту охоронних установ дуже предметних і закінчених форм, тому що коло корисних людей у пам'яткоохоронній справі обмежене. На його думку, встановити спільні ознаки, як основу визначальної характеристики поняття про стародавні пам'ятки, що підлягають охороні, навряд чи досягне. Єдиним шляхом є реєстрація або

вивчення пам'яток на місцях, класифікація їх і занесення до спеціальних реєстрів у точному порядку, що має значення юридичного акта.

Пам'ятки пропонувалося класифікувати за двома категоріями: 1) пам'ятки, що належать державі (різним відомствам та установам), 2) пам'ятки, що належать приватним особам. Церковні пам'ятки виділялися в особливу групу.

Вчений констатував відсутність загальної планомірності й єдності дій різних місцевих археологічних товариств та необхідних повноважень у них. Він вважав, що міністерський проект у галузі охорони пам'яток спрямований на здійснення такої самої мрії, як і в області політиці. Всі зусилля проекту зведено до централістичної організації, доведеної до крайніх меж. Учений звернув увагу і на протиріччя закону: спочатку йдеться про довгу й плідотворну діяльність багатьох місцевих археологічних установ, які працювали абсолютно безкорисно, з любові до науки та рідної старовини. Проект же знижує їх значення в справі охорони пам'яток. Такі поважні установи, як Московське археологічне товариство, Історичне товариство Нестора-літописця, Історико-філологічні товариства при Новоросійському і Харківському університетах, Одеське товариство історії і старожитностей, Ніжинське історико-філологічне товариство, Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії, Полтавський церковно-археологічний комітет, Товариство археології, історії та етнографії при Казанському університеті, Псковське археологічне товариство, Російський історичний музей, Археологічний інститут у Санкт-Петербурзі, не кажучи про 27 архівних комісій, за пропонованим законом відіграють підсобну роль, виконують «чорну» роботу і не мають ніякої самостійності. Навіть реєстрація має здійснюватися за способом, указаним Комітетом і під його контролем. Таким чином, у провінції не буде охорони пам'яток, лише у Санкт-Петербурзі.

Г. Павлуцький не підтримав і запроєктований поділ імперії на округи. Цю ідею ще в 1869 р. висунув граф О. Уваров на II Археологічному з'їзді (він пропонував 5 округів, комісія 1876 р. — 17, Положення про основні заходи охорони пам'яток, розроблене комісією Міністерства внутрішніх справ у 1904 р., — 15). Він заперечував і хронологічне обмеження віку пам'ятки 1725 роком, тому що збереглося багато дуже цінних пам'яток XVIII ст. і першої чверті XIX ст. Учений пропонував змінити хронологічну межу на середину XIX ст. [102]

Рада товариства 27 грудня 1911 р. ухвалила з приводу доповіді Г. Павлуцького просити інші київські товариства прислати обраних членів для спільного обговорення проекту, після чого товариство охорони пам'яток мало відіслати його в установленому порядку. Від Київського

товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва до комісії обрали О. Мердера (голова), І. Дьякова, А. Лободу, Г. Павлуцького і М. Стороженка. До неї увійшли також представники Історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства старожитностей і мистецтв, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Київського відділу ІРВІТ і Тимчасової комісії для розгляду давніх актів[103].

Імператорське Московське археологічне товариства після одержання відгуків від інших учених товариств, розробило законопроект, переданий Державній думі та Державній раді. Бюрократизм урядових структур, опір приватних власників пам'яток та відомств негативно впливали на створення законодавчої бази в галузі охорони пам'яток. До того додалася Перша світова війна. Лютнева революція 1917 р. поклала край спробам реформування системи охорони пам'яток у Російській імперії.

Досвід розробки правової бази охорони пам'яток був використаний у добу Української революції. 11 січні 1918 р. рада ЦКОПСІМУ обговорила проект закону про охорону пам'яток старовини й мистецтва в Україні, укладений М. Біляшівським, в якому без сумніву були враховані пропозиції до пам'яткоохоронного законодавства, підготовлені як російськими, так і Київським товариством охорони пам'яток. 26 квітня 1918 р., після обговорення в наукових та пам'яткоохоронних товариствах, проект був схвалений радою відділу охорони пам'яток[104]. ЦКОПСІМУ надавалися функції вищого пам'яткоохоронного органу, без дозволу якого заборонялося проводити археологічні розкопки та порушувати цілісність археологічних пам'яток. Усі археологічні знахідки мали становити власність України і передаватися місцевим державним або громадським музеям за згодою між ними. Аналогічний порядок визначався щодо реставрації й перебудови, а також знесення пам'яток архітектури будь-якої форми власності. У цьому законопроекті віданню комітету підлягали й церковні пам'ятки. Також тільки з дозволу ЦКОПСІМУ можна було вивозити за кордон старожитності. Проте структура органів охорони пам'яток тоді не була визначена, як і матеріальне забезпечення справи збереження культурної спадщини та відповідальність за порушення закону[105].

Таким чином, наприкінці XIX ст. спостерігався процес поступового підвищення інтересу до пам'яток культури, обумовлений як усвідомленням їх значення як свідків історичного минулого, так і масовими випадками знищення, руйнування, псування та вивезення за кордон. Крім того, проблеми охорони культурної спадщини в Російській імперії набули ідеологічного та політичного звучання. Вивчення, збереження та поширення знань про духовні та культурні цінності розглядалися як фактор

формування національної свідомості громадян держави. Зважаючи на офіційну політику тотального зросійщення її багатоетнічного населення, під формуванням національної свідомості розумілося нав'язування культурних стандартів всім народам імперії, їх дезорієнтація у питанні національно-свідомої самоідентифікації, гальмування процесів, спрямованих на збереження національній ідентичності та культурної самобутності різних народів. Зазначене простежується і в галузі охорони пам'яток культури.

У досліджуваній період пам'ятки не поділялися на нерухому та рухому частину культурної спадщини. Їх не було обліковано, вони перебували у віданні або власності різних відомств, держави, церкви, приватних осіб та громадських структур. З 1870-х рр. політика влади характеризується спробами створити державну систему охорони пам'яток, що відбувалося дуже часто під тиском громадських структур. При цьому розробка законодавства йшла двома напрямками, з яких один охоплював нерухомі пам'ятки археології, архітектури, монументального мистецтва та історії, а також пам'ятки музейного значення; другий — пам'ятки архівні. У цей час було засновано ряд національних російських музеїв, збірки яких формувалися переважно за рахунок приватних колекцій, добродійної діяльності меценатів і придбань членів імператорської родини та держави.

Низка впливових загальноросійських товариств, що переймалася пам'яткоохоронними проблемами, залежала від влади і матеріально, і ідеологічно. Московське археологічне товариство та Імператорська археологічна комісія, наділені повноваженнями в справі охорони пам'яток, не могли охопити своєю діяльністю всю територію імперії. Разом з тим, вони зробили значний внесок у розробку теоретичних питань пам'яткознавства, законодавчої бази пам'яткоохоронної справи, збереження багатьох пам'яток культури, створення єдиного наукового поля у зазначеній галузі. Обговорювалися такі проблеми, як класифікація історико-культурної спадщини, визначення віку та критеріїв поцінування пам'ятки, складання реєстру пам'яток, створення мережі місцевих пам'яткоохоронних структур з центральним органом охорони пам'яток. Найважливіші питання охорони пам'яток та законодавчі ініціативи обговорювалися на всеросійських археологічних з'їздах, делегати яких представляли більшість наукових, краєзнавчих та пам'яткоохоронних громадських структур Російської імперії. На початку XX ст. було визначено основні критерії поцінування об'єктів культурної спадщини: археологічне, історичне та мистецьке їх значення. Разом з тим, ще не було визнано окремим видом пам'ятки історії, хоча поняття «історична пам'ятка» було широко вживаним. Тоді ж був запропонований розподіл пам'яток за двома кате-

горіями — державного і місцевого значення, що залишається базовим і в сучасному пам'яткознавстві. У досліджуваній період було визначено основні напрями пам'яткоохоронної роботи: виявлення, облік, дослідження пам'яток, спостереження за їх збереженням, ремонт і реставрація, археологічні розкопки; розроблено вимоги до опису нерухомих об'єктів культурної спадщини. Однак визначення поняття «пам'ятка» залишалось спірним, частіше використовувався термін «старожитності», тлумачення якого було досить розпливчастим.

Російський уряд не спромігся розробити чітку та цілеспрямовану політику захисту культурних цінностей та здійснити ефективні заходи з охорони пам'яток. Закон про їх охорону так і не був ухвалений. Разом з тим були сформульовані основні положення, спираючись на які можна було реально припинити загибель та руйнування пам'яток старовини. Їх основний зміст полягав у виявленні та реєстрації об'єктів культурної спадщини по всій державі; створенні з компетентних осіб центральної державної установи з охорони пам'яток та підпорядкованими їй губернськими пам'яткоохоронними структурами; забороні вивозу пам'яток музейного значення за кордон; примусовому відчуженні, якщо в цьому була потреба, пам'яток, які становили громадську, приватну і церковну власність; оголошенні пам'яток історії та культури надбанням народу.

Окремо розроблялися заходи з покращення постановки архівної справи. Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Російській імперії існувала велика і досить розгалужена мережа архівів. Поряд з історичними, державними архівними установами (Московський архів закордонних справ, Московський архів Міністерства юстиції, Санкт-Петербурзький державний архів, Воєнно-учений архів, Центральні архіви давніх актів у Вільно, Вітебську та Києві й ін.) сформувалися довідково-службові архіви державних установ (Державної ради, Державної думи, імператорських канцелярій, Комітету і Ради міністрів, Сенату, Синоду, міністерств, окремих департаментів та галузевих управлінь). Губернська архівна мережа складалася з архівів губернського, жандармського, поліцейського управлінь, воїнських присутствій, окружного суду, камери прокурора, повітових мирових суддів, нотаріусів, повітових земських управ, міських управ, фабричних інспекторів, поштово-телеграфного округу, навчальних закладів, волосних правлінь, духовних консисторій, монастирів та церков й ін. Всі архіви мали відомчий характер, підпорядковувалися різним міністерствам. Закінчені діловодством поточні справи не передавалися до історичних архівів. Крім того, існували архіви приватні, підприємств, поміщицьких садиб, які взагалі не підлягали ніякому контролю. Архівна галузь не була централізована й підпорядкована єдиному керівному органу.

Архівознавство як наука не розвивалося, тому систематизація й класифікація архівних фондів здійснювалися за різними принципами. Одні архіви формували колекції за фондоутворювачами, інші — за єдністю змісту або додержувалися мішаної класифікації. Незважаючи на розроблені основи аналізу й опису архівних матеріалів, вони не були систематизовані в єдину систему. У досліджуваний період було здійснено велику кількість публікацій архівних матеріалів, однак не всі з них були доступні дослідникам.

Більшість архівів у провінціях не мала обладнаних приміщень, тому матеріали гинули в них від незадовільних умов зберігання. Незважаючи на існування двох інститутів, які задекларували серед своїх завдань підготовку архівістів, вони зосередилися на вихованні археологів, тому в архівній галузі кадрове питання стояло дуже гостро. Внаслідок цього і наука про архіви (архівознавство) розроблялася повільно. Масове знищення архівних справ, до якого додалися втрати під час Першої світової війни, мали наслідком звуження документальної джерельної бази для гуманітарних наук.

Губернські вчені архівні комісії за браком коштів і повноважень не могли вирішити всі проблеми архівної справи. Комісії мали місцевий характер, а централізованої вертикалі архівних установ та і не було створено.

Усі спроби домогтись від уряду Російської держави ухвалити законопроекти про охорону пам'яток та реформування архівної справи успіхом не увінчалися. Відсутність єдиної та відрегульованої нормативної бази в галузі охорони культурної спадщини та недостатнє фінансування пам'яткоохоронної діяльності, недооцінка потенціалу місцевих наукових та краєзнавчих громадських структур, негативне ставлення до національно-культурних ініціатив та рухів гальмували розвиток пам'яткоохоронної справи, але зупинити її становлення з огляду на соціальну потребу в ній не могли. Зазначене торкалося чи не найбільше України з її невичерпним історико-культурним потенціалом, традиціями та національною свідомістю народу.

Отже, головними проблемами у справі охорони пам'яток усіх видів і типів, які вимагали негайного вирішення, були такі: 1. Ухвалення пам'яткоохоронного законодавства. 2. Створення системи пам'яткоохоронних органів — мережі відповідних установ і структур, об'єднаних центральним органом. 3. Надання місцевим структурам офіційних повноважень з охорони пам'яток культури. 4. Фінансове забезпечення пам'яткоохоронної галузі. 5. Складання загальнодержавного реєстру пам'яток. 6. Передання під контроль офіційних пам'яткоохоронних структур усіх пам'яток, незалежно від форми власності на них. 7. Розробка теоретичних питань пам'яткоохоронної роботи.

ПІСЛЯМОВА

Успадкована від минулих століть культурна спадщина є безцінним надбанням, яке ми зобов'язані передати наступним поколінням. Недаремно культуру суспільства оцінюють зокрема за станом збереження й використання культурних цінностей. Український пам'яткоохоронний рух і національне пам'яткознавство поставали у ХІХ — на початку ХХ ст. Уряд Російської імперії, у складі якої перебувала тоді Наддніпрянська Україна, не давав можливості широкому розвитку національної культури, становленню національної інтелігенції, здійснюючи прямий тиск на будь-які прояви української ідеї, формуючи в середовищі українського суспільства коло прихильників імперської політики та відомої ідеї єдиної та неподільної Росії, які всіляко опиралися визнанню окремішності, самостійності української нації.

Пам'яткоохоронна справа в Україні формувалась як невід'ємна складова процесу піднесення національного руху, з одного боку, і розвитку наук, насамперед історичної, — з другого. Рухомі й нерухомі пам'ятки усвідомлювалися провідними діячами української науки і культури, по-перше, як наукові джерела. По-друге, їх джерельне значення полягало у тому, що вони доводили давні історичні коріння українського народу та його держави, самостійність та самобутність його культури, відігравали велику роль у національному самовизначенні та консолідації нації.

Пам'яткоохоронні та історико-краєзнавчі структури, музеї та архіви різних форм підпорядкування та масштабу діяли у досліджуваний період у всіх губерніях України у складі Російської імперії. Однак більшість із них поширювала свою діяльність тільки на певні регіони, тобто досліджувала, комплектувала та зберігала місцеві пам'ятки. Невпинний поступ національно-культурного руху, незважаючи на неможливість відкритої національної культурно-громадської діяльності в умовах перебування України у складі імперської держави, сформував соціальну потребу в центральних, провідних у своїх профільних групах осередках наукової та пам'яткоохоронної діяльності, які мали характер загальноукраїнських пам'яткоохоронних структур.

В результаті проведеного дослідження було визначено провідні громадські структури й установи, які прагнули охопити своєю діяльністю етнічну українську територію і зберегти культурні надбання всього українського народу, формували теоретичні засади і систему охорони рухомих і нерухомих пам'яток України в 1870–1910-х рр. У цьому полягає нове вирішення проблеми становлення й розвитку пам'яткоохоронної

справи в Україні у зазначений період, яка у вітчизняній історичній науці розв'язується вперше.

Новизна дослідницьких підходів зумовила такі напрями вивчення теми: визначення умов, чинників, обставин і специфіки процесу формування напрямів, засад і системи охорони культурних цінностей; його залежність від нормативно-правової бази пам'яткоохоронної сфери в Російській імперії; виявлення провідних пам'яткоохоронних структур та установ і характеристика їх діяльності; узагальнення теоретичних і практичних здобутків національних осередків у пам'яткоохоронній, музейній та архівній справах; доведення їх вагомої консолідуючої ролі у збереженні культурних цінностей України та формуванні засад пам'яткоохоронної роботи у подальші роки.

Перші спроби скласти реєстр пам'яток України, визначити теоретичні та практичні засади пам'яткоохоронної роботи всеукраїнського масштабу, скоординувати діяльність місцевих осередків виявились наприкінці XIX — на початку XX ст. Визначальною в цьому напрямі стала діяльність київських громадських структур. У дослідженні показано еволюцію розвитку пам'яткоохоронного руху всеукраїнського масштабу, здійснено системний та порівняльний аналіз діяльності кожного з провідних загальноукраїнських товариств та музеїв у галузі охорони нерухомих та рухомих пам'яток історії та культури всіх типів і видів.

Перші заходи у напрямі складання загальноукраїнського реєстру (зводу) пам'яток та їх вивчення здійснило Історичне товариство Нестора-літописця при Університеті св. Володимира, засноване в 1872 р. Було розроблено спеціальну програму для збирання інформації про пам'ятки, яку використали потім пам'яткоохоронці початку XX ст. Під пам'ятками розумілися нерухомі й рухомі об'єкти культурної спадщини. Члени товариства Нестора-літописця першими в Україні здійснили низку експедицій з метою обстеження й опису пам'яток у Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській і Полтавській губерніях. Звіти про експедиції, описи пам'яток та історичні довідки про них, опубліковані у «Чтених в Историческом обществе Нестора-летописца», сприяли підвищенню інтересу до історико-культурної спадщини України. Виданий за сприяння Московського археологічного товариства випуск «Древности Украины» репрезентував церковну архітектуру XVII–XVIII ст. Він був ілюстрацією важливого наукового результату вивчення культових споруд. Г. Павлуцький й інші члени експедицій дійшли висновку про існування до кінця XVIII ст. національного архітектурного стилю, що зник під тиском російської культури.

Не одержуючи підтримки з боку уряду і державних коштів на розгортання пам'яткоохоронної роботи, не маючи офіційних повноважень на

проведення заходів з охорони культурних цінностей, товариство не внесло змін до свого статуту. Врешті-решт його робота звелася до наукових досліджень й популяризації наукових знань, у т. ч. пам'яткознавчих. Члени товариства відчували гостру необхідність формування системи охорони пам'яток в Україні і висунули пропозицію створення всеукраїнського пам'яткоохоронного товариства.

Першою спеціалізованою пам'яткоохоронною структурою всеукраїнського масштабу був Київський відділ Імператорського Російського військово-історичного товариства, заснований у 1908 р. Створення загальноросійського військово-історичного товариства і підтримка його на державному рівні не були випадковим явищем. На початку ХХ ст. самодержавство переживало глибоку кризу, обумовлену комплексом економічних, соціальних і політичних чинників. Ця криза виявилася, зокрема, і в поразці держави у війні з Японією 1904–1905 рр., і в подіях революції 1905–1907 рр., і в пошквалі національних рухів. Влада намагалася будь-якими засобами зміцнити своє становище, всіляко підтримуючи різні патріотичні починання. Виховання любові до Росії стало чи не головним гаслом державної політики. Армія в цей час зазнавала критики з боку передової частини суспільства і як складова військово-політичного державного апарату потребувала підтримки. Тому дозвіл на створення та сприяння діяльності військово-історичного товариства, незважаючи на декларовану давню мрію військових істориків про його заснування, були викликані скоріш не науковими потребами, а необхідністю ідеологічного впливу на армію і народ, пропаганди військово-історичного минулого російського народу.

Разом з тим, об'єктивний й неупереджений аналіз діяльності Київського відділу ІРВІТ дозволяє зробити висновок, що вона була спрямована не лише на виконання зазначених завдань. Ним було не тільки збережено визначні пам'ятки, а й зроблено кроки на шляху розробки теоретичних засад пам'яткознавства. Не поділяючи історико-культурну спадщину України на рухомі й нерухомі пам'ятки, члени відділу намагалися зберегти всі цінні старожитності. Рухомі пам'ятки зосередили у відповідних інституціях військово-історичного профілю — архіві, музеї та бібліотеці. З нерухомої спадщини до кола інтересів членів відділу входили пам'ятки археології та історії, архітектури і монументального мистецтва. Користуючись терміном «історичні пам'ятки» (на відміну від сучасного «пам'ятки історії та культури»), в них було виокремлено групу пам'яток військової та воєнної історії. Критеріями поцінування та відбору слугували їх безпосередній зв'язок із певними історичними подіями, фактами та особами, автентичність, синхронність у часі із зазначеними подіями, ступінь збереження їх первісного вигляду, тобто все те, що в сучасній науці визначається як наукова та історична цінність пам'ятки.

Водночас до архітектурних споруд підходили з точки зору їх архітектурної та мистецької цінності. Основними типами об'єктів, з якими працювало товариство, були військово-інженерні й оборонні споруди; пам'ятні місця бойових дій козацтва, регулярних військових частин і формувань; будинки і пам'ятні місця, пов'язані з життям та діяльністю видатних військових діячів; військові цвинтарі, братські та одиночні могили військових; зразки воєнної техніки, встановлені на постаментах; пам'ятники і пам'ятні знаки видатним діячам та на честь визначних історичних подій; церкви і монастирі, пов'язані з воєнною та військовою історією (зокрема полкові храми, церкви, споруджені козаками, тощо). Методичні засади, обрані для пам'яткоохоронної діяльності, переважно збігаються з сучасними. До них належать виявлення, фіксація (облік), вивчення, опис, охорона, реставрація та популяризація пам'яток. Метою ремонтно-реставраційних робіт ставилося відновлення первісного вигляду об'єкта, пристосування його згідно з функціональним призначенням або для потреб культурних установ. Було зроблено перші кроки на шляху класифікації таких нерухомих пам'яток історії, як поховання. Досить цікавою здається пропозиція щодо впровадження інституту опікунства пам'яток. Описи пам'яток, що збереглися в архівних документах і опубліковані в журналі «Военно-исторический вестник», як і діяльність відділу з їх охорони, мають значну цінність для сучасних пам'ятко- і краєзнавців, особливо тепер, коли готуються регіональні наукові реєстри нерухокої історико-культурної спадщини — томи «Зводу пам'яток історії та культури України».

Пам'яткоохоронна і краєзнавча робота Київського відділу ІРВІТ мала всеукраїнський характер й охоплювала суто українські території, національну історико-культурну спадщину. Недарма діяльність відділу була досить високо поцінована за доби Української революції.

Помітний слід в історії вітчизняної науки і культури залишила діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, створеного в 1910 р. Вперше було вчинено спробу скласти реєстр нерухомих пам'яток культури всіх видів на території України, яка перебувала в складі Російської імперії, шляхом розсилання анкет, відряджень членів товариства, звернень до місцевої влади, краєзнавців, шанувальників старовини та ін. Дослідженням встановлено, що населені пункти, в яких розташовані пам'ятки, зафіксовані членами товариства, входять до складу сучасних Вінницької, Волинської, Київської, Рівненської, Хмельницької та Черкаської областей України. Під час цієї роботи було звернено увагу на дерев'яні храми в стилі українського бароко, поціновано їх як пам'ятки високої мистецької вартості, врятовано від руйнування кілька церков і виконаний у тому ж стилі фонтан «Самсон» у Києві.

Вперше було організовано систематичні спостереження за будівельними роботами в історичному ядрі Києва, під час яких виявлено рештки унікальної давньоруської споруди — Батієвої (Софійської) брами «міста Володимира». Археологічними дослідженнями в околицях міста відкрито невідомі до того часу пам'ятки: печери в Китаєве (на Виноградній горі), кургани незвичного для цієї місцевості типу поблизу сіл Совки і Жуляни та в Пронівщині. Велику наукову вагу мали розкопки на Звіринці, де було досліджено стародавній печерний монастир. Врятовано значну кількість археологічних матеріалів, які раніше ставали здобиччю випадкових людей і скупників. Члени товариства брали участь в обговоренні пам'яткоохоронного законодавства, розробці пропозицій зі створення стрункої та прозорої вертикалі державних органів та громадських структур, відповідальних за охорону пам'яток; висловилися за впровадження інституту опікування пам'яток тощо. Під час Української революції та в перші роки радянської влади вони брали участь у визначенні засад національного пам'яткознавства, музейної та архівної справи, розробці відповідних законодавчих актів.

Разом з тим, закладені в статуті Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва завдання й напрями діяльності не знайшли повного втілення. Відсутність правової бази пам'яткоохоронної роботи, фінансування з боку держави, необхідних повноважень для збереження пам'яток — головні чинники, які заважали діяльності всіх аналогічних громадських структур на теренах Російської держави. Не було розв'язано багато теоретичних питань пам'яткознавства, зокрема не існувало навіть чіткого визначення поняття «пам'ятка», не сформульовано критерії поцінування старожитностей тощо.

Реєстр пам'яток не був і не міг бути складений, лише розпочалося збирання відомостей про них. Археологічні дослідження фактично обмежилися територією Києва, але і в ньому було охоплено незначну кількість об'єктів. Практика спостереження за будівельними роботами, що мала на меті дослідити і зберегти цінні археологічні споруди та знахідки, не поширилася на весь район діяльності товариства. Не набув планомірного характеру й такий напрям роботи, як обстеження та охорона нерухомих об'єктів культурної спадщини на всій території України.

Таким чином, незважаючи на великодержавницькі засади діяльності, закладені у статутних документах, Київський відділ ІРВІТ і Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва відіграли помітну роль у становленні й розвитку сфери охорони культурної спадщини України. Головним результатом їх діяльності було те, що вона заклала підвалини пам'яткоохоронної роботи всеукраїнського масштабу і була спрямована на збереження української культурної спадщини. Товариства

об'єднали у своїх лавах відомих учених, краєзнавців, військових та церковних діячів, аматорів старовини. Зазначені товариства встановили тісні контакти з багатьма аналогічними структурами в Україні, спільно вирішували проблеми збереження цінних об'єктів культурної спадщини, відіграючи роль центральних пам'яткоохоронних осередків. Ними було розроблено й впроваджено у практику цінні ідеї та пропозиції в галузі пам'яткоохоронної, музейної та архівної справи. Теоретичні засади, форми й напрями цієї діяльності безумовно вплинули на подальший розвиток і вдосконалення зазначених галузей науки й практики.

Загальноєвропейські процеси національно-культурного піднесення наприкінці XIX — на початку XX ст., невід'ємною складовою яких був рух громадськості за збереження культурних цінностей свого народу, виявились і у прагненні українців концептуалізувати національну ідею музейними засобами. Роль музейного центру національного значення відіграла стародавня столиця країни — Київ. Тут формувалися музеї, які працювали на реалізацію ідеї національного відродження й розвитку України та були провідними у своїй галузі. Першим визначив одним з основних своїх завдань створення українського музею, етнографічного за своїм профілем, Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства, що постав у 1873 р. Хоча у складних умовах тиску державної влади на національний рух, здійснити зазначену мету не вдалося, було звернено увагу на історичну та мистецьку цінність народних виробів, предметів побуту та зібрано першу колекцію пам'яток суто національного змісту. Заслуга відділу полягала в тому, що було вироблено програму етнографічних досліджень і звернено увагу суспільства на необхідність створення такого музею. Його збірка мала репрезентувати матеріали й культурні особливості не одного, а всіх регіонів України. Одночасно члени відділу розпочали вивчення особливостей пам'яток українського народного мистецтва та його популяризацію.

Київський художньо-промисловий і науковий музей, що мав функціонувати відповідно до настанов Урядової комісії 1883 р. на допомогу розвитку кустарних промислів і фабричного виробництва, фактично розбудовувався як національний музей. Це виявилось у всіх напрямках його діяльності. По-перше, він намагався зібрати і зберегти рухомі пам'ятки з усієї країни, у т. ч. із Західної України, що свідчило про розуміння його фундаторів і будівничих єдності українських земель та їх історії й культури, прагнення довести музейними засобами самотутність українського народу та його право на розвиток своєї культури. Київський музей не був єдиним в підросійській Україні, який збирав зазначені пам'ятки, але його специфіка полягала саме в тому, що він мав всеукраїнський (а не регіональний) масштаб і національне спрямування.

Важливою складовою діяльності музею було й те, що процесу безпосереднього збору матеріалів передувала робота з вивчення історико-культурної спадщини, виявлення й фіксації колекцій та окремих предметів музейного значення (рухомих пам'яток) на місцях. При цьому не мало значення, в чий власності вони перебували. До роботи з обліку і комплектування пам'яток музейного значення були залучені добровільні помічники. Однак обмеженість штатів музею не дозволила повномасштабно розгорнути цей напрям діяльності.

В основу поцінування речей було покладено критерії історичної, мистецької та наукової цінності. Найбільшими за кількістю були археологічна та етнографічна збірки музею. Перша з них була укомплектована переважно з регіонів Наддніпрянської України — розкопок В. Хвойки, М. Біляшівського, О. Бобринського та інших дослідників. Південь і Західна Україна в ній фактично не були представлені. Як відомо, пріоритет у дослідженні Причорномор'я належав Одеському товариству історії та старожитностей, який мав власний музей, і ученим із Санкт-Петербурга, які вивозили до столиці Росії найкращі знахідки. Тільки у нумізматичному відділі київського музею були представлені античні монети з Причорномор'я. Археологічна експозиція музею, автором концепції якої був В. Хвойка, репрезентувала знахідки від доби палеоліту, відкриті ним унікальні пам'ятки трипільської культури, часів Київської Русі та ін. Її головна ідея полягала в тому, щоб довести безперервний історичний розвиток Наддніпрянської України та автохтонність слов'янського населення в ній.

Найбільш активно комплектувалась етнографічна збірка. Подвижники музейної справи М. Біляшівський і Д. Щербаківський не лише врятували і зберегли для наступних поколінь тисячі зразків народних виробів і творів, а й першими в українській науці та культурі поцінували ці вироби як пам'ятки мистецтва. Саме тоді було закладено основи нової групи музеїв, яких сьогодні налічується десятки, — музеїв, присвячених народному мистецтву. Художньо-промисловий відділ комплектував мистецькі вироби підприємств багатьох країн Європи і Росії, але переважно такі, що побутували в Україні. Головне його надбання — колекції виробів усіх відомих українських фабрик. Найціннішими в збірці історичного відділу були портрети різних верств населення України, зокрема козацької старшини, та зразки українського гаптування. У художньому відділі були представлені твори кращих українських митців XVII–XIX ст.

Прагнення популяризувати культурні надбання українського народу яскраво виявились у виставковій діяльності музею. Він першим у Наддніпрянській Україні влаштував виставку прикладного мистецтва і кустарних виробів з різних регіонів України, виставку мистецьких творів

Т. Шевченка, започаткувавши його фонд, першу виставку українських митців, які набули значного резонансу.

Отже, діяльність Київського художньо-промислового й наукового музею була спрямована на національне культурне відродження і мала всеукраїнський масштаб, доказом чого є й постійні контакти та співпраця з багатьма музеями України, науковими, краєзнавчими і пам'яткоохоронними структурами та інституціями. Музей набув значення провідної установи в своїй галузі, до нього постійно зверталися за консультаціями з питань музейної та пам'яткоохоронної справи, мистецтвознавства, археології, нумізматики та інших галузей науки. Тому саме він з усіх музеїв України та Києва у роки Української революції був де-факто визнаний національним.

Право на такий статус міг мати і музей Українського наукового товариства в Києві. Воно було єдиною громадською структурою в Україні, яка ставила за мету розвивати різні галузі науки українською мовою. Його діяльність в умовах Російської імперії гальмували політичні чинники і матеріальні труднощі. Головним напрямом роботи товариство обрало наукову роботу. На цьому шляху воно зробило неоціненний внесок у становлення національної науки. Музей Українського наукового товариства спочатку почав комплектуватися матеріалами, які у багатьох випадках дублювали колекції Київського художньо-промислового і наукового музею. Це стосується археологічних, етнографічних, мистецьких пам'яток, шевченкіани. Разом з тим, музей УНТ відрізнявся широким профілем, формуючи також природничі та археографічні матеріали. Головним його здобутком було збирання меморіальних комплексів видатних діячів науки і культури України, на основі яких було пізніше створено окремий музей при ВУАН. Природничі колекції товариства стали базою для організації кількох перших в Україні галузевих академічних музеїв, які нині мають статус національних — ботанічного, геологічного, зоологічного.

Підсумовуючи розгляд діяльності музейних установ, які можна визначити як національні, підкреслимо їх специфіку: національні збірки, укомплектовані пам'ятками з усіх регіонів України; усвідомлене прагнення зберегти національні пам'ятки українського народу; набуття значення провідних українських музейних установ і осередків національного культурного руху, навколо яких були об'єднані кращі інтелектуальні сили нації. Діяльність громадських структур, завдяки яким постали ці музеї, відіграла величезну роль у збереженні багатьох рухомих пам'яток культури України, формуванні теоретичних і практичних засад музейної справи, розбудові музейної мережі країни.

У досліджуваний період виникли групи музеїв, які ставили за мету збирати й зберігати спеціалізовані колекції рухомих пам'яток з різних галузей науки та економіки. Серед них були музейні установи, які не ставили перед собою національних завдань, але комплектували збірки з усієї України. Центром формування центральних музеїв у своїх профільних групах також був Київ. Група церковно-історичних музеїв в Україні досліджуваного періоду була досить чисельною, але всі вони були місцевими музеями, які збирали переважно пам'ятки свого регіону. Єдиним суто церковно-історичним музеєм в Україні був Церковно-археологічний музей в Києві. Він скомплектував кращу в Російській державі збірку з історії релігійних вірувань у світі. Для нашого дослідження важливо те, що члени товариства, яке опікувалося ним, збрали і зберегли для наступних поколінь надзвичайно цінні пам'ятки історії релігійних вірувань і церкви в Україні. Критеріями їх поцінування були історична, мистецька та наукова цінність пам'яток. З цього погляду музей мав всеукраїнський масштаб, тобто вивчав і документував музейними засобами обрану галузь історії всієї України. Таким чином, він, як і музеї національного значення, об'єктивно працював на підвищення інтелектуального потенціалу нації та розвиток країни, а також був провідним у своїй профільній групі. Зібрання музею було досить ретельно систематизоване, його колекції вивчалися не лише викладачами Київської духовної академії, а й вченими та студентами Києва, України, Росії. Значну кількість пам'яток було опубліковано і таким чином введено до широкого наукового та суспільного обігу.

Перший воєнно-історичний музей загальноукраїнського значення, створений Київським відділом ІРВІТ, ставив за мету розробку музейними засобами військової та воєнної історії України. При цьому хронологічні рамки матеріалів, що збиралися, не мали обмежень. Комплектували пам'ятки від епохи кам'яного віку до сучасності. Як і в Київському художньо-промисловому і науковому музеї, в ньому склалися списки осіб, які володіли колекціями або окремими пам'ятками, відповідними його специфіці. Строге додержання спеціалізації зібрання відрізняло його від багатьох інших музейних установ в Україні. Про цінність збірки, скомплектованої в умовах Російської імперії, свідчить той факт, що під час Української революції її включили до складу Українського державного військово-історичного музею.

Збирання археологічних матеріалів у XIX — на початку XX ст. було дуже поширеним явищем. Археологічні колекції мала більшість музеїв в Україні. Перспективу набути значення центрального археологічного музею мав Музей Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Його збирання поповнювалось і непрофільними матеріалами,

однак основу складали археологічні пам'ятки. Відмінною його рисою було те, що всі музейні предмети були паспортизовані й атрибутовані, в документації ретельно фіксували дату і місце знахідки, шлях надходження, прізвища фондоутворювачів, матеріали власних розкопок супроводжували щоденники досліджень, плани, креслення, фотографії та малюнки.

На початку ХХ ст. в Києві почав діяти центральний у групі навчально-педагогічних музеїв — Педагогічний музей Київського навчального округу. Його збірка висвітлювала історію освіти та педагогічної думки в Україні, музей виступив ініціатором поширення педагогічних знань у країні.

Зазначені музеї були першими за своєю спеціалізацією в Україні, комплектували профільні зібрання або ставили за мету зосередити в них відповідні пам'ятки з усіх регіонів Наддніпрянщини. Ці музейні установи були центральними в свої групах, постійно співпрацювали і контактували з відповідними профільними установами та громадськими структурами.

Київські товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва та воєнно-історичне зробили значний внесок у розробку наукових засад розвитку архівної справи в Україні та збереження рухомих пам'яток архівного значення, зокрема визначення критеріїв оцінювання документальних матеріалів, принципів систематизації, каталогізації, опису, умов зберігання архівних справ; формування централізованої системи архівних установ; дослідження і публікації архівних джерел тощо.

Станом на початок 1870-х рр. у Російській імперії була сформована певна система охорони пам'яток, яка контролювалася безпосередньо імператором. У монографії охарактеризовано державно-правові процеси охорони культурних цінностей в Російській імперії в 1870–1910-х рр. Проаналізовані законодавчі матеріали засвідчують, що понятійно-термінологічний апарат пам'яткоохоронної сфери не був остаточно сформований, чіткого розподілу пам'яток на рухомі й нерухомі не існувало. Урядові розпорядження у галузі збереження культурних цінностей визначали роботу наукових товариств і державних установ. Уряд і державні установи у багатьох випадках не лише ініціювали пам'яткоохоронну діяльність, а й здійснювали контроль і керівництво її виконанням. Були створені спеціальні державні заклади, які збирали, вивчали і зберігали писемні та речові історичні пам'ятки. Для кращого вирішення поставлених завдань у другій половині ХІХ ст. була створена мережа наукових товариств, підконтрольних уряду. Місцеві адміністрації також були зобов'язані сприяти дослідженню та збереженню старожитностей, у т. ч. матеріально.

Законодавчі та практичні проблеми збереження пам'яток полягали і в неврегульованості права власності на них та відповідальності за псування й руйнування. Церковні історико-культурні надбання підлягали лише Святійшому Синоду та єпархіальному начальству. Наукова спільнота часто констатувала та інформувала уряд про незадовільний стан церковних цінностей. Відсутність пам'яткоохоронного законодавства не давала можливості контролювати і приватних власників пам'яток. У досліджуваний період на порядку денному гостро стояло питання реформування архівної справи, яке розробляли як державні, так і громадські структури. Музейна ж галузь перебувала під жорстким контролем держави і спроб юридичного оформлення її функціонування не спостерігалось.

Російський уряд не спромігся здійснити задекларовані заходи з охорони культурних цінностей, розробити чітку державну політику у пам'яткоохоронній сфері. Незважаючи на організацію ряду комісій з розробки загальноросійського законодавства про охорону пам'яток старовини, спроби її юридичного унормування були невдалими, закон так і не був ухвалений.

Проте чисельні законотворчі ініціативи відіграли позитивну роль для захисту пам'яток від загибелі та руйнування. Найголовнішим заходом для збереження культурних цінностей було визначено створення зводу пам'яток. Основними здобутками процесу формування нормативно-правової бази сфери охорони пам'яток були вимоги заборонити вивезення їх за кордони держави; примусово відчужувати у разі необхідності пам'ятки, що перебувають у громадській, церковній та приватній власності; створення компетентної державної установи з мережею губернських пам'яткоохоронних осередків; оголошення культурних цінностей надбанням народу.

Найважливішим висновком аналізу політики Російської імперії в галузі охорони пам'яток є те, що не визнавалися права народів держави на власну національну спадщину. Цей термін фігурує у багатьох документах і матеріалах, але вона визначалася винятково як російська. Як відомо, чи не найвідчутнішого тиску з боку імперської влади зазнала українська культура. Тому пам'яткоохоронний рух в Україні пройшов становлення у легальних формах російського забарвлення, що знайшло відображення в усіх статутних і програмних документах, де зафіксовано мету й завдання досліджуваних інституцій.

Низка проблем, якими переймалися пам'яткоохоронці кінця XIX — початку XX ст., є вельми актуальною і в наш час. В їх числі можна виділити наступні:

1. Виявлення та облік пам'яток культури України в повному обсязі. Важлива роль у створенні повноцінного реєстру нерухомих пам'яток

належить регіональним колективам з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». Для їхньої ефективної та результативної роботи необхідна матеріальна підтримка з боку держави.

2. Вдосконалення пам'яткоохоронного законодавства, як у теоретичній частині, так і в частині встановлення й використання норм адміністративного, кримінального та інших видів покарань за його порушення.

3. Забезпечення збереження пам'яток шляхом доцільного і науково-обґрунтованого використання та пристосування; встановлення контролю за правильністю утримання пам'яток орендарями та власниками; розробка уніфікованої охоронної документації між власниками або орендарями об'єктів культурної спадщини і державними органами охорони пам'яток.

4. Створення прозорої і стрункої вертикалі державних пам'яткоохоронних органів — від центрального до місцевих, не розпорошуючи відповідальність за різні види й типи пам'яток на різні наукові й державні структури.

5. Відродження повноцінної діяльності громадських структур охорони пам'яток, передача їм певних функцій зі збереження об'єктів культурної спадщини.

6. Організація спеціального вищого навчального закладу для підготовки фахівців у пам'яткоохоронній, музейній та архівній справах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Вступ

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1986 року. — К.: Юрінком, 1996. — С. 24.
2. http://www.nbuv.gov.ua/law/00_zpiku.html
3. Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». Указ Президента України від 28 листопада 2007 р. № 940/2007 // Вісник Книжкової палати: науково-практичний журнал. — 2007. — № 12 (Грудень). — С. 8–9.
4. Закон України про музеї та музейну справу (за станом на 21 березня 2000 р.) / Верховна Рада України. — Офіційне вид. — К.: Парламентське вид-во, 2000. — 19 с.; Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи». За станом на 20 липня 2005 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парламентське видавництво, 2005. — 28 с.; Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Пам'ятки України: історія та культура. — 2004. — № 2. — С. 107–115; Закон України «Про охорону культурної спадщини». За станом на 15 березня 2005 року / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парламентське видавництво, 2005. — 39 с.
5. Перелік знесених пам'яток. Станом на липень 2009 року. — 17 с. // Поточний архів Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.
6. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 13–14, № 15–16, № 17. — С. 112; № 34. — Ст. 343; <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>.
7. *Нестроев А. И.* Историческое общество летописца Нестора в Киеве (1873–1890) // Историческое обозрение. — СПб., 1891. — Т. 2. — С. 114–132.
8. *Дашкевич Н. П.* Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1899. — Кн. 13. — Отд. I. — С. 17–98; *Його ж.* Общий очерк основания и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования // Там само. — С. 1–16.
9. *Каманин И. М.* Об описании памятников старины Юго-Западного края при материальной поддержке со стороны Императорского Московского археологического общества, произведенном в 1901 году членами Исторического общества Нестора-Летописца // Военно-исторический вестник. — 1912. — № 3. — С. 17–30.
10. *Бродович И. А.* Тридцатилетие Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. (Реферат, читанный в заседании Церковно-

- исторического и археологического общества 18 октября 1902 г.) // Труды Киевской духовной академии. — 1903. — № 2. — С. 231–253.
11. *Петров Н. И.* Записка о состоянии Церковно-археологического музея и Общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования (1872–1882) // Чтения в Церковно-археологическом Обществе при Киевской духовной академии. — 1883. — Вып. 1. — С. 1–28; *Його ж.* Тридцатилетие Церковно-исторического и археологического общества при Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. — 1903. — № 1. — С. 134–151; *Його ж.* 46-я годовщина Церковно-археологического музея и общества при Киевской духовной академии // Слово. — 1918. — 31 октября.
 12. *Свенціцький І.* Українська старовина в Київському церковно-археологічному музеї // Записки історико-філологічної секції УНТ в Києві. — К., 1918. — Кн. 17. — С. 87–91.
 13. *Редин Е. К.* Профессор Н. И. Петров (По поводу исполнившегося тридцатилетия его ученой деятельности) // Археологическая летопись Южной России. — 1904. — № 4–5. — С. 125–127.
 14. *Грушевский М. С.* Позорной памяти // Украинский вестник. — 1906. — Ч. 1. — С. 11–14.
 15. *Грушевский А.* Из жизни украинского кружка 1870-х годов // Украинская жизнь. — 1915. — № 11–12. — С. 33–39.
 16. *Русова С.* К 40-летнему юбилею Юго-Западного отдела Императорского географического общества // Украинская жизнь. — 1913. — № 11. — С. 28–39.
 17. *Біляшівський М.* Наші національні скарби. — К.: «Шлях», 1918. — С. 14.
 18. Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея Императора Николая Александровича. — К., 1905. — 26 с.
 19. *Беляшевский Н.* Отдел «Старого Киева» в городском музее // Киевская мысль. — 1911. — 21 ноября.
 20. *Линниченко И. А.* Исторический путь и Музей г. Киева. — Одесса, 1912. — 28 с.
 21. М. П. Перша етнографічно-кустарна виставка в Києві // Громадська думка. — 1906. — 25 лютого.
 22. *Пчілка О.* (Косач). Народное украинское искусство // Свободная мысль. — 1906. — 28 марта.
 23. Кустарная выставка // Свобода и право. — 1906. — 19 февраля.
 24. *Пчілка О.* (Косач). Назв. праця.
 25. Відділ «Музеї і охорона пам'яток старовини і мистецтва» // Нова Рада. — 1917. — 3 жовтня.
 26. Національний український (Перший державний) музей // Наше минуле. — 1919. — № 1–2. — С. 180–182.
 27. *Біляшівський М.* Наші національні скарби. — 15 с.; *Його ж.* Справи українського мистецтва // Шлях. — 1918. — № 1. — С. 48–50.
 28. *Грушевський М.* Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1908. — Кн. 1. — С. 3–15.

29. *Дорошенко Д.* Украинское ученое общество в Киеве // Украинская жизнь. — 1913. — № 3. — С. 45–53.
30. Музей Українського наукового товариства в Київi // Наше минуле. — 1919. — № 1–2. — С. 183–184.
31. *Полонская Н. Д.* Археологические раскопки В. В. Хвойки 1909–1910 годов в мест. Белгородке // Труды Московского предварительного комитета по устройству XV археологического съезда. — М., 1911. — С. 47–66.
32. *Каманин И.* Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость). — К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1914. — 168 с.
33. *Эртель А.* Древние пещеры на Зверинце в Киеве. — К., 1913. — 46 с.
34. *Левецкий О. И.* История учреждения Киевского центрального архива // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1903. — Кн. 17. — Вып. I и III. — Отд. II. — С. 3–36, 37–72; *Його ж.* Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843–1893. — К.: Тип. С. В. Кульженко, 1893. — 140 с.
35. *Каманин И. М.* Киевский центральный архив для древних актовых книг губерний Киевской, Подольской и Волынской в течение протекших 50 лет его существования (1852–1902) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1903. — Кн. 17. — Вып. IV. — С. 73–86.
36. *Калачев Н. В.* Архивы // Труды I Археологического съезда в Москве. 1869 / Под ред. А. С. Уварова. — М.: Синодальная типография, 1871. — Т. I. — С. 207–218.
37. *Юзефович М. В.* Некоторые соображения о лучшей организации деятельности археографических комиссий // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1878. — Т. 1. — С. 49–51.
38. *Довнар-Запольский М. В.* Обзор деятельности ученых губернских архивных комиссий. 1896–1898 гг. // Труды XI Археологического съезда в Киеве / Под ред. графини Уваровой и С. С. Слущкого. — М., 1902. — Т. II. — С. 90–99.
39. *Львов А. Н.* Русское законодательство об архивах // Там само. — С. 1–11.
40. *Самоковасов Д. Я.* Архивное дело в России. Книга 1. Современное русское архивное настроение. 1852–1902. — М.: Московский архив Министерства юстиции, 1902. — 172 с.; Книга 2. Прошедшая, настоящая и будущая постановка архивного дела в России. 1852–1902. — М.: Московский архив Министерства юстиции, 1902. — 329 с.
41. *Лихачев И. Ф.* Об устройстве провинциальных музеев и основании Общества охраны национальных памятников // Труды Седьмого археологического съезда в Ярославле / Под ред. графини Уваровой. — М.: Типография Э. Лесснера и Ю. Романова, 1891. — Т. II. — С. 337–356.
42. Уварова графиня. Областные музеи // Там само. — С. 259–284.
43. *Смолин В. Ф.* Краткий очерк законодательных мер по охране памятников старины в России // Известия археологической комиссии. — Пг.: Типография Главного управления уделов, 1917. — Вып. 63. — С. 121–148.
44. *Могиланский Н. М.* Областной или местный музей, как тип культурного учреждения. — Пг.: Типография С. В. Смирнова, 1917. — С. 303–326.

45. *Шмит Ф. И.* Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. — Х.: Изд. «Союз» Харьковского кредитного союза кооперативов, 1919. — 103 с.
46. *Ернст Ф.* Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. — К.: Гуро, 1918. — 21 с.
47. *Савченко Ф.* Українське науково-культурне самовизначення 1860–1876 рр. // Україна. — 1929. — Січень–лютий. — С. 15–22; *Його ж.* Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. — Х.–К.: Держвидав України, 1930. — 415 с.
48. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 року. — С. 381–383.
49. *Житецький І.* Південно-Західний відділ географічного товариства у Києві. (З приводу 50-річчя його закриття в 1876 році) // Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 31–36.
50. *Міяковський В.* Записка 1874 року про український рух // Архівна справа. — 1927. — Кн. 2–3. — С. 21–29.
51. *Рябінін-Склярєвський О.* Київська громада 1870-х // Україна. — 1927. — Кн. 1–2. — С. 144–162.
52. *Житецький І.* Заходи коло організації історичного товариства в Києві // Там само. — 1929. — Кн. 32. — Січень–лютий. — С. 23–30.
53. *Базилевич В. М.* Историческое общество Нестора-летописца (1919–1921 гг.) // Русский исторический журнал. — 1922. — Кн. 8. — С. 327–329.
54. *Гермайзе О.* Праця київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. — 1929. — Кн. 32. — Січень–лютий. — С. 31–37.
55. *Грушевський М.* Велике діло. До двадцятиліття заснування Українського наукового товариства у Києві // Там само. — С. 3–9.
56. *Грушевський О.* Українське наукове товариство в Києві та Історична секція при Всеукраїнській академії наук в рр. 1914–1923 // Там само. — 1924. — № 4. — С. 180–188.
57. *Свенціцький І.* Про музеї і музейництво: Нариси і замітки. — Львів: Діло, 1920. — 80 с.
58. Там само. — С. 16–17.
59. *Дубровський В. В.* Музеї на Україні. — Х.: Держвидав України, 1925. — 60 с.; *Його ж.* Історично-культурні заповідники та пам'ятки України. — Х.: Держвидав України, 1930. — 76 с.; *Його ж.* Охорона пам'яток культури в УРСР // Охорона пам'яток культури на Україні. — Х.: Держвидав України, 1927. — С. 1–45; *Його ж.* Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні. — К.: Укрнаука, 1927. — 14 с.
60. *Ернст Ф.* Справа охорони пам'яток мистецтва й старовини у Києві // Українське наукове товариство. Зб. секції мистецтв. № 1. — К.: Держвидав України, 1921. — С. 48–60, 145–156.
61. *Заклинський Р.* З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка // Життя і революція. — 1928. — Кн. III. — С. 173.
62. *Щербаківський Д. М.* Т. Біляшівський і українське мистецтво // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. IX. — С. 38–53.

63. *Його ж.* Відділ народного мистецтва у Всеукраїнському історичному музею імені Т. Г. Шевченка у Києві // Записки Етнографічного товариства. — К.: 1925. — С. 54–59.
64. *Винницький А.* Микола Теодотович Біляшівський. Його життя та музейна робота // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. IX. — С. 11–23.
65. *Ляскоронський В. М. Т.* Біляшівський, як нумізмат // Там само. — С. 33–37.
66. *Курінний П.* Академік Микола Теодотович як археолог // Там само. — С. 24–32.
67. *Багалій Д.* Записка про наукові праці М. Т. Біляшівського // Там само. — С. 1–6.
68. *Єфремов С. М. Ф.* Біляшівський на громадській роботі // Там само. — С. 54–59.
69. *Д. М. Щербаківський* (некролог) // Український музей. — К., 1927. — С. VI.
70. *Грушевський М.* Некролог. Данило Щербаківський // Україна. — 1927. — № 3. — С. 212–215.
71. *Біднов В.* Данило Щербаківський (некролог) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1928. — Т. 149. — С. 218–221.
72. *Ернст Ф. Л.* Д. М. Щербаківський (пам'яті дослідника) // Бібліологічні вісті. — 1928. — № 1. — С. 127–136.
73. *Камінський В.* Етнографія в науковій діяльності Д. М. Щербаківського // Етнографічний вістник. — 1928. — Кн. 6. — С. XX–XXVI.
74. *Козловська В.* Пам'яті дорогого товариша Д. М. Щербаківського // Там само. — С. VIII–XIX.
75. *Водолажченко В., Барвінський В.* Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіва за 1924 рік // Архівна справа. — Х., 1925. — Кн. 1. — С. 53–113.
76. *Василенко М.* Іван Михайлович Каманін (1850–1921) // Записки Соціально-економічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Т. II–III. — С. 47–64.
77. *Бондар М. М., Мезенцева Г. Г., Славін Л. М.* Нариси музейної справи. — К.: Вид-во Київського університету, 1959. — 191 с.
78. *Маяковский И. Л.* Очерки истории архивного дела в СССР (опыт систематического руководства). Ч. 1. Очерки истории архивного дела в СССР до Октябрьской социалистической революции // М.: Главное архивное управление НКВД СССР, Историко-архивный институт, 1941. — 345 с.
79. *Разгон А. М.* Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861–1917 гг.) // Труды НИИ музееведения. Вып. 1. История музейного дела в СССР. Сб. статей. — М.: Гос. изд. культурно-просветительной литературы, 1957. — С. 73–128.
80. *Горленко В. Ф.* Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнічних зв'язків. — К.: Наукова думка, 1964. — 248 с.
81. *Волощенко А. К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. — К.: Наукова думка, 1974. — 222 с.
82. *Кравець О. М.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства // Народна творчість та етнографія. — 1973. — № 2. — С. 60–66.

83. *Бахмат К. П.* Вікентій В'ячеславович Хвойка // Археологія. — К, 1964. — Т. XVII. — С. 188–198.
84. *Шовкоп'як Г. М.* Видатний археолог В. В. Хвойка і його роль в організації Державного історичного музею Української РСР // Архіви України. — 1966. — № 4. — С. 25–36; *Йї ж.* В. В. Хвойка (До 120-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. — 1970. — № 5. — С. 135–137.
85. *Панащенко В. В.* Український історик-архівіст І. М. Каманін // Там само. — 1971. — № 5. — С. 100–103.
86. *Бржостовская Н. В.* Вопросы архивного дела на Археологических съездах в России (1869–1911) // Археографический ежегодник за 1974 год. — М.: Наука, 1972. — С. 89–105.
87. *Степанский А. Д.* К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 год. — М.: Наука, 1975. — С. 38–55.
88. Там само. — С. 55.
89. *Наріжний С.* Історичне товариство Нестора Літописця в Києві // Український історик. — 1975. — № 1–2. — С. 29–44; № 3–4. — С. 43–60; 1976. — № 1–4. — С. 57–70.
90. *Верстюк В. Ф., Гарань О. В., Гуржій О. І., Даниленко В. М., Євтух В. Б.* Історія України: Навчальний посібник / В. А. Смолій (ред.). — К.: Альтернативи, 1997. — 416 с.; *Литвин В., Смолій В., Шпаковатий М.* Ілюстрована історія України. — К.: Альтернативи, 2001. — 352 с.; *Віднянський С., Даниленко В., Дмитрієнко М., Кульчицький С., Литвин В.* Моя Україна=My Ukraine / В. А. Смолій (відп. ред.). — К.: Альтернативи, 2004. — 600 с.; *История Украины: научно-популярные очерки / Под ред. В. А. Смолия.* — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. — 1070 с.
91. *Сарбей В. Г.* Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. — 1982. — № 3. — С. 67–76; *Його ж.* Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // Там само. — 1991. — № 5. — С. 3–16; *Його ж.* Україна крізь віки: В 15 т. / НАН України / В. А. Смолій (ред.). — К.: Альтернативи, 1998. — Т. 9: Національне відродження України. — 335 с.
92. *Дрібниця В. О., Реснт О. П.* Історія України: Навчальний посібник для 9 класу. — К.: Фаренгейт, 2000. — 206 с.; *Реснт О. П., Шевченко В. М.* Історія України у схемах і таблицях: Навчальний посібник для вузів і шкіл. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — 162 с.; *Реснт О. П., Малій О. В.* Історія України. Кінець XVIII — початок XX століття: Навчальний посібник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — К.: Генеза, 2003. — 223 с.; *Реснт О. П.* Перечитуючи написане. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — 256 с.; *Його ж.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 338 с.
93. *Шит Н. А.* Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. // Український історичний журнал. — 1991. — № 3. — С. 25–33; *Йї ж.* Интел-

- лигенція на Україне (XX в.): Историко-социологический очерк. — К.: Наукова думка, 1991. — 172 с.
94. *Касьянов Г. В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально-політичний портрет. — К.: Либідь, 1993. — 176 с.
95. *Смолій В. А.* Вступаючи у XXI століття: деякі теоретико-методологічні аспекти історичних досліджень в Україні // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. — Кам'янець-Подільський, 2005. — С. 27–34.
96. *Тимошенко О. М.* Національна ідея як головний фактор національного відродження України: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2000. — 24 с.; *Її ж.* Національна ідея як філософсько-культурна парадигма духовного відродження України // Філософська думка. — 1999. — № 1–2. — С. 101–118.
97. *Тронько П. Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — 270 с.; *Його ж.* Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи / Інститут історії України НАН України; Всеукраїнська спілка краєзнавців. — К.: Рідний край, 1994. — 107 с.; *Його ж.* Українське краєзнавство в XX столітті (До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців) / В. А. Смолій (наук. ред.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — 84 с.; *Його ж.* Краєзнавство України: здобутки і проблеми: До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 126 с.
98. *Акуленко В.* Охорона пам'яток культури в Україні. — К.: Вища школа, 1991. — 274 с.; *Акуленко В., Мельничук О.* Міжнародне право охорони культурної спадщини // Пам'ятки України: історія та культура. — 2005. — № 1. — С. 144–153.
99. *Брайчевський М.* Зберегти пам'ятки історії // Пам'ятки України. — 1993. — № 1–6. — С. 140–159.
100. *Брайченко М.* Час і пам'ятки: До проблеми поняття «Пам'ятки історії та культури» // Там само. — 1986. — № 2. — С. 36–39.
101. *Вечерський В.* Що і як захищати? (Проблеми охорони культурно-історичного середовища) // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 2. — С. 15–21; *Його ж.* Державна політика в сфері охорони історико-культурної спадщини // Хроніка—2000. — 1998. — № 27–28. — С. 590–600.
102. *Горбик В. О., Денисенко Г. Г., Пархоменко М. Т.* Пам'яткоохоронна діяльність в історичній ретроспективі // Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 1. Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження. — К., 2005. — С. 7–22; *Горбик В. О., Денисенко Г. Г., Пархоменко М. Т.* Вивчення та збереження історико-культурної спадщини в XX ст. // Там само. — С. 33–40.
103. *Григор'єва Т. Ф.* З історії створення закону про збереження пам'яток старовини // Краєзнавство. — 2005. — № 1–4. — С. 40–42; 2008. — № 1–4. — С. 146–152; 2009. — № 3. — С. 177–184; 2011. — № 2. — С. 250–262.

104. *Заремба С. З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. — К.: Логос, 1995. — 448 с.; *Його ж.* Нариси з історії українського пам'яткознавства. — К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. — 204 с.
105. *Кот С.* Пам'ятка чи пам'ятник // Пам'ятки України. — 1988. — № 4. — С. 27–30.
106. *Піскова Е., Федорова Л.* Нерухомі пам'ятки історії (теоретичні аспекти проблеми) // Київська старовина. — 1999. — № 5. — С. 140–154.
107. *Асєєв Ю., Веселова О., Єжов В. та ін.* Київ з околицею // Київ: Енцикл. вид.: Кн. 1, ч. 1. А–Л / Редкол. тому: Відп. ред. П. Тронько та ін.; Упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Л. Федорова. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. — С. 7–136.
108. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — 336 с.
109. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / Відповід. ред. В. О. Горбик / Інститут історії України, Інститут туризму ФПУ. — К., 1998. — 399 с.
110. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України) / Відповід. ред. В. О. Горбик. — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — Ч. 1. — 303 с.; Ч. 2. — 255 с.
111. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — Ч. 1. — 351 с.; Ч. 2. — 346 с.
112. Українські архівісти: Біобібліографічний довідник / Упор.: О. М. Коваль, І. Б. Матяш, В. С. Шандра: У 3-х вип. — Випуск перший (XIX ст. — 1930-ті рр.). — К.: Український державний НДІ архівної справи та документознавства, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1999. — 368 с.
113. *Піскова Е. М.* Специфіка та основні напрями формування музейної мережі України в XIX — на початку XX ст. // Музеї України XIX — початку XX століть: Зб. наукових праць. — К.: Асоціація етнологів, 2005. — С. 6–28.
114. *Скрипник Г. А.* Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К.: Наукова думка, 1989. — 304 с.
115. *Скрипник Г. А.* До проблеми формування етнографічного колекційного фонду України // Музеї України XIX — початку XX століть: Зб. наукових праць. — К.: Асоціація етнологів, 2005. — С. 29–45.
116. *Ковпаненко Н. Г.* Архітектурно-мистецька спадщина України в працях визначних учених другої половини XIX — початку XX ст. // Український історичний журнал. — 2005. — № 6. — С. 112–128; *Її ж.* Внесок наукових товариств України в дослідження вітчизняної архітектурно-мистецької спадщини (друга половина XIX — початок XX ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей) / Редкол.: П. Тронько [відп. ред.] та ін. — Вип. 33. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 4–16; *Її ж.* Історичні дослідження архітектурно-мистецької

- спадщини України в другій половині XIX — на початку XX ст. // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 12. — К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПН, 2007. — С. 50–72; *Її ж.* Архітектурно-мистецька спадщина України у вітчизняних історичних дослідженнях (друга половина XIX — початок XX ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 20 с.
117. *Колесник М.* Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872–1931 рр.) // Український історичний журнал. — 1989. — № 9. — С. 50–56; *Його ж.* Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Там само. — 1995. — № 5. — С. 28–37; *Його ж.* М. О. Максимович як організатор науково-історичного товариства в Києві // Київська старовина. — 2004. — № 2. — С. 150–160.
118. *Губицький Л. В.* Дослідження історії Росії в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872–1931 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2002. — 207 арк.
119. *Медалієва О. З.* Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. — 1917 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. — Черкаси, 2005. — 253 арк.
120. *Чорна Л. В.* Етнографічна діяльність Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — Київ, 2000. — С. 42–44; *Її ж.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства і його роль в українському національному відродженні: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ізмаїльський держ. гуманітарний ун-т. — Ізмаїл, 2005. — 159 арк.
121. *Тимчик Н. П.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві (1873–1876) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 1998. — Вип. 40. — С. 75–78; *Петрук Н. П.* Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2001. — 182 арк.
122. *Ковтанюк Н. Г.* 90-річчя Державного історичного музею Української РСР // Український історичний журнал. — 1989. — № 8. — С. 129–131; *Її ж.* Головний музей історії України // Пам'ять століть. — 2005. — № 1. — С. 113–130; *Ковтанюк Н., Шовкопляс Г.* Скарбниця історичної пам'яті України // Київська старовина. — 1999. — № 4. — С. 63–80.
123. *Белікова І.* Перша українська артистична виставка 1911 року // Матеріали ювілейної наукової конференції «Національний художній музей України. Історія. Сучасний стан. Проблеми розвитку». До 100-річчя з дня заснування. — К., 1999. — С. 22–27.
124. *Карсим І. А.* Приватні колекції у зібранні Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії // Музеї. Меценати. Колекції: Зб. наукових праць / Відп. ред. Супруненко О. Б. — Полтава: Археологія, 2000. — 108 с.;

- Її ж.* Експозиційна робота та принципи діяльності церковно-археологічних музеїв в Україні (друга половина XIX — початок XX століття) // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. — К.: Видавничий центр «Київський університет», 2002. — Вип. 62. — С. 13–16;
- Її ж.* Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук.: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2002. — 207 арк.;
- Її ж.* Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська» у дослідницькій діяльності Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії (1872–1915) // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення: Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання». м. Київ, 27–28 листопада 2003 р. — К.: Фенікс, 2004. — С. 128–139.
125. *Крайній К.* Реставраційні роботи у Троїцькій надбрамній церкві 1881–1883 рр. // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Зб. наукових праць. — К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1999. — С. 19–20; *Його ж.* Історики Києво-Печерської лаври XIX — початку XX століть — К.: ТОВ Університетське видавництво «Пульсари», 2000. — 240 с.; *Його ж.* Київське Церковно-історичне та археологічне товариство, 1872–1920 // Лаврський альманах: зб. наукових праць. Вип. 4. Спецвипуск 1. — К.: ТОВ Університетське видавництво «Пульсари», 2001. — С. 3–95; *Його ж.* Київський церковно-археологічний музей. Історія і доля // Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872–1922 рр. / Колектив авторів. — К. [Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник], 2002. — С. 6–18; *Його ж.* Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві. 1872–1920 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — 265 арк.; *Його ж.* Діяльність Київського Церковно-археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва. — К.: Логос, 2004. — 19 с.
126. *Щербань Т. О.* До історії діяльності Українського наукового товариства (1907–1921) // Архіви України. — 1991. — № 5. — С. 34–38; *Її ж.* Фундатори Українського наукового товариства. — К.: Знання, 1992. — 48 с.; *Онопрієнко В., Реснт О., Щербань Т.* Українське наукове товариство: 1907–1917 роки. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. — 242 с.; *Онопрієнко В., Щербань Т.* Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. — К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. — 352 с.
127. *Онопрієнко В. І., Щербань Т. О.* Українське наукове товариство: вклад у національну культуру // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 11. — С. 62–75; *Їх же.* Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві.
128. *Зайцева З. І.* Українське наукове товариство в контексті інституційних процесів в українській науці початку XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 124–137; *Її ж.* Український науковий рух: інституціональні

- аспекти розвитку (кінець XIX — початок XX ст.). — К.: КНЕУ, 2006. — 368 с.; *Її ж.* Інституціоналізація української науки наприкінці XIX — на початку XX ст. Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. — К., 2007. — 470 с.
129. *Її ж.* Вчені архівні комісії — складова частина української науки кінця XIX — початку XX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Вип. V / Інститут історії України НАН України — К., 2002. — С. 142–154; *Її ж.* Вчені архівні комісії як складова частина українського наукового співтовариства кінця XIX — початку XX ст. // Студії з поля історії української науки і техніки: Праці НТШ. — Львів: НТШ, 2004. — Т. XIII. — С. 176–192.
130. *Гирич І.* Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва // Пам'ятки України. — 1988. — № 3. — С. 58–59.
131. *Григор'єва Т., Денисенко Г.* З історії збереження історико-культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Т. 3. Історія. — К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1993. — С. 115–122.
132. *Воронцова О. А.* Історія «Звіринецької справи» // Питання культурології. Міжвідомчий зб. № 12. Київський державний інститут культури. — К., 1994. — С. 44–51; *Її ж.* Киевские пещеры (к итогам изучения) // Вопросы истории. — 1994. — № 2. — С. 81–86; *Її ж.* З історії дослідження Звіринецьких печер у Києві // Український історичний журнал. — 1995. — № 5. — С. 120–126; *Її ж.* З історії київського Звіринця // Українська культурна спадщина XVII–XX ст. Зб. статей. — К., 1995. — С. 32–54; *Її ж.* Дослідження та відродження середньовічної пам'ятки історії та культури України — Звіринецького печерного комплексу у Києві. Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 1996. — 19 с.
133. *Кот С.* Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України. — 2005. — № 2 — С. 128–139.
134. *Його ж.* Первый на Украине (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины) // Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 263–273.
135. *Заремба С. З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. — К.: Логос, 1995. — С. 97.
136. *Його ж.* Нариси з історії українського пам'яткознавства. — К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. — С. 32.
137. *Горбик В., Денисенко Г.* Воєнна історія України в пам'ятках. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 16–30.
138. *Денисенко Г. Г.* Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 289 с.
139. *Климова К. І.* Наукова діяльність Київського відділу Імператорського російського Воєнно-історичного товариства (1908–1914): Дис... канд. іст. наук:

- 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України — К., 1995. — 207 арк.
140. *Її ж.* Злигодні «умундированої» Клію // Старожитності. — 1995. — Ч. 3–4. — С. 13–15; *Її ж.* Воєнно-музейна справа в Україні на початку ХХ ст. (До проблеми розробки концепції Київського воєнно-історичного музею // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції). — К.: Національний музей історії України, 1999. — С. 87–88.
141. *Її ж.* Архівна діяльність Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства // Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе: Іст. зб. / НАН України; Республіканська асоціація українців / В. Ульяновський (наук. ред.), Л. Довга (наук. ред.). — К.: ІНТЕЛ, 1996. — С. 231–250; *Її ж.* «Кожна військова акція фахово зафіксована» (до питання про організацію воєнно-історичних архівів в Україні 1918–1923 рр.) // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Зб. наукових праць / Редкол. В. С. Лозицький (відп. ред.) та ін. — К.: Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1998. — С. 46–52; *Її ж.* Військові та архіви: внесок в архівну справу // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий зб. / Редкол.: Р. Я. Пиріг (відп. ред.) та ін. — Вип. 1: Архів і особа. — К., 1999. — С. 78–83; *Її ж.* Розділ 10. Військові архіви в Україні. Проект організації воєнно-історичного архіву Київського військового округу // Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. — К., 2002. — С. 245–264.
142. *Її ж.* Перший військово-історичний часопис в Україні // Військово-історичний альманах. — 2001. — Ч. 2. — С. 138–158.
143. *Її ж.* Наукова діяльність Київського відділу Імператорського російського Воєнно-історичного товариства (1908–1914): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України — К., 1995. — С. 185.
144. *Нестуля О. О.* Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1993. — № 10. — С. 104–117; *Його ж.* Охорона пам'яток України за гетьманату // Там само. — 1994. — № 1. — С. 101–112; *Його ж.* До питання про охорону пам'яток культури за Директорії // Там само. — 1994. — № 6. — С. 115–122; *Його ж.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія) / АН України, Інститут історії України та ін. — К.: Полтава, 1994. — 240 с.; *Його ж.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1. 1917 р. — середина 20-х рр. — К.: Інститут історії України, 1995. — 280 с.
145. *Денисенко О. А.* Охорона і збереження історико-культурної спадщини в Українській Державі 1918 р. // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Історія. — Вип. 44. — К., 1999. — С. 11–13; *Її ж.* Основні напрямки державної політики з охорони історико-культурної спадщини за доби Гетьманату (1918 р.) // Там само. — Вип. 47. — К., 2000. — С. 74–77;

- Її ж.* Пам'яткоохоронна діяльність громадських організацій за доби Гетьманату // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — Вип. 17. — К.: Рідний край, 2001. — С. 213–218; *Її ж.* Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській Державі (1918 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2002. — 243 арк.
146. *Машевський О. П.* Діяльність уряду Павла Скоропадського з охорони пам'яток історії та культури (квітень–грудень 1918 р.) // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Історія. — К., 1998. — Вип. 40. — С. 52–55.
147. *Рудий Г. Я.* Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Україні (за матеріалами української періодики 1917–1941 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 204 с.
148. *Білокінь С.* В обороні української спадщини: Історик мистецтв Федір Ернст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — 355 с.
149. *Ярошенко Є. С.* Формування системи охорони культурних цінностей в Україні (XIX — поч. XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківська держ. академія культури. — Х., 2004. — 223 арк.
150. *Гаврилюк С.* Питання охорони історичних пам'яток у діяльності державних установ і громадських організацій в Російській імперії (друга половина XIX — початок XX ст.) // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2002. — Т. 8. — С. 147–153; *Її ж.* Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — початок XX ст.). — Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2002. — 532 с.; *Її ж.* Становлення й розвиток історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — початок XX ст.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2003. — 513 арк.
151. *Її ж.* Вивчення й збереження волинських старожитностей Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва // Питання історії України: Зб. наукових статей. — Чернівці: Золоті литаври, 1998. — Т. 2. — С. 279–290.
152. *Її ж.* Волинь у дослідженнях Історичного товариства Нестора-літописця // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. — 2000. — № 1. — Луцьк: Вид-во ДВУ, 2000. — С. 45–50.
153. *Її ж.* М. Біляшівський про вивчення та збереження історичних пам'яток (на прикладі Волині, Холмщини і Підляшшя) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наукових статей. — Чернівці: Рута, 2001. — Т. 8. — С. 18–29.
154. *Її ж.* Історичні пам'ятки Волині, Холмщини та Підляшшя у дослідженнях професора М. І. Петрова // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наукових праць. Вип. 96–97. Історія. — Чернівці: Рута, 2000. — Т. 8. — С. 172–182.
155. *Баженов Л. В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Інститут історії України НАН України та ін. — Хмельницький: Доля, 1995. — 255 с.;

- Його ж.* Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII — перші десятиріччя XX ст.). Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. — К., 1996. — 404 с.
156. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. — 612 с.
157. *Матяш І.* Архівна справа в Україні 1917–1921 рр.: особи, події, здобутки // Пам'ятки: археографічний щорічник. — К., 1998. — С. 4–10.
158. *Симоненко І.* Київська вчена архівна комісія // Київська старовина. — 2000. — № 4. — С. 140–150; *Його ж.* Вчені архівні комісії України: надбання та досвід // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 13–33; *Його ж.* Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки (кінець XIX — початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства пам'яток історії та культури. — К., 2001. — 343 арк.
159. *Войцехівська І., Семергей О.* Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) // Київська старовина. — 1995. — № 6. — С. 105–112.
160. *Филимонов С. Б.* Роль Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии в развитии науки и культуры в Крыму // Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. — К.: Рідний край, 1999. — Вип. 6. — С. 46–52.
161. *Абросимова С. В.* Основні напрямки краєзнавчих досліджень на Катеринославщині на початку XX ст. // Історичне краєзнавство і культура. VIII Всеукраїнська наукова конференція. Наукові доповіді та повідомлення. — К.–Х.: Рідний край, 1997. — С. 32–35.
162. *Дідух Л.* Гурток київських нумізматів (кінець XIX ст.) // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції. Музей історії міста Києва. — К.: КИЙ, 2003. — Вип. 3. — С. 144–150; *Її ж.* Етнографічні та мистецтвознавчі студії академіка М. Ф. Біляшівського // Історичний журнал. — 2004. — № 4. — С. 32–38; *Її ж.* Академік М. Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець XIX — перша чверть XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». — К., 2005. — 259 арк.
163. *Кілієвич С.* Академік М. Ф. Біляшівський — перший директор Національного музею історії України // Київська старовина. — 1999. — № 4. — С. 80–86.
164. *Юр М.* Роль М. Ф. Біляшівського у збереженні української селянської матеріальної культури: колекція мальованого дерева // Перші читання пам'яті М. Ф. Біляшівського: Зб. статей за матеріалами наукової конференції 22 червня 2005 р. / Національний художній музей України. — К.: Артанія Нова, 2006. — С. 24–28.
165. *Попельницька О. О.* М. Ф. Біляшівський — перший директор Національного музею історії України // Український історичний журнал. — 2008. — № 2. — С. 100–118.
166. *Іванова О. В.* До історії формування колекцій виробів Києво-Межигорської фаянсової фабрики (до 140-річчя з дня народження М. Ф. Біляшівського) //

- Другі читання пам'яті М. Ф. Біляшівського. Матеріали наукової конференції 24–25 жовтня 2007 року / Зб. статей / Національний художній музей України. — К.: Артліт, 2009. — С. 33–44.
167. *Біляшівський Б. М., Біляшівський М. М.* Будівничий української культури (М. Ф. Біляшівський) // Репресоване краєзнавство. — К.: Рідний край, 1991. — С. 21–25.
168. *Ковалевська О. О.* Діяльність Миколи Біляшівського в роки Першої світової війни // Український історичний журнал. — 2008. — № 2. — С. 119–128.
169. *Примак А.* Внесок Миколи Федотовича Біляшівського в науково-просвітницьку діяльність // Перші читання пам'яті М. Ф. Біляшівського: Зб. статей за матеріалами наукової конференції 22 червня 2005 р. / Національний художній музей України. — К.: Артанія Нова, 2006. — С. 111–114.
170. *Колеснікова В. А.* Роль В. В. Хвойки у становленні та розвитку Київського міського музею // Там само. — С. 65–72.
171. *Шовкопляс Г. М.* Колекції В. В. Хвойки і їхня роль у створенні Державного історичного музею // Музей і сучасність. Тематичний зб. наукових праць. — К., 1989. — С. 64–73; *Її ж.* Вікентій В'ячеславович Хвойка — видатний український археолог (до 150-річчя від дня народження) // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження): Тем. зб. наук. праць. — К.: ТОВ «Ш, Лтд», 2000. — С. 4–25.
172. *Сидоренко В.* Ревний колекціонер і невтомний дослідник // Народна творчість та етнографія. — 1968. — № 5. — С. 67–71.
173. *Ходак І.* Подвижник музейної справи. Життя та наукова діяльність Данила Щербаківського // Матеріали ювілейної наукової конференції «Національний художній музей України. Історія. Сучасний стан. Проблеми розвитку». До 100-річчя з дня заснування. — К., 1999. — С. 9–12.
174. *Луць В.* Волинські експедиції Д. Щербаківського // Там само. — С. 13–15.
175. *Войцехівська І. Н.* Академік Володимир Іконников: Життєпис та бібліографія. — К.: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1998. — 132 с.; *Її ж.* Володимир Іконников: джерелознавчі студії. — К.: НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1999. — 360 с.
176. Академік Микола Іванович Петров 1840–1921: Біобібліографія / Упорядники В. Л. Микитась, Н. Д. Микитась. — К.: Інститут української археографії НАН України, 1994. — 78 с.
177. *Бухальська М.* Документи по життю та діяльності академіка Миколи Петрова в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2004. — Т. 12. — С. 216–221.
178. *Бонь О.* Академік О. П. Новицький і Музей українських діячів науки та мистецтва // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 123–132; *Його ж.* О. І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. — К.: Рідний край, 2004. — 219 с.

179. *Кілессо Т.* Засновник української школи реставрації пам'яток архітектури // Пам'ятки України. — 1992. — № 2–3. — С. 49–51.
180. *Федорова Л. Д.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку ХХ ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — 261 с.; Нові матеріали з історії музеїв Києва ХІХ — перших десятиліть ХХ ст. // Музеї України ХІХ — початку ХХ століть: Зб. наукових праць. — К.: Асоціація етнологів, 2005. — С. 53–84; *Її ж.* Передісторія Київського художньо-промислового і наукового музею (1880–1899 рр.) // Перші читання пам'яті М. Ф. Біляшівського: Зб. статей за матеріалами наукової конференції 22 червня 2005 р. / Національний художній музей України. — К.: Артанія Нова, 2006. — С. 16–23; *Її ж.* Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — 296 с.; *Її ж.* До витоків національного музейництва в Україні: музей Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства // Український історичний журнал. — 2010. — № 6. — С. 66–72; *Її ж.* Теоретичні та правові питання збереження культурної спадщини в діяльності пам'яткоохоронних структур України (1910-ті рр.) // Там само. — 2011. — № 1. — С. 91–106; *Її ж.* З історії музеїв Києва ХІХ — початку ХХ ст. // Краєзнавство. — 2011. — № 1. — С. 115–128; *Її ж.* Виникнення загальноукраїнських громадських форм охорони пам'яток історії та культури // Київська старовина. — 1911. — № 1. — С. 65–86; *Її ж.* Ертель Олександр Дмитрович як археолог і пам'яткоохоронець // Там само. — 1911. — № 2. — С. 106–122; *Її ж.* Стеллецький Борис Семенович — маловідомий діяч пам'яткоохоронного руху в Україні // Краєзнавство. — 2011. — № 2. — С. 268–273; *Її ж.* Становлення і розвиток киевознавства (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.) // Регіональна історія України. Зб. наукових статей. — Вип. 5. — К.: Інститут історії України, 2011. — С. 175–194; *Її ж.* Записка Адріана Прахова «Какой музей нужен и возможен в Киеве» у контексті історії заснування в Києві крайового музею // Київська старовина. — 1911. — № 3. — С. 82–94; *Її ж.* До історії національних форм музейництва: Київський художньо-промисловий і науковий музей // Сумська старовина. — 2011. — № XXXІІІ–XXXІV. — С. 53–70; *Її ж.* З історії воєнно-історичного музейництва в Україні: Київський воєнно-історичний музей (1910-і рр.) // Науковий вісник Миколаївського університету ім. В. О. Сухомлинського: Зб. наукових праць. — Вип. 3.31: Історичні науки. — Миколаїв: МНУ, 2011. — С. 248–262; *Її ж.* Відомий діяч пам'яткоохоронного руху в Україні (до 150-річчя з дня народження Олексія Мердера) // Архіви України. — 2011. — № 5. — С. 203–222.
181. *Качалова В. Г.* Проблемы охраны культурного достояния России как фактор формирования национального сознания народа // CREDO NEW: теоретический журнал. — 2002. — № 3. <http://credonew.ru>
182. *Селезнева Е. И.* К вопросу о месте исторического наследия в культурной политике государства (в порядке дискуссии) // Вопросы охраны и исполь-

- зования памятников истории и культуры: Сб. науч. тр. НИИ культуры. — М., 1990. — С. 32–38.
183. *Боярский П. В.* Теоретические основы памятниковедения // Памятниковедение. Теория, методология, практика. Сб. науч. трудов НИИ культуры. — М., 1986. — С. 8–31.
184. *Кочетков А.* Русское военно-историческое общество (1907–1914) // Военно-исторический журнал. — 1965. — С. 94–99.
185. *Дьяков В. А.* О возникновении, составе и деятельности Русского военно-исторического общества (1907–1917 гг.) // Проблемы истории общественного движения и историографии. — М., 1971. — С. 275–288.
186. Там само. — С. 276.
187. *Юренева Т. Ю.* Музееведение: Учебник для высшей школы. — М.: Академический Проект, 2003. — 560 с.
188. Музейное дело России / Под ред. Каулен М. Е. (отв. ред.), Коссовой И. М., Сундиевой А. А. — М.: Изд. «ВК», 2005. — 2-е изд. — 614 с.
189. *Дьячков А. Н.* Охрана памятников // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. — М.: Прогресс, «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. — Т. 2. — С. 65–66; *Карасик И. Н.* Русский музей // Там само. — С. 154; *Каулен М. Е., Мавлеев Е. В.* Музей // Там само. — Т. 1. — С. 395–396; *Козлов В. Ф.* Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины // Там само. — Т. 2. — С. 44; *Лагутина Е. И.* Национальные музеи // Там само. — С. 15; *Равикович Д. А.* Классификация музеев // Там само. — Т. 1. — С. 273; *Финягина Н. П.* Источниковедение музейное // Там само. — С. 242.
190. *Медведева М. В.* Петр Петрович Покрышкин и проблемы охраны памятников (по материалам архивов ИИМК РАН) // Археологические вести. — 2004. — № 11. — С. 379–385.
191. *Фролов А. И.* Московское археологическое общество и охрана памятников старины в дореволюционной России // Вопросы охраны и использования памятников истории и культуры: Сб. науч. тр. НИИ культуры. — М., 1990. — С. 74–88.
192. *Комарова И. И.* Московское археологическое общество и его роль в развитии местных краеведческих организаций России // Археографический ежегодник за 1989 год. — М., 1990. — С. 80–87.
193. *Ї ж.* Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца XIX — начала XX в. // Археографический ежегодник за 1990 год. — М.: Наука, 1992. — С. 83–100.
194. *Дедюхина В. С.* Краткий очерк истории становления дела охраны памятников церковной старины в России // Сохранение памятников церковной старины в России в XVIII — начале XX вв.: Сб. документов. — М.: «Отечество», 1997. — С. 3–12.
195. *Гусалова М. З.* Из истории церковно-археологических музеев (к проблеме развития отношений музеев с церковью) // Музееведение. На пути к музею XXI века: Музеи-заповедники: Сб. науч. трудов НИИ культуры. — М., 1991. — С. 212–229.
196. *Верменич Я. В.* Історико-географічний регіон // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2005. — Т. 3. — С. 550.

197. Музейное дело России. — С. 33.

Розділ 1.
Діяльність громадських структур зі збереження
культурної спадщини України.
1870–1910-і рр.

1. Федорова Л. Д. Перший музей Києва // Київська старовина. — 1992. — № 3. — С. 82–85.
2. Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності. — К.: Наукова думка, 1993. — 186 с.
3. Исторический очерк пятидесятилетия императорского Одесского общества истории и древностей, 1839–1889: Составил вице-президент Общества В. Юргевич к юбилею Общества 14-го ноября 1889 г. — Одесса, 1889. — 121 с.; Симоненко І. М. Пам'яткоохоронна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. — 1999. — № 2. — С. 19–32.
4. Дашкевич Н. П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1899. — Кн. 13. — Отд. I. — С. 26.
5. Житецький І. Заходи коло організації історичного товариства в Києві // Україна. — 1929. — Січень–лютий. — С. 24.
6. Колесник М. М. О. Максимович як організатор науково-історичного товариства в Києві // Київська старовина. — 2004. — С. 154–158.
7. Дашкевич Н. П. Назв. праця. — С. 49.
8. Хрущев И. П. Белогородка и найденный в ней змеёвик (с рисунком) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1879. — Кн. 1. — С. 262–264.
9. Сикорский И. А. Заключение с антропологической точки зрения о черепах, найденных Ф. И. Кнауэром // Там само. — 1889. — Кн. 3. Отд. I. — С. 25, 48–49.
10. Программа для собирания сведений о древностях (Список вопросов, ответы на которые желательно получить к XI-му Археологическому съезду в 1899 г. в Киеве) // Там само. — 1898. — Кн. 12. — С. 146–155.
11. Заседание Исторического общества Нестора-летописца // Киевская старина. — 1899. — № 12. — С. 170.
12. Общество Нестора Летописца при университете св. Владимира // Археологическая летопись Южной России. — 1899. — Т. 1. — С. 206–208.
13. Заседание Комиссии по описанию и изучению памятников местной старины // Там само. — 1900. — № 6. — С. 111–113; Заседание Комиссии по вопросу об издании древностей Украины. 3 мая 1900 г. // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества / Под ред. В. К. Трутовского. — М., 1902. — Т. XIX. — Вып. III. — С. 44–47.

14. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 107.
15. Извлечение из протоколов заседаний Совета Общества Нестора-летописца с 27-го октября 1901 г. по 27-е октября 1902 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1903. — Кн. 17. — Вып. II. — С. 66.
16. Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца за ноябрь и декабрь 1902 г. // Там само. — С. 77–78.
17. IP НБУ. — Ф. XXXI. — Спр. 62. — Арк. 1–2.
18. Исследования и раскопки // Археологическая летопись Южной России. — 1901. — Т. III. — С. 8–12.
19. *Беляшевский Н.* Собрание сведений о памятниках украинской старины // Там само. — 1900. — № 9. — С. 160–161.
20. *Його ж.* Гибель ценного иконостаса // Там само. — 1904. — № 1–2. — С. 37–38.
21. *Його ж.* Отчет о поездке в Глухов // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1903. — Кн. 17. — Вып. 1. — С. 8–16.
22. Ученые общества // Археологическая летопись Южной России. — 1901. — Т. III. — С. 175–177.
23. *Каманин И. М.* Об описании памятников старины Юго-Западного края при материальной поддержке со стороны Императорского Московского археологического общества, произведенном в 1911 году членами Исторического общества Нестора-летописца // Военно-исторический вестник. — 1912. — № 3. — С. 17–30.
24. Ученые общества // Археологическая летопись Южной России. — 1901. — Т. III. — С. 209.
25. Комитет по описанию древностей Украины // Там само. — 1903. — № 1. — С. 50–52.
26. Историческое общество Нестора-Летописца // Там само. — 1903. — № 6. — С. 383–387.
27. Древности Украины. Издание Императорского Московского археологического общества. — К., 1905. — Вып. I. — 124 с. / С 12 фототипическими таблицами и 85 рисунками в тексте. Проф. Г. Г. Павлущий. Деревянные и каменные храмы.
28. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 63–69.
29. Ученые общества // Археологическая летопись Южной России. — 1901. — Т. III. — С. 86.
30. IP НБУ. — Ф. 83. — Спр. 10. — Арк. 5–6; Отчет о состоянии и деятельности Исторического общества Нестора-летописца с 27-го октября 1906 г. по 27-е октября 1907 года // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1909. — Кн. 21. — Вып. I–II. — Отд. 1. — С. 9–10.
31. *Маслов С.* Описание рукописей Исторического общества Нестора-летописца // Там само. — Отд. 4. — С. III–VII, 1–50.
32. IP НБУ. — Ф. 83. — Спр. 10. — Арк. 1–15; *Колесник М.* Историчне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872–1931 рр.) // Український історичний журнал. — 1989. — № 9. — С. 50–56; *Його ж.* Историчне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Там само. — 1995. — № 5. — С. 28–37.

33. *Антонович В. Б.* Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губернии в течение 1876 г. // Чтения в Историческом обществе Нестор летописца. — 1879. — Кн. 1. — С. 244–261; *Його ж.* Подробности о найденном в Чернигове г. Самоквасовым кладе, при сожженных погребальным обычаем остатках знатного человека // Там само. — С. 171; *Його ж.* О раскопке, произведенной г. Сабанеевым в Полтавской губернии // Там само. — 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 272–273; *Його ж.* Характеристика древлянских могильников по последним раскопкам // Там само. — 1889. — Кн. 3. — Отд. I. — С. 1–3; *Його ж.* О городищах докняжеского и удельно-вечевого периода, находящихся в западной части древней Киевской земли // Там само. — С. 10–16; *Його ж.* О городищах — майданах // Там само. — С. 20–21; *Його ж.* О древлянских могильниках // Там само. — 1891. — Кн. 5. — Отд. I. — С. 23–25; *Його ж.* Дополнительные раскопки в Бакотском скальном монастыре // Там само. — 1893. — Кн. 7. — Отд. I. — С. 17–18; *Його ж.* О раскопках в бывшей земле радимичей // Там само. — 1894. — Кн. 8. — Отд. I. — С. 14–15; *Його ж.* По поводу амфор, находимых на юге России // Там само. — С. 12; *Його ж.* О раскопках В. В. Хвойка по Кирилловской улице // Там само. — 1896. — Кн. 11. — Отд. I. — С. 8–9; *Його ж.* Результаты раскопок в Каневском уезде г. Зноско-Боровского // Там само. — 1898. — Кн. 12. — Отд. I. — С. 30; *Його ж.* О раскопках В. В. Хвойка в окрестностях м. Триполья // Там само. — 1899. — Кн. 13. — Отд. I. — С. 106–107.
34. *Данилевич В. Е.* Остатки неолитической культуры на территории Херсонеса // Там само. — 1910. — Кн. 21. — Вып. III. — Отд. I. — С. 86–87; *Його ж.* Научная ценность сосудов и оружия, найденных местным крестьянином в кургане близ м. Корсуня (Каневского уезда) и представленных в Общество // Там само. — 1911. — Кн. 22. — Вып. I–II. — Отд. I. — С. 9; *Данилевич В. Е., Милеев Г. Д.* О результатах раскопок в усадьбе Софийского собора (г. Киева) // Там само. — 1912. — Кн. 22. — Вып. III. — Отд. I. — С. 97.
35. *Добровольский Л. П.* Змиевы валы вблизи Киева (из подгородных историко-топографических экскурсий) // Там само. — 1909. — Кн. 21. — Вып. I–II. — Отд. II. — С. 3–30; *Його ж.* Городище у дер. Почтовой Виты (Справка о прошлом одной из Киевских окрестностей) // Там само. — 1912. — Кн. 22. — Вып. III. — Отд. I. — С. 3–42; *Його ж.* К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева // Там само. — 1912. — Кн. 23. — Вып. I. — Отд. I. — С. 26.
36. *Завитневич В. З.* О месте и времени крещения св. Владимира и о годе крещения киевлян // Там само. — 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 284–285; *Його ж.* Из археологической экскурсии в Припетское Полесье (со снимками) // Там само. — 1890. — Кн. 4. — Отд. II. — С. 1–29; *Його ж.* Замок князя Семена Олельковича и летописный Городец под Киевом // Там само. — 1891. — Кн. 5. — Отд. II. — С. 134–141; *Його ж.* Вторая археологическая экскурсия в Припетское Полесье // Там само. — 1892. — Кн. 6. — Отд. II. — С. 11–72.
37. *Кнауэр Ф. И.* О курганах, раскопанных в южной Бессарабии // Там само. — 1889. — Кн. 3. — Отд. I. — С. 26, 32–48; *Його ж.* Вторая археологическая

- раскопка около села Сараты (в южной Бессарабии) (с чертежем) // Там само. — 1890. — Кн. 4. — Отд. II. — С. 30–41; *Його ж.* Результаты археологической экскурсии в Аккерманский уезд, предпринятой весной 1891 г. // Там само. — 1892. — Кн. 6. — Отд. I. — С. 10–13.
38. *Кулаковский Ю. А.* Археологические раскопки близ Керчи летом 1890 г. // Там само. — 1891. — Кн. 5. — Отд. I. — С. 20–23; *Його ж.* Замечания относительно описания г. Яшуржинским катакомбы, открытой в г. Керчи весной 1890 г. // Там само. — 1892. — Кн. 6. — Отд. I. — С. 1–2; *Його ж.* Керченские раскопки летом 1891 года // Там само. — 1893. — Кн. 7. — Отд. I. — С. 15–18; *Його ж.* Раскопки в Керчи и Анапе летом 1894 г. // Там само. — 1895. — Кн. 9. — Отд. I. — С. 43–44; *Його ж.* Раскопки в Крыму летом 1895 г. // Там само. — 1896. — Кн. 11. — Отд. I. — С. 3–4; *Його ж.* О новейших находках в Старом Крыму // Там само. — 1899. — Кн. 13. — Отд. I. — С. 104–105; *Його ж.* Археологические новинки с острова Березани // Там само. — 1910. — Кн. 21. — Вып. III. — Отд. I. — С. 80–82.
39. *Лашкарев П. А.* О древних киевских постройках // Там само. — 1879. — Кн. 1. — С. 266–267; *Його ж.* О развалинах церкви св. Симеона в Копыреве конце древнего Киева // Там само. — 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 107; *Його ж.* Об остатках церкви Мономаха в городе Переяславе // Там само. — 1889. — Кн. 3. — Отд. I. — С. 25.
40. *Ляскоронський Вас. Г.* О курганах-майданах, находящихся на левой стороне р. Днепра в пределах Полтавской губ., и о связи их с другими подобными сооружениями Южной России // Там само. — 1893. — Кн. 7. — Отд. I. — С. 3; *Його ж.* Археологическая находка близ м. Таганчи (Киев, г. Канев. у.) // Там само. — 1896. — Кн. 10. — Отд. I. — С. 21–24; *Його ж.* О судьбе археологической находки, сделанной в Киеве около 1827 г. // Там само. — 1898. — Кн. 12. — Отд. I. — С. 13–14.
41. *Голубев С. Т.* Древний помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Там само. — 1892. — Кн. 6. — Отд. III. — С. I–XIV, 1–88; *Його ж.* Подбережная каменная стена в Киево-Выдубицком монастыре, сооруженная в 1199–1200 гг. // Там само. — 1907. — Кн. 19. — Вып. IV. — Отд. II. — С. 88–101.
42. *Истомин М. П.* К истории живописи в Киево-Печерской лавре в XVIII в. // Там само. — 1895. — Кн. 9. — Отд. II. — С. 65–75; *Його ж.* К вопросу о древней иконописи Киево-Печерской лавры // Там само. — 1898. — Кн. 12. — Отд. II. — С. 3–19; *Його ж.* Описание иконописи Киево-Печерской лавры // Там само. — 1898. — Кн. 12. — Отд. III. — С. 34–90.
43. *Лебединцев П. Г.* О древностях Софийского храма в Киеве // Там само. — 1879. — Кн. 1. — С. 274–275; *Його ж.* О возобновлении стеной живописи в великой церкви Киево-Печерской лавры в 1840–1843 гг. // Там само. — 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 34–42.
44. *Павлуцкий Г. Г.* Деревянная церковная архитектура Юго-Западного края в XVII и XVIII вв. // Там само. — 1904. — Кн. 18. — Вып. I. — Отд. I. — С. 21–23; *Його ж.* О деревянных резных изображениях пуггов в южнорусских церквах XVII–XVIII вв. // Там само. — Вып. II. — Отд. I. — С. 39–40;

- Його ж.* Старинные деревянные синагоги в Юго-Западном крае // Там само. — 1907. — Кн. 19. — Вып. II. — Отд. I. — С. 39–41; *Його ж.* Памятники каменной церковной архитектуры стиля «amprige» в Полтавской губ. // Там само. — Вып. IV. — Отд. I. — С. 94–96; *Його ж.* О византийских традициях в русском зодчестве // Там само. — 1910. — Кн. 21. — Вып. III. — Отд. I. — С. 89; *Його ж.* Стиль барокко на Украине: деревянное церковное зодчество // Там само. — 1912. — Кн. 22. — Вып. III. — Отд. I. — С. 89; *Його ж.* Стиль барокко на Украине: каменное церковное зодчество // Там само. — С. 90.
45. *Багалеј Д. И.* Об архиве Харьковского университета // Там само. — 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 181.
46. *Голубовский П. В.* О музее С. А. Мазараки // Там само. — С. 269.
47. *Каманин И. М.* Киевский центральный архив для древних актовых книг губерний Киевской, Подольской и Волынской в течение протекших 50 лет его существования (1852–1902) // Там само. — 1903. — Кн. 17. — Вып. IV. — Отд. II. — С. 73–86.
48. *Кивлицкий Е. А.* Библиотека и собрание рукописей Н. И. Костомарова // Там само. — 1896. — Кн. 10. — Отд. I. — С. 25.
49. *Левецкий О. И.* О судьбе древних актовых книг и собрании их в центральных архивах // Там само. — С. 11–14; *Його ж.* История учреждения Киевского центрального архива // Там само. — 1903. — Кн. 17. — Вып. I и III. — Отд. II. — С. 3–36, 37–72.
50. *Петров Н. И.* О рукописях церковно-археологического музея при Киевской духовной академии // Там само. — 1879. — Кн. 1. — С. 272; *Його ж.* Краткое обозрение рукописей Киево-Софийской библиотеки // Там само. — 1901. — Кн. 15. — Вып. II. — Отд. V. — С. 21–42; *Його ж.* О княжеской диадеме и бармах // Там само. — 1902. — Кн. 16. — Вып. IV. — Отд. I. — С. 3.
51. *Сонни А. И.* Памятник древнегреческого искусства, хранящийся в музее университета св. Владимира // Там само. — 1891. — Кн. 5. — Отд. I. — С. 26–27.
52. *Хрущев И. П.* Заявление о рассмотренном им Евангелии музея Киевской духовной академии // Там само. — 1879. — Кн. 1. — С. 273.
53. *Голубев С. Т.* Древний помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Там само. — 1892. — Кн. 6. — Отд. III. — С. I–XIV, 1–88.
54. *Де-Витте Е. И.* Древний помяник Киево-Михайловского Златоверхого монастыря // Там само. — 1903. — Кн. 17. — Вып. I, III, IV. — Отд. III. — С. 3–32, 33–48, 49–64; 1904. — Кн. 18. Вып. I. — Отд. III. — С. 65–76; *Його ж.* Комментарии к древнейшим помяникам Киево-Печерской лавры и Киево-Златоверхо-Михайловского монастыря // Там само. — 1910. — Кн. 21. — Вып. III. Приложение. — С. 1–16; 1911. — Кн. 22. — Вып. I–II. Приложение. — С. 17–32; 1912. — Кн. 22. — Вып. III. Приложение. — С. 33–48; 1912. — Кн. 23. — Вып. I. Приложение. — С. 49–64; 1913. — Кн. 23. Вып. II. Приложение. — С. 65–80; 1914. — Кн. 24. — Вып. I, II. Приложение. — С. 81–112, 113–144.

55. *Комарова И. И.* Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца XIX — начала XX в. // *Археографический ежегодник за 1990 год.* — М.: Наука, 1992. — С. 83–84.
56. Там само. — С. 85.
57. Там само. — С. 85–86.
58. *Петров Н. И.* 46-я годовщина Церковно-археологического музея и общества при Киевской духовной академии // *Слово.* — 1918. — 31 октября; *Крайній К. К.* Київське Церковно-історичне та археологічне товариство, 1872–1920 // *Лаврський альманах: зб. наукових праць.* Вип. 4. Спецвипуск 1. — К.: ТОВ Університетське видавництво «Пульсари», 2001. — С. 3–95.
59. *Крайній К. К.* Діяльність Київського Церковно-археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва. — К.: Логос, 2004. — 19 с.; *Карсим І.* Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська» у дослідницькій діяльності Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії (1872–1915) // *Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення: Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання».* м. Київ, 27–28 листопада 2003 р. — К.: «Фенікс», 2004. — С. 128–139.
60. *Крайній К. К.* Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві. 1872–1920 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — С. 114–117.
61. *Георгиевский А.* Киево-Подольская церковь Николая Доброго (исторический очерк) // *Труды Киевской духовной академии.* — 1892. — № 1. — С. 40–103; № 5. — С. 127–167.
62. *Голубев С. Т.* Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве // Там само. — 1899. — № 12. — С. 574–599; 1904. — № 12. — С. 668–692.
63. *Завитневич В. З.* Область дреговичей, как предмет археологического исследования // Там само. — 1886. — № 8. — С. 569–603; *Його ж.* К вопросу о происхождении названия и о местоположении Киевской церкви «Святой Богородицы Пирогощей» // Там само. — 1891. — № 1. — С. 156–164; 1895. — № 6. — С. 277–326.
64. *Лашкарев П. А.* Развалины церкви св. Симеона и Копырев конец древнего Киева (с планами Киева до XVIII в. и церкви на Кудрявце) // Там само. — 1879. — № 5. — С. 96–121; *Його ж.* Остатки древних зданий Киево-Печерской лавры // Там само. — 1883. — № 1. — С. 119–128; *Його ж.* Дача Киево-Братского монастыря «Церковщина» // Там само. — 1899. — № 3. — С. 473–481.
65. *Петров Н. И.* Киевская Рождество-Предтеченская или Борисо-Глебская церковь // Там само. — 1895. — № 7. — С. 478–508; 1896. — № 2. — С. 253–283; № 3. — С. 333–364; *Його ж.* Греческий Екатерининский монастырь в Киеве // Там само. — 1896. — № 1. — С. 55–112; *Його ж.* Из истории киевского Владимирского собора // Там само. — 1898. — № 12. —

- С. 550–589; *Його ж.* Археологическая находка на хорах в великой церкви Киево-Печерской лавры // Там само. — 1899. — № 6. — С. 176–195; *Його ж.* О росписании стен и вообще об украшении киевского Владимирского собора // Там само. — 1899. — № 5. — С. 17–42; № 6. — С. 263–286; № 7. — С. 289–320; *Його ж.* Об упразднении стенописи великой церкви Киево-Печерской лавры // Там само. — 1900. — № 4. — С. 579–610; № 5. — С. 40–70.
66. *Його ж.* Историко-топографические очерки древнего Киева // Там само. — 1896. — № 5. — С. 102–128; № 6. — С. 239–260; № 7. — С. 412–452; № 9. — С. 97–134; № 11. — С. 364–386; 1897. — № 2. — С. 238–269; № 3. — С. 429–453; № 4. — С. 573–599; № 6. — С. 277–295; № 7. — С. 425–440.
67. *Фоменко К.* Пещерные храмы в Крыму // Там само. — 1884. — № 11. — С. 385–409.
68. Журнал 1-го Общего собрания Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. 12 октября 1908 г. // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 1–2. — С. 12–15.
69. *Дьяков В. А.* О возникновении, составе и деятельности Русского военно-исторического общества (1907–1917 гг.) // Проблемы истории общественного движения и историографии. — М.: Наука, 1971. — С. 276–277; *Кочетков А.* Русское военно-историческое общество (1907–1914) // Военно-исторический журнал. — 1965. — С. 94–96.
70. Устав Императорского Русского военно-исторического общества и Положение о местных отделах. — К., 1910. — С. 5.
71. Там само. — С. 6.
72. Там само. — С. 12.
73. *Дьяков В. А.* Назв. праця. — С. 279.
74. Русское военно-историческое общество // Советская Военная Энциклопедия. — М., 1979. — Т. 7. — С. 182.
75. Записка Совета Императорского Русского военно-исторического общества об инструкции отделам // Военно-исторический вестник. — 1913. — № 1. — С. 2–12.
76. Торжественное открытие Киевского отдела // Там само. — 1909. — № 1–2. — С. 37–45.
77. *Иконников В. С.* Задачи Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества // Там само. — 1909. — № 1–2. — С. 8.
78. Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1909 год // Там само. — 1909. — № 7–8. — С. 135–136.
79. Инструкция Распорядительному комитету Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества // Там само. — 1910. — № 1–2. — С. 27–28.
80. ЦДИАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 66; Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 5–6. — С. 8; Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества // Там само. — 1909. — № 1–2. — С. 23; 1912. — № 3. — С. 18.

81. Федорова Л. Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 187–212.
82. Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1909 год // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 7–8. — С. 138–139.
83. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 15 мая 1913 года // Там само. — 1913. — № 4. — С. 4.
84. Устав Императорского Русского военно-исторического общества и Положение о местных отделах. — С. 7, 15.
85. Дьяков В. А. Назв. праця. — С. 281–282.
86. Деятельность Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. — К., 1909. — С. 3; Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 16. 10 февраля 1910 г. // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 1–2. — С. 8.
87. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3.
88. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 6 февраля 1911 г. // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 3–4. — С. 6.
89. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 66. — Арк. 1.
90. Там само. — Спр. 22. — Арк. 76; Отчет Строительной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества в 1909 году // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 7–8. — С. 185.
91. Доклад о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за отчетный 1909 год // Там само. — С. 157.
92. Журнал заседания Архивной и библиотечной комиссии 25 ноября 1909 года // Там само. — С. 129.
93. Отчет о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Там само. — 1911. — № 5–6. — С. 25.
94. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 80, 83; Проценко Л. А. Історія Київського некрополя. — К.: Укрбланквідав, 1995. — С. 200.
95. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 28 мая 1912 г. // Военно-исторический вестник. — 1912. — № 3. — С. 23.
96. Проценко Л. А. Назв. праця. — С. 193.
97. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 3; Спр. 11. — Арк. 4.
98. Каманин И. Битва казаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. (С планом и иллюстрациями). — К., 1910. — 25 с.
99. Доклад о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за отчетный 1909 год // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 7–8. — С. 156–157; Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела

- Императорского Русского военно-исторического общества. № 5. 21 марта 1909 г. // Там само. — 1909. — № 1–2. — С. 63; Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 15 мая 1910 г. // Там само. — 1910. — № 5–6. — С. 15; Отчет о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Там само. — № 5–6. — С. 26–27.
100. *Кілессо Т.* Засновник української школи реставрації пам'яток архітектури // Пам'ятки України. — 1992. — № 2–3. — С. 51.
101. Національний пантеон «Козацькі могили»: Історико-краєзнавчий нарис / В. Рожко, В. Пришляк, П. Лотоцький та ін. — Луцьк: Медіа, 2003. — С. 96–102.
102. Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» // <http://bitep2005.narod.ru/km2.htm>
103. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 28 апреля 1912 г. // Военно-исторический вестник. — 1912. — № 3. — С. 10; Те саме. Заседание 20 декабря 1913 г. // Там само. — 1914. — № 1. — С. 5; Журналы заседаний Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. 21 декабря 1912 г. // Там само. — 1913. — № 3. — С. 8.
104. Місто Корсунь-Шевченківський // <http://mestectvo.com/cherkassy/zolotaya-podkova/korsun.html>
105. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 15 мая 1910 г. // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 5–6. — С. 12.
106. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 1.
107. *Бірюліна О.* Архів Братства імені князів Острозьких // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий зб. — Луцьк, 1999. — С. 33–34.
108. Отчет о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Военно-исторический вестник. — № 5–6. — С. 26; *Гаврилюк С. В.* Історичне пам'ятокзнавство на Волині ХІХ — початку ХХ ст. (за документами Рукописного архіву Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук) // Архіви України. — 2002. — № 4–6. — С. 211–212.
109. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 6 февраля 1911 г. // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 3–4. — С. 7; Те саме. Заседание 26 февраля 1911 г. // Там само. — С. 19.
110. *Дитерихс М.* Острог и Острожское княжество. Очерки областной старины // Там само. — 1911. — № 7–8. — С. 43–57; 1911. — № 9–10. — С. 25–47; 1912. — № 1. — С. 61–75; 1913. — № 3. — С. 45–57; 1913. — № 4. — С. 51–67.
111. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 28 апреля 1912 г. // Там само. — 1912. — № 3. — С. 11–12.

112. Священник М. Тучемский. Царская милость Братству имени князей Острожских // Там само. — 1913. — № 2. — С. 115.
113. Бірюліна О. Назв. праця. — С. 34.
114. В. Возрождающаяся старина // Киевлянин. — 1914. — 15 июня.
115. Гаврилюк С. В. Назв. праця. — С. 207–217.
116. Україна: Скарби музеїв і заповідників. Путівник. — К.: Видавнича фірма «Чорлі», 1997. — С. 158.
117. Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острожських. — К.: Техніка, 2002. — С. 56.
118. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 9.
119. Там само. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 7–8.
120. Там само. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 4–5.
121. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. — К., 1990. — С. 451.
122. Там само. — С. 405.
123. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 24; Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 10. 19 сентября 1909 г. // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 3–4. — С. 97; Те саме. № 14. 9 января 1910 г. // Там само. — № 7–8. — С. 126.
124. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 23, 26, 28, 31, 34, 44, 53.
125. Третьякова Л. Принцип проконсула // <http://www.peoples.ru/military/commander/baryatinsky/>.
126. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 34, 46, 56.
127. Доклад о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за отчетный 1909 год // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 7–8. — С. 159.
128. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 30 ноября 1909 г. // Там само. — 1909. — № 5–6. — С. 107.
129. Доклад о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за отчетный 1909 год // Там само. — 1909. — № 7–8. — С. 159.
130. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 9.
131. Там само. — Спр. 6. — Арк. 1–2; Спр. 11. — Арк. 1; Спр. 39. — Арк. 119.
132. Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 19. 26 апреля 1910 г. // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 7–8. — С. 8.
133. Отчет о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 5–6. — С. 26.
134. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 7; Спр. 66. — Арк. 1–2.
135. Державний історико-культурний заповідник у м. Дубно // <http://dubno-museum.do.am/>
136. Журналы заседаний Проскуровского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 11. 26 августа

- 1912 г. // Военно-исторический вестник. — 1912. — № 4. — С. 12; Журналы заседаний Совета. 29 октября 1912 г. // Там само. — 1913. — № 3. — С. 5; Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 28 апреля 1912 г. // Там само. — 1912. — № 3. — С. 8; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х т. — Т. 4. — К.: «Будивэльнык», 1986. — С. 232.
137. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 5.
138. Володарськ-Волинський // <http://uk.wikipedia.org/>; Голяченко О. Кутузов і Горошки // Прапор. — 2012. — 29 березня. — № 13.
139. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 26 февраля 1911 г. // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 3–4. — С. 18.
140. Доклад о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за отчетный 1909 год // Там само. — 1909. — № 7–8. — С. 157; Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 5. 21 марта 1909 г. // Там само. — 1909. — № 1–2. — С. 65.
141. Жукова С. Пам'ятник П. О. Рум'янцеву-Задунайському у Глухові // Соборний майдан. — 2010. — № 3. — Травень–червень. — С. 1–2.
142. Мердер А. Мало известный монумент. (С иллюстрацией) // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 7–8. — С. 119–120.
143. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 27 июня 1913 года // Там само. — 1913. — № 4. — С. 4, 9.
144. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 7.
145. Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 16. 10 февраля 1910 г. // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 1–2. — С. 10; Отчет о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Там само. — 1911. — № 5–6. — С. 26.
146. Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Там само. — 1911. — № 5–6. — С. 9, 16.
147. Те саме. — С. 16, 19; ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 4.
148. Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год. — С. 7.
149. Полонская Н. Д. Археологические раскопки В. В. Хвойки 1909–1910 годов в мест. Белгородке // Труды Московского предварительного комитета по устройству XV археологического съезда. — М., 1911. — С. 48.
150. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1–2; Спр. 28. — Арк. 25–31.
151. Там само. — Спр. 11. — Арк. 4; Спр. 28. — Арк. 31.
152. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). — К.: Типография «Товарищества Е. А. Синькевич», 1913. — С. 76–94.

153. Там само. — С. 76, 79.
154. Отчет о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 5–6. — С. 29–30.
155. ЦДАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 24–27.
156. Отчет о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 5–6. — С. 29.
157. Местные известия // Киевлянин. — 1914. — 15 июля.
158. Отчет о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год. — С. 25.
159. ЦДАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 10.
160. Там само. — Спр. 3. — Арк. 86, 98–105, 146.
161. Там само. — Спр. 58. — Арк. 8, 16–18.
162. Там само. — Ф. 1073. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 1, 9.
163. *Бобровський Т.* Китаївські печери, 16–18 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. А–Л. — С. 467; *Мовчан І.* Китаївський археологічний комплекс, 9–13 ст. // Там само. — С. 466.
164. Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 26. 28 октября 1910 г. // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 11–12. — С. 25.
165. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 26 февраля 1911 г. // Там само. — 1911. — № 3–4. — С. 17.
166. Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 28. 10 января 1911 г. // Там само. — 1911. — № 1–2. — С. 4.
167. ЦДАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 7.
168. Журнал 1-го Общего собрания Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. 12 октября 1908 г. // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 1–2. — С. 19–20.
169. ЦДАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 17.
170. *Геруа Б.* Краткий путеводитель для ознакомления с Полтавским полем сражения и историческими памятниками г. Полтавы, относящимися к бою // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 3–4. — С. 63–71.
171. *Лёкин.* Опыт военно-исторического исследования древнерусских укрепленных пунктов // Там само. — 1909. — № 3–4. — С. 21–42.
172. *Зимин Л.* Археологическая экскурсия членов Киевского Отдела И.Р.В.-И. Общества. Поездка в сел. Белгородку // Там само. — 1909. — № 5–6. — С. 54–65.
173. *Мердер А.* Мало известный монумент. (С иллюстрацией) // Там само. — 1910. — № 7–8. — С. 119–120.
174. *Його ж.* Древности Луцка и его прошлое. Справка. (С планом Луцка и 6 иллюстрациями) // Там само. — 1910. — № 9–10. — С. 35–48.

175. *Давыдов Б.* Никольский Военный Собор в Киеве. Доклад // Там само. — 1910. — № 7–8. — С. 161–168.
176. *Стеллецкий Бор.* Замок в Клевани. Справка. (С планом и иллюстрациями) // Там само. — 1910. — № 11–12. — С. 27–36.
177. *Дитерихс М.* Острог и Острожское княжество. Очерки областной старины // Там само. — 1911. — № 7–8. — С. 43–57; № 9–10. — С. 25–47; 1912. — № 1. — С. 61–75; 1913. — № 3. — С. 45–57; № 4. — С. 51–67.
178. *Добровольский Л.* К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева // Там само. — 1912. — № 1. — С. 165–184; *Його ж.* Летописный Дорогожич. К вопросу о давнишних киевских пригородных укреплениях (С планом С.-З. части Киева) // Там само. — 1913. — № 4. — С. 25–49.
179. *Меньшов Д. П.* Старокиевская и Печерская крепости // Там само. — 1914. — № 1. — С. 5–24.
180. Общая схема древних укреплений и путей вокруг Киева. — К., 1911.
181. *Меньшов Д.* Киевский военный некрополь. Несколько слов от Архивной комиссии // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 5–6. — С. 91–92.
182. *Петров Н. И.* Киевский военный некрополь. Введение // Там само. — С. 93–102.
183. *Наркевич Н. Ф.* К вопросу о ритуальном и военно-торговом значении Китаевского городища. — К., 1914. — 7 с.; *Його ж.* Межигорье и его значение, как религиозного центра воинской общины. Памятка для г. г. участников экскурсии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества, 11 мая 1914 г. — К., 1914. — 3 с.; *Його ж.* Обзорение достопримечательностей на пути из Киева к Китаеву, по Днепру. Памятка для г. г. участников экскурсии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. — К., 1914. — 27 с.; *Його ж.* Маршрутное обозрение по пути в Белгородку (древний Белгород). Памятка для г. г. участников экскурсии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. — К., 1914. — 5 с.
184. *Вельмин С. П.* Экскурсия по Днепру и Припяти для осмотра памятников старины в местечке Чернобыле и его окрестностях, организованная Киевским обществом охраны памятников старины и искусства совместно с Киевским отделом Императорского Русского военно-исторического общества. Доклад. (С приложением листа чертежей) // Военно-исторический вестник. — 1913. — № 4. — С. 89–96.
185. Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Там само. — 1911. — № 5–6. — С. 12, 19.
186. *Павлуцкий Г. Г.* Проект закона об охране древних памятников в России // Там само. — 1912. — № 1. — С. 115–129.
187. *Каманин И. М.* Об описании памятников старины Юго-Западного края при материальной поддержке со стороны Императорского Московского археологического общества, произведенном в 1911 году членами Исторического общества Нестора-летописца // Там само. — 1912. — № 3. — С. 17–30.
188. *Вельмин С.* Археологические изыскания Императорской археологической комиссии в 1907, 1908 и 1909 годах на территории древнего Киева // Там само. — 1910. — № 7–8. — С. 121–153.

189. Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Там само. — 1911. — № 5–6. — С. 14.
190. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 26 февраля 1911 г. // Там само. — 1911. — № 3–4. — С. 20.
191. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 13 марта 1910 г. // Там само. — 1910. — № 5–6. — С. 5; ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3.
192. Там само. — Спр. 5. — Арк. 8.
193. Наші завдання // Військово-науковий вістник Генерального Штабу У.Н.Р. — 1918. — Число 1. — С. 9.
194. Там само. — С. 64.
195. Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 5. 21 марта 1909 г. // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 1–2. — С. 63.
196. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 2; Отчет о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 5–6. — С. 30–31.
197. Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 1. 24 января 1909 г. // Там само. — 1909. — № 1–2. — С. 47.
198. Доклад Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за отчетный 1909 год // Там само. — 1909. — № 7–8. — С. 148–150.
199. Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела ИРВІО. № 14. 9 января 1910 г. // Там само. — 1909. — № 7–8. — С. 124; Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1909 год // Там само. — С. 140; Деятельность Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. — К., 1909. — С. 4.
200. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 7.
201. Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 16. 10 февраля 1910 г. // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 1–2. — С. 8.
202. Отчет о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Там само. — 1911. — № 5–6. — С. 31–32; ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 11;
203. Там само. — Арк. 10; Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 5–6. — С. 18; Зимин Л. Археологическая экскурсия членов Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Поездка в сел. Белгородку // Там само. — 1909. — № 5–6. — С. 54–65.

204. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 11.
205. *Вельмин С. П.* Экскурсия по Днепру и Припяти для осмотра памятников старины в местечке Чернобыль и его окрестностях, организованная Киевским обществом охраны памятников старины и искусства, совместно с Киевским отделом Императорского Русского военно-исторического общества // Военно-исторический вестник. — 1913. — № 4. — С. 89–96.
206. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 1; К экскурсии по Днепру и Припяти // Киевлянин. — 1914. — 13 июня.
207. *Добровольский Л. П., Наркевич Н. Ф. Китаев.* Историко-топографический очерк и фортификационный комментарий. — К., 1914. — 27 с.
208. *Наркевич Н. Ф.* К вопросу о ритуальном и военно-торговом значении Китаевского городища. — К., 1914. — 7 с.
209. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 3–6; Экскурсия Императорского Русского военно-исторического общества // Киевлянин. — 1914. — 24 июня.
210. *Наркевич Н. Ф.* Маршрутное обозрение по пути в Белгородку (древний Белгород). Памятка для г. г. участников экскурсии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. — К., 1914. — 5 с.
211. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 18–27; Экскурсия Императорского Русского военно-исторического общества // Киевлянин. — 1914. — 8 июля.
212. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 4; Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 14 ноября 1908 г. // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 1–2. — С. 23.
213. Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 13. 3 ноября 1909 г. // Там само. — 1909. — № 7–8. — С. 119.
214. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 5.
215. Там само.
216. Там само. — Спр. 19. — Арк. 6; Список членам Проскуровского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества // Военно-исторический вестник. — 1913. — № 4. — С. 19–22.
217. Протоколы заседаний Проскуровского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 17. 25 апреля 1913 г. // Там само. — С. 16; № 20. 19 ноября 1913 г. // Там само. — 1914. — № 1. — С. 14; 1-й Уральский казачий полк // <http://wap.gotynychforum.forum24.ru/?1-8-0-00000001-000-60-0>.
218. Протоколы заседаний Проскуровского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 12. 19 ноября 1912 г. // Там само. — 1913. — № 4. — С. 11–12.
219. Україна: Путівник. — С. 97.
220. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 9.

221. Протоколы заседаний Проскуровского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 18. 11 августа 1913 г. // Военно-исторический вестник. — 1913. — № 4. — С. 18.
222. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 1–7.
223. Список г. г. членов Черниговского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества // Военно-исторический вестник. — 1913. — № 4. — С. 25–27.
224. Журнал № 1 заседания Совета. 25 ноября 1911 г. // Там само. — 1911. — № 2. — С. 3–5.
225. Протоколы заседаний Черниговского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. 29 августа 1913 г. // Там само. — 1913. — № 3. — С. 17–18; Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» // <http://www.baturin-capital.gov.ua/>; Село Лемеші — батьківщина гетьмана // Козелець та Розумовські: http://rozumi.info/index.php?option=com_content&view=article&id=16:-i-i-&catid=16:2009-10-07-10-01-32&Itemid=21.
226. Протоколы заседаний Черниговского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 3. 8 апреля 1911 г. // Там само. — 1912. — № 2. — С. 9; *Прот. А. Ефимов*. Памятники Отечественной войны 1812 года в г. Чернигове // Там само. — 1912. — № 4. — С. 57–61.
227. Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. — К., 1910. — С. 3.
228. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 35.
229. Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. — С. 4–17.
230. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1, 155; Спр. 4. — Арк. 36.
231. Там само. — Спр. 2. — Арк. 36, 55, 57; Спр. 4. — Арк. 1, 6, 16, 22, 36.
232. Там само. — Спр. 3. — Арк. 71, 126; Спр. 40. — Арк. 21.
233. Там само. — Спр. 3. — Арк. 37; Спр. 7. — Арк. 2–4; Спр. 21. — Арк. 1–101.
234. Там само. — Спр. 3. — Арк. 5, 35, 126; Спр. 43. — Арк. 1; Спр. 44. — Арк. 29–30.
235. Там само. — Спр. 7. — Арк. 9–10.
236. Там само. — Спр. 3. — Арк. 40, 75; Спр. 44. — Арк. 24.
237. Там само. — Спр. 3. — Арк. 149, 160, 251.
238. Там само. — Спр. 44. — Арк. 15–20, 33.
239. Там само. — Спр. 79. — Арк. 27.
240. Там само. — Спр. 21. — Арк. 107.
241. Постановления Совета Киевского общества охраны памятников старины и искусства: Заседание 20 октября 1910 г. // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 11–12. — С. 9–11.
242. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 7–8; Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 9.
243. Там само. — Спр. 26. — Арк. 61; Спр. 105. — Арк. 7, 9.
244. Там само. — Спр. 6. — Арк. 15-а.

245. Там само. — Спр. 3. — Арк. 29–30; Постановления Совета Киевского общества охраны памятников старины и искусства: Заседание 21 декабря 1910 г. // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 11–12. — С. 18.
246. Там само. — С. 16–17.
247. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 31; Постановления Совета Киевского общества охраны памятников старины и искусства: Заседание 21 декабря 1910 г. // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 11–12. — С. 20.
248. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 44–46.
249. Там само. — Спр. 105. — Арк. 23.
250. Там само. — Спр. 6. — Арк. 48, 147.
251. Там само. — Спр. 105. — Арк. 26.
252. Там само. — Спр. 3. — Арк. 134–135; Спр. 5. — Арк. 32.
253. Там само. — Спр. 6. — Арк. 82.
254. Там само. — Спр. 5. — Арк. 42–43.
255. Там само. — Спр. 26. — Арк. 4.
256. Там само. — Спр. 6. — Арк. 101–102.
257. Там само. — Арк. 103.
258. Там само. — Арк. 113–118, 131.
259. Там само. — Спр. 3. — Арк. 30.
260. Там само. — Спр. 6. — Арк. 47, 53–54.
261. Журнал 3-го Общего собрания Киевского общества охраны памятников старины и искусства, 9 ноября 1910 г. // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 11–12. — С. 27.
262. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 69–73.
263. Там само. — Спр. 3. — Арк. 188.
264. Там само. — Арк. 130.
265. Там само. — Спр. 102. — Арк. 26–31.
266. Там само. — Спр. 3. — Арк. 167–170, 181, 184.
267. Там само. — Спр. 34. — Арк. 44.
268. Там само. — Спр. 27. — Арк. 3–5.
269. Там само. — Спр. 26. — Арк. 69.
270. Там само. — Спр. 3. — Арк. 186, 189, 201–202, 247, 251.
271. Там само. — Спр. 105. — Арк. 117–120.
272. Там само. — Спр. 34. — Арк. 47; Спр. 102. — Арк. 3–10.
273. Местные известия // Киевлянин. — 1915. — 9 июня.
274. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 12.
275. Там само. — Спр. 30. — Арк. 105.
276. Там само. — Спр. 3. — Арк. 122, 175, 180, 261; Спр. 43. — Арк. 4; Спр. 46. — Арк. 20; Спр. 49. — Арк. 1–43.
277. Там само. — Спр. 81. — Арк. 109; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1. 1917 р. — середина 20-х років. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. — С. 20–21, 26.
278. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 101–103, 107; Спр. 81. — Арк. 93–118.

279. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1. 1917 р. — середина 20-х років. — С. 73–74.
280. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 164, 171; Спр. 34. — Арк. 34, 38–41.
281. *Кілієвич С.* Брама Софійська (Батієва), 10 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енциклопедичне видання. Кн. 1, ч. 2. М–С / Редкол. тому: Відп. ред. П. Тронько та ін; Упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Н. Коваленко, Л. Федорова. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — С. 7, 15.
282. *Артемов А., Білокін С.* Бурса Київської академії кін. 18 — поч. 19 ст., в якій проживав Гулак-Артемовський С. С. // Там само. — С. 216–217.
283. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 156, 175; Спр. 101. — Арк. 23–28.
284. Там само. — Спр. 24. — Арк. 29; Спр. 44. — Арк. 30–31.
285. Там само. — Спр. 77. — Арк. 2–46.
286. *Бобровський Т.* Печери Видубицького монастиря у Києві (за матеріалами досліджень відділу «Київ підземний») // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції Музею історії міста Києва. — К.: Кий, 2005. — Вип. 4. — С. 6–9.
287. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 155, 175; Спр. 43. — Арк. 1; Спр. 48. — Арк. 7–10.
288. *Третьяк К. О.* Київ: Путівник по зруйнованому місту. — К.: Редакційно-видавничий центр «Київський університет», 1998. — С. 30–32.
289. *Його ж.* Назв. праця. — С. 39.
290. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 15–16.
291. Там само. — Спр. 9. — Арк. 28–30; Спр. 82. — Арк. 3–4.
292. Там само. — Спр. 3. — Арк. 47–48, 85, 97, 120; Спр. 42. — Арк. 4.
293. Там само. — Спр. 3. — Арк. 242; Спр. 9. — Арк. 16.
294. Там само. — Спр. 9. — Арк. 9.
295. Там само. — Арк. 19–22.
296. Там само. — Арк. 35.
297. Там само. — Спр. 5. — Арк. 22.
298. Там само. — Спр. 3. — Арк. 85.
299. Там само. — Арк. 83–84, 92.
300. Там само. — Спр. 13. — Арк. 26, 32.
301. Там само. — Арк. 28.
302. Там само. — Спр. 24. — Арк. 27; Спр. 44. — Арк. 32.
303. Там само. — Спр. 23. — Арк. 40; *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1. 1917 р. — середина 20-х років. — С. 46–49.
304. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 50; Спр. 15. — Арк. 12.
305. Там само. — Спр. 3. — Арк. 84–85, 94, 187, 241, 242, 254; Спр. 30. — Арк. 94.

306. *Медведева М. В.* Петр Петрович Покрышкин и проблемы охраны памятников (по материалам архивов ИИМК РАН) // Археологические вести. — 2004. — № 11. — С. 379.
307. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 241–242; Спр. 102. — Арк. 14.
308. *Логвин Н.* Церква Спаса на Берестові, XII — початок XIX ст. // Пам'ятки Києва. Путівник (За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури м. Києва»). — К., 1998. — С. 24.
309. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 32, 39.
310. Там само. — Спр. 3. — Арк. 251; Спр. 43. — Арк. 2; Киевская старина // Киевлянин. — 1915. — 14 апреля; Забота о памятниках старины // Там само. — 1915. — 11 июня.
311. *Трегубова Т., Шевченко В., Щербина Г.* Контрактова площа // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енциклопедичне видання. — Кн. 1, ч. 1. А–Л. — С. 478–450.
312. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 174, 259.
313. Там само. — Спр. 30. — Арк. 94, 99; Спр. 44. — Арк. 33.
314. Там само. — Спр. 3. — Арк. 7.
315. Там само. — Арк. 120, 254, 256; Спр. 42. — Арк. 5.
316. Там само. — Спр. 79. — Арк. 13.
317. Там само. — Арк. 16; Местные известия // Киевлянин. — 1917. — 26 апреля.
318. *Нестуля О. О.* Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1993. — № 10. — С. 114.
319. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 88; Спр. 75. — Арк. 1–16.
320. Там само. — Спр. 3. — Арк. 160–162, 256, 290.
321. Там само. — Спр. 105. — Арк. 38–43.
322. Там само. — Спр. 3. — Арк. 187, 193.
323. *Івченко А. С., Пархоменко О. А.* Україна. Фортеці, замки, палаци... — К.: ДНВП «Картографія», 2010. — С. 254–256.
324. *Беляшевский Н.* Церквище возле дер. Монастырек, Каневс. у., Киевск. губ. // Киевская старина. — 1889. — № 1. — С. 210–217.
325. *Лебединцев П.* К статье г. Беляшевского // Там само. — 1889. — № 1. — С. 210–217.
326. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 31.
327. Там само. — Спр. 16. — Арк. 11.
328. Там само. — Спр. 57. — Арк. 13–15.
329. Там само. — Спр. 3. — Арк. 3, 8.
330. *Клочко Д.* Руйновище в Клевані // Пам'ятки України. — 2005. — № 2. — С. 54–55.
331. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 89–95.
332. Там само. — Спр. 3. — Арк. 131.
333. Там само. — Арк. 136.
334. Там само. — Арк. 59, 132; Спр. 30. — Арк. 86, 88.

335. *Олійник І.* Ми маємо відродити колишню славу «Білого лебедя» — Меджибізької фортеці // Поділля. — 2010. — № 3. — 21 січня; Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» // <http://www.mezhibozh.com/ua/museumhistory.html>.
336. *Федорова Л. Д.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 96–99.
337. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 28; Спр. 10. — Арк. 58.
338. Там само. — Спр. 3. — Арк. 115; Спр. 6. — Арк. 76–81, 85, 108, 110.
339. Там само. — Спр. 3. — Арк. 160–162, 256, 290; Спр. 57. — Арк. 1–7, 10–32.
340. Саварка // <http://uk.wikipedia.org/>
341. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 3–6.
342. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР // <http://ua.vlasenko.net>
343. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 59.
344. Покровська церква (Сутківці) // <http://uk.wikipedia.org/>
345. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 132–133.
346. *Мельник В.* Перше місце після Хмельницького. Його віддавали легендарному Данилові Нечаю навіть вороги // Україна молода. — 2012. — 10 лютого.
347. ЦДІАУК — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 1.
348. Каманин І. Зверинецькие пещеры в Киеве (их древность и святость). — К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1914. — С. 23–36.
349. Археологические раскопки на Зверинце // Киевлянин. — 1912. — 22 ноября.
350. Общее собрание членов Киевского общества охраны памятников старины и искусства // Киевлянин. — 1913. — 29 января.
351. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 11–12; Спр. 104. — Арк. 16–18.
352. Там само. — Арк. 16–17.
353. Там само. — Спр. 43. — Арк. 3.
354. Там само. — Спр. 35. — Арк. 77; Освящение церкви над пещерами на Зверинце // Киевлянин. — 1913. — 2 декабря; Каманин І. М. Назв. праця. — С. 141–143.
355. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 11, 16.
356. *Каманин І. М.* Назв. праця.
357. Там само. — С. 4.
358. Там само. — С. 12–22, 46–53.
359. *Антонович В. Б.* Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губ. в течение 1876 года // Чтения в Историческом обществе Нестор-летописца. — 1879. — Кн. 1. — С. 244–250.
360. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 2.
361. Там само. — Спр. 3. — Арк. 196, 247–248.
362. *Воронцова О. А.* Звіринські печери, 12–17 ст., поховання о. Валентина, Каманіна І. М. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцик-

- лопедичне видання. Кн. 1, ч. 1. — С. 390–391; *Її ж.* З історії дослідження Звіринських печер у Києві // Український історичний журнал. — 1995. — № 5. — С. 120–126; *Її ж.* Пам'ятки Звіринця. Возникновение пещерных монастырей в средневековом Киеве // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Музей історії м. Києва. — К.: Кий, 2002. — Вип. 3. — С. 48–67.
363. *Мовчан І. І.* Давньокіївська околиця. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 148.
364. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 10; Спр. 5. — Арк. 25–30.
365. Там само. — Спр. 4. — Арк. 71.
366. Там само. — Спр. 3. — Арк. 98–105.
367. Там само. — Арк. 201.
368. Там само. — Спр. 5. — Арк. 45; Спр. 58. — Арк. 1, 3–4, 16–18.
369. Там само. — Спр. 5. — Арк. 25.
370. Там само. — Спр. 4. — Арк. 17–21.
371. Там само. — Спр. 72. — Арк. 10–11.
372. Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — К., 1993. — 112 с.

Розділ 2.

Формування засад охорони рухомих пам'яток історії та культури України. Кінець XIX — початок XX ст.

1. Положение о Юго-Западном отделе Императорского Российского географического общества. — К., 1873. — С. 3.
2. Там само. — С. 4.
3. *Левченко М. М.* Об уничтожении памятников старины в Южной России // Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1878. — Т. 1. — С. 309–319.
4. Действия Отдела // Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического отдела. Т. I. За 1873 год. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1874. — С. 17.
5. *Петрук Н. П.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2001. — С. 88–89.
6. Действия Отдела // Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического отдела. Т. I. За 1873 год. — С. 33–34.
7. Там само. — С. 66.
8. Журналы // Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического отдела. Т. II. За 1874 год. — К.: Типография М. П. Фрица, 1875. — С. 11–31.
9. *Житецький І.* Південно-Західний відділ географічного товариства у Києві. (З приводу 50-річчя його закриття в 1876 році) // Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 33.

10. *Петрук Н. П.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2002. — С. 13–14.
11. *Її ж.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX століття: Дис... канд. іст. наук. — С. 90.
12. *Волков Ф. К.* Отличительные черты южнорусской орнаментики // Труды III Археологического съезда. Т. 2. — С. 317–326.
13. *Його ж.* Список растений с народными названиями и этнографическими примечаниями, представленных в Юго-Западный отдел Императорского Русского географического отдела М. Ф. Семиренко и определенных в ботаническом отношении проф. А. С. Роговичем // Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического отдела. Т. I. — С. 165–178.
14. Действия Отдела // Там само. — С. 37.
15. *Савченко Ф.* Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. // Україна. — 1929. — Січень–лютий. — С. 21.
16. *Тимчик Н. П.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві (1873–1876) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 1998. — Вип. 40. — С. 75–78.
17. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. — Х.-К.: Держвидав України, 1930. — С. 381–383.
18. *Русова С.* К 40-летнему юбилею Юго-Западного отдела Императорского географического общества // Украинская жизнь. — 1913. — С. 38.
19. *Біляшівський М.* Наші національні скарби. — К.: «Шлях», 1918. — С. 14.
20. ІР НБУ. — Ф. II. — Спр. 30284. — Арк. 5.
21. *Петрук Н. П.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. Автореф. дис... канд. іст. наук. — С. 12.
22. ІР НБУ. — Ф. II. — Спр. 30284. — Арк. 6; Русова С. Назв. праця. — С. 37.
23. ЦДАУК. — Ф. 442. — Оп. 658. — Спр. 1. — Арк. 94–97.
24. *А. Л.* К истории будущего Киевского музея // Киевская старина. — 1893. — Т. LX. — № 1. — С. 169–170.
25. ЦДАУК. — Ф. 442. — Оп. 658. — Спр. 1. — Арк. 13–17.
26. Там само. — Арк. 2, 48.
27. Там само. — Спр. 1. — Арк. 56.
28. ЦДАМЛІМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 98–101.
29. Там само. — Арк. 1–82.
30. ЦДАУК. — Ф. 442. — Оп. 658. — Спр. 1. — Арк. 253–254.
31. Устав Киевского общества древностей и искусств. — К., 1897. — С. 3–4.
32. ІР НБУ. — Ф. 241. — № 4–12. — Арк. 11, 54, 146; ЦДАМЛІМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 38.

33. IP НБУ. — Ф. 241. — № 4–12. — Арк. 1; ЦДАМЛМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 1–2, 24–25.
34. IP НБУ. — Ф. 241. — № 4–12. — Арк. 11; ЦДАМЛМ. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 242; Спр. 4. — Арк. 20; Спр. 7. — Арк. 186–232.
35. IP НБУ. — Ф. 241. — № 4–12. — Арк. 7; ЦДАМЛМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 5.
36. Указатель выставки Киевского общества древностей и искусств 1897 г. — К., 1897. — 86 с.
37. ЦДАМЛМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 20.
38. Известия XI Археологического съезда 1–20 августа 1899 г. — К., 1899. — С. 221.
39. Указатель старинных художественных предметов и картин выставки Киевского общества древностей и искусств. — К., 1899. — 12 с.
40. Краткий указатель предметов, помещенных в Киевском музее древностей и искусств. — К., 1900. — 26 с.
41. Киевский музей древностей и искусств // Известия Императорской Археологической комиссии. Прибавление к выпуску 2. — СПб., 1902. — С. 21; *Ковтанюк Н.* Головний музей історії України // Пам'ять століть. — 2005. — № 1. — С. 114–115.
42. ЦДАУК. — Ф. 442. — Оп. 631. — Спр. 188. — Арк. 7.
43. Краткий указатель предметов, помещенных в Киевском музее древностей и искусств. — К., 1902. — 36 с.
44. *Шовкопляс Г. М.* Вікентій В'ячеславович Хвойка — видатний український археолог (до 150-річчя від дня народження) // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження): Тематичний зб. наукових праць. — К.: ТОВ «ІІІ, Лтд», 2000. — С. 4–25.
45. Отчет о состоянии Киевского общества древностей и искусств за 1904 г. — К., 1905. — С. 20.
46. *Беляшевский Н. Ф.* К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств // Археологическая летопись Южной России. — 1900, март. — С. 31–38.
47. Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея имени императора Николая Александровича. — К., 1905. — С. 5, 8.
48. Там само. — С. 11.
49. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 37–233; ЦДАМЛМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 27.
50. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 211.
51. Там само. — Спр. 1. — Арк. 12–17; Спр. 2. — Арк. 212–214; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1909 г. — К., 1909. — С. 5.
52. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 14.
53. Там само. — Спр. 2. — Арк. 80.
54. Там само. — Спр. 25. — Арк. 71–85; Спр. 40. — Арк. 34.

55. Біляшівський М. Наші національні скарби. — К.: «Шлях», 1918. — С. 14–15.
56. Щербаківський Д. М. Т. Біляшівський і українське мистецтво // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. IX. — С. 41.
57. Сидоренко В. Ревний колекціонер і невтомний дослідник // Народна творчість та етнографія. — 1968. — № 5. — С. 67.
58. Щербаківський Д. М. Т. Біляшівський і українське мистецтво. — С. 44.
59. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 75; Науковий архів НХМУ. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 1.
60. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 23.
61. Там само. — Арк. 11.
62. Заклинський Р. З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка // Життя і революція. — 1928. — № 3. — С. 178.
63. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1909 год. — К., 1910. — С. 8; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1910 год. — К., 1911. — С. 13; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1911 год. — К., 1912. — С. 13; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1912 год. — К., 1913. — С. 12; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1913 год. — К., 1914. — С. 11; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1914 год. — К., 1914. — С. 12; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1915 год. — К., 1916. — С. 12.
64. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 13, 73; Спр. 25. — Арк. 80–81; Спр. 40. — Арк. 7; Спр. 50. — Арк. 27, 36, 239, 414.
65. Шовкопляс Г. М. Назв. праця. — С. 11.
66. Колеснікова В. А. Роль В. В. Хвойки у становленні та розвитку Київського міського музею // Перші читання пам'яті М. Ф. Біляшівського: Зб. статей за матеріалами наукової конференції 22 червня 2005 р. / Національний художній музей України. — К.: Артанія Нова, 2006. — С. 65–72.
67. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1; Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея Императора Николая Александровича. — С. 26.
68. ІР НБУ. — Ф. XXXI. — Спр. 56. — 180 арк.
69. ЦДАМЛМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 38; Спр. 11. — Арк. 166.
70. ІР НБУ. — Ф. XXXI. — Спр. 56. — Арк. 163; Киевское общество древностей и искусств // Археологическая летопись Южной России. — 1904. — № 1–2. — С. 4; Киевский городской музей древностей и искусств // Там само. — 1904. — № 1–2. — С. 59.
71. ЦДАМЛМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 124–126.

72. Там само. — Спр. 11. — Арк. 167–168.
73. ІР НБУ. — Ф. XXXI. — Спр. 639. — Арк. 1; Спр. 641. — Арк. 1; Спр. 643. — Арк. 1; Спр. 644. — Арк. 1–2; Спр. 646. — Арк. 1; Спр. 1064. — Арк. 1; Спр. 1066. — Арк. 1; *В. Ляскоронський*. М. Т. Біляшівський, як нумізмат // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. — 1926. — Кн. IX. — С. 34.
74. Музеи и собрания древностей // Археологическая летопись Южной России. — 1901. — Т. III. — С. 221.
75. Киевский музей древностей и искусств // Там само. — 1903. — № 1. — С. 64–65.
76. Ценный дар // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXVIII. — Июль–август. — С. 9.
77. ЦДАМЛМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 184.
78. Ценный дар // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXVIII. — Июль–август. — С. 9.
79. ЦДАМЛМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 18; Спр. 11. — Арк. 169.
80. Киевский музей древностей и искусств // Археологическая летопись Южной России. — 1903–1904. — № 2. — С. 133–134.
81. Киевский городской музей древностей и искусств // Там само. — 1904. — № 1–2. — С. 59.
82. ІР НБУ. — Ф. XXXI. — Спр. 56. — Арк. 166; Дар Киевскому музею // Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 10-му. — СПб., 1904. — С. 4–5.
83. Киевский городской музей древностей и искусств // Археологическая летопись Южной России. — 1904. — № 1–2. — С. 59–60.
84. ЦДАМЛМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 167–168, 213.
85. ІР НБУ. — Ф. XXXI. — Спр. 56. — Арк. 168.
86. ЦДАМЛМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 215.
87. Там само. — Арк. 44, 83, 136.
88. ІР НБУ. — Ф. XXXI. — Спр. 56. — Арк. 172.
89. Там само. — Арк. 174.
90. Там само. — Арк. 158.
91. Там само. — Арк. 166, 170–171.
92. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 87.
93. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1909 год. — С. 8–12.
94. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 14, 118–121; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1910 год. — С. 10.
95. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1910 год. — С. 11–13.
96. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1911 год. — С. 9.
97. Там само. — С. 9–13.

98. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 1–24.
99. Там само. — Спр. 18. — Арк. 2.
100. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1912 год. — С. 9.
101. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 50; Спр. 40. — Арк. 4, 94, 99.
102. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1912 год. — С. 10, 12.
103. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 5–6.
104. Там само. — Арк. 31.
105. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1913 год. — С. 6–9.
106. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 2–32.
107. Там само. — Спр. 40. — Арк. 245, 248.
108. Там само. — Спр. 38. — Арк. 202.
109. Там само. — Спр. 40. — Арк. 3.
110. Там само. — Арк. 100; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1914 год. — С. 7–11.
111. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 4–5.
112. Там само. — Арк. 116.
113. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1915 год. — С. 5–9.
114. IP НБУ. — Ф. XXXI. — Спр. 2217. — Арк. 1–2.
115. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 1–28; IP НБУ. — Ф. X. — Спр. 31571. — Арк. 1–2; Київський художньо-промисловий і науковий музей // Наше минуле. — 1919. — № 1–2. — С. 3–5.
116. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 161–171; Спр. 18. — Арк. 85–86; Киевский музей древностей и искусств // Известия Императорской Археологической комиссии. Прибавление к выпуску 2. — СПб., 1902. — С. 20.
117. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 25.
118. Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Государя Императора Николая Александровича // Археологическая летопись Южной России. — 1904. — № 4–5. — С. 209–210.
119. Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. — К.: ВУАН, 1930. — С. 411–424; Киевский городской музей // Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 52-му. — СПб., 1914. — С. 70.
120. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1910 г. — С. 8.
121. Мюнц-кабинет при Киевском художественно-промышленном и научном музее имени Государя Императора Николая Александровича // Киевлянин. — 1914. — 24 января.
122. *Линниченко И. А.* Исторический путь и Музей г. Киева. — Одесса, 1912. — С. 11, 18. *Його ж.* Музей города Киева // Киевская мысль. — 1911. — 25 августа.

123. *Беляшевский Н.* Отдел «Старого Киева» в городском музее // Киевская мысль. — 1911. — 21 ноября.
124. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 1; Спр. 27. — Арк. 2, 6, 7, 16, 19.
125. Программа отдела «Старый Киев». — К.: Типография С. В. Кульженко, 1912. — 22 с.
126. ДАК. — Ф. 304 — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 32, 47; Науковий архів НХМУ. — Оп. 1. — Спр. 18, 27, 35.
127. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 18, 87, 93, 104.
128. Там само. — Спр. 1. — Арк. 344; Спр. 27. — Арк. 77; ІР НБУ. — Ф. X. — Спр. 10082.
129. *Пуژه Ф.* «Старый Киев» // Киевлянин. — 1914. — 2 января; *Шероцкий К. В.* Киев. Путеводитель. 1917 г. Репринтне видання. — К.: УКСП «Кобза», 1995.; Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. — С. 417.
130. Науковий архів НХМУ. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 66; ЦДАВОВУ. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 586. — Арк. 2; Фонди НХМУ, № 4–21.
131. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 1.
132. *Щербаківський Д. М. Т.* Біляшівський і українське мистецтво. — С. 43.
133. ЦДАМЛМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 75–80.
134. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 586. — Арк. 10–12.
135. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1, 12, 20, 222, 226; Спр. 24. — Арк. 3; Науковий архів НХМУ. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 1–3; Спр. 82. — Арк. 4; Отчет Выставки прикладного искусства и кустарных изделий. 19 февраля — 1 мая 1906 г. — К., 1907. — 12 с.; *Винницький А.* Микола Теодотович Біляшівський. Його життя та музейна робота // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. IX. — С. 11–23; *Заклинський Р.* З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка // Життя і революція. — 1928. — № 3. — С. 173–174.
136. Кустарная выставка // Свобода и право. — 1906. — 19 февраля.
137. *М. П.* Перша етнографічно-кустарна вистава в Києві // Громадська думка. — 1906. — 25 лютого.
138. *Пчілка О.* (Косач). Народное украинское искусство // Свободная мысль. — 1906. — 28 марта.
139. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1909 год. — С. 9.
140. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 243; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1910 год. — С. 10.
141. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 2, 183, 194.
142. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1911 год. — С. 6.
143. ІР НБУ. — Ф. XXXI. — Спр. 2631. — Арк. 1.
144. *Белікова І.* Перша українська артистична виставка 1911 року // Матеріали ювілейної наукової конференції «Національний художній музей України. Історія. Сучасний стан. Проблеми розвитку». До 100-річчя з дня заснування. — К., 1999. — С. 22–23.

145. Там само. — С. 26.
146. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1915 год. — С. 5–9.
147. Общество художников киевлян // Киевлянин. — 1917. — 15 января; Городской музей // Там само. — 9 мая; Народне мистецтво Буковини й Галичини» // Робітничя газета. — 1917. — 21 квітня.
148. Каталог посмертной выставки акварелей и рисунков М. А. Врубеля. Киевский городской музей. Май, 1910 г. — К., 1910. — 7 с.; Винницький А. Назв. праця. — С. 19.
149. Выставка рисунков и этюдов Г. К. Лукомского. Киев. Музей Императора Николая II. Октябрь–ноябрь 1910 г. — К., 1910. — 16 с.
150. ЦДАМЛІМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 317.
151. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 9–11; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1912 год. — С. 3.
152. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 157; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1911 год. — С. 14–15; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1912 год. — С. 13; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1915 год. — С. 13.
153. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 188.
154. Там само. — Арк. 189.
155. Там само. — Спр. 20. — Арк. 32.
156. ЦДАМЛІМ України. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 342–343.
157. ІР НБУ. — Ф. XXXI. — Спр. 479. — Арк. 1.
158. Там само. — Спр. 880. — Арк. 1.
159. Там само. — Спр. 878. — Арк. 1.
160. Там само. — Спр. 879. — Арк. 1.
161. Там само. — Спр. 308. — Арк. 1; Спр. 309. — Арк. 1; Спр. 310. — Арк. 1.
162. Там само. — Спр. 305. — Арк. 1; Спр. 306. — Арк. 1; Спр. 307. — Арк. 1.
163. Там само. — Спр. 301. — Арк. 1; Там само. — Спр. 411. — Арк. 1–2.
164. Там само. — Спр. 302. — Арк. 1.
165. Там само. — Спр. 1935. — Арк. 1–2; Спр. 1937. — Арк. 1; Спр. 1938. — Арк. 1; Спр. 1939. — Арк. 1; Спр. 1940. — Арк. 1.
166. Там само. — Спр. 366. — Арк. 1–2.
167. Там само. — Спр. 2204. — Арк. 1; Спр. 2205. — Арк. 1.
168. Там само. — Спр. 2207. — Арк. 1.
169. Там само. — Спр. 2209. — Арк. 1–2.
170. Там само. — Спр. 250. — Арк. 1.
171. Там само. — Спр. 251. — Арк. 1.
172. Там само. — Спр. 2220. — Арк. 1–2; Д. М. Щербаківський (некролог) // Український музей. — К., 1927. — С. VI.
173. Ювілей Уманського музею // Нова Рада. — 1918. — 24 грудня.
174. ІР НБУ. — Ф. XXXI. — Спр. 362. — Арк. 1.

175. Там само. — Спр. 363. — Арк. 1.
176. Там само. — Спр. 281. — Арк. 1; *Дідух Л. В.* Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв в Україні // *Красзнавство*. — 2008. — № 1–4. — С. 124–125.
177. Відділ «Музеї і охорона пам'яток старовини і мистецтва» // *Нова Рада*. — 1917. — 3 жовтня.
178. *Машевський О. П.* Діяльність уряду Павла Скоропадського з охорони пам'яток історії та культури (квітень–грудень 1918 р.) // *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія*. — К., 1998. — Вип. 40. — С. 54; *Київський художньо-промисловий і науковий музей в 1918 р.* // *Наше минуле*. — 1918. — Ч. 2. — С. 3–5.
179. ЦДАВОВУ. — Ф. 2201. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 9–10; *Нестуля О. О.* Охорона пам'яток України за гетьманату // *Український історичний журнал*. — 1994. — № 1. — С. 110–111; *Його ж.* До питання про охорону пам'яток культури за Директорії // Там само. — 1994. — № 6. — С. 116.
180. ІР НБУ. — Ф. 241. — № 4–12. — Арк. 1.
181. Національний Український (Перший Державний) Музей // *Наше минуле*. — 1919. — Ч. 1–2. — С. 180; *Нестуля О. О.* До питання про охорону пам'яток культури за Директорії. — С. 117.
182. ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 636. Ч. 2. — Спр. 647. — Арк. 13.
183. Там само. — Спр. 647. — Арк. 14.
184. *Савченко Ф.* Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. — С. 15.
185. ІР НБУ. — Ф. X. — Спр. 32919. — Арк. 17.
186. *Дорошенко Д.* Украинское ученое общество в Киеве // *Украинская жизнь*. — 1913. — № 3. — С. 53.
187. ІР НБУ. — Ф. X. — Спр. 32919. — Арк. 19.
188. Там само. — Спр. 32919. — Арк. 28.
189. Хроніка Українського наукового товариства за 1913 рік // *Україна*. — 1914. — Кн. 2. — С. 147, 151–152.
190. Новые издания Украинского наукового товариства в Киеве // *Украинская жизнь*. — 1914. — № 5–6. — С. 120.
191. Музей Українського наукового товариства в Києві // *Наше минуле*. — 1919. — № 1–2. — С. 183–184; *Онопрієнко В., Ресет О., Щербань Т.* Українське наукове товариство: 1907–1917 роки. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. — С. 105.
192. *Грушевський О.* Українське наукове товариство в Києві та Історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914–1923 // *Україна*. — 1924. — Кн. 4. — С. 180–188.
193. ІР НБУ. — Ф. X. — Спр. 32130. — Арк. 8–9.
194. Там само. — Арк. 9.
195. Там само. — Спр. 32141. — Арк. 15.
196. Там само. — Спр. 32140. — Арк. 11.
197. Там само. — Спр. 32142. — Арк. 16.
198. Там само. — Спр. 32136. — Арк. 3.
199. Там само. — Спр. 32154. — Арк. 30.

200. Там само. — Спр. 32153. — Арк. 29.
201. Там само. — Спр. 32148. — Арк. 23.
202. *Онопрієнко В., Реснт О., Щербань Т.* Назв. праця. — С. 126; *Грушевський О.* Українське наукове товариство в Києві та Історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914–1923. — С. 180–188; *Бонь О.* Академік О. П. Новицький і Музей українських діячів науки та мистецтва // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 123–132.
203. *Піскова Е. М.* Єпархіальні відомості // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2005. — Т. 3: Е–Й. — С. 122–123.
204. *Петров Н. И.* Преосвященный Филарет Рижский, как первый председатель Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии // Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии. — 1883. — Вып. 1. — С. 2.
205. *Крайній К.* Київський церковно-археологічний музей. Історія і доля // Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872–1922 рр. / Колектив авторів. — К. [Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник], 2002. — С. 7.
206. ЦДІАУК. — Ф. 127. — Оп. 699. — Спр. 922. — Арк. 66–67.
207. *Петров Н. И.* Назв. праця. — С. 12–14.
208. ЦДІАУК. — Ф. 127. — Оп. 1056. — Спр. 248. — Арк. 1–3.
209. *Петров Н. И.* Коллекция портретов и других вещей, переданная в 1909 году в Церковно-археологический музей при Киевской духовной академии из Киевского митрополитского дома. — К., 1910. — 13 с.
210. Церковно-археологическое общество при Киевской духовной академии // Археологическая летопись Южной России. — 1901. — Т. III. — С. 85–86.
211. *Карсим І. А.* Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук.: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2002. — С. 205–206.
212. *Петров Н. И.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. — Вып. I. Коллекция синайских и афонских икон преосвященного Порфирия Успенского. — К.: Типографская школа печатного дела, 1912. — С. 5.
213. ЦДІАУК. — Ф. 127. — Оп. 699. — Спр. 922. — Арк. 66–67; *Петров Н. И.* Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1897. — 2-е изд. — 292 с.
214. *Гусалова М. З.* Из истории церковно-археологических музеев (к проблеме развития отношений музеев с церковью) // Музееведение. На пути к музею ХХІ века: Музеи-заповедники: Сб. научных трудов НИИ культуры. — М., 1991. — С. 216–217.
215. *Петров Н. И.* Записка о состоянии Церковно-археологического музея и общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования (1872–1882) // Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии. — 1883. — Вып. 1. — С. 1–28.

216. ЦДАУК. — Ф. 127. — Оп. 699. — Спр. 922. — Арк. 64–76; Оп. 1056. — Спр. 248. — Арк. 3; Микола Іванович Петров (1840-1921) // Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства у Києві. — К.: Держвидав України, 1921. — № 1. — С. 134–136; *Петров Н. И.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. — К., 1912–1915. — Вып. 1–5; *Його ж.* Записка о состоянии Церковно-археологического музея и общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования (1872–1882) // Чтения в Церковно-археологическом Обществе при Киевской духовной академии. — 1883. — Вып. 1. — С. 1–28; *Його ж.* Описание рукописей, находящихся в музее Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. В 3 т. — К., 1875, 1877, 1879; *Його ж.* Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. — К., 1897. — 2-е изд.; *Його ж.* Японская коллекция в Церковно-археологическом музее // Киевские епархиальные ведомости. — 1881. — № 2; *Його ж.* Коллекция древних предметов и монет, пожертвованная Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии членом Церковно-археологического общества при сей академии Н. А. Леопардовым. — К., 1895.
217. *Редин Е. К.* Профессор Н. И. Петров (По поводу исполнившегося тридцатилетия его ученой деятельности // Археологическая летопись Южной России. — 1904. — № 4–5. — С. 127.
218. *Березин В.* Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. — 1881. — № 7. — С. 1–24; № 8. — С. 25–76. № 9. — С. 77–81.
219. *Булашов Г.* Месяцесловы святых при рукописных богослужебных книгах Церковно-археологического музея // Там само. — 1882. — № 6. — С. 1–32; № 7–8. — С. 33–92.
220. *Дмитриевский А. А.* Описание рукописей и книг, поступивших в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии из греческой нежинской Михайло-Архангельской церкви // Там само. — 1885. — № 3–12. — С. 1–160.
221. *Пылаев П.* Описание пергаментного евангелия, хранящегося в музее, состоящем при Киевской духовной академии // Там само. — 1876. — № 12. — С. 1–45.
222. *Смирнов Ф.* Описание коллекции древних русских икон, приобретенных церковно-археологическим обществом для церковно-археологического музея при Киевской духовной академии в 1875 году покупкою у московского почетного гражданина Сорокина // Там само. — 1877. — № 11. — С. 398–411; 1878. — № 2. — С. 414–426; № 5. — С. 327–356; № 10. — С. 119–146; № 12. — С. 580–602; 1879. — № 8. — С. 528–541; № 12. — С. 528–536; 1880. — № 2. — С. 253–262; № 8. — С. 576–583; № 11. — С. 448–459; 1881. — № 9. — С. 99–108.
223. *Терновский Ф.* Собрание церковных древностей на Афоне, в Дрездене и в Берлине // Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии. — 1883. — Вып. 1. — С. 11.

224. Там само.
225. *Петров Н. И.* Записка о состоянии Церковно-Археологического музея и Общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования (1872–1882) // Там само. — 1883. — Вып. 1. — С. 11.
226. *Його ж.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. — Вып. IV–V. — К.: Типо-литография С. В. Кульженко, 1915. — С. 2.
227. *Крайній К. К.* Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872–1920 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — С. 154–155; Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872–1922 рр. / Колектив авторів. — К. [Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник], 2002. — 244 с.
228. Журналы собраний Музейной комиссии. № 3. 27 февраля 1909 г. // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 1–2. — С. 84–85.
229. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 5; Журнал 1-го Общего собрания Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. 12 октября 1908 г. // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 1–2. — С. 17, 21; Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 14 ноября 1908 г. // Там само. — С. 27, 82.
230. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 1.
231. Там само. — Арк. 2.
232. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 13 апреля 1909 г. // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 1–2. — С. 32.
233. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 1–2; Журналы собраний Музейной комиссии. № 4. 20 марта 1909 г. // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 1–2. — С. 88.
234. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 2, 10.
235. Там само. — Спр. 39. — Арк. 84, 136; Спр. 52. — Арк. 9.
236. Там само. — Спр. 52. — Арк. 12, 18–21; Журнал 1-го Общего собрания Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. 12 октября 1908 г. // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 1–2. — С. 11.
237. Журнал 1-го Общего собрания Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. 12 октября 1908 г. // Там само. — С. 17.
238. Отчет о деятельности архивной и библиотечной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества со дня его открытия по 1-е января 1910 года // Там само. — 1909. — № 7–8. — С. 181–182.
239. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 1–9.
240. Там само. — Спр. 52. — Арк. 12; Спр. 54. — Арк. 8.
241. Отчет хранителя Киевского военно-исторического музея за 1910 год // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 5–6. — С. 51–52.

242. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 70; Спр. 55. — Арк. 21.
243. Там само. — Спр. 11. — Арк. 3.
244. Там само. — Спр. 39. — Арк. 108.
245. Там само. — Спр. 54. — Арк. 17.
246. Там само. — Спр. 22. — Арк. 67; Спр. 54. — Арк. 70; Спр. 142. — Арк. 34.
247. Отчет о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 5–6. — С. 29.
248. *Шовкопляс Г. М.* Колекції В. В. Хвойки та їхня роль у створенні Державного історичного музею УРСР // Музей і сучасність: Тематичний зб. наукових праць Державного історичного музею УРСР. — К., 1989. — С. 70–71.
249. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 12, 17.
250. Там само. — Спр. 14. — Арк. 53.
251. Там само. — Спр. 52. — Арк. 18–21; Спр. 60. — Арк. 1–2.
252. Там само. — Спр. 22. — Арк. 67.
253. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 28 апреля 1912 г. // Военно-исторический вестник. — 1912. — № 3. — С. 9; Журналы заседаний Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. 21 декабря 1912 г. // Там само. — 1913. — № 3. — С. 8.
254. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 50.
255. Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 5–6. — С. 7; П. П. Л. Киево-Софийский кафедральный собор. — К., 1890. — 2-е изд. — С. 51–52.
256. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 73–76.
257. Там само. — Спр. 15; Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 27. 9 декабря 1910 г. // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 11–12. — С. 29–30.
258. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 4.
259. *Габеев Г.* Обзорение предметов военной старины. Отдел I. Музеи войсковых частей. Выпуск I. Издание Московского отдела Императорского Русского военно-исторического общества, под редакцией действительного члена общества Н. А. Маркса. Москва 1912 г. // Записки разряда военной археологии и археографии Императорского Русского военно-исторического общества / Под ред. Н. И. Веселовского. Т. II. — СПб., 1913. — С. 9.
260. Записки разряда военной археологии и археографии. — С. 12–15.
261. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 1.
262. Там само. — Спр. 9. — Арк. 23, 26, 28, 31, 34, 44, 53.
263. Там само. — Спр. 61. — Арк. 1–12.
264. Там само. — Спр. 9. — Арк. 34, 46, 56.
265. *Матяш І.* Архівна справа в Україні 1917–1921 рр.: особи, події, здобутки // Пам'ятки: археографічний щорічник. — К., 1998. — С. 12–13.

266. Перші кроки Генерального штабу // Військово-науковий вістник Генерального Штабу У.Н.Р. — 1918. — Число 1. — С. 12.
267. Військово історичні замітки // Там само. — С. 44.
268. Військово-історичні замітки // Там само. — С. 52.
269. Військово історичні замітки // Там само. — С. 44.
270. *Ернст Ф.* Справа охорони пам'яток мистецтва й старовини у Києві // Українське наукове товариство. Зб. секції мистецтв. — К., 1929. — № 1. — С. 149; *Його ж.* Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. // Куранты. — 1918. — № 7. — Сентябрь. — С. 11–12.
271. *Машевський О. П.* Діяльність уряду Павла Скоропадського з охорони пам'яток історії та культури (квітень–грудень 1918 р.) . — С. 54.
272. *Матяш І.* Архівна справа в Україні 1917–1921 рр.: особи, події, здобутки. — С. 15.
273. К 100-летию Николаевской инженерной академии и училища // Киевлянин. — 1919. — 23 ноября.
274. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 107, 114, 158.
275. Там само. — Арк. 134.
276. Там само. — Спр. 3. — Арк. 118, 119.
277. Там само. — Спр. 26. — Арк. 17.
278. Там само. — Спр. 3. — Арк. 185.
279. Там само. — Арк. 172–179.
280. Там само. — Спр. 26. — Арк. 36.
281. Там само. — Спр. 3. — Арк. 222–223.
282. Там само. — Спр. 70. — Арк. 20.
283. Там само. — Спр. 58. — Арк. 3–4.
284. Там само. — Спр. 3. — Арк. 249, 261.
285. Там само. — Спр. 4. — Арк. 31; Спр. 26. — Арк. 79, 81, 87, 89, 112.
286. Там само. — Спр. 23. — Арк. 33.
287. Там само. — Спр. 84. — Арк. 2–7.
288. Музей і бібліотека «Киевского общества охраны памятников старины и искусства» // Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства. — К., 1921. — № 1. — С. 161.
289. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 51–52; Спр. 6. — Арк. 119, 122, 125–127.
290. Там само. — Спр. 36. — Арк. 4–5.
291. Там само. — Спр. 3. — Арк. 107, 116.
292. Там само. — Спр. 36. — Арк. 1.
293. Там само. — Арк. 1–3.
294. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. I. 1917 р. — середина 1920-х рр. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. — С. 78–80; Софійський заповідник в Києве: Фотопутеводитель. — К.: Мистецтво, 1978. — С. 20.
295. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 1–4.
296. *Равикович Д. А.* Классификация музеев // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. — М.: Прогресс; «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. — Т. 1. — С. 273.

297. ЦДІАУК. — Ф. 707. — Оп. 227. — Спр. 80. — Арк. 85.
298. Там само. — Оп. 151. — Спр. 48. — Арк. 5299.
299. Там само. — Оп. 3. — Спр. 309. — Арк. 3–91; Оп. 151. — Спр. 48. — Арк. 5–22; 41–208; Оп. 227. — Спр. 80. — Арк. 85; Оп. 229. — Спр. 147. — Арк. 5–24; Спр. 207. — Арк. 4–22; Оп. 256. — Спр. 7-а. — Арк. 1–13, 43–59, 156–158, 182–355; Оп. 258. — Арк. 1–4, 25–125.
300. *Піскова Е. М.* Педагогічний музей України // Збірник науково-методичних матеріалів «Українська музейна енциклопедія» / Національний музей історії України. — К., 2006. — С. 129.
301. Устав Киевского общества грамотности. — К., 1897. — С. 3.
302. ЦДІАУК. — Ф. 707. — Оп. 229. — Спр. 91-а. — Арк. 151.
303. Там само. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1532. — Арк. 40.
304. Подвижной музей учебных пособий Киевского общества грамотности // Археологическая летопись Южной России. — 1899. — № 1. — С. 20.
305. ІР НБУ. — Ф. XXXI. — Спр. 112. — Арк. 2.
306. Там само. — Спр. 66. — Арк. 1–2; ЦДІАУК. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1532. — Арк. 4; Ф. 707. — Оп. 225. — Спр. 149. — Арк. 1–4; Оп. 229. — Спр. 91-а. — Арк. 151–152; Устав. Инструкции и Положения Киевского общества грамотности. — К., 1899. — 42 с.; Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1901 г. — К., 1902. — 124 с.
307. ЦДІАУК. — Ф. 261. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 3.
308. Там само.
309. *Примак А.* Внесок Миколи Федотовича Біляшівського в науково-просвітницьку діяльність // Перші читання пам'яті М. Ф. Біляшівського. — С. 111–112.
310. ІР НБУ. — Ф. 83. — № 10. — Арк. 1–15; *Колесник М.* Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872–1931 рр.) // Український історичний журнал. — 1989. — № 9. — С. 50–56; *Його ж.* Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Український історичний журнал. — 1995. — № 5. — С. 28–37.
311. *Левіцький О. І.* Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843–1893. — К.: Типография С. В. Кульженко, 1893. — С. 7–8.
312. *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії діяльності. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 38, 114.
313. *Каманин І. М.* Киевский центральный архив для древних актовых книг губерний Киевской, Подольской и Волынской в течение протекших 50 лет его существования (1852–1902) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1903. — Кн. 17. — Вып. IV. — С. 73–86; Київський центральний архів давніх актів. 1852–1943: Зб. документів: У 2 т. / Державний комітет архівів України; Центральний державний історичний архів у м. Києві. — К., 2002. — Т. 1: 1852–1921. — 456 с.
314. *Журба О. І.* Назв. праця. — 186 с.
315. *Мітюков О. Г.* З історії архівів України (від найдавніших часів до початку ХХ ст. // Архіви України. — 1991. — № 2. — С. 37.

316. *Войцехівська І., Семергей О.* Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) // Київська старовина. — 1995. — № 6. — С. 105–112; *Симоненко І. М.* Вчені архівні комісії України: надбання та досвід // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 15–16.
317. Нариси історії архівної справи в Україні. — С. 301–310.
318. Отчет о деятельности архивной и библиотечной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества со дня его открытия по 1-е января 1910 года // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 7–8. — С. 175–176; Постановление архивной и библиотечной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества в заседании, бывшем 5-го марта 1909 г. // Там само. — 1909. — № 1–2. — С. 91; Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 14 ноября 1908 г. // Там само. — С. 24.
319. Инструкция архивной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества с состоящей при этой комиссии библиотекою отдела // Там само. — 1910. — № 1–2. — С. 23–24.
320. Постановление архивной и библиотечной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества в заседании, бывшем 5-го марта 1909 г. // Там само. — 1909. — № 1–2. — С. 90.
321. Журнал заседания архивной и библиотечной комиссии 25 ноября 1909 года // Там само. — 1909. — № 7–8. — С. 131.
322. *Каманин И.* Об организации областных военно-центральных архивов // Там само. — 1910. — № 9–10. — С. 95.
323. Там само. — С. 95–102.
324. Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Там само. — 1911. — № 5–6. — С. 12.
325. Отчет о деятельности архивной и библиотечной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества со дня его открытия по 1-е января 1910 года // Там само. — 1909. — № 7–8. — С. 181–182.
326. ЦДАУК — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1.
327. Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 5–6. — С. 7.
328. ЦДАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 26.
329. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 26 февраля 1911 г. // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 3–4. — С. 19.
330. ЦДАУК — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 63, 69, 70.
331. Там само. — Спр. 29. — Арк. 3.
332. Журнал заседания архивной и библиотечной комиссии 25 ноября 1909 года // Военно-исторический вестник. — 1909. — № 7–8. — С. 131.
333. ЦДАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 18.

334. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 13 марта 1910 г. // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 5–6. — С. 6.
335. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 47–50.
336. Там само. — Спр. 14. — Арк. 16.
337. Деятельность Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. — С. 2.
338. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 26 февраля 1911 г. // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 3–4. — С. 21.
339. *Климова К.* Перший військово-історичний часопис в Україні // Військово-історичний альманах. — 2001. — Ч. 2. — С. 144–145.
340. ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 29.
341. Книги, материалы и справки, поступившие в библиотеку и архив Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 1–2. — С. 1–11.
342. Отчет о деятельности Архивной и библиотечной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества со дня его открытия по 1-е января 1910 года // Там само. — 1909. — № 7–8. — С. 176–178.
343. ЦДІАУК. — Ф. 1073. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 45.
344. Перші кроки Генерального Штабу // Військово-науковий вістник Генерального Штабу У.Н.Р. — 1918. — Число 1. — С. 12.
345. Наказ Військовому Міністерству Української Народної Республіки. Ч. 13. 1-го квітня 1918 року. (По Генеральному штабу) // Там само. — С. 53.
346. *Матяш І.* Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту) // Київська старовина. — 1998. — № 6. — С. 59.
347. ЦДАВОВУ. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 20.
348. Там само. — Спр. 6. — Арк. 3–5, 18; *Водолажченко В., Барвінський В.* Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіва за 1924 рік // Архівна справа. — Харків, 1925. — Кн. 1. — С. 113.
349. ЦДАВОВУ. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 4.
350. Там само. — Арк. 18–23, 32.
351. Там само. — Спр. 68. — Арк. 1, 29, 43-а.
352. *Водолажченко О., Барвінський В.* Назв. праця. — С. 113.
353. ЦДАВОВУ. — Ф. 3806. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 1–62.
354. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 24, 126.
355. *Каманин І.* Записка об учреждении в Киеве Ученой архивной комиссии // Военно-исторический вестник. — 1912. — № 1. — С. 131–133.
356. Там само. — С. 135.
357. Там само. — С. 135–136.
358. *Матяш І.* Перший український осередок підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту). — С. 53
359. Там само. — С. 53–73.

360. Каманин *И.* Записка... — С. 136–137.
361. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 47, 58–59.
362. Там само. — Спр. 3. — Арк. 118.
363. Там само. — Арк. 76.
364. Там само. — Арк. 76–77.
365. Там само. — Арк. 77–78.
366. Там само. — Арк. 78.
367. Там само. — Спр. 43. — Арк. 119, 120, 125, 177, 179.
368. Симоненко *І.* Назв. праця. — С. 140–150.
369. ЦДІАУК. — Ф. 1073. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 1.
370. Там само. — Ф. 1392. — Оп. 1 (опис фонду).
371. Там само. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 79. — Арк. 20.
372. Матяш *І.* Архівна справа в Україні 1917–1921 рр.: особи, події, здобутки. — С. 4–10.
373. Там само. — С. 5–7.
374. Піскова *Е. М.* Специфіка та основні напрями формування музейної мережі України в ХІХ — на початку ХХ ст. // Музеї України ХІХ — початку ХХ століть. Зб. наукових праць. — К.: Асоціація етнологів, 2005. — С. 10.
375. Иконников *В. С.* Опыт русской историографии. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1892. — Т. 1, кн. 2. — С. 1351.
376. Шмит *Ф. И.* Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. — Х.: «Союз» Харьковского кредитного союза кооперативов, 1919. — С. 72–73.

Розділ 3.

Правові та наукові засади розвитку пам'яткоохоронної галузі в Україні. Кінець ХІХ — початок ХХ ст.

1. Положение об Императорской археологической комиссии // Полное собрание законов России. Собрание второе. Т. XXXIV. — СПб.: в типографии отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1861. — № 34109. — С. 70–72.
2. Сохранение памятников церковной старины в России XVIII — начала ХХ вв.: Сб. документов. — М.: «Отечество», 1997. — С. 95.
3. Там само. — С. 102–104.
4. Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные Императорским Московским археологическим обществом. — М.: Изд. ИМАО, 1911. — С. 35–37.
5. Там само. — С. 35–39.
6. Труды II Археологического съезда в Санкт-Петербурге. — СПб., 1876. — Т. I. — С. 16–17.
7. Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные императорским Московским археологическим обществом. — С. 40–44.

8. *Дьячков А. Н.* Охрана памятников // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. — М.: Прогресс, «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. — Т. 2. — С. 66.
9. *Фролов А. И.* Московское археологическое общество и охрана памятников старины в дореволюционной России // Вопросы охраны и использования памятников истории и культуры: Сб. науч. тр. НИИ культуры. — М., 1990. — С. 78, 82–83.
10. Правила в руководство Комиссии Императорского Московского археологического общества по сохранению древних памятников // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества / Под ред. В. К. Трутовского. — М., 1902. — Т. XIX. — Вып. III. — С. 30.
11. Там само. — С. 30–33.
12. *Лихачев И. Ф.* Об устройстве провинциальных музеев и основании Общества охраны национальных памятников // Труды Седьмого археологического съезда в Ярославле / Под ред. графини Уваровой. — М.: Типография Э. Лесснера и Ю. Романова, 1891. — Т. II. — С. 337–356.
13. Уварова графиня. Областные музеи // Там само. — С. 259–284.
14. Сохранение памятников церковной старины в России XVIII — начала XX вв. — С. 129–130.
15. Полное собрание законов Российской империи: Собрание второе: 1830–1884. — СПб., 1863. — Т. 34, отд. I. — № 34109.
16. Сохранение памятников церковной старины в России XVIII — начала XX вв. — С. 203.
17. Охрана памятников истории и культуры в России. XVIII — нач. XX вв. Сборник документов. — М., 1978. — С. 137–138.
18. Сохранение памятников церковной старины в России XVIII — начала XX вв. — С. 161.
19. Отношение Московского археологического общества к обер-прокурору Святейшего Синода К. П. Победоносцеву. 28 апреля 1890 г. // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. — М., 1894. — Т. XV. — Вып. 2. — С. 60–61.
20. Ходатайства, переданные Обществом любителей художеств, по представлению А. О. Карелина, Первому съезду художников и любителей // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. — М., 1900. — Т. XVII. — С. 166–167.
21. Сохранение памятников церковной старины в России XVIII — начала XX вв. — С. 169–172.
22. Там само. — С. 174–179.
23. *Карасик И. Н.* Русский музей // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. — М.: Прогресс, «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. — Т. 2. — С. 154.
24. *Качалова И. В.* Проблемы охраны культурного достояния России как фактор формирования национального сознания народа // CREDO NEW теоретический журнал. — 2002. — № 3 / <http://credonew.ru>
25. *Разгон А. М.* Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861–1917 гг.) // Труды НИИ музееведения. Вып. 1. История музейного дела в СССР. Сб. статей. — М., Гос. изд. культурно-просветительной литературы, 1957. — С. 98–99.

26. Сведения о количестве известных древних памятников, зданий и сооружений и исторических памятников, находящихся в 89 губерниях и областях, девяти городах и на острове Сахалин, доставленные в Министерство внутренних дел вследствие циркуляра 6 сентября 1901 года // Сборник материалов, относящихся до архивной части в России. — Пг.: Типография Главного управления уделов, 1916. — Т. 1. — С. 598–599.
27. Сохранение памятников церковной старины в России XVIII — начала XX вв. — С. 183–196.
28. *Разгон А. М.* Назв. праця. — С. 102.
29. Сохранение памятников церковной старины в России XVIII — начала XX вв. — С. 196.
30. Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные императорским Московским археологическим обществом. — С. 45.
31. Там само.
32. Там само. — С. 45–51.
33. *Медведева М. В.* Петр Петрович Покрышкин и проблемы охраны памятников (по материалам архивов ИИМК РАН) // Археологические вести. — 2004. — № 11. — С. 379.
34. *Покрышкин П. П.* Краткие советы для производства точных обмеров в древних зданиях // Известия Императорской археологической комиссии 16. — СПб., 1905. — С. 120–123; *Його ж.* Краткие советы по вопросам ремонта памятников старины и искусства // Известия Императорской археологической комиссии 57. — Пг., 1915. — С. 178–190.
35. Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные императорским Московским археологическим обществом. — С. 51–57.
36. Общий обзор деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1905–1908 годы // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Чернигов, 1908. — Вып. 7. — С. 118–121.
37. Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1906. — № 39. — С. 132–134.
38. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1910. — Вып. 8. — С. 186–187.
39. Сохранение памятников церковной старины в России XVIII — начала XX вв. — С. 228–232.
40. Труды XIV Археологического съезда в Чернигове в 1908 г. — М., 1911. — Т. III. — С. 75–76.
41. Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные императорским Московским археологическим обществом. — С. 60–62.
42. *Козлов В. Ф.* Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. — М.: Прогресс, «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. — Т. 2. — С. 44.
43. Проект закона об охране древних памятников в России. — М., 1911. — С. 1–8.
44. Сохранение памятников церковной старины в России XVIII — начала XX вв. — С. 245.

45. Положение об охране древностей. Проект // Сборник материалов, относящихся до архивной части в России. — Пг.: Типография Главного управления уделов, 1916. — Т. 1. — С. 578.
46. Там само. — С. 578–584.
47. *Разгон А. М.* Назв. праця. — С. 122.
48. Сохранение памятников церковной старины в России XVIII — начала XX вв. — С. 259–266.
49. Историко-культурна спадщина України (XIX ст. — поч. XX ст.). Зб. документів і матеріалів / Т. Ф. Григор'єва. Відп. редак. П. Т. Тронько. — К.: Рідний край, 1995. — С. 186–216.
50. Объяснительная записка правительственному законопроекту «Об охране древностей», состоящим под высочайшим е. и. в. государя императора покровительством, «Всероссийского съезда художников» // Там само. — С. 253–263.
51. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 5–6.
52. Там само. — Арк. 7.
53. Там само. — Арк. 7–8.
54. Там само. — Спр. 1. — Арк. 24; Спр. 3. — Арк. 43, 45, 47; Спр. 40. — Арк. 21.
55. Там само. — Спр. 32. — Арк. 17.
56. Там само. — Арк. 5–21.
57. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. — С. 291–310.
58. *Маяковский И. Л.* Очерки истории архивного дела в СССР (опыт систематического руководства). Ч. 1. Очерки истории архивного дела в СССР до Октябрьской социалистической революции // М.: Главное архивное управление НКВД СССР, Историко-архивный институт, 1941. — С. 224–227.
59. *Калачев Н. В.* Архивы // Труды I Археологического съезда в Москве. 1869 / Под ред. А. С. Уварова. — М.: Синодальная типография, 1871. — Т. I. — С. 207–218.
60. *Маяковский И. Л.* Назв. праця. — С. 275–278.
61. *Юзефович М. В.* Некоторые соображения о лучшей организации деятельности археографических комиссий // Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1878. — Т. 1. — С. 49–51.
62. *Самоковасов Д. Я.* Архивное дело в России. Книга 1. Современное русское архивное настроение. 1852–1902. — М.: Московский архив Министерства юстиции, 1902. — С. 25–26; *Маяковский И. Л.* Назв. праця. — С. 280–283.
63. IP НБУ. — Ф. XXXI. — Спр. 267. — Арк. 1.
64. Там само. — Спр. 268. — Арк. 1.
65. Там само. — Спр. 269. — Арк. 1–2.
66. *Самоковасов Д. Я.* Назв. праця. — С. 108–112.
67. Довнар-Запольский М. В. Обзор деятельности ученых губернских архивных комиссий. 1896–1898 гг. // Труды XI Археологического съезда в Киеве / Под ред. графини Уваровой и С. С. Слуцкого. — М., 1902. — Т. II. — С. 90–99.

68. Самоквасов Д. Я. Архивное дело в России. Книга 2. Прошедшая, настоящая и будущая постановка архивного дела в России. 1852–1902. — М.: Московский архив Министерства юстиции, 1902. — С. 80–105.
69. Сборник материалов, относящихся до архивной части в России. — С. 680–692.
70. Григор'єва Т. Ф. Губернські вчені архівні комісії // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2004. — Т. 2: Г–Д. — С. 240.
71. Абросимова С. В. Основні напрямки краєзнавчих досліджень на Катеринославщині на початку ХХ ст. // Історичне краєзнавство і культура. VIII Всеукраїнська наукова конференція. Наукові доповіді та повідомлення. — К.–Х.: Рідний край, 1997. — С. 32–35.
72. Лобурець В. Є. Історико-краєзнавчі дослідження на Полтавщині // Там само. — С. 40–42.
73. Войцехівська І., Семергей О. Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) // Київська старовина. — 1995. — № 6. — С. 105–112; Симоненко І. М. Вчені архівні комісії України: надбання та досвід // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 13–33; Филімонов С. Б. Роль Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии в развитие науки и культуры в Крыму // Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. — К.: Рідний край, 1999. — Вип. 6. — С. 46–52.
74. Зайцева З. І. Вчені архівні комісії — складова частина української науки кінця ХІХ — початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. Вип. V. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 142–154.
75. Императорское Русское историческое общество // Известия Императорской археологической комиссии. — СПб., 1913. — Вып. 50. — С. 7–10; Степанский А. Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 год. — М.: Наука, 1975. — С. 45–46; Маяковский И. Л. Назв. праця. — С. 300–307.
76. Пількевич С. Д., Щедрина Д. С. Архіви // Радянська енциклопедія історії України. — К.: Головна редакція УРЕ, 1969. — Т. 1. — С. 85.
77. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 5.
78. Там само. — Арк. 5–6, 55; Спр. 23. — Арк. 30.
79. Там само. — Спр. 11. — Арк. 57–58.
80. Там само. — Спр. 3. — Арк. 62.
81. Там само. — Спр. 105. — Арк. 148.
82. Там само. — Спр. 3. — Арк. 107.
83. Леонтович В. Г. О необходимости сохранения старых церквей. — Житомир, 1913. — 8 с.
84. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 153.
85. О сохранении памятников старинного церковного зодчества // Волинские епархиальные ведомости. — 1914. — № 47. — 20 ноября.
86. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 66. — Арк. 21–22.

87. От Волынской духовной консистории // Волынские епархиальные ведомости. — 1904. — № 34. — 1 декабря; ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 8–9.
88. Распоряжение киевского епархиального начальства по поводу разборки зданий упраздненных старинных церквей // Киевские епархиальные ведомости. — 1916. — № 45–46. — С. 622–625.
89. ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 6, 7, 13, 15–16, 18–19; Науковий архів НХМУ. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 5; Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 57-му. — Пгд., 1916. — С. 24; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1915 г. — К., 1915. — С. 8–9.
90. *Петров Н. И.* Киевский военный некрополь. Введение // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 5–6. — С. 93–102.
91. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 161–163.
92. Там само. — Спр. 2. — Арк. 63–65.
93. *Козюба В.* Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д. В. Мілеєва) // *Ruthenica*. Том IV. — К., 2005. — С. 169–214.
94. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 23.
95. Там само. — Спр. 105. — Арк. 70, 80.
96. Там само. — Спр. 34. — Арк. 33.
97. Там само. — Спр. 3. — Арк. 191.
98. Там само. — Спр. 46. — Арк. 19; Спр. 58. — Арк. 31.
99. Там само. — Спр. 33. — Арк. 17
100. Там само. — Арк. 7–16.
101. *Фролов А. И.* Назв. праця. — С. 78, 82–83.
102. Павлуцкий Г. Г. Проект закона об охране древних памятников в России // Военно-исторический вестник. — 1912. — № 1. — С. 115–129.
103. ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 24; Спр. 3. — Арк. 43, 45, 47; Спр. 40. — Арк. 21.
104. *Матяш І.* Архівна справа в Україні 1917–1921 рр.: особи, події, здобутки // Пам'ятки: археографічний щорічник. — К., 1998. — С. 13; *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1. 1917 р. — середина 20-х років. — К., 1995. — С. 30–31, 46; *Його ж.* Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1993. — № 10. — С. 110–112, 115.
105. *Нестуля О. О.* Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради. — С. 115.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абраменко-Постовойтов К. 132
Абросимова С. 19
Адабаш М. 212
Адамович Б. 45, 168
Айвазовський І. 133
Айналов Д. 42, 94, 164
Акимов М. 45
Акіндінов В. 79
Акуленко В. 14
Акутін Я. 72
Александрович Г. 92, 136, 144
Александрович Ю. 80
Алексєєв М. 45, 136, 173, 200
Алчевські 158
Амвросій (Булгаков) 92, 106, 183
Анатолій (Тихай) 160
Андрєєв С. 82
Андрієвський Я. 160
Андрій Боголюбський 56
Анна Іоаннівна 174, 212
Антоній (Храповицький) 50, 94, 194, 264
Антонін (Капустін) 161
Антонович В. 27, 30, 31, 37, 39, 42, 61, 63, 80, 107, 116, 117, 121, 122, 124, 131, 136, 140, 150, 154, 158, 164, 189
Антонович К. 136
Анфим 69
Апостол Д. 143
Апраксін Ф. 48
Аракчєєв О. 197
Армашевський П. 187
Афанасьєв П. 147
- Багалій Д. 11, 39, 42, 124, 158, 254
Баженов Л. 19
Базилевич В. 10
Бакулін М. 169, 172, 194
Балабан О. 57
Балавенський Ф. 147
Балаховський Д. 135
Балицький О. 80
Балюра І. 136

- Балясний К. 172
Баратов В. 180
Баратов О. 48
Барвінський В. 11
Барятинський О. 55
Бахмат К. 12
Бахтін К. 75
Безак О. 180
Безсмертний В. 77, 89, 90
Беклешов О. 180
Бенецька М. 146
Бенуа О. 241
Бережков М. 42
Березин В. 165
Беренштам В. 116, 130, 187
Берлінський М. 96, 204
Белікова І. 15
Билинський В. 191
Бібіков Д. 180
Біднов В. 11
Білецький-Носенко 134
Білокін С. 18
Біляшівський Б. 19
Біляшівський Микола Миколайович 19
Біляшівський Микола Федотович 7, 8, 11, 19, 30, 32–34, 42, 46, 75, 77, 88, 94, 97, 120, 124, 126–131, 133–138, 140, 142, 144, 147, 148, 150–155, 158, 164, 180, 186, 187, 210, 273, 283
Благодир О. 176, 213
Бобер-Піотровицький К. 194
Бобринський О. 46, 62, 64, 94, 98, 105, 106, 130, 132–134, 136, 138–140, 145, 168, 169, 171, 231, 268, 269, 283
Бобровський Т. 90
Богдашевський Д. 41
Богоєвський 143
Богуславський К. 181
Бодилевський С. 130, 131, 164
Бойчук М. 147
Болсуновський Й. 170
Болсуновський К. 46, 77, 124, 129–131, 138, 146, 169, 170, 195, 200, 210
Болюбаш П. 195
Бондар М. 11
Бондарев С. 174
Бонь О. 20
Борис 69
Борисов Л. 53

- Боровиковський В. 141, 162
Бородаєвський В. 50
Боярський П. 21
Брагинцев М. 90
Брайчевський М. 14
Брайченко М. 14
Брайловський М. 92
Бржозовський 54
Бржостовська Н. 12
Бродович В. 7
Бродський Лаз. 121, 122, 124
Бродський Лев 122
Бродські 124
Бруні М. 93
Брюховецький І. 163
Булашов Г. 165
Булгаков О. 41
Бунге Є. 133, 148
Бунге М. 116
Бурачек М. 141
Бурячок І. 147
Бутенко П. 99, 105, 106
Бутовичі 172
Бухальська М. 20
- В**'язлов А. 187
Вайде А. 171
Валентин (Коротенко) 106
Валукинський М. 136
Василенко М. 11, 30, 124, 128, 154, 190
Васильєв В. 66
Васильківський С. 147
Васильчиков І. 180
Васнецов В. 132, 133
Вашкевич Г. 146, 155
Вельмін П. 69
Вельмін С. 67, 68, 70, 73, 84, 92, 93, 104, 105, 268, 269
Вельяминов-Зернов В. 122, 189
Вербицький П. 46, 83
Верещагін В. 241
Вержбицький О. 133–136
Вержбицький Т. 160
Вертипорох С. 48
Веселицький П. 49
Вечерський В. 14

Виговський І. 163
Висоцький 96
Вишневецькі 131, 141, 196
Вишневський Є. 78, 131
Вінницький А. 11
Віталій (Максименко) 49, 50
Владимирський-Буданов М. 27, 39, 188, 189, 210
Владислав IV 211, 212
Вовк Ф. 116, 118, 119, 128, 143, 154–156, 158
Водолажченко В. 11
Войцехівська І. 19, 20
Володимир (Богоявленський) 90
Володимир Святославич 60–62, 70, 96, 98
Волошинський Я. 164
Волощенко А. 12
Воронцова О. 17
Вроблевський Б. 103, 104
Врубель М. 132–134, 136, 141, 148, 149
Врубель Н. 148

Гаврилов В. 56, 170
Гаврилов С. 73
Гаврилюк С. 18
Галін М. 141
Гамалії 172, 176
Гамалія І. 176
Гамзагурді Г. 63, 108
Ганкевич В. 100
Гансен К. 83
Гансен О. 134, 136, 138
Гарин В. 118
Ге М. 139, 140, 141
Ге П. 139
Гезе В. 132, 140
Гейсман П. 71
Генюк І. 147
Георгієвський О. 43
Гермайзе О. 10
Геруа Б. 66, 69
Гирич І. 16
Гіжицький К. 123
Гільхен М. 49
Гіляров О. 92, 94, 97, 210
Гірс О. 47, 75, 82, 93, 108, 180, 181, 182
Глаголев О. 41

- Глебов І. 212
Гліб 69
Глушко Р. 48
Гоголі 38, 39
Гоголі-Яновські 39
Голландський П. 76, 77, 83, 90, 92, 94, 95, 100, 124
Головин Ф. 88
Головня О. 38
Голубєв С. 39, 41, 43, 124, 159, 190, 210
Голубовський П. 39
Гонта І. 34, 72, 139, 151
Горбик В. 14, 17
Горенко Д. 120
Горленко В. 12
Горовий 139
Городецький С. 124
Городцов В. 107
Горчакови 172
Гошкевич В. 42, 146
Грабар А. 92
Грабар І. 94
Гранинович М. 48
Графтіо А. 187
Гребінка Є. 143
Гречко М. 75
Гречко О. 46
Григор'єва Т. 14, 16
Григорій (Постников) 160
Григорович-Барський І. 89
Грінченко Б. 154, 158
Грінченко М. 158
Грушевський Марко 132
Грушевський Михайло 7, 8, 10, 11, 128, 148, 150, 154
Грушевський О. 7, 10
Губицький Л. 15
Гудим-Левкович В. 48
Гудим-Левковичі 124
Гулак-Артемівський С. 89
Гуляницький С. 79
Гусалова М. 22
Галаган Г. 116, 119
- Давид (Нащинський) 92
Давидов Б. 66
Давидова Н. 148

Давидова Т. 179
Данилевич В. 39, 77, 142, 149, 206, 210
Дарагани 172
Дашкевич І. 133
Дашкевич М. 6, 25, 30, 31
Дверницький С. 38
Де-Вітте Є. 39
Де-Вітте Л. 57
Дедюхіна В. 22
Демидова Сан-Донато О. 131, 161, 163
Демуцький П. 158
Денисенко Г. 14, 16–18
Денисенко О. 18
Дибич і Нартен фон Г.-Ф. 194
Дибич і Нартен фон К.-Г.-Ф. 194
Дикий 174
Дідух Л. 19
Дітеріхс М. 51, 52, 66, 191, 199
Дмитрієв М. 139
Дмитрієвський О. 165
Добровольський В. 191
Добровольський Й. 59
Добровольський Л. 33, 39, 63, 66, 67, 69–71, 77, 87, 124, 210, 211, 266
Добрянський 212
Довнар-Запольський М. 9, 75, 77, 190, 203, 206, 210, 251, 254
Долгорукий М. 195
Доманицький В. 33, 158
Доманицький П. 134
Дондуков-Корсаков О. 180
Дорошенко Д. 8, 129, 155, 187, 210
Дорошенко Петро Якович 33, 73, 139
Дорошенко Петро, гетьман України 133
Драгоманов М. 119, 158
Драгомиров В. 45, 75, 167, 168, 170
Драгомиров М. 180
Дрентельн О. 180
Дроздов М. 41
Дуб Л. 136
Дубиненко В. 182
Дубровський В. 10
Дунін-Борковський В. 139
Дуров Б. 60
Дядченко Г. 140
Дяченко Є. 139
Дьяков В. 21

Дьяков І. 143, 273

Екземплярський В. 41

Екстер О. 145

Ернст Ф. 9, 10, 11, 18, 77, 92, 94, 206

Ертель О. 8, 63–64, 70, 83–88, 90–92, 94, 99–101, 104–108, 177, 180, 210, 261, 266–269

Євгеній (Болховітінов) 204

Євгеній (Шерешило) 160

Євлогія (Георгієвський) 196

Єгор'єв К. 197

Єлизавета — *див.* Єлизавета Петрівна

Єлизавета Петрівна 132, 133, 169, 212

Єпанчин М. 45, 168

Єропкін П. 194

Єфимов А. 73–74

Єфремов С. 11

Ждаха А. 147

Жевахов В. 83, 104–106

Жеромський С. 136

Житецький І. 10, 26, 119

Житецький П. 116, 154

Жуєвський В. 81

Жук Б. 145

Жук М. 147, 148

Жученко К. 133

Забіла І. 139

Забіла П. 139

Завитневич В. 31, 39, 41, 43, 45, 46, 63, 75, 76, 85, 94, 108, 168, 190, 210

Зайцева З. 16

Заклинський Р. 10

Закревська М. 146

Закревський М. 198

Залеська М. 57

Заремба С. 14, 17

Захаревич-Захаревський М. 131, 133, 136, 141

Зборовський Й. 144

Зелененький І. 171

Зимін Л. 66

Зівал Г. 83

Златоверховников М. 69, 92

Зметнов Г. 71

Зносько-Боровська А. 130
Зносько-Боровський Є. 130, 140
Золотницький І. 171
Золотницький О. 122, 124
Зубрицький Д. 190

Іваницький К. 92
Іваницький О. 93
Іванишев М. 189
Іванов І. 60
Іванов М. 45
Іванов О. 138
Іванова О. 19
Івков Д. 199
Ігнатій 69
Ігнат'єв О. 76, 122, 180
Ігор 81
Іконников В. 20, 26, 42, 45, 56, 75–77, 124, 136, 142, 168, 180, 189, 191, 203, 210, 220, 254
Інокентій 92
Інокентій (Борисов) 158
Іоанн Олексійович 54, 173
Іосаф 50
Іскра І. 55, 60, 97, 98
Іслам-Гірей III 99
Істомин М. 29, 33, 39, 96
Істомін Ф. 96

Їжакевич І. 134, 147

Кадомський Д. 55
Кайсаров П. 55
Калачов М. 8, 249–251, 254
Каленик М. 147
Каманін І. 7, 8, 11, 12, 29–31, 33–37, 39, 46, 48–50, 67, 77, 96, 106, 107, 124, 136, 154, 158, 189–193, 198, 200, 201, 203–207, 209–213, 254, 260
Каменовський В. 99
Камінський 39
Камінський В. 11
Кантакузени 172
Капністи 172
Карвасовський 177
Карелин А. 231
Карсалов М. 172
Карсим І. 15

- Карташов К. 191, 200
Касьянов Г. 13
Катерина I 167, 194
Катерина II 133, 170, 174, 180, 253
Катеринич М. 146
Качалова В. 20, 21
Кашенко М. 158
Квятковський Г. 118, 148
Кжесевич М. 133
Кибальчич Т. 159
Кивлицький Є. 39, 186
Кирпичников О. 251
Кисель А. 131
Кілессо Т. 20
Кілієвич С. 19
Клейгельс М. 180
Клименко В. 213
Климент 104, 105
Климент (Жеретієнко) 92
Климова К. 18, 200
Кнауер Ф. 27, 39
Книпович І. 145
Кобелєв О. 89, 90, 92
Кобзиков М. 61
Ковалевська О. 20
Ковпаненко Н. 14
Ковганюк Н. 15
Козлов М. 48
Козловська В. 11, 62, 71, 77, 129, 134, 181
Колесник М. 15
Колеснікова В. 20
Колесса О. 154
Колодій Ф. 191
Колчин 89
Комаров О. 161
Комарова І. 21, 40
Кондаков Н. 42, 164
Кондратьєв Г. 173
Кониський О. 158
Коновалюк Ф. 147
Кордиш І. 118, 119
Кордт В. 30, 190
Коротнєв О. 138
Косач П. 118
Косач. О. — *див.* Пчілка О.

- Костомаров М. 131, 155, 158, 190
Костюшко Т. 49, 169, 173
Кот С. 14, 17
Котляревський О. 26
Кочетков А. 21
Кочубей В. 124, 146
Кочубей Василь Леонтійович 55, 60, 97, 98
Кочубей П. 133
Кравець О. 12
Кравцов П. 83
Крайній К. 16, 43
Крамської І. 138, 141
Красицький Г. 156, 157
Красицький Ф. 147, 147
Красовська О. 79
Крейтон С. 75, 167
Кречетников М. 180
Кривоніс М. 79
Крижановський С. 242
Крижицький К. 133
Кримський А. 154
Кричевський В. 133, 134, 14, 147, 148, 150
Кричевський Ф. 141
Крінський М. 194
Кроткевич М. 51
Крушевський Г. 147
Кудрявцев П. 41
Кузнецов В. 86
Кузьмін С. 36, 146
Куїнджі А. 138
Кулаковський Ю. 31, 39, 45, 46, 75, 124, 126
Куліш П. 135, 155, 158, 190
Кульженко В. 124, 134, 136, 148
Кульчицька Олена 147
Кульчицька Ольга 147
Кундеревич Ф. 139, 146, 187
Кунцель 194
Курбський А. 80
Курінний П. 11, 136–138
Кусаков М. 191
Кутузов М. 58
- Лаврентій 107
Лагоріо Л. 133
Лазаревська А. 139

- Лазаревська К. 139
Лазаревський М. 139
Лазаревський О. 27, 30, 39, 121, 122, 131, 146, 158, 190
Ламздорфи 172
Ланжерон О. 171
Лашкарьов П. 39, 41–43, 159, 164.
Лашкевич О. 121
Лашков Ф. 251
Лебединцев П. 39, 42, 121, 155, 159, 190
Лебединцев Ф. 121
Леванда І. 143
Левашова Є. 180
Левитський А. 171
Левицька С. 147
Левицький А. 151
Левицький Д. 141
Левицький О. 8, 30, 38, 39, 75, 77, 81, 91, 102, 154, 206, 209–211, 213
Левіс В. 67
Левченко М. 117–119
Ленчевський О. 83
Леонтій (Лебединський) 161
Леонтович В. 20, 50, 52, 53, 88, 92, 94, 98, 99, 102, 137, 261, 262, 264
Лепешинський С. 90
Лизогуби 39
Линниченко І. 7, 42, 125, 130, 131, 142
Лисенко М. 118
Лисенко Микола Віталійович 116, 154, 158
Лисенко Ф. 49, 173
Листовничий В. 89, 90
Лихачов І. 9, 228, 229
Лихачов М. 105
Ліндфорс М. 118
Ліндфорс С. 118
Лобанов-Ростовський О. 226
Лобода А. 75, 77, 124, 136, 206, 273
Лопатин М. 48, 191, 197
Лопухіна-Демидова О. 50
Лохвицький К. 90, 204
Лошак Е. 89
Лук'яненко І. 176
Лукомський Г. 133, 141, 148, 182
Лукомський О. 45
Луць В. 20
Лучицький І. 154, 186
Лушпинський О. 147, 148

- Любомирський 203
Любомирські 57
Ляскоронський В. 11, 30, 39, 45, 46, 67, 124, 158, 168
Львов А. 9, 232, 233
Львов М. 251
Львович 155
Льокін 66
- Маєвська** 139
Мазаракі С. 131, 171
Мазепа І. 34, 59, 97, 143, 152, 163, 176, 212
Мазура С. 170
Маковський С. 241
Максимов 139
Максимов В. 50
Максимович М. 26, 64, 117, 139, 143, 190, 204
Малишевський І. 159, 190
Маневич А. 89
Маневич Абрам Аншелович 141
Марія Федорівна 174
Маркевич В. 194
Маркевич О. 42
Маркович Я. 33
Марковичі 33
Маркс Н. 173
Мартинович П. 138, 147
Маслов С. 38
Матяш І. 19, 212
Мацієвський Є. 170, 195
Мацнєва Н. 148
Машевський О. 18
Маяковський І. 12
Медалієва О. 15
Медведева М. В. 21
Мезенцева Г. 11
Меленський А. 89
Меньшов Д. 45, 46, 48, 59, 66, 67, 69, 70, 168, 191, 194, 197, 198, 203, 210
Мердер О. 59, 63, 66, 75, 77, 83, 88, 91–94, 100–103, 106, 107, 177, 180, 181, 191, 199, 201–203, 209–211, 213, 247, 260, 266, 268, 273
Метлинський А. 190
Мещерський С. 48
Мещерські 172
Мизерницький М. 98
Микитась В. 20
Микитась Н. 20

Микола I 53, 97, 98, 170, 171, 172
Микола II 52, 239, 257
Милєєв Д. 46, 52, 60, 64, 65, 67, 69, 85, 93–95, 137, 267–269
Милорадовичі 172
Митрофан (Афонський) 263
Михайловський Х. 124
Михальчук К. 154
Міяковський В. 10
Многogrішний Д. 163
Могилевцев С. 47, 130, 132, 133, 137, 138, 169, 171, 185
Могілянка Р. 131
Могілянський М. 9
Модест 81
Модест (Стрельбицький) 161
Модзалевський В. 154, 213
Монаєв 54
Моргілевський І. 94
Мощенко К. 134, 136, 145
Мстислав Володимирович 55, 85
Мстислав Мономах 78
Муравйов А. 161, 162
Муравйов-Апостол В. 137
Мурашко О. 141
Мусіна-Пушкіна М. 124

Назарій (Блинов) 90, 95
Нарбут Г. 94, 141, 158
Наріжний С. 13
Наркевич М. 50, 59, 63, 65–67, 70, 71
Нарушевич 59
Науменко В. 107, 146, 154, 155, 186
Неверов О. 75
Нестроєв А. 6
Нестуля О. 18
Нечай А. 57
Нечай Д. 103, 104
Нечуй-Левицький І. 158
Никитин О. 196
Никодим (Кротков) 91, 183
Ніколаєв В. 42, 122, 124
Нікольська М. 138
Новицький І. 173, 174, 190
Новицький О. 20, 128
Носів А. 156

- Обідний М.** 213
Обремський В. 88, 90, 92, 94
Огієнко І. 124, 153
Окоймов І. 51
Олег Святославич 81
Олександр І 59, 133, 170
Олександр ІІ 10, 98, 170
Олександр Ягайло 101
Олексій Михайлович 133, 177, 211, 212
Олена Павлівна 135
Олесь О. (Кандиба) 147
Олеховський О. 143
Олива М. 134
Олива О. 134
Ольга 69, 81
Онопрієнко В. 16
Орлов М. (художник) 147
Орлов Микола Олександрович 72
Орловський В. 136
Осецький О. 176
Осмяловська 96
Остен-Сакен Ф. 48, 55, 172
Острозький В.-К. 80
Острозький К. 96, 103
Острозький Ф. 80
Острозькі 51–53, 57, 81
Осьмак В. 94
- Павло (Лебедев)** 161
Павло (Преображенський) 31, 48, 56, 61, 75, 180, 182
Павло І 131, 133, 167, 171, 176
Павлов О. 63
Павлов П. 190
Павлович А. 145
Павловський І. 69, 257
Павлуцький Г. 34, 36, 37, 39, 42, 67, 75, 77, 94, 110, 124, 154, 158, 206, 210, 247, 271–273, 278
Палібін О. 148
Палій С. 198
Панашенко В. 12
Пархоменко М. 14
Патон Є. 158
Пахаревський М. 69, 79, 82, 87, 101–104
Пересвет-Солтан І. 83
Перетц В. 154

- Перехрестов А. 58, 71
Петро (Могила) 131, 161
Петро I 54–56, 133, 167, 170, 171, 173, 174, 199
Петро Олексійович — *див.* Петро I
Петров М. 7, 19, 20, 39, 41, 43, 46, 48, 67, 75, 77, 124, 131, 154, 159, 165, 166, 190, 210, 266
Петровский М. 60, 83–85
Петрук Н. 15
Пещанський В. 90, 98, 100, 102
Пилаєв П. 165
Пимоненко М. 141
Писарєв М. 189
Піскова Е. 14
Платон (Городецький) 121
Платонов Х. 133
Плеве М. 242
Плічко Г. 194
Плічко Й. 194
Плічко І. 194
Подгаєцький В. 144
Позени 172
Покришкін П. 21, 52, 53, 64, 83, 88, 93, 95, 96, 98, 237
Полонська (Полонська-Василенко) Н. 8, 77, 203, 206
Поль О. 136
Померанцев О. 146
Померанцева О. 134
Пономаренко Я. 147
Попельницька О. 19
Попов М. 133
Порфирій (Успенський) 161, 163, 164
Потоцький І. 123
Потоцькі 172
Похилевич Л. 98, 99, 103
Прахов А. 42, 46, 75, 121, 124, 164, 268
Прахова О. 148
Прилуцький В. 165
Примак А. 20
Приходкін Б. 197
Прокопович В. 129
Путинцев П. 45
Пчілка О. 8, 144–146, 154
Пясецький Б. 121
- Рабинович М.** 89
Рабчевський В. 106

- Разгон А. 12
Растреллі Б.-Ф. 87
Рафаель 133
Рафаїл (Заборовський) 143
Рашет Ж.-Д. 58
Редін С. 7
Реєнт О. 13, 16
Реріх М. 241
Репін І. 138, 141
Репнін М. 122
Решиков М. 45, 46, 48
Рибинський В. 41
Рігельман М. 190
Різниченко В. 157
Рогович О. 118, 119
Роговська І.-Ц. 83
Рогоза О. 71
Родзянки 172
Розенкампф Г. 249
Розумовський Каміл 73
Розумовський Кирило 73–74, 117, 163
Розумовські 74
Рокачевський О. 141
Романовський В. 212
Ростопчин Ф. 195
Ротт фон О. 170
Рубенс 133
Рубінштейн В. 118, 122, 132
Руденко Т. 147
Рудий Г. 18
Рум'янцев-Задунайський П. 55, 58, 59, 170, 171, 180
Русов О. 116–119, 138, 154, 158
Русова О. 118
Русова С. 7, 120
Рюрик Ростиславич 62
Рябінін-Скляревський О. 10
- Саврасов О. 133
Савченко Ф. 10, 119
Садовський М. 146
Сажин М. 141
Самойлович І. 123, 163, 201
Самоквасов Д. 9, 39, 107, 188, 206, 251, 253–255
Самуїл (Миславський) 132, 143
Сангушко Р. 52, 123

- Сарбей В. 13
Сахно-Устимовичі 172
Свенцицький І. 7, 10, 129, 151
Свидригайло 101
Світославський С. 141
Северин І. 151
Селезньова О. 21
Сементовський М. 26
Семергей О. 19
Семиренко М. 118, 119
Сенюта А. 80
Сенюти 80, 101
Сердюк Є. 147
Серов В. 133
Сигізмунд III 178
Сидоренко В. 20, 128
Симиренко В. 122, 124, 155
Симоненко І. 19
Синельников О. 56
Сікорський І. 83
Сіцінський Ю. 32, 33, 35, 36, 42, 73, 77, 200, 261, 263
Скаржинська К. 150
Скобелєв М. 170
Скоропадський І. 132, 139, 143, 163, 195, 201, 212
Скоропадський Павло Петрович 139
Скоропадський Петро Іванович 134
Скрипник Г. 14
Скрипчинський 132
Славін Л. 11
Сластіон О. 133, 134, 138, 158
Слюсаревський М. 85
Смирнов П. 211
Смирнов Ф. 42, 159, 165
Смолин В. 9
Смолій В. 13
Соболевський О. 105
Соболевський П. 195
Соболевський С. 195
Соколов П. 132
Соломка П. 196
Сольський С. 122
Сонні О. 39
Сорокін А. 159
Сорочинський П. 132, 143
Сошенко І. 141

- Спіцин О. 261
Срезневський І. 164
Старк П. 69
Шташевський Є. 199, 210
Стеллецький Б. 46, 47, 51, 57, 58, 64–67, 69, 75, 77, 82, 100, 107, 170, 195, 196, 207, 209, 210, 260
Стеллецький Г. 86
Степанський О. 12
Стефан Баторій 212
Стешенко І. 154
Столипін П. 96, 97
Стороженко А. 67, 168, 190, 210
Стороженко М. 46, 190, 273
Строганов С. 224
Суворов О. 196
Судієнко Є. 171
Судієнко М. 189
Судомора О. 147
Суковкін М. 75, 89, 180
Сулієв Ф. 135
Сулькевич М. 72
Сумцов М. 143, 154, 158, 197
Сурін М. 132
Сурина К. 132
Сухомлинов В. 45, 180
- Талейран Ш.-М. 172
Танські 39
Тарловський К. 131
Тарнавський М. 160
Тарновський В. 42, 122, 124, 187
Тарновський М. 130
Тарновський Я. 122, 134
Теремець О. 147
Терещенки 124, 129, 130, 137, 140
Терещенко Є. 130, 134, 136, 147
Терещенко І. 146, 148
Терещенко М. 134, 136
Терещенко Н. 31, 121, 124, 125, 130, 138
Терещенко О. 121, 122, 124, 130–134, 148
Терещенко П. 134, 136, 147
Терновський Ф. 166
Тетеря П. 163
Тимошенко О. 14
Тимошенко С. 147

- Тимошок П. 207
Тимчик Н. 15
Титов Ф. 41, 42, 48, 60, 75, 88, 92, 94–96, 124, 183, 191, 196, 210, 211
Тиціан 133
Толлі В. 122, 196
Толлі І. 131, 138
Толочинів С. 148
Толстой Ф. 161, 170
Томара Л. 122
Томиловський Є. 56
Трепов Ф. 45, 56, 67, 75, 106, 107, 108, 167, 168, 180, 180, 210
Трепов Ф. (старший) 48
Третьяков П. 234
Третьяков С. 234
Трипільська Є. 147
Тронько П. 14
Троценко В. 147
Трубецька А. 58
Трубецька Є. 85
Трутовський К. 132, 133
Труш І. 147
Тулов М. 26
Тум В. 137
Туркул М. 191
Турчанинова О. 180
Тутковський П. 85
Тутолмін Т. 180
Тучемський М. 51, 102
- Уваров О. 26, 225, 272
Уварова П. 9, 30, 96, 150, 228, 229, 239, 271
Урусови 172
- Фальковський В.** 161
Федоров Д. 122, 133, 141
Федотов М. 59
Феодор Олексійович 91
Феодосій (архімандрит) 143
Феодосій (Макаревський) 161
Филимонов С. 19
Філарет (Філаретов) 159
Філенков В. 72
Фішман К. 135
Флавіан (Городецький) 93–96, 105, 108, 132, 182, 183
Фоменко К. 43

Фореггер фон Грейфентурич М. 181

Фотинський Ф. 33, 35

Фредеріче Ф. 29

Фролов О. 21

Фундуклей І. 198

Хайновський Й. 140

Халютін С. 70

Ханенки 129, 130, 140, 141

Ханенко Б. 42, 46, 122, 124, 126, 130, 132, 136, 137, 148, 168

Ханенко В. 130, 132–134, 136–138, 141, 144, 145, 148, 149

Харламов В. 95

Хвойка В. 8, 12, 20, 56, 60–65, 69–71, 75, 83–85, 107, 108, 112, 124, 125, 129–132, 134, 136, 137, 140, 168, 171, 210, 218, 283

Хитрово Г. 170

Хмельницький Б. 33, 50, 80, 97–99, 103, 123, 133, 138, 163

Хмельницький Ю. 133, 163

Ходак І. 20

Ходкевич К. 195

Ходкевич Я.-М. 80

Ходорович М. 45, 65, 170, 198

Холодний П. 134, 136, 147, 148

Холостов А. 52

Холостов К. 45, 57, 61, 70

Хорват І. 212

Хрущов І. 26, 27, 39, 61

Хряков М. 122

Цареградський В. 84

Чарторійські 101

Черкас 212

Черкунов М. 185

Чернишов С. 42

Чертков М. 180

Чечко Д. 136

Чигирик К. 136

Чикаленко Є. 134, 135

Чикаленко Л. 156, 157

Чихачов Д. 263

Чорна Л. 15

Чубинський П. 116–118, 120

Шаміль 55

Шамрай 136

- Шарлемань М. 157
Шахматов О. 38
Швіндт А. 169, 170
Шевченко Т. 132–135, 139, 141, 143, 146, 147, 152, 153, 155, 158, 190, 219, 284
Шемаковський В. 73–74
Шеманський А. 199
Шепелєв Л. 80
Шептицький Андрей 151
Шереметєв В. 180
Шиманські 83
Шип Н. 13
Шипович І. 57
Ширинський-Шахматов І. 48
Широцький К. 94, 136
Шлейфер Г. 124, 146, 266
Шлейфер О. 138
Шлензкевич Г. 83
Шмідт Ю. 57, 67
Шміт Ф. 9, 94, 220
Шовкопляс Г. 12, 15, 20
Шодуар де І. 44, 47, 52
Штейгер С. 51
Штейнгель Ф. 128, 195
Штернберг В. 139, 141, 146
Штопуло С. 103
Шугурова Н. 132
Шульга І. 147
Шульгін В. 116
Шульгін Я. 154
- Ш**
Шавинський В. 88, 136
Щербаківський В. 34, 37, 144, 151
Щербаківський Д. 11, 20, 87, 94, 128, 129, 133–138, 142–144, 148, 151, 154, 158, 196, 206, 210, 283
Щербань Т. 16
Щербатови 172
Щербина В. 30, 31, 33, 34, 36, 77, 87, 96, 102, 124, 142, 154, 190, 266
Щуко В. 52
- Ю**
Юзефович М. 48
Юзефович Михайло Володимирович 9, 26, 189, 250
Юр М. 19
Юрєнева Т. 21
- Я**
Яворницький Д. 143, 158

- Язвінський Б. 57
Якимович Я. 171
Якубович І. 74
Ян II Казимир 178
Яната О. 156, 157
Янковський М. 133
Янович В. 151
Яременко Г. 147
Яремич С. 36, 132, 147
Ярополк Святославич 81
Ярослав Мудрий 55, 81
Ярошенко Є. 18
Ясинський М. 189, 210
Яснопольський М. 116
Яшвіль Л. 48, 49
Яшвіль Н. 144
Ящуржинський Х. 98, 100

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

арк. — аркуш
бульв. — бульвар
вип. — випуск
вул. — вулиця
зб. — збірник
ім. — імені
ін. — інші
кн. — книга
крб. — карбованець
м — метр
м. — місто
обл. — область
оп. — опис
р. — рік, річка (з назвою)
ред. — редактор
р-н — район
рр. — роки
с. — село (з назвою)
с. — сторінка
св. — святий
спр. — справа
ст. — століття
т. — том
т. д. — так далі
т. зв. — так званий
тис. — тисяча, тисячоліття
т. ін. — таке інше
у т. ч. — у тому числі
ф. — фонд
ч. — частина

Абревіатури установ, організацій, товариств

АН — Академія наук
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ДАК — Державний архів міста Києва
ІАК — Імператорська археологічна комісія
ІРВІТ — Імператорське Російське воєнно-історичне товариство
ІРГТ — Імператорське Російське географічне товариство
ІР НБУ — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАНУ

МАТ — Московське археологічне товариство
НАНУ — Національна академія наук України
НХМУ — Національний художній музей України
РАН — Російська академія наук
УАН — Українська академія наук
УНР — Українська Народна Республіка
УНТ — Українське наукове товариство
УЦР — Українська Центральна Рада
ЦДАВОВУ — Центральний державний архів вищих органів влади України
ЦДАМЛМ України — Центральний архів-музей літератури і мистецтва України
ЦДІАУК — Центральний державний історичний архів у Києві

Скорочені назви міст у бібліографічних описах

К. — Київ
Л. — Ленінград
М. — Москва
Пг. — Петроград
СПб. — Санкт-Петербург
Х. — Харків

Наукове видання

Федорова Л. Д.

**З ІСТОРІЇ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ
ТА МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ
У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
1870–1910-і рр.**

Комп'ютерна верстка Зубець Л.А.

Підписано до друку 25.12.2012 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 30,31. Обл. вид. арк. 27,55.
Тираж 300. Зам. 41. 2012.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4